

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX

Sa. 289

Aralık 2016

ANKARA - 2016

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

KUZUOĞLU, REMZİ: Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period.....	685
YILDIRIM, NURGÜL: Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığı'ndan Unqi Krallığı'na Antakya ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci.....	701
UZUNARSLAN, ABDURRAHMAN: The Honouring of the Legio Chief Physician L. Hortensius Paulinus.....	719
ACIDUMAN, AHMET - TUZCU, KEMAL: Meyyâfârikin Bimâristâmı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme.....	741
AKYOL, HASAN: Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihî.....	757
TUĞLUCA, MURAT: Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması.....	773
KÖÇ, AHMET: Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halvetî Şeyhi Sofyâli Bâli Efendi ve Vakıfları.....	797
YÖRÜK, SAİM: XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı.....	823
DİNÇ, GÜVEN: Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833).....	857
ÇOLAK, MELEK: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vámbéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceleri.....	885
ALKAN, NECMETTİN: Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi.....	899
YORULMAZ, OSMAN: Alaş Orda Hareketi.....	939

Kitap Tanıtma:

GÜÇLÜ, YÜCEL: Levent Duman: "Vatan"ın Son Parçası Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları.....	977
Özetler.....	983
İngilizce Özetler.....	991
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları.....	999
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	1002

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

Cilt: LXXX - Volume: LXXX
Sayı: 287-289 - No: 287-289

ANKARA, 2016

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. REFİK TURAN

Proprietor ad Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. REFİK TURAN

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
ACIDUMAN, AHMET - TUZCU, KEMAL: Meyyâfârikin Bimâristâmı Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme	741
AKYOL, HASAN: Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihî	757
ALKAN, NECMETTİN: Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi	899
AYKURT, AYŞEGÜL - ERKANAL, HAYAT: Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe	1
BAŞARIR, ÖZLEM: Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri	59
BOZER, RÜSTEM -SUNAY, SERKAN: Kula Meryem Ana Kilisesi Karamanlıca Mezar Taşları	103
ÇOLAK, MELEK: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vámbéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceleri	885
DEMİRÜREK, MEHMET: İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu	439
DİNÇ, GÜVEN: Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833)	857
EFE, AYL: II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği	483
GENÇ, VURAL: Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete	41
GÖLEN, ZAFER: Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları	547
GÜNEŞ YAĞCI, ZÜBEYDE: Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi	177
HAYTA, NECDET -BELENLİ, TUĞBA: Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar	279
KAÇAN ERDOĞAN, MERYEM: Balkanlarda Uluslararası Bir Organizasyon: İslimye Panayır	123
KASUMOVİĆ, FAHD: Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mirasını Anlarken: Saraybosna Şer'iyye Sicillerinde İslam Dininin Kabulüne Dair Kayıtlar, 1800-1851	507
KORKMAZ, TELLİ: Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi	619
KÖÇ, AHMET: Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları	797
KUL, EYÜP: 1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı	395
KUZUOĞLU, REMZİ: Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period	685
MERAL, YASİN: Yahudi Bilgin Saadya Gaon'un (ö.942) Eserlerinde İslami Unsurlar	23
NYKIEL, PIOTR: 1916 ile 1919 Yılları Arasında Krakov Müstahkem Mevkii Hastanelerinde Osmanlı Askerleri (Polonya Kaynakları Işığında)	261
ÖZER, SEVİLAY: I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını	219

SATILMIŞ, SELAHATTİN: 1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa'ya Yönelik Eleştiriler	573
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Hititçe Metinlerde Geçen KUR ¹⁰ <i>Hulana-</i> / KUR ¹⁰ SİG 'Yün Nehri Ülkesi' Üzerine Yeni Bir Değerlendirme Tepe	357
SUBAŞI, TURGUT: Stratford Canning'in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağ Nişanı (Knight of the Garter)	157
SÜME, MEHMET: Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Okruva Resmi	531
TUĞLUCA, MURAT: Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması	773
TÜRKMEN, İLHAN: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1740'larda Belgrad'ın Sosyo- Ekonomik Yapısı	411
UĞURLU, A. HİLÂL: Siyâsî Bir Projenin İzinde Bânilik: Mihrişah Vâlide Sultan'ın İmar Faaliyetlerini Yeniden Okumak	85
UZUNASLAN, ABDURRAHMAN: The Honouring of the Legio Chief Physician L. Hortensius Paulinus	719
YAŞAYANLAR, İSMAİL: An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: The Irrigation Project of the Jaffa Valley	201
YILDIRIM, M. İBRAHİM: Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahir-i Mar'aşi'nin Müntahabü't-Tevârih'i	371
YILDIRIM, NURGÜL: Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığ'n'dan Unqi Krallığ'na Antakya ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci	701
YORULMAZ, OSMAN: Alaş Orda Hareketi	939
YÖRÜK, SAIM: XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı	823
YÜCEL, İDRİS: Yabancı Okullar ve Kültürel Milliyetçilik: Bursa Amerikan Kız Koleji Tanassur Hadisesi (1928)	307

Çeviriler:

HASANOV, ZAUR (Çev.: Bağdagül Musa): İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültürler ve Psikolojik Özellikler	639
---	-----

Kitap Tanıtma:

BEDİR AKÇELİK, AYŞE: Gültekin Yıldız, <i>Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)</i>	329
GUÇLU, YÜCEL: Levent Duman, <i>"Vatan"ın Son Parçası Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları</i>	977

Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	349
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	679
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	999
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	353
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	682
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1002
İngilizce Özetler	341
İngilizce Özetler	671
İngilizce Özetler	991
Özetler	333
Özetler	663
Özetler	983

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
ACIDUMAN, AHMET - TUZCU, KEMAL: An Evaluation on Mayyâfâriqîn Hospital in the Light of Some New Data	741
AKYOL, HASAN: The Beginning of Turkish Dominance at Ankara and First Conqueror of the City	757
ALKAN, NECMETTİN: According to German Sources Çanakkale Battle and Victory	899
AYKURT, AYŞEGÜL -ERKANAL, HAYAT: Archaeological Evidence for an Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe	1
BAŞARIR, ÖZLEM: In the Light of the Estate Records Diyarbekir Voyvodas Heritages from Ottoman Provincial Administrators in XVII th and XVIII th Centuries	59
BOZER, RÜSTEM - SUNAY, SERKAN: Karamanlidika Tomb Stones of Meryem Ana Church in Kula	103
ÇOLAK, MELEK: Opinions about the Meanings of Vambery' Middle Asia Journeys for Ottoman Empire, England and Russia	885
DEMİRÜREK, MEHMET: The Dragomans of the Britain and the Dragoman Reform of 1758	439
DİNÇ, GÜVEN: The Revolt of Mehmet Ali Pasha - its Impact on the Port-City of Antalya (1831-1833)	857
EFE, AYL: Mahmut II's Census in Property: The Case of Evreşe	483
GENÇ, VURAL: A Persian Prescription Attributed to Kanuni Sultan Süleyman's Padogra Disease	41
GÖLEN, ZAFER: The Efforts of Ottoman Government Regarding the Protection of Bosnia-Herzegovina Forests During Reforms	547
GÜNEŞ YAĞCI, ZÜBEYDE: The Issue of Muslim Lands Left in Montenegro after the Treaty of Berlin	177
HAYTA, NECDET -BELENLİ, TUĞBA: Social Policies Implemented by TBMM Government during the Years of War of Independence	279
KAÇAN ERDOĞAN, MERYEM: An International Organization in the Balkans: İslimye Fair	123
KASUMOVIĆ, FAHD: Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851	507
KORKMAZ, TELLİ: G. V. Chicherin in Turkish-Russian Relations and the Armenian Issue	619
KÖÇ, AHMET: A Major Witness of the Relationship between the Ottoman State and Tekke: Sheikh Bali Efendi of Sofia from the Halveti Order and His Waqfs	797
KUL, EYÜP: Improvement of Mines in Kratov, Kyustendil, Skopje, Trepça and Jejene According to a Report Dated 1703	395
KUZUOĞLU, REMZİ: Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period	685
MERAL, YASIN: Islamic Elements in the Writings of the Jewish Scholar Suadia Gaon (d.942)	23

NYKIEL, PIOTR: Ottoman Soldiers in the Hospitals of the Krakow's Fortified Zone Between 1916-1919 (In the Light of Polish Sources)	261
ÖZER, SEVİLAY: Typhus (Spotted Fever) Epidemic in Ottoman Empire during World War I	219
SATILMIŞ, SELAHATTİN: Disaster Management of the Ottoman Empire and the Criticisms Directed Toward the Governor Sadık Mehmed Paşa in the Earthquake of Chios in 1881	573
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Evaluation of KUR ¹⁰ Hulana-/ KUR ¹⁰ SİĞ 'Wool River Land' According to the Hittite Texts	357
SUBAŞI, TURGUT: Sultan Abdülmecid and the Granting of Knight of the Garter by Great Britain in Accordance With the Reports of Stratford Canning	157
SÜME, MEHMET: A Sample of Ottoman Tax Implementations: The Octroi Tax	601
TUĞLUCA, MURAT: Early Examples of General Levy in the Ottoman Empire and Its Reflection on the Ottoman Social Dynamism	773
TÜRKMEN, İLHAN: Socia-Economic Structure of Belgrade in 1740s According to Ottoman Empire Sources	411
UĞURLU, A. HİLÂL: Architectural Patronage on the Trail of a Political Project: a Rereading of the Queen Mother Mihrisah's Building Activities	85
UZUNASLAN, ABDURRAHMAN: The Honouring of the Legio Chief Physician L. Hortensius Paulinus	719
YAŞAYANLAR, İSMAIL: An Example of Efforts to Increase Agricultural Output in the Ottoman Middle-East: The Irrigation Project of the Jaffa Valley	201
YILDIRIM, M. İBRAHİM: A New Persian Source on the History of Timurids: Müntahabü't-Tevârih of Zahîr-i Mar'aşî	371
YILDIRIM, NURGÜL: According to Cuneiform Documents Historical Process of Antakya and Amik Plain from Patina Kingdom to Unqi Kingdom	701
YORULMAZ, OSMAN: Alash Orda Movement	939
YÖRÜK, SAİM: XVIII th Century Eyup Township Turkish Baths and the Demographics of Bath Employees	823
YÜCEL, İDRİS: Foreign Schools and Cultural Nationalism: Proselytizing Incident at the Bursa American Girls' Lycee (1928)	307

Translations:

HASANOV, ZAUR (Transl.: Bağdagül Musa): Identical Traditions, Cults and the Psychology of the Scythians and Turko-Mongol Peoples	639
---	-----

Book Review:

BEDİR AKÇELİK, AYŞE: Gültekin Yıldız, <i>Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)</i>	329
GÜÇLÜ, YÜCEL: Levent Duman, " <i>Vatan</i> "ın Son Parçası Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları	977

Abstracts	341
Abstracts	671
Abstracts	991
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	349
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	679
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	999
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	353
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	682
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	1002
Turkish Abstracts	333
Turkish Abstracts	663
Turkish Abstracts	983

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Doç. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGİL

Hakemler / Referees

Yrd. Doç. Dr. Selim Ferruh ADALI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fahamettin BAŞAR (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Doç. Dr. Ferit BAZ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ (Bitlis Eren Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ömer ERDEN (Ordu Üniversitesi)
Doç. Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa GENCER (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Esin KÂHYA (Ankara Üniversitesi/Emekli)
Doç. Dr. Güray KIRPIK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay METİN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret ÖZCAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ayhan PALA (Ahmet Yesevi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf SARINAY (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ (Ondoz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Harun ÜRER (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali YAMAN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Aralık 2016 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: ÜÇ S Basım Ltd. Şti. 0312 395 9445

BELLE TEN

Cilt: LXXX;

ARALIK 2016

Sayı: 289

TWO CUNEIFORM TEXTS FOUND IN ACEMHÖYÜK FROM
THE OLD ASSYRIAN PERIOD*

REMZI KUZUOĞLU**

Acemhöyük, a site located within the boundaries of Yeşilova Town, approximately 18 km to the northwest of Aksaray, hosts one of the most important archaeological centers of Anatolia. The first excavations at this ancient site, known from cuneiform texts as the city *Burušhattum* or *Ulama*¹ were initiated by Prof. Dr. Nimet Özgüç in 1962 and are being continued by Prof. Dr. Aliye Öztan at present. As a result of excavations carried out here until the present-day, many archaeological findings have been uncovered that shed light on ancient Anatolian history. Especially, ornaments made of lapis lazuli and gold inlays, vases made of obsidian and mountain crystals, metal weapons, copper ingots, ivory goods and cuneiform written documents that were obtained from the interiors of the monumental buildings called the Sarıkaya and Hatipler Palaces and the Service Building are the primary rare findings, which make this ancient settlement a unique one. Studies show that Acemhöyük was inhabited as of the 3rd millennium B.C. and that it was one of the important centers of Anatolia

* I would like to extend my gratitude to my esteemed instructor Prof. Dr. Aliye Öztan for permitting me to work on these important findings and who did not withhold all kinds of support. Furthermore, I would like to thank Prof. Dr. Sebahattin Bayram who shared his valuable ideas with me, to the Aksaray Museum that provided an appropriate working environment, to Fariz Demir who assisted with self-sacrifice and to my colleague Dr. Tsuyoshi Sugiyama who made copies of the tablet and label.

** Associate Professor, Aksaray University, Faculty of Science and Letter, Department of History, Aksaray/TURKEY, kuzuoglu@hotmail.com.

¹ Khaled Nashef, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV, Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1991, p. 29-31, 127-128; Gojko Bajramovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011, p. 331-338, 357-378; Nimet Özgüç, *Acemhöyük-Burušhattum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, p. 2.

during the Assyrian Trading Colonies Period; at Acemhöyük this period is represented by 4 building layers and corresponds to the first quarter of the 2nd millennium B.C.² Nevertheless, it is accepted that the most brilliant period of this ancient settlement was a portion of Level II of *kārum* Kanesh, which is contemporary to the Level III of Acemhöyük that ended with a large fire.³

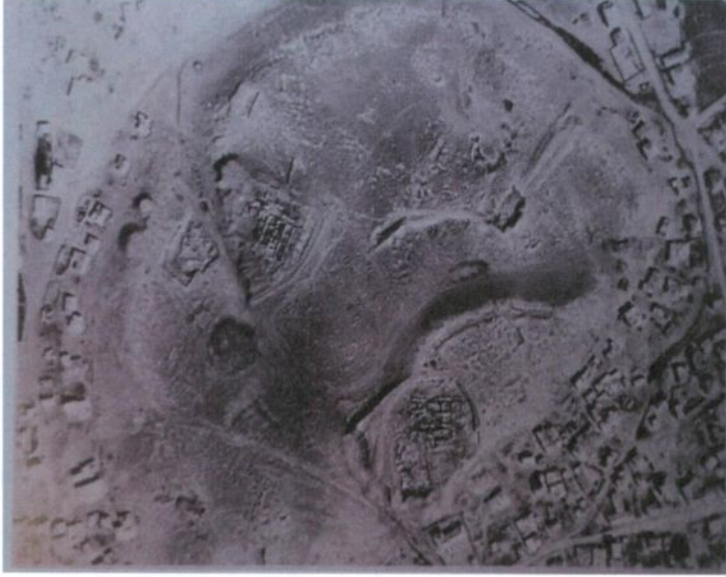

Photo 1: *Aerial view of Acemhöyük* (Özgüç 2015, 201).

No doubt, the bullae, which have seal inscription stamps on them and the written documents consisting of cuneiform labels, are among the most important group of findings in Acemhöyük.⁴ There is a triangular-shaped bulla, the earliest known written document for Acemhöyük, which was obtained with other findings⁵; a large portion of these findings have been stored in a systemized manner (Photo 2) in the warehouse No. 6 of the Sarıkaya Palace. This bulla was uncovered at the corner of the room located on the plan square RA/45. There is an inscription in Old Assyrian on the upper edge

² Aliye Öztan, "Acemhöyük'den Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na Ait İki Ender Buluntu", *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'e Armağan VTTA Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, Eds. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, H. Peker (2007), p. 609.

³ Nimet Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu X*, Ankara (1968), p. 8.

⁴ Ayşe Karaduman, "Acemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda Bulunmuş Olan Etiketlerden Bir Grup", *Muhibbe Darga Armağanı* (2008), p. 283-290.

⁵ Özgüç, *Acemhöyük-Burushaddum*, p. 16.

of the bulla where the name of the seal owner, *Aššur-bēl-lamassī*, is recorded.⁶ This name is one of the personal names rarely mentioned in the Kültepe texts; there also were a letter (Kt. k/k 20a) sent to him, a note (BIN 6, 184: 17) related to payments, a list of names (Kt. 73/k 14: 2) of local and Assyrian individuals recorded.

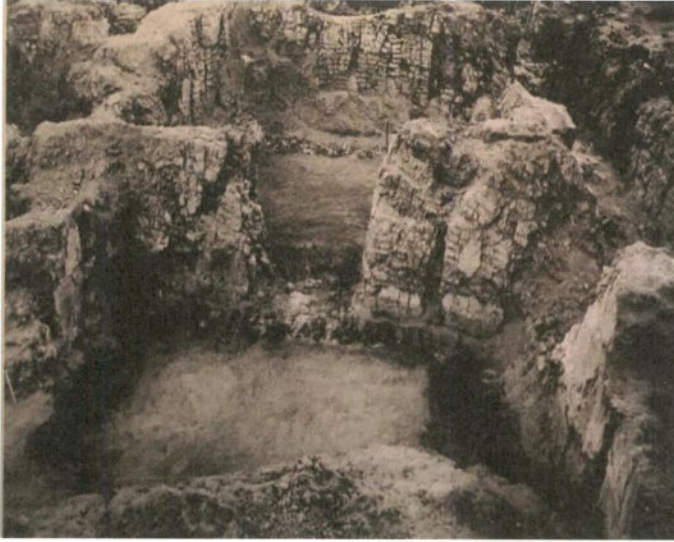

Photo 2: Rooms 5 and 6 of the palace (Özgüç 2015, 214).

Among the historical records brought to light at Acemhöyük are the bullae⁷ stamped with seals of the Assyrian king *Šamši-Adad I*, the civil servant *Liter-šarrussu*, *Nagūhanum*?, the daughter of *Yahdun-Lim* king of Mari and the *Aplahanda* king of Carchemish, located at the Sankaya Palace have a different significance. Other stamped seals or labels in the Old Assyrian and Old Syrian styles during the Assyrian Trading Colonies Era of Acemhöyük, especially in the period which is contemporary with Level Ib of Kültepe (±1835-1719 B.C.) display the commercial, political and diplomatic relations of the other cities of Anatolia, led by Kanesh, with Northern Mesopotamia and Syria and furthermore, they also reinforce the importance for Ancient Anatolian history⁸.

⁶ Özgüç, "Acemhöyük Kazıları", p. 10-11; Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum*, p. 100.

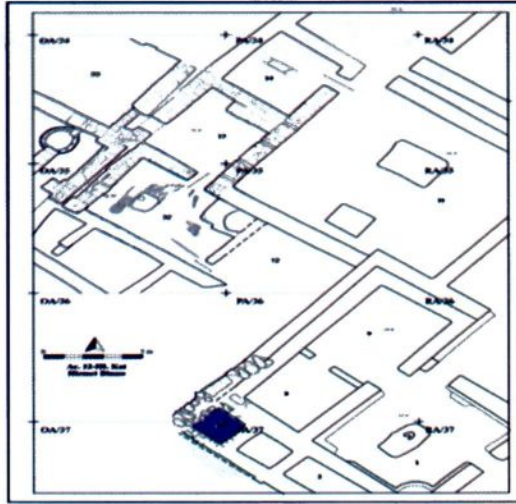
⁷ Nimet Özgüç, "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", *Belleten* C. XLI, Sa. 162 (1977), p. 360-381.; Önhan Tunca, "Des Inscriptions de Sceaux-Cylindres Diverses Provenant D'Acemhöyük", *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nimet Özgüç'e Armağan* (1993), p. 629-633). Nimet Özgüç- Önhan Tunca, *Kültepe-Kamiş, Mühürlü ve Yazıtlı Kıl Bullalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 2; Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhaddum*, p. 37 ff.

⁸ Klaas R. Veenhof, "On the Identification and Implications of Some Bullae From Acemhöyük and

Two more documents written in Old Assyrian were acquired for the Acemhöyük cuneiform written record archives during the excavation activities realized in 2012 and 2013. The first of these two documents was a label found in 2012. The other was a tablet, which was awaited for a long time from Acemhöyük and found in 2013.

Label (Ac. 12.52)

The most significant architectural structure brought to light at Acemhöyük after the Sarıkaya and Hatipler Palaces is a monumental edifice that was determined in the geophysical measurements in 1994 and revealed during the excavations carried out in 1996. This structure was brought into the open between the Sarıkaya Palace and used for official business and the Hatipler Palace, which has the feature of a storage depot and was burned simultaneously with Level III of the city. It is stated that it was abandoned together with the palaces that were subjected to the same disaster.⁹ In this structure, which is deemed to be a “Service Building” due to its features, a new cuneiform written document was added to the documents found at Acemhöyük with the activities realized during the 2012 excavation season¹⁰. This important finding has the attribute of being the first written document obtained in the Service Building. Writing was not determined on the bullae found previously in this building.¹¹

Plan 1: The Service Building

Kültepe”, *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nimet Özgüç’e Armağan* (1993), p. 645-657; Klaas R. Veenhof, *Mesopotamia*, p. 167; Nimet Özgüç, *Acemhöyük-Burushadum*, p. 37-173.

⁹ Öztan, “Acemhöyük’den”, p. 609-621.

¹⁰ Öztan, *ibid.*, p. 611.

¹¹ Öztan, “2001 Yılı”, p. 43.

This artifact, which was identified as a label¹² was brought to light in the OA/37 plan square in the Service building, has the dimensions of 3 x 1.8 x 1.1 cm, is in the form of a triangular amulet, has a hole for string, is gray in color and made from baked clay. On the front surface, there is Old Assyrian inscription consisting of three lines, where the last two signs of the long third line, *-na* and *-áš* are written on the (right side of) the reverse. There is no seal stamp present on the label.

Ac.12.52

Obv. *hi-id-ri*

ša a-lim^{ki}

ša Ar-ba-a-/na-áš

Translation: ⁽¹⁻³⁾The *hidrus* of the city belonging to *Arbanaš*.

Figure 1-2: *Ac.12.52 Obv.*

Figure 3: *Ac.12.52 Rev.*

¹²The label is from clay, which contains information about the amount of the goods, type, quality and purchaser within packages tied with string. Karaduman, “Acemhöyük Sankaya”, p. 283.

Copy 1-2: *Ac. 12.52*

Commentary:

Line 1: *hid(a)ru*: We came across this word for the first time in the Old Assyrian texts and it is difficult to make a clear interpretation. In an Alalakh text (Al. T. 359:1-2) dated to the eighteenth century B.C. and published by D. J. Wiseman in 1953, he gives the meaning of “good quality wool” to the word that is in the expression “68 SÍG *hi-da-ru a-na* [*Na*]-*dí-na*”.¹³ It is stated in CAD H 182b that it might be a local word used for wool and perhaps it means “a quality of wool?”. It is also expressed in CDA 115 that the word is related to wool (according to Alalakh, Ugarit and Hurrian texts).

D. J. Wiseman, subsequent reading in 1954¹⁴ also records the word as *hi-da-ru*. J. Oliva mostly follows Wiseman’s reading.¹⁵ However, as for the name of the individual *Nadina*, which is also recorded in Al. T. 359:1-2 and is described as a “weaver” in Al. T. 360:1¹⁶, Oliva, on the basis of a new collation, argues that the sign read as SÍG is actually UDU. Oliva argues that UDU with *hidaru* helps understand the latter as *hadiru*¹⁷, and as word might be “related to the age of animals”.¹⁸

As J. Oliva also stated, *Nadina*, the name of the individual recorded in the Al. T. 359: 2 has the attribute of “weaver” in Al. T. 360: 1. Nevertheless, *Nadina*, is not the only individual recorded in Al. T. 359 and in Al. T. 360. *Taki-Ištar* and *Ušše* are the

¹³ Donald J. Wiseman, *The Alalakh Tablets, The British Institute of Archaeology at Ankara*, London 1953, p. 99.

¹⁴ Wiseman, “Supplementary Copies”, p. 27.

¹⁵ Juan Oliva, “New Collations and Remarks on Alalakh VII Tablets”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 64 (2005), No. 1, p. 19.

¹⁶ The name of this individual is written as 68 SÍG *hi-da-ru a-na* [*Na*]-*dí-na* in the Al.T. 359: 1-2¹, whereas, it is written as 80 SÍG *ša Na-dí-na* UŠ.BAR in the Al.T. 360: 1¹.

¹⁷ The meaning of “pen for small cattle” is given for this word in the CAD H 28b and it is also stated as the age of animals, such as lambs and kids.

¹⁸ Oliva, *ibid*, p. 19.

other individuals mentioned in the text. Furthermore, these persons are recorded as connected with SÍG (wool) not UDU in Al. T. 360 and the information states that 260 (talents?) of wool belonging to weaver *Nadina*, *Taki-Ištar* and *Ušše* were delivered to the *'Ilu-nabi*.¹⁹ It appears that the individuals mentioned on both tablets must also be the same individuals and it is recorded in these texts that they are probably related to a similar subject. Consequently, according to J. Oliva, it appears to be strange to record the individuals who are connected with UDU (sheep) in Al. T. 359 and to SÍG (wool) in Al. T. 360. Besides all of these, we doubt the reading of the UDU sign copy in Al. T. 359:1 (See Copies 3 and 4).

Copy 3: Al. T. 359. Copy made by
D.J. Wiseman (1954)

Copy 4: Al. T. 359. Copy made by
J. Oliva (2005)

It is expressed that some words in Akkadian have different pronunciations with or without *-a-* and spellings, such as *šikrum-šikarum*, *aklum-akalum* and *himtum-himetum/himatum* are shown as examples of this situation.²⁰ A new example can be added to these, in our view, relating *hidru* to *hidaru*, and that *hidru* recorded in our text is one and the same with *hidaru* recorded in the Alalakh text.

Another problem related to *hid(a)ru*, is the matter of where it came from or where it was produced. In the text, one reads *hid(a)rus* “of the city” (*h. ša alim^{ki}*). We know that in the Old Assyrian texts, generally the *Ālum* “city” refers the city of Assur. Nevertheless, it is known that *ālum* was also used for Anatolian cities. However, in case when this word was attributed to an Anatolian city, it was written immediately before

¹⁹ Wiseman, *The Alalakh Tablets*, p. 99.

²⁰ Ömer Kahya, “Kultepe Metinlerinde Geçen *himtum* Kelimesinin Anlamı Üzerine”, *Archivum Anatolicum* 9/1 (2014), p. 64.

the name of the city, such as in the examples of *ālum Kāneš*, *ālum Šalatuvar*²¹, *ālum Uša*, *ālum Armamana*, *ālum Habušna* and *ālum Harsanna*.²² Accordingly, for the word *hid(a)ru* to occur both in an Alalakh text and in the context of Acemhöyük's economic relations with Northern Mesopotamia, then it should primarily be thought that *Ālim*^{ki} expression in our text refers to "the city of Assur".

The meaning of *hid(a)ru* is open to debate. The proposal by J. Oliva that it is preceded by UDU instead of ŠÍG is confusing due to the reasons stated above. The facts that the labels obtained in Acemhöyük concerns textiles, the Alalakh record to wool, and that these goods came from an Assyrian city, indicate *hid(a)ru* could be a type of special textile product made of wool.²³

Line 3: *Arbanaš*: This a personal names we have encountered for the first time in Old Assyrian texts. The presence of the *-áš* syllable, which is generally observed at the end of a name in local Anatolian personal names, such as in the examples of *Aravaš*, *Karumavaš*, *Šalkuataš* and *Tudhiliaš*²⁴ establishes that *Arbanaš* is an Anatolian name. Furthermore, the fact that the label was obtained in the structure called the Service Building makes one think that this person could have been a local civil servant working here.

Tablet (Ac. 13.32)

Without a doubt, the most important architectural structure at Acemhöyük is the Sarıkaya Palace. This two-story structure is located to the southeast of the mound and was used²⁵ from around the beginning of 2nd millennium B.C. to around the middle of the seventeenth century B.C. Excavations have brought to light 50 rooms on the ground floor, with abundant findings.²⁶ In the excavations realized in 2013 to the south of this monumental structure, which is one of the most beautiful examples of the ancient Anatolian palace architecture, a tablet was found for the first time at Acemhöyük. The royal and administrative seals belonging to the Assyrian and

²¹ Nashef, *ibid*, p. 12, 45, 130; Cahit Günbattu, "Kültepe'de Bulunmuş İki Anlaşma Metni", *Belleter* LXIX, Sayı. 256, T.T.K.Y. (2005), p. 2-3.

²² Kemal Balkan, "Review article of ICK 2", *OLZ* 60 (1965), p. 7; Günbattu, *The letter sent*, p. 88-90.

²³ For the textiles and textile trade in the Ancient Assyrian Period, see Cecile Michel-K.R. Veenhof, "The Textiles Traded by the Assyrians in Anatolia (19th-18th centuries BC)", *Textile Terminologies In The Ancient Near East and Mediterranean From The Third To The First Millennia BC* (2010), p. 210-271.

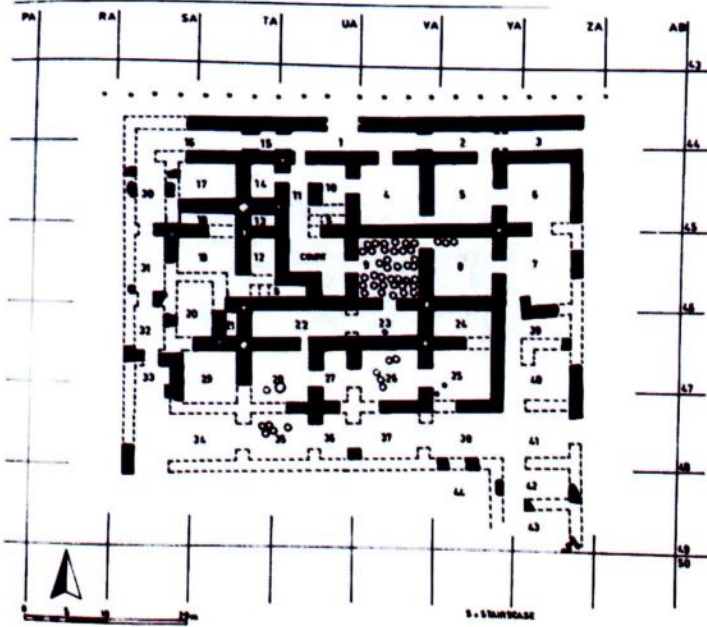
²⁴ Kt 88/k 713a-b, Veysel Donbaz, "Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets II", *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nimet Özgüç'e Armağan* (1993), p. 145-146.

²⁵ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşhadum*, p. 16.

²⁶ There is major damage caused by the Roman-Hellenistic structuring, illegal excavations and erosion. See Özgüç, *ibid*, p. 5.

Northern Syrian palaces brought to light at this building makes the document finding even more important.²⁷

The tablet found in grid VA/51 of the plan square has the dimensions of 2.2 x 2.8 x 1 cm and is made of camel hair dough and well-baked clay. There are 10 lines written in Old Assyrian on the horizontal rectangular tablet. The contents of the tablet are not completely understood due to broken pieces. However, with the aid of the completed parts, the record concerns shoes and shoes parts, and their receipt by certain individuals and a king. There is no information at all on the text of the tablet to help date it. However, Carbon-14 results of the materials used for filling of the Sarıkaya Palace where the document was found show that it dates to the late stage of the Old Assyrian Period, around $\pm 1710-1700$ B.C.²⁸

Plan 2: *The Sarıkaya Palace* (Özgüç 2015, 199)

²⁷ See Özgüç, "Acmehöyük Saraylarında", s. 360 ff.; Tunca, "Des Inscriptions", p. 629-633; Nimet Özgüç-Ö. Tunca, *Kültepe-Kaniš*, p. 2; Özgüç, *ibid.*, p. 37-173 for the seals of the Assyrian king I. Šamši-Adad, Nagihanum?, daughter of the Mari king Yahdun-Lim and the Carchemish king Aplahanda and other seal stamps.

²⁸ I thank Prof. Dr. Aliye Öztan who shared this information.

Ac.13.32.

- Obv.** *a-na šé-[ni²*
 ^m *ša-hi-[x*
 DUMU *Na-d[i-x²*
 ru-ba-u[m
- Lo. E.** 5. ^m *Ú-ki-ša*
- Rev.** *a-na ar-bi₄-s[u¹*
 ša-hi-ra-[an/tim¹
 A-si-nu-[un
- U. E.** *a-na e-[x*
 10. *il₅-qé-ú*

Translation: ⁽¹⁻⁵⁾ *Šahi[.]* son of *Nad[i...]* (and) king *Ukiša* (took) shoes (and) ⁽⁶⁻¹⁰⁾ *Asīnu[m]* took four pairs of *šahiratum* (all) for e[...].

Figure 4: *Ac.13.32. Obv.*

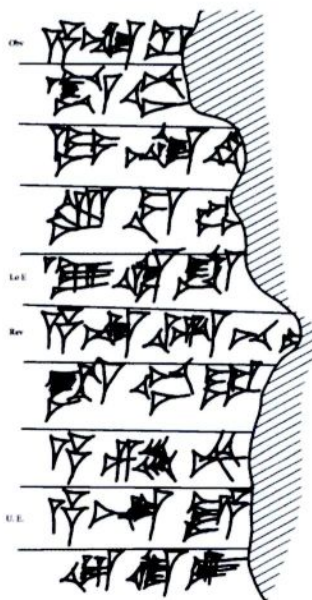
Figure 5: *Ac.13.32. Lo. E.*

Figure 6: *Ac. 13.32. Rev.*

Figure 7: *Ac. 13.32. U.E.*

Copy 5: *Ac. 13.52.*

Commentary

Line 1: *šēnu*. The word *šahiru*, which is in the seventh line of the broken part of the text, was completed by taking into account the passages which use this word together with *šēnu* in the Old Assyrian texts (CAD Š/I 97). It connected with the word *šēnu* “sandal, shoe” (CAD Š/II 290, 1.a). Furthermore, based on the spelling of *ana arbīšu* (four times) in the 6th line, it might be thought that the expression could also be *ana šī-[ni-šu]* (two times). Given tablet space, it does not appear possible to fit either [*šu*] or any other sign into the broken part. Nevertheless, while *šēnu* was generally written as *šē-né-en* or *šī-ni-in* in Old Assyrian texts, texts dating after the Old Assyrian period²⁹ which supply the plural form of *šēnu* makes us believe that the spelling of *ana šē-[ni’]* existed as the plural form of this word on line 1.

Lines 2-3: *Šahi[...]* DUMU *Nad[i...]*. The personal names cannot be read completely due to breaks. To our knowledge, a similar patronymic name has not been identified in Old Assyrian or other cuneiform. On the other hand, it might be thought that the broken part could be completed in the form of *ša-hi-[ra-an/tim]*. However, the fact that there is a vertical sign in front of the names of the individuals at the beginning of both the line and there is not room to fit the *-ra* or *-an/tim* signs at the end of the line, is a problem for reading the expression *ša-hi-[ra-an/tim]*.

Lines 4-5: *rubā’um Ukiša*. The cuneiform records found at Acemhöyük present the word *rubā’um* “king” on a previously read bulla for *Aššur-emūqi*, the son of *Abu-šalim* and with the expression “the seal of the slave *Aššur-emūqi* to King [...]”.³⁰ The name of this individual, which is observed frequently in Old Assyrian texts, is registered as son of *Abu-šalim* on the debt contract no. Kt 87/k 257, which was found at Kültepe and the dating on the document shows ± 1876 B.C.³¹ Accordingly, it is understood that *Aššur-emūqi* had good relations with the Acemhöyük Palace. A package was sent to the King of Acemhöyük carrying the seal of *Aššur-emūqi*. The name of the King of Acemhöyük cannot be determined due to a text break.

The personal name *Ukiša* does not occur in the Old Assyrian or other contemporary cuneiform. The “king” word, which identifies this individual, is rendered in the nominative case on the tablet. We encounter a similar expression in a historical letter giving the news of the death of the Assyrian king *Šamši-Adad I*, published by C. Günbattu.³² This is Kt. 01/k 217, which preserves the spelling *ru-ba-um* ^dUTU-šī-^dIM “king *Šamši-Adad*”.

Furthermore, by adding [*ša*] to the end of line 4, *ru-ba-u[m ša] Ū-ki-ša* “king of

²⁹ CAD Š/II 290, 2 and 292, d).

³⁰ Özgüç, *Acemhöyük-Buruşadham*, p. 74.

³¹ *İmam Şilūlu* (REL, 94).

³² Günbattu, *The letter sent*, p. 88.

Ukiša” or by adding the [(i)-um] locative suffix, the *ru-ba-u[m] Ū-ki-ša-[(i)-um]* “king of *Ukiša*” expression can be completed and we can also evaluate *Ukiša* as the name of a place. However, there is not enough space on the tablet to write the missing signs needed to support these probable readings, so these can be discarded.

Line 6: *ana arbīšu*. This word, by providing the meaning of “four times” (CAD E 255), is connected with the word *erbēšu*. It is recorded for the first time in this text with the verb *leqū* (to take).

Line 7: *šahirātum* is the plural form of the word *šahiru* “shoe” (as in KT VI-a, 388), which in CAD Š/I 97 is given the meanings of “an article of footwear or part of one”. It frequently occurs with the word *šēnu* “sandal, shoe” in the Old Assyrian texts (CAD Š/II 290, 1.a).

Line 8: *Asīnu[m]*. The last sign is missing due to the break. However, when the phonetic spelling *A-sī-nim* of the personal name *Asīnum* in the Old Assyrian texts is taken into consideration (ICK 3, 21a:1; 21b: 9), the broken sign can be completed with the *-um* syllable.³³

Conclusion

As a result of the 2013 excavations, after Kültepe, Boğazköy, Alişar, Kaman-Kalehöyük and Kayalıpınar, Achemhöyük also took its place among centers in Anatolia where Old Assyrian tablets were found. Due to the fact that there are names, which to our knowledge appear for the first time in the Old Assyrian texts, and due to the nature of its content, there are no textual hints for a date. However, its orthographical features and the filling of the Sarıkaya Palace, which is also contemporary with the Level Ib of Kültepe, and the discovery of the Service Building, give an Old Assyrian period date. Carbon-14 results of the materials for the filling of the Sarıkaya Palace where the tablet was found show dates to around ± 1710-1700 B.C., hence indicating the time around the end of the Old Assyrian Period.

The label (Ac.12.52) belongs to a local individual and mentions a thing called *hid(a)ru* that was probably sent from Assyria. The tablet (Ac.13.32) is a record of goods purchased by some individuals among whom was a king by the name of *Ukiša*. Of Mesopotamian and North Syrian origin, the royal and administrative seal stamps discovered at the Sarıkaya Palace, which also mention a king, may mean that the individuals mentioned on these stamps could be important figures. Furthermore, the two documents studied in this article once again show that Achemhöyük, one of the

³³ This name can also be compared with *A-zi-mu-ú*, which is stated could be a name in the Mari texts and could be an individual's name in Akkadian (ARM VII.190.16) H. B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, (1965), p. 109, n. 62.

main cities of Anatolia in towards the end of the Old Assyrian period³⁴, preserved its importance when the economic relations between Anatolia and Northern Mesopotamia decreased. Achemhöyük again proves to be an important archaeological center for Ancient Anatolian history.

BIBLIOGRAPHY

Bajramovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011.

Balkan, Kemal, "Review article of ICK 2", *OLZ* 60 (1965), s. 146-162.

CT : Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum.

Donbaz, Veysel, "Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets II", *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nîmet Özgüç'e Armağan* (1993), s. 131-154.

Gelb, I. J., *Computer-Aided Analysis of Amorite*, The Oriental Institute of the University of Chicago 1980.

Günbattu, Cahit, "Kültepe'de Bulunmuş İki Anlaşma Metni", *Belleten* LXIX, Sayı. 256, T.T.K.Y. (2005), s. 759-784.

_____, *The letter sent to Hurmeli King of Harsamna and the Kings of Kaniš*, TTKY V/3, Ankara 2014.

Huffman, H. B., *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, 1965.

Kahya, Ömer, "Kültepe Metinlerinde Geçen *himtum* Kelimesinin Anlamı Üzerine", *Archivum Anatolicum* 9/1 (2014), s. 57-72.

Karaduman, Ayşe, "Achemhöyük Sarıkaya Sarayı'nda Bulunmuş Olan Etiketlerden Bir Grup", *Muhibbe Darga Armağanı* (2008), s. 283-290.

KT V: Veenhof, Klaas R., *Kültepe Tabletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

KT VI-a: Larsen, M. T., *Kültepe Tabletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Larsen, Mogens T., *The Old Assyrian City-State and Its Colonies*, Copenhagen 1976.

Michel, Cecile-Veenhof, Klaas R., "The Textiles Traded by the Assyrians in Anatolia (19th-18th centuries BC)", *Textile Terminologies In The Ancient Near East and Mediterranean From The Third To The First Millennia BC* (2010), s. 210-271.

³⁴ Günbattu, "Kültepe'de Bulunmuş", p. 778.

Nashef, Khaled, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IV, Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1991.

Oliva, Juan, "New Collations and Remarks on Alalakh VII Tablets", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 64 (2005), s. 1-22.

Özgüç, Nimet, "Acemhöyük Kazıları", *Anadolu X*, Ankara (1968), s. 1-28.

_____, Nimet, "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", *Belleten C. XLI*, Sa. 162 (1977), s. 357-381.

_____, Nimet, *Acemhöyük-Buruşhaddum I, Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

_____, Nimet, Tunca Ö., *Kültepe-Kaniş, Mühürlü ve Yazıtlı Kıl Bullalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Öztan, Aliye, "2001 Yılı Acemhöyük Kazıları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt (2003), s. 39-48.

_____, Aliye, "Acemhöyük'den Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na Ait İki Ender Buluntu", *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'e Armağan VITA Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, Eds. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, H. Peker (2007), s. 609-621.

REL: Revised Eponym List, see Barjamovic, Hertel and Larsen, *Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*, PIHANS CXX, Lieden 2012.

Schorr, M., *Urkunden des Altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts*, Leipzig 1913.

Tunca, Önhan, "Des Inscriptions de Sceaux-Cylindres Diverses Provenant D'Acemhöyük", *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nimet Özgüç'e Armağan* (1993), s. 629-633.

Veenhof, Klaas R., "On the Identification and Implications of Some Bullae From Acemhöyük and Kültepe", *Aspects of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors, Nimet Özgüç'e Armağan* (1993), s. 645-657.

_____, *Mesopotamia. The Old Assyrian Period*, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5, Freiburg-Göttingen 2008.

Wiseman Donald J., *The Alalakh Tablets, The British Institute of Archaeology at Ankara*, London 1953.

_____, "Supplementary Copies Of Alalakh Tablets", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 8, No. 1 (1954), s. 1-30.

ÇİVİYAZILI KAYNAKLARA GÖRE PATİNA KRALLIĞIN'DAN UNQİ KRALLIĞI'NA ANTAKYA VE AMİK OVASI'NIN TARİHSEL SÜRECİ

NURGÜL YILDIRIM*

Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru (M.Ö. 1200) gerçekleşen Ege Göçleri¹, yalnızca büyük Hitit İmparatorluğunu yıkmamış, var olan zengin bir kültürün de göç eden halkla birlikte Anadolu'nun güneyine taşınmasına neden olmuştur. Böylece Anadolu'da yıkılan merkezî yapı yerini, göçle gelen halklara ve yerli krallıklara bırakmıştır. Bu dönemde çoğunluğu yerli halktan oluşan krallıklara, batı sahillerindeki Grek Kolonileri, Batı Anadolu'da Lidyalılar, Orta Anadolu'da Frigler ve Doğu Anadolu'daki Urartular örnek olarak verilebilmektedir. Ancak Doğu Akdeniz bölgelerinde kurulan küçük krallıklar, etnisite açısından oldukça karmaşık bir yapı sergilemiştir. Bu nüfus çeşitliliğinin ana nedenleri arasında, yıkılan Hitit İmparatorluğu'nun devamını sağlamaya çalışan beyliklerin varlığı, Ege Göçleriyle bu bölgelere kadar ulaşan Deniz Kavimleri ve Arāmiler'in, M.Ö. 11. ve 9.yy. arasında bu bölgelere gerçekleştirdiği göçler sıralanabilmektedir.² Tarihin her döneminde zengin bir yapı sergileyen Amik Ovası da içine alan Antakya ve yakın çevresi de bu nüfus hareketliliğini yaşamıştır. Bu yönüyle Eskiçağ'ın büyük imparatorluklarının, uyguladıkları siyasete paralel olarak, egemenlik kurmaya çalıştıkları bir bölgeyi de temsil etmiştir. İncelenen dönemde, yani

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, nyildirim@mku.edu.tr

¹ Ahmet Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), Adana (2006), s. 69-72.

² Arāmi kabileler, Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep Zincirli bölgesinde "Bīt-Gabbari (Sam'al), Türkiye Suriye sınırında Bīt-Bahiyani ve Diyarbakır bölgesinde Bīt-Zamāni, Nisibis (URU Na-ši-bi-na-Nusaybin); Kuzey Suriye'de ise Bīt-Adini, Bīt-Agusi ve Hamat/Hama beyliklerini kurmuşlardır. Bradley Parker, "The Mechanics of Empire. The Northern Frontier of Assyria A case Study in Imperial Dynamic", Helsinki 2001, s. 230; Nurgül Yıldırım, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, Ankara (2012), s. 98. Arāmi kabileler Anadolu batısına yönelerek, bugün Tuz Gölünden Gürün'e kadar uzanan, Tabal krallığına ait bazı yerleşimlerde de Bīt-Burutaş beyliğini kurmuşlardır. Nicholas Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, BIAA. England 1976, s. 22-24. Ayrıca bkz. Turgut Yiğit, "Tabal", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı:3-4, Ankara (2000), s. 182.

Geç Hitit Krallıkları/ Yeni Asur döneminde de Antakya bölgesi³ (Patina) Hititlerden sonra, kısa bir süre bağımsızlığını kazanmış olsa da, aslında Asur İmparatorluğuna bağlı bir yapı sergilemektedir. Bu yönüyle, Asurca kaynaklarda bu yöre ile ilgili önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur.

Asurca kaynaklarda Antakya ve yakın çevresi, önceleri Patina/Pattin, daha sonrasında ise Unqi adını almış ve Aramca kaynaklarda, genellikle *m̄q* olarak kaydedilmiştir.⁴ Bu bölge, bulunduğu konum ve zengin hammadde kaynakları ile doğu ve batıyı birleştirmesi açısından önemli bir köprü görevi görmüştür (Fig. 1). İnsanların göç ya da ulaşım amacıyla kullandıkları bu köprüyü, Eskiçağ'ın en büyük imparatorluklarından olan Asur İmparatorluğu'nun kralları, büyük çaplı ticari bir ağın önemli kollarından biri olarak görmüşlerdir. Antakya ve civarı ele geçirilirse, hem Akdeniz'e ulaşılabilirlik elde edilecek, hem de Anadolu'ya geçiş sağlanıp buradaki hammadde kaynakları kullanılabilir. Bu doğrultuda geliştirdikleri politikaları, düzenledikleri planlı seferlerle perçinleyen Asur kralları, özellikle, başarılarını tarihe not düşerek bugüne ulaştırmış ve incelenen bölgeyi aydınlatmada kılavuzluk etmişlerdir. Yukarıda değindiğimiz ve Eskiçağ'ın önemli güçleri tarafından izlenmek istenen siyasetin ilk tohumları Akadlı krallarca atılmış; ağaçsız ve verimsiz çöl koşulları, onları Amanos Dağları'na kadar götürmüştür.⁵ Buradan elde ettikleri sedir ağacı hem dayanıklılığı, hem de kullanım alanının elverişliliğiyle Akadlı krallardan Asurlu krallara kadar geniş bir zaman diliminde ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ardından, Amanos Dağları ve civarındaki bölgelerde var olan zengin hammadde kaynakları, özellikle, Asurlu kralların Anadolu'ya, yalnızca ticari amaçla, koloniler kurmalarına neden olmuştur.⁶ M.Ö. I. Binde güçlenmeye başlayan Asurlu krallar için Amanos Dağları ve Amik Ovası, mutlak hakimiyetin sağ-

³ Amik Ovasını da içine alan Antakya Bölgesi'nin Orta Demir Çağını (M.Ö. 900-546) gerek filolojik, gerek arkeolojik açıdan aydınlatan kazı merkezlerine Tell Tayinat (Antakya-Reyhanlı yolu üzeri), Çatal Höyük (Antakya'nın kuzeydoğusu, Afrin Çayı'nın güneyi), Jisr al Hadid (Antakya-Demirköprü), Al Mina (Patina'nın önemli bir liman yerleşimi-günümüz Samandağ), Tell el Cüdeyde (Antakya'nın kuzeydoğusu) örnek olarak verilebilir. Bu kazı merkezleri ile ilgili yınlı bilgi için bkz. Timothy Harrison, *Tayinat Höyüğü Arkeoloji Projesi* 32, (Çev. Hatice Pamir), 36-37, Hatay 2010; Richard Haines, *Excavations in The Plain of Antioch II: Structural Remains of the Later Phases Çatal Hüyük, Tell al Judaïdah and Tell Tayinat*, The Oriental Institute of Publication, Chicago 1971; Hatice Pamir, "Alalakh'dan Antiochei'ya Hatay'da Kentleşme Süreci", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 6-Sayı 1, Hatay (2009), s. 263-265.

⁴ J. David Hawkins *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol. 1, Berlin 2000, s. 361. Umq yazımı için bkz. André Lemaire, "Recherches de Topographie Historique Sur Le Pays De Que", *Anatolia Antiqua* 1, (1991), s. 270-271. Ayrıca Pat(tin)'in Hatın olarak değerlendirilmesi için bkz. J. David Hawkins, "Hatın", *RLA* 4, Berlin (1974), s. 160-162; J. David Hawkins, "The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period", in M.Liverani (ed.) *The Neo-Assyrian Geography*, Roma (1995), s. 95.

⁵ Cahit Günbatı Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet" *Archivum Anatolicum* 3, Ankara.1997, s. 131-155.

⁶ Kültepe kazıları sonucunda, çoğunlukla, Asur-Anadolu arasındaki ticareti konu alan, yaklaşık 23500 Eski Asurca belgeye ulaşılmıştır. Fikri Kulakoğlu, "Kültepe Kanış Karumu: Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi", *Anadolu'nun Önsöz Kültepe-Kanış Karumu*, K.B.Ş.B. Kültür Yayınları, İstanbul (2011), s. 46. Bu tabletlerin önemli bir kısmı Asurlu tüccarlara ait arşivlerden oluşmuştur. Cahit Günbatı, "Anadolu'nun Politik Manzarası", *Arkeo-Atlas*, No: 1 İstanbul (2011), s. 252.

lanması gereken bölgelerin başında ilk sıraya yerleşmiştir. Çünkü bölgedeki dengeler, Büyük Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Asur lehine dönmüş ve Asurlu krallarca bu fırsat iyi değerlendirilmiştir. Artık, bu büyük imparatorluk, yalnızca ticarî kolonileşme ile sınırlı kalmayacak, sistemli bir batı yayılcılığı politikası da güdecektir. Bu politikanın hayata geçirilmesi adına, hem Doğu Akdeniz ticaretine hakim bir coğrafya oluşuyla, hem de Anadolu'daki hammaddeye erişimi sağlamasıyla Amanos Dağları, Amik Ovası, yâni kabaca, günümüz Antakya ve yakın çevresi büyük önem kazanmıştır (Fig. 2). Bu öneme kayıtsız kalmayan Asur İmparatorluğu'nun burada sistemli bir politika yürütmeye başladığı dönemde bu bölge, halkının öncelerde Luwiler, sonrasında da çoğunlukla Aramiler'den oluştuğunu göreceğimiz⁷, tipik bir Geç Hitit yerleşimi görünümündedir. Zamanla Asurlulaştırılmaya çalışılacak olan bu bölge, Asurlu kralların yıllıklarında zengin ganimetlerle ayrıldıkları bir coğrafyayı tanımlamada da kullanılmıştır.

Patina ile ilgili olarak Asurca kaynaklarda ilk bilgilere II. Asurnasirpal'e ait kral yıllıklarında rastlanmaktadır. Kral, gerçekleştirdiği 8. seferinde, (M.Ö. 870) Karkamış'tan ayrılmış ve Patina Kralı Lubarna'ya ait olan Hazazu⁸ kentine yaklaşmıştır, buradan aldığı altın ve kumaşları metinde şöyle belirtmiştir: (RIMA II, ii.A.0.101.1)

⁷¹ a-na URU Ha-za-zi ša ⁸ Lu-bar-na KUR Pa-ti-na-a-a aq-ti-rib KÜ.GIMEŠ TUG lu-bul-ti TUG.GADA.MEŠ at-ta-har... ⁷¹ Patina Kralı Lubarna'nın kenti Hazazu'ya vardım, (buradan) altın ve kumaşlar aldım (kabul ettim)..."

Kral, Hazazu'dan ayrıldıktan sonra Afrin Çayı'na ulaştığını ve burada bir gece konakladığını bildirmiştir. Afrin Çayı'ndan ayrıldıktan sonra ise Patina Kralı Lubarna'nın krali şehri Kunulua'ya⁹ ulaştığından şöyle bahsetmiştir: (RIMA II, iii.70b-77a)

⁷ Yerli halkın çoğunlukla Luwilerden oluştuğu ve Antakya –Amik Ovası'nın Geç Hitit Uygarlığının kültürel mirasına sahip çıktığı dönem için adı Patina/Pattin iken, buraya Arami kabilelerin yerleştiği ve Asur egemenliğinin mutlak bir biçimde sağlandığı dönem adı ise Unqi'dir. Timothy Harrison, "Tell Tayinat and The Kingdom of Unqi", *The World of The Arameans II* (2001), s. 129.

⁸ Hazazu günümüz Azez (Halep yakını) olarak düşünülmektedir. J. David Hawkins, "The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period", in M.Liverani (ed.) *The Neo-Assyrian Geography*, Roma (1995), s. 95.

⁹ Kunulua/Kinalua (Tell Tayinat), Antakya'nın 35 km doğusuna lokalize edilmiş, Patina ve Unqi krallıklarına başkentlik yapmış ve III. Tiglat-Pileser döneminde idari bir merkez haline getirilmiştir. Tell Tayinat kazıları sonucu, bu başkentte yerleşimin Erken Demir Çağı'ndan itibaren başladığı, özellikle 7. yüzyıldan itibaren iki farklı yapı tipinin kullanıldığı bilinmektedir. İlk yapı tipinin, Anadolu ve Kuzey Suriye kökenli plan türü olan "bit hilani" şeklinde olduğu, ikinci yapı tipinin, genellikle, 2 sütuna sahip kompleks yapı biçimi olan "in antis" olarak tanımlandığı bilinmektedir. İkinci yapı tipine sahip olan bir saray zemininde, yerli halka ait Hiyeroglif Luwice kayıtlara ulaşılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Timothy P. Harrison, "Recent Discoveries at Tell Tayinat (Ancient Kunulua/Calno) and Their Biblical Implications", *Congress Volume Munich-Brill* (2013), s. 396-425; Timothy P. Harrison, "Temples, Tablets and The Neo-Assyrian Provincial Capital of Kinalia", *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 6, (2011), s. 29-37.

⁷²⁾ *e-te-tiḡ* ^{id} *ap-re-e at-tu-muš a-na* ^{URU} *Ku-nu-lu-a* ^{URU} *MAN-ti ša* ^{lu} *Lu-bar-na* ^{KUR} *Pa-ti-Pa-ti-na-a-a...* ⁷²⁾ Afrin Çayından ayrıldım, Patina Kralı Lubarna'nın krali şehri Kunulua'ya vardım..."

Kral burada sert bir savaş yaşandığından, sahip olduğu silah teçhizatı karşısında Lubarna'nın paniğe kapıldığından, korktuğundan ve ayaklarına kapanarak hayatını bağışlamasını dilediğinden söz etmiştir. II. Asurnasirpal bu savaş sonrasında yüklü bir ganimet de elde etmiştir. Bu ganimetler arasında 20 talent¹⁰ gümüş, 1 talent altın, 100 talent kalay, 100 talent demir, bin kadar büyükbaş hayvan, on bin küçükbaş hayvan, renkli simleriyle kumaşlar, fildişi ve ahşaptan kutular, kaplar bulunmaktadır. Sayılan bu ganimetlere ek olarak 10 adet şarkıcı kadın ve Lubarna'nın yeğenini, zengin çeyiziyle birlikte, aldığı da bildirmiştir. Lubarna'dan ise, minnet duygularıyla birlikte, savaş arabalarını, piyade ve süvarilerini kabul ettiğini kaydetmiştir. Kunulua'nın yakınında olan Yahanaya¹¹ (^{KUR} *Ia-ha-na-a-a*) ülkesine geçen II. Asurnasirpal, buradan da altın, gümüş, kalay ve yine çeşitli hediyeleri kabul etmiştir.

II. Asurnasirpal Kunulua'dan ayrıldıktan sonra Asî Nehri'ne ulaştığını ve buradan iki gün sonra Aribua¹² şehrine girdiğinden söz etmiştir. Bu bilgi yıllıklara şöyle kaydedilmiştir:

⁷⁸⁾ ... ^{URU} *Ku-nu-lu-a* ^{URU} *MAN-ti ša* ^{lu} *Lu-bar-na* ⁷⁹⁾ ^{KUR} *Pa-ti-na-a-a at-tu-muš* ^{id} *a-ra-an-tu e-te-bir...* ⁸¹ *-na* ^{URU} *A-ri-bu-a* ^{URU} *dan-nu-ti-šu ša* ^{lu} *Lu-bar-na* ^{KUR} *Pa-ti-na-a-a...* ⁷⁸⁻⁸¹⁾
Lubarna'nın krali şehri Kunulua'dan ayrıldım. Asî Nehri'ne ulaştım...Patina Kralı Lubarna'nın kale şehri¹³ Aribua'ya girdim..."

¹⁰ Bir tür Asur ölçü birimi olan talent, yaklaşık 30 kg ağırlığı tanımlamada kullanılmıştır. Frederick M. Fales, "Prices in Neo-Assyrian Sources", *State Archives of Assyrian Bulletin*, Volume X/I, (2003), s. 14.

¹¹ ^{KUR} *Ia-ha-na-a-a* "Yahana"nın Arpad ve Halep'in oldukça yakınında ve bir Arami yerleşimi olan Bit-Agusi ile sınırlı olduğu bilgisi için bkz. Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmanesser III (859-824 BC) Culture&History of the Ancient Near East*, Netherlands 2000, s. 98. ^{KUR} *Ia-ha-na-a-a* Aramili kabile Bit-Agusi tarafından kurulmuş Tell-Rifat (Arpad) yakınları olarak lokalize edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için J. David Hawkins, "Jahan", *RIA (Royal Inscriptions of Assyrian)* 5, Berlin (1976), s. 238.

¹² ^{URU} *Aribua*'nın "Raba'u" ya da "Rab'ö" olabileceği, İdlip'de ve Maşaf'ın 5 km yakınlarında aranması gerektiği düşünülmektedir. Edward Lipiński, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Analecta, 100; Leuven, Peeters 2000, s. 281. II. Asurnasirpal dönemi kayıtlarında, Aribua için Patina kralı Lubarna ile girişilmiş bir çatışmadan söz edilmemiştir. Herhangi bir anlaşmaya yanaşmayan halkların deport edilmiş olabileceği tartışma konusudur. Bu konu ve detaylarla ilgili olarak bkz. Yamada, *a.g.e.*, 2000, s. 73.

¹³ "äl dannüti" ile yöneticisi belli olmayan, kabile yaşantısının egemen olduğu kentler belirtilirken, "äl šarrüti" ile idarecisi belli olan, merkezi bir yönetim tanımlanmıştır. Yutaka Ikeda, "Royal Cities and Fortified Cities", *Iraq* 41, (1979), s. 75-76; Nadav Na'aman "Aribua and Patina-Hamath Border", *Orientalia* Vol. 71, (2000), s. 291-295. Etimolojik olarak incelendiğinde dannum sözcüğü "güçlü", bu sözcükten türetilen dannutum ise "kale, takviye, güç" karşılığındadır. CAD D, s. 99. Dolayısıyla burada yapılan äl dannüti tamlaması "kale şehir" olarak tanımlanmalıdır. Zira kale şehir olarak tanımlanan yerlerin, genellikle, sınır şehirleri olduğu metinler dikkatle analiz edildiğinde ortaya çıkmaktadır. Bu sınır ya da kale kentlerin askeri teçhizatla güçlendirilmesi gerekliliği, sözcüğün (dannum) tanımına da uygun düşüğü bir kez daha düşünülmelidir.

Aribua kentini ele geçiren kral, bu kentin yakınında yer alan Luhutu¹⁴ kentini de işgal ettiğini, halka şiddet uyguladığını, kenti yakıp yıktığını ve buradaki askerleri canlı olarak kazığa geçirttiğini anallerinde kayıt altına almıştır.¹⁵

Luhutu, Hazazu ve Urime bu dönemde Patina topraklarında tahrip edildiği anlaşılan üç şehri simgelemektedir.¹⁶(Ann. 1, r. 42-44); Kral, Urime şehrini tamamen ele geçirdiğini şehrin girişine bıraktığı yazıtlı stelle de kanıtlamıştır. İlgili satırlarda bu bilgi şöyle kaydedilmiştir:

⁴²⁻⁴⁴ ana Urime āl dannūtīšu ša ⁶⁶Lubarna ^{KUR}Patina aq̄tirib āla aḫul aq̄qur ina iṣāti ašru pākulšu ^{na} ašumetta alḫur ina muhḫīšu azqub...⁴²⁻⁴⁴ Patina Kralı Lubarna'nın kale kenti Urime¹⁷ kentine yöneldim, bu şehri yerle bir ettim, yaktım, yıktım. Kentin girişine yazıtlı bir stel diktim..."

Urime'den ayrılıp, Fenike ülkelerine yönünü çeviren kral, Tyre, Sidon ve Biblos'u geçerek Lübnan dağlarına ulaşmıştır. Tüm Doğu Akdeniz sahil şeridindeki ülkeleri bir şekilde kendisine bağlamaya çalışan kralın amacı, bu coğrafyadaki zengin ticaret üzerinde söz sahibi olmak istemesinden kaynaklanmaktadır.

II. Asurnasirpal M.Ö. 876-875 yılları arasında yaptığı Akdeniz seferinde detaylı olarak belirtmemiş, ancak diğer belgeler buradan aktarılan nüfusun Kalhu'ya götürüldüğünden söz etmiştir.¹⁸ Bu belgeler doğrultusunda, Kalhu'ya aktarılan nüfus içerisinde sanat ve zanaatte usta kişilerin yer aldığı bilinmektedir. Dahası, Patina'nın yanı sıra Bit-Adinili, Kargamışlı ve Queli insanların da içinde yer aldığı bir halkın Kalhu'da oluşturulmak istendiği açıkça gözlenmektedir. Yine bu seferi konu eden metinde, Patina, Tyre, Sidon, Gurgum ve Melidli elçilerin de (LÚ.MAH.ME:šīrāni) davet edildiği, toplam davetli sayısının 69.574 olduğu ve görkemli bir açılış töreni düzenlendiği anlatılmaktadır.¹⁹

II. Asurnasirpal'in ardından oğlu III.Salmanassar tahta çıkmıştır. III. Salmanassar'ın ilk saltanat yılında bu coğrafyaya gerçekleştirdiği seferlerin temel amacı, tapınak yapımı için kereste temini olmuştur.²⁰ Kral, Amanos dağlarından

¹⁴ Luhutu, Patina ülkesinin güneyine lokalize edilmiştir. Luhutu'nun Hama krallığına bağlı bir yerleşim olduğu bilinmektedir. Yamada, *a.g.e.*, 2000, s. 61.

¹⁵ RIMA III, 70, 143.

¹⁶ Yamada, *a.g.e.*, 2000, s. 278.

¹⁷ Urime, Patina kralı Lubarna'nın güçlendirdiği, Hazaz'ın (günümüz Azez) hemen güneyinde, bir Demir Çağı kenti olarak tanımlanmaktadır. Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Taylor and Francis e-Library, New York 2009, s. 752.

¹⁸ D. John Wiseman, "The New Stele of Assurnasirpal II", *Iraq 14*, (1952), s. 24-44; Bryce, *a.g.e.*, 2009, s. 534-535.

¹⁹ Amelie Khurt, *Eskiçağ'da Yakındoğu* (M.Ö. 3000-330), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 140-142.

²⁰ André Lemaire, "Rechreches De Topographie Historique Sur Le Pays De Qué", *Anatolia Antiqua I*, (1991), s. 270.

ve Lallar Dağı'ndan²¹ sedir ağacı tohumu aldığından söz etmiştir. Gerçekten de III. Salmanassar'ın Amanoslar'a düzenlediği 17. ve 19. seferler²², tabletlerde "*Hamanu Dağı-Sedir Dağı*" olarak geçen Amanoslar'ın, kereste temini nedeniyle ekonomik değerini devam ettirdiğini göstermektedir. Ancak söz konusu dağlar, sadece inşaatlara sağlam kereste sağlamak için değil, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu'ya ve bu arada Patina yerleşimlerine karşı Asurluların girişmiş oldukları askerî seferlerde stratejik bakımdan da büyük rol oynamış olmalıdır.²³ Çünkü burası, kervanlara ve ordulara yol veren Belen Geçidi (PylaeSyriae) ve Arslanlı Bel (Porta Amanica) gibi iki önemli geçide sahiptir.²⁴

III. Salmanassar, M.Ö. 858'de düzenlediği seferde Amanos dağlarına yeniden geri döndüğünden bahsetmiş, Asi Nehri'ni (Orontes) geçtiğini ve Patina Kralı Sapalulme'nin²⁵ kale kenti olan Alimuş'a ulaştığını belirtmiştir. Kral burada kendisine karşı birleşmiş olan Bit-Adinili, Karkamışlı, Queli, Sam'alli ve Yahanlı birliklerle mücadeleye etmiştir. Onları yenmiş ve Alimuş/Alışir'i fethetmiştir.²⁶ Annalde yer alan ilgili satırlar şöyledir:(RIMA III, A.0.102.3-Col I),

⁴²...⁴³ *Sa-pa-lu-ul-me* ⁴³ KUR *Pa-ti-na-a-a* ⁴⁴ *A-hu-ni* DUMU *a-di-ni* ⁴⁵ *Sa-an-ga-ra*
KUR *Gar-ga-muš-a-a a-na re-šu-ti a-ha-miš i-tak-lu-ma ik-s/šu-ru...⁵¹...⁴⁶ *A-ra-an-tu e-te-*
bir a-na URU *A-li-šir* ⁵² URU *dan-nu-ti-šu* ⁴⁷ *Sa-pa-lu-ul-me* KUR *Pa-ti-na-a-a aq-ti-rib*
⁴⁸ *Sa-pa-lu-ul-me* KUR *Pa-ti-na-a-a a-na šu-zu-ub...* ⁴⁹ Patina yöneticisi Sapalulme,
Adini'nin oğlu Ahuni, ve Karkamış kralı Sangara bana karşı birleşmiş (ve birbirlerine)
yardım etmişlerdir...⁵¹... (Amanos dağından ayrıldım.) Asi Nehri
geçtim, Sapalulme'nin kale kenti olan Alışir'in²⁷ karşısına yaklaştım. Patina'da
yaşayan Sapalulme, Adini'nin oğlu Ahuni, Karkamış kralı Sangara'yı, Sam'al
kralı Hayyanu'yu, Que kralı Kate'yi yardıma çağırıştı..."*

²¹ Lallar Dağı Amanoslar'ın güneyi olarak belirlenmiştir. Atalur Dağı ile aynı dağ uzantısında yer aldığı tartışılmaktadır. Nadav Na'aman, "Two Notes on the Monolith Inscription of Shalmaneser III. From Kurkh", *Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol.3-No.3. Tel Aviv (1976), s. 92. Atalur/ Lallar Dağı'nın günümüz Azez (Hazazu) ile Amanoslar arasındaki alana lokalizasyonu ve Kurt Dağ olarak tanımlanabileceği de düşünülmektedir. Yamada, *a.g.e.*, 2000, s. 278.

²² ARAB, 205.

²³ Bahadır Alkım, "The Road From Sam'al to Asitawandawa", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, (1965), s. 13.

²⁴ Mehmet Kurt, "M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 257, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 3-11.

²⁵ Sapalulme (Hititce karşılığı Şuppiluliumas/ M.Ö. - 858/857) kral Lubarna'dan (Hititce karşılığı Labarnas- M.Ö. - 870-858?) sonra Patina Krallığının başına geçmiştir. Timothy Harrison, "Bir Hitit Kralı Suppiluliuma", *Aktüel Arkeoloji* 29, 2012.

²⁶ Timothy Harrison, "Tell Ta'ynat and The Kingdom of Unqi", *The World of The Arameans II* (2001), s. 116-117.

²⁷ Günümüz Antakya sınırları içinde yer aldığı bilinen Alimuş/Alışir'in Samandağ yakınlarında olması gerektiği düşünülmektedir. Albert T. Olmstead, "Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian Power", *JAOs* 41, (1921), s. 351; RIMA III, A.102.2. I:16.

Kral, bu seferin sonunda Karkamış'ı ele geçirmiş ve bu ülke topraklarını yağmalamıştır. III. Salmanassar yukarıda adları sayılan ülkelerdeki gerekli düzenlemeleri yapmış ve ardından yönünü Amanos Dağları'na çevirmiştir. Bir tür Asur İmparatorluk geleneği olarak devam ettirilen sedir ağacı temini için Amanoslar'dan ihtiyaç duyduğu kadar ağaç kestirdiğini belirterek, yine bu dağın uzantısı olduğu düşünülen Atalur Dağı'na²⁸ varmıştır. Buraya yakın bir mesafedeki yerleşim birimlerinden aldığı 28000 savaştının 14600'nü Asur'a götürmek için yola çıktığından bahsetmiştir. İlgili satırlarda yer verdiği Patina Krallığı'na bağlı yerleşim birimlerini şöyle belirtmiştir: (Col. II.)

9-10) KUR *A-ta-lu-ur a-šar* NU *ša AN-hi-ir-bi zaq-pu a-lík* NU KI NU-*šu u-še-ziz...*¹¹⁻¹²⁾
 URU *Ta-ia-a* URU *Ha-za-zu* URU *Nu-li-a* URU *Bu-ta-a-mu ša Pa-ti-na-a-a...a-duk...* "Anum-hirbi heykelinin dikili olduğu Atalur dağına ulaştım, onun heykelinin yanına kendi heykelimi diktirdim... Patina ülkesine bağlı Taiya, Hazazu, Nuliyave Butamu şehirlerini...aldım..."

Metnin devamında III. Salmanassar, Arame'nin topraklarına girdiğinden ve buradan gümüş, altın, şarap ve hayvan aldığından söz etmiştir. Kralın bundan sonra izleyeceği sefer güzergahı, Lübnan'a kadar devam etmiştir. Ancak Asur Kralı'nın, Aramiler'in çoğunlukta yaşadığı Suriye'deki krallıklardan ciddi bir direniş görmeden yolunda ilerlemiş olması, akıllara Asur ve özellikle bu tarihlerde Güneydoğu Anadolu ve Suriye'deki Arami kabileler arasında bir ittifakın gerçekleşmiş olabileceğini getirmektedir.

III. Salmanassar 2. Görev yılında düzenlediği bir diğer Akdeniz seferinde ise, oldukça zengin bir ganimet elde etmiştir. Madenlere ek olarak kumaş ve yün, ayrıca sedir ağacı tohumu, büyük ve küçükbaş hayvan almıştır. III. Salmanassar'ın belirttiğine göre, Patina kralı Qalparunda'nın²⁹ kızını çeyiziyle birlikte almıştır. Kralın düzenlediği bu seferde zengin bir maden ganimetine sahip olduğu şu satırlarla netlik kazanmıştır: (Col. II.)

21) ...²¹⁾ *Qal-[pa-ru]-un-da* KUR *Pa-ti-na-a-a* 22) 3 GÚ KÙ.GÍ 1 ME GÚ KÙ.BABBAR
 3 ME GÚ ZABAR 3 ME GÚ AN.BAR ...²¹⁾... Qalparunda'nın ülkesi Patina'dan
 22) 3 talents altın, 100 talents gümüş, 300 talents bronz kap..."

²⁸ Atalur Dağı'nın Karadağ'ın güneyinde aranması gerektiği konusunda bkz. Gojko Barjamović, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, The Carsten Niebuhr of Near Eastern Studies, Copenhagen 2011, s. 207; Kurt Dağı olarak lokalize edilmesi ile ilgili olarak bkz. Yamada, *a.g.e.*, 2000, 105. Kurt Dağı ve Karadağ silsilesinin tanımlanması ile ilgili olarak bkz. Karen Radner, *Die Macht des Namens Altorientalische Strategien zur Selbsterhaltung*, Santag 8, Weisbaden 2005, s. 193-194.

²⁹ *Qalparunda*, Patina kralının Asurca tabletlerde geçen adıdır. Tell Tayinat kazıları sırasında, saray zemininde ele geçirilen ve yerlere ait olan hiyeroglif Luwice yazıtlarda bu kralın adı Halparunıyas (HALPA-pa-ru-ti-i-ia-sa) olarak kaydedilmiştir. Annick Payne, "Hieroglyphic Luwian: An Introduction with Original Texts", *Subsidia et Instrumenta Linguarum Orientis* 2, Wiesbaden (2010); John Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*; Vol. 1, Berlin 2000, s. 363.

III. Salmanassar'a ait, Üçtepe'de bulunmuş olan, Kurkh Monoliti, konusu itibariyle ilişki içerisinde bulunulan ülkeler ve kralları hakkında bilgi vermektedir. Monolit, Bit-Adini ve Karkamış devletleri arasındaki savaşı anlatmakta ve bu savaş neticesinde meydana gelen siyasi değişiklikleri belirtmektedir. Monolitin sonlarında ise III.Salmanassar'ın, kendisine karşı oluşturulan ve içerisinde, Damascus (Şam) kralı Adad-idri, Hamat kralı İrhulini ve İsrail kralı Akhab'ın bulunduğu ittifakla mücadelesi anlatılmıştır. Literatüre Qarqar (Şam'ın kuzeyi) Savaşı (M.Ö. 853) olarak geçen bu savaşta her iki tarafta ağır kayıplar vermiştir.³⁰ Bu monolit, savaş sonrasında bahsi geçen topraklarda oluşturulan yeni düzenlemelerle birlikte, coğrafi ve idari olarak bir genel görünüm sunmaktadır. Gurgum (Kahramanmaraş) ve Patina'nın aynı kral tarafından yönetilmesi³¹, yakın coğrafyalar olması da göz önünde bulundurularak, Qalparunda'nın Asur'a bağlılık göstermesi sonucunda elde edilen bir ayrıcalık olarak düşünülebilir. Buna ek olarak, böylesine geniş bir coğrafyanın Asur yayılmacı siyasetinin bir uzantısı olarak, tek elden, belki tek bir krali sülale tarafından, yönetilmesi olarak da değerlendirilebilir.

Qalparunda'nın ardından Patina tahtına çıktığı düşünülen kral II. Lubarna'dır. Bu kral zamanında Asur ile ilişkilerde herhangi bir olumsuzluk yaşanmaması, buraya III. Salmanassar tarafından bir sefer düzenlenmemiş olmasına bağlanabilir. Ancak bu durumun M.Ö. 831 yılına kadar böyle devam ettiği gözlenmektedir. M.Ö. 831 yılında, Patina Kralı II. Lubarna'ya karşı, kendi komutanı (Surri) tarafından bir suikast düzenlenmiş ve kral öldürülmüştür.³² Patina Kralı olarak komutan Surri tahta çıkmak istemiş ve Asur egemenliğine karşı bir isyan başlatmıştır. Bu durum üzerine, III. Salmanassar (M.Ö. 829), Patina'ya karşı bir sefer düzenlemiştir. Krali şehir Kunulua'da bir gece konakladığından bahseden kral, burada tahta çıkmak isteyen Surri'yi öldürmüştür. Bu sefer kaydının ilgili satırları şöyledir: (RIMA III; 69)

¹⁵¹... KUR Pa-ti-na-a-a ¹⁵² Lu-bar-ni EN-Şu-nu GAZ ¹⁵³ Su-ur-ri la EN GİŞ.GU.ZA ina URU Ki-na-lu-a URU MAN-té pu-ul-hi me-lam-me ša As-sur EN-ia ¹⁵⁴ is-hu-pu-Şu-ma mu-ut NAM-Şu il-lik LU.MEŞ-e KUR Pa-ti-na-a-a TA pa-an na-mur-rat GİŞ.TUKUL. MEŞ-ia dan-nu-te ¹⁵⁵ ip-lah-ma DUMU.MEŞ ¹⁵⁶ Su-ur-ri a-di ERİN.MEŞ EN hi-i-Şi uş-Şa-bi-tu ¹⁵⁷ it-tan-nu-ni ERİN.MEŞ-Şu-nu-ti ina ga-si-si u-rat-ti ¹⁵⁸ Sa-a-si DUMU Kur-uş-Şa-a GİR iş-bal... ¹⁵⁹⁻¹⁶⁰... Lubarna'nın kralı olduğu Patina Ülkesi'nde kraliyet soyundan olmayan Surri tahta geçmişti. Beyim Tanrı Aşşur'un görke-

³⁰ Annallerinde detaylı bir biçimde bu konuyu anlatmış olan Salmanassar, "Asi nehrine onların (ölü) bedenlerini uzattım, tıpkı bir köprü gibi... onların savaş arabalarını, süvarilerini, atlarını ve koşum takımlarını aldım..." demiştir. ARAB, s. 223; RIMA III,101; Sidney Smith, *Assyrian Sculptures in the British Museum from Shalmaneser III to Sennacherib*, London 1938, s. 46.

³¹ RIMA III, A.O.102.10; "Qal-pa-ru-da KUR Pa-ti-na-a, Gurgum "Qal-pa-ru-da KUR Gır-gu-ma-a-a ..." Monolit hakkında detaylı bilgi için bkz. Nadav Na'aman, "Two Notes on the Monolith Inscription of Shalmaneser III from Kurkh", *Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol 3, (1976), s. 89-106.

³² Yamada, a.g.e., s. 222.

minden aldığım güçle, krali kent Kunulua'da Surri'yi boğarak öldürdüm. Patina halkı benim silahlarımın ihtişamından korktular (ve) ¹³⁴ben isyan edenlerle birlikte Surri'nin oğlunu da ele geçirdim. Onları kazığa asarak öldürdüm. Kuruşsa'nın oğlu Sasi ayaklanma kapandı (yalvardı)..."

Metnin devamında Surri'nin yerine Sasi'nin kral olarak atanacağı kaydedilmiştir. Artık yerli halkın (Luwiler) yerine Arami kökenli halkın yönetimde gittikçe etkin bir rol aldığı görülmektedir. Bu durumun devamlılığını sağlayan bir diğer kral III. Adad-Nirari (M.Ö. 810-783) olacaktır. III. Adad-Nirari'nin tahtta kaldığı yıllarda birkaç askeri hareketin dışında, Akdeniz'e ulaşmak adına, Fırat Nehrinden Aşağı inerek, Hitit bölgesine girmiş olduğu; Tyre, Sidon ve Filistin'i haraca bağlamış olduğu bilinmektedir. III. Adad-Nirari'nin, özellikle, Akdeniz coğrafyasında etkin olmak isteyen Urartu kralı I. Arğiştî'ye karşı seferler düzenletmiş olduğu da bilinmektedir.³³Bu kral zamanında seferler ve savaşlarda etkin rol valiler ve komutanlarca sürdürülmüştür.

Akdeniz'in genelinde sürdürülen Asur egemenliğini, literatüre Antakya steli³⁴ (Fig. 3) olarak geçen ve III. Adad-nerari adına diktirilen stelden anlamak mümkündür. Bu stelin onayı, kral adına bir idari amir olan Şamsî-ilu tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁵Stelin girişi, geleneksel bir biçimde, "Adad-Nerari büyük kral, güçlü kral, dört cihanın kralı" ifadeleri ile başlamaktadır. Konusunu, kral Zakur'un yönetimindeki Hamat ve Atarşumki'nin yönetimindeki Nahlası³⁶ bölgeleri arasında yaşanan sınır anlaşmazlığı oluşturmaktadır. Stel incelendiğinde, Asi Nehrinin ortak kullanılması esasına dayanan bir anlaşmaya varılması söz konusudur. Stel'in son satırları, steli koruma amacı güden bir yazı ile sonlandırılmıştır: "Asur'un büyük tanrısı Aşşur, Adad ve Ber, Harran'da tapınağı olan Sin, bu stel üzerinde değişiklik yapmanın dualarını duymayacaklardır."

III. Adad-Nirari yönetimi ile birlikte Patina adı kullanılmamaya başlanacak, yerini ardından gelen krallar döneminde, Unçi yer adına bırakacaktır. Bu noktada, Antakya ve yakın çevresindeki yerleşimlerde gittikçe artan Arami nüfusun varlığının, Asur destekli bir politika sonucu yaşandığı düşünülebilir. Çünkü yaklaşık bir yüzyıl daha bu yöre üzerinde Asur egemenliği görülecektir.

M.Ö. 745 yılında Asur tahtına çıkan III. Tiglat-Pileser, M.Ö. 738'de Urartular'ın güneyde egemenlik kurma çabalarını engellemek için gerçekleştirdiği seferinde, Unçi

³³ Khurt, *a.g.e.*, 2009, 148-149.

³⁴ Stel, Samandağ yakınlarında yapılan kazılar sonucunda, sol tarafı ve üst bölümü zarar görmüş halde bulunmuştur. Veysel Donbaz, "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", *Royal Inscriptions of Mesopotamia Project-ARRIM* 8, 5-20, Toronto (1990), s. 7-9.

³⁵ Şamsî-ilu, stelde " *Şam-si-DINGİR LÚ tar-ta-nu" olarak kayıttır. LÚ *tartanum* "şef, komutan" olarak tanımlanmıştır. CAD T, s. 489.

³⁶ Arpad'ın (Bit-Agusi) ve Hamath krallıkları yakınında, Suriye'nin kuzeyinde yer aldığı ve Antakya'ya çok uzak olmayan bir bölgeye lokalize edildiği bilgisi için bkz. Bryce, *a.g.e.*, 2009, 494.

bölgesini tamamen ele geçirmiştir.³⁷ Bu bölgede yaşanılması olası herhangi bir isyan hareketini önlemek amacıyla da Unqi Krallığı'nı dört politik yapıya bölmüştür. Bu yapılar Unqi, Santal, Yaudi ve Patin olarak belirtilmiştir.³⁸

Siyasi bütünlüğünü yitirmiş olan Unqi, Urartu, Melid, Gurgum, Samal ve Kumuh ülkelerince kurulan anti Asur koalisyonunda yer almamıştır. Ancak, III. Tiglat-Pileser döneminde Unqi tahtında olan kral Tutammu³⁹ (M.Ö. --738) Asur yanlısı bir politika izlemekten uzaklaşmış ve bu durum Asur kralı ile yaptığı bağhlık antlaşmasını⁴⁰ bozmuştur. Bunun üzerine Asur kralı, Unqi'yi de dâhil ettiği bir sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Sefer kaydının tutulduğu yıllığın ilgili satırlarında şu bilgiler kaydedilmiştir: (Ann,II-92-101)⁴¹

³⁾ [⁶Tu-ta-am-mu LUGAL ^{KUR}Un-qi ina a-de-e DİNGİR.MEŞ GAL].MEŞ ih-ti i-šit nap-šá-ti-šú ger-ru-a ⁴⁾ [... la im]-ta-li-ka it-te-ia i-na uz-zi ŠÁ-ia ⁵⁾ [...] ša ⁶Tu-ta-am-mu-ú a-di LÚ.GAL.MEŞ-[šú] ⁶⁾ [...] ^{URU}Ki-na-li-a URU MAN-ti-šú ak-šud UN.MEŞ a-di mar-šá-ti-šú-nu ⁷⁾ [...] ANŠE].GİR.NUN.NA.MEŞ ina qé-reb um-ma-ni-ia GİM še-e-ni am-nu ⁸⁾ [...] ina MURUB₄-ti É.GAL ša ⁶Tu-ta-mu-ú GIŠ.GU.ZA-ú-a ad-di...⁴³⁻⁴⁾ Unqi kralı Tutammu bağhlık antlaşmamızı hiçe saydı ve böylece hayatını tehlikeye attı. Seferim esnasında bana danışmadı, beni öfkeliendirdi. ⁵⁾ (Ülkesindeki) soylularla güçlerini birleştirdi. Ben onun kralı kenti olan Kinalia'yı ele geçirdim. ⁶⁻⁸⁾ Ülke insanlarını, sahip oldukları koyun, katır ve öküzlerle birlikte saydım ve onları askerlere dağıttım. Tutammu'nun sarayında tahta çıktım..."

III. Tiglat-Pileser, yukarıdaki metinden anlaşılacağı üzere, Unqi'yi fethetmiş, yerli halkı sahip oldukları ile birlikte askerlerine ganimet olarak dağıtmıştır. Kral, Unqi kralı Tutammu'yu yönetimden uzaklaştırmış ve koalisyon içine girdiği zengin sınıf ile birlikte Asur'a sürmüştür.⁴²

³⁷ Nadav Na'aman "Ancient Israel and Its Neighbors: Interaction and Counteraction" Collected Essays Vol. 1, Eisenburg (2005), s. 148.

³⁸ Bu bölünmüş yapı ile Antakya Bölgesi'nde artık siyasi bir bütünlükten Asurbanipal (M.Ö. 668-631?) dönemine kadar söz edilmemiştir. Simo Parpola, "The Correspondence of Tiglat-Pileser III from Calah/Nimrud", *State Archives of Assyria*, Vol. XIX, Netherlands (2012), s. 35.

³⁹ Tutammu, ile ilgili detaylı bilgi için bkz. .Simo Parpola, *III. Tiglat Pileser*, s. 49-50.;Simo Parpola, "Neo-Assyrian Treaties From Royal Archives of Nineveh", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39-no. 2, (1987), s. 183.

⁴⁰ Asur tarafından yürütülen ve uzak bölgelerdeki egemenliği sağlamlaştıran önemli bir politik hamle, ele geçirilen ülkelerle yapılan "bağhlık antlaşmaları"dır. Bu konu ile ilgili olarak bkz. D. John Wiseman, "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", *Iraq* 20, no.1, London (1958), s. 14-26; Jacob Lauinger, "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary", *JCS-64*, (2012), s. 88-122.

⁴¹ Paul Rost, *Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III Annuals I-II*, Leipzig 1893, s. 92-101.

⁴² J. David Hawkins, "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *The Middle East, The Cambridge Ancient History III Part II*, ,(2003), s. 410; Tutammu ve saray eşrafının Asur'a deport edilme ile ilgili bir mektuba, Nimrud Mektupları" olarak geçen metinlerde rastlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Frederick Saggs, "The Nimrud Letters", *Iraq* 17 Part I, (1955), s. 21-50.

Metnin ilerleyen satırlarında III. Tiglat-Pileser, saraydan kendisi için aldığı gümüş ve değerli eşyaları saymış ve sonrasında Kinalia şehrini yeniden kurduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler kayıta şöyle yer almıştır:

²⁰ [KURUn-qi² a-na paṭgim-ri-ša² KURÉ-a-gu-si] a-na si-hir-ti-ša a-bél²¹ [2² LÚ-šu-ut SAG.MEŠ-ia LÚ.EN.NAM.MEŠ i-na muh-hi]-šu-nu áš-ku-un...⁴²⁰⁻²¹ Ben otoritemi bütünüyle Unqi ve Bit-Agusi bölgesinde sağlamlaştırdım. Buralara onları yönetmesi için iki tane idareci yerleştirdim/görevlendirdim...”

III. Tiglat-Pileser, Unqi ve Bit-Agusi yönetimine atadığı görevlilerin adlarını kaydetmemiştir. Ancak Unqi Krallığı'nın başkenti olan Kinalia yeniden düzenlenmiş ve buraya Asur tarafından bir vali atanmıştır.⁴³

III. Tiglat-Pileser'in ardından, II. Sargon ile birlikte Asur'un daha geniş bir coğrafyayı ele geçirdiği bilinmektedir. Sargonidler devri olarak adlandırılan bu dönemde de Asur'un yayılmacı bir siyaset izlediği ve özellikle Urartuların Anadolu'da bir egemenlik kurmasına karşı önlem amacıyla seferler düzenlendiği bilinmektedir. Bu devrin ilk kralı olan II. Sargon'un Suriye ve yakın coğrafyasındaki yerleşimlere karşı düzenlediği seferler incelendiğinde, Asur'un bu coğrafya üzerindeki etkisini kırmaya yönelik gerçekleştirilmiş isyan girişimlerini önleme amacı güdüldüğü görülecektir.

II. Sargon'un tahtta geçirdiği ilk yılında gerçekleştirdiği, Babil baskını ve İsraililer'e yönelik uyguladığı nüfus aktarımı, Hattu bölgesi olarak da adlandırılan Suriye ve yakınındaki coğrafyayı fazlasıyla etkilemiştir. Bunun en önemli nedeninin, İsrail'den aktarılan nüfusun bu coğrafyaya yerleşmesi olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Adı geçen kralın ikinci görev yılında Suriye'de çıkan ve Asur egemenliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen isyanları basturmak amacıyla düzenlediği seferlerin başarıyla sonuçlandığı, krala ait yıllıklardan anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu yıllıklarda Patina/ Unqi yerleşimi ile ilgili özel bir bilgi yer almamıştır.⁴⁵ Ancak, Hama'da bulunmuş, II. Sargon'a ait olan bir yazıtlı stelde, kralın Muški, Karkamış ve Que'yi de içine alan bir sefer düzenlediği, adigeçen yerleşimlerde Asur'un gücünü kanıtladığı belirtilmiştir. Kral, düzenlediği bu seferde başarı gösteren askerlerine Hamat'ta ikamet etme fırsatı tanıdığını kaydettirmiştir. Kral Hamat'ın yakınında yer alan Bit-Agusi ve Unqi yerleşimlerini, yazıtın, yarısı kırık olan, son satırlarında şu ifadeler ile belirtmiştir: (B, A-11, 27ff)

¹⁷ UN^{mes} KURHat-ti ü KURA-ni-me¹⁸ a-ši-bu-tu KURÉ-a-gu-si¹⁹ ü KURUn-qi a-na paṭgim-ri-ša²⁰ [...] ⁴¹⁷⁻¹⁹ Hatti'li ve Aramlı insanların oturdukları Bit-Agusi ve Unqi ülkelerinde bütün toplam...”

⁴³ Hawkins, a.g.m., 2003, s. 411.

⁴⁴ ARAB, s. 2-3.

⁴⁵ Sakçagözü kazıları neticesinde ele geçen Ain Dara yazıtları ve bu yazıtlardan elde edilen bilgilere göre, Zincirli ile sınırları olmamasına rağmen Gurgum ve Kummuş krallıklarının ticarî faaliyetlerde bir ortaklık yaşaması ve buna karşı Bit-Agusi ve Unqi'nin de yine aynı şekilde hem ticarî hem de politik bir ortaklık yaşadıkları açığa çıkarılmıştır. Hawkins, *Political Geography*, 1995, s. 94-95.

Kral, metinde de belirtildiği üzere, Unqi ve yakın coğrafyasında yer alan ve Arami bir kabile tarafından yönetilen Bit-Agusi krallıklarını tanımlamada, “Hatti’li ve Aram’lı insanların yaşadığı bölge” ifadelerine yer vermiştir. Bu kullanımdan hareketle, Unqi krallığında, azınlıkta da olsa, Hatti’li nüfusun varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Tell Tayinat/Kunulua kazıları sonucu ele geçen ve II.Sargon’a ait olduğu düşünülen bir diğer yazıtlı stelin⁴⁶ girişinde kral, Tanrıça İstar’a övgülerini sıralamış ve ardından Unqi’nin güneyindeki irili ufaklı krallıkların (Arpad, Dimaşk-Şam, Şimirra, Hamat) kendisine karşı bir koalisyon kurduklarından bahsetmiştir. Kurulan bu ittifakla birlikte başlayan Asur’a karşı isyanların, dindirilmesi adına, II. Sargon bir sefer düzenlemiş ve bu ittifakın önde gelen ismi Hamat kralı Yaubidi’yi (İlubidi) öldürmüştür. Kral, gücünün simgesi olan bu yazıtlı steli, kendisine karşı kurulan koalisyonda yer almadığı anlaşılan Kunulua/Kinalia’ya diktirmeyi uygun bulmuştur.

II. Sargon’un ardından tahta geçen Sanherib (M.Ö. 704-681) dönemi, özellikle, Doğu Akdeniz ticaretine egemen olmak isteyen Muşki ve Urartu kralları ile mücadele ile geçmiştir. Yine aynı kralların, Anadolu ve Doğu Akdeniz’deki küçük krallıklar ile ittifaklar kurup, bu bölgelerdeki halkı isyana teşvik ettikleri bilinmektedir. Yaşanılan bu kaotik süreçte kral, Amik Ovası ve Suriye Bölgesi’ne düzenlediği seferinde, buralardan gemi işçilerini Asur’a sevk ettiğini kaydetmiştir. Bu işçileri “Hatti’li insanlar” olarak tanımlayan kral, buradan daha güneye, Tyre ve Sidon sahillerine ulaşmıştır.⁴⁷ Sanherib döneminde düzenlenen sefer ve savaşların ana nedeninin sınırları koruma ve güçlendirme olduğu düşünülmektedir.⁴⁸ Bu durumu sistemli bir hale getiren, Sanherib’in ardından Asur’u yöneten, Asarhaddon (M.Ö. 680-669) olmuştur. Asarhaddon krallığı boyunca, çoğunlukla, seferlerini Mısır ve Filistin Bölgeleri üzerine yoğunlaştırmıştır.

Tell Tayinat kazıları sonucu ele geçirilen ve Asarhaddon’a ait olan bir “vasallık/bağlılık antlaşması” Patina/Unqi ya da M.Ö. 738’den beri adıyla Kinalia/Kunalia üzerindeki Asur etkinliğinin güçlendirilip, devamlılığını sağlamayı amaçlamıştır (Fig. 4). Bu vasallık/bağlılık antlaşmasında kral, kendisinin yerine geçecek olan kralı (Asurbanipal) belirlemiş ve kendisine olan bağlılığın aynısının yeni krala da gösterileceğinden emin olmak istemiştir. Metnin hemen girişinde “Tanrıların Kralı Aşşur’un İmzası” ibaresi yer almıştır. İlk satırlarda antlaşmanın muhatabı yalnızca unvanıyla⁴⁹ şöyle belirtilmiştir

⁴⁶ Jacop Lauinger-Stephan Batiuk, “A Stele of II. Sargon at Tell Tayinat”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 105(1), (2015), s. 54-68.

⁴⁷ ARAB II; s. 153.

⁴⁸ Khurt, *a.g.e.*, s. 158-159.

⁴⁹ Metinde antlaşmanın muhatabı olarak Asurlu kral ve ⁵⁰EN.NAM unvanlı bir görevli kaydedilmiştir. ⁵⁰EN.NAM-*bēl pīhati* “ yönetici, idareci” olarak tanımlanmaktadır. CAD P, s. 365; Jacob Lauinger, “Esarhaddon’s Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary”, *Journal of Cuneiform Studies*-64, (2012) s. 88-122.

¹⁾ *a-de-e ša mAs-šur-PAP-AŠ MAN KUR Aš-šur* ²⁾ DUMU ^{md}30-PAP.MEŠ-SU MAN KUR *Aš-šur* ³⁾ TA ^hEN.NAM KUR *Ku-na-[li]-a* ⁴⁾ TA *lu-e* ^hGAL E... “¹⁻²⁾ Bu *adē* (vasallık/bağlılık antlaşması) kral Sanherib’in oğlu, Asur Kralı Asarhaddon’a aittir.³⁻⁴⁾ Kunalia idarecisi ile, onun yardımcısı...”

Metnin devam eden satırlarında diğer görevliler, doğudan batuya bütün ülkeler ve hatta doğmamış çocukların bile bu antlaşmaya/bağlılık yeminine uyacağı garanti altına alınmak istenmiştir. Kral bu metindeki isteklerine kavuşmuş, oğlu Asurbani-pal (M.Ö. 668-630) Asur tahtına çıkmış ve bu antlaşma gereği kendisine Kunalia’da herhangi bir başkaldırı gerçekleşmemiştir. Ancak, güçlenen Babil karşısında hızla zayıflamaya başlayan Asur, sahip olduğu toprakları, dolayısıyla M.Ö. 738’de mutlak hakimiyeti altına aldığı Kunalia’yı da, Babil egemenliğine terk etmek zorunda kalmıştır.

Sonuç

Asur Kralları’na ait yıllıklar ve yazıtlı steller Patina Krallığı’nın komşu devletlerle siyasi ve ticari ilişkilerinde bağımsız kararlar aldığı ortaya koymaktadır. II. Asurnasirpal döneminde şiddetli bir savaşa (M.Ö. 878) sahne olan ve bünyesindeki pek çok şehir (Luhutu, Hazazu, Urime, Aribua) tahrip edilen Patina’da, bu savaşın açtığı yaralar çabuk sağaltılmış olmalı ki, bu krallık yeniden Asur baskısına karşı direnç gösterebilmiştir. Bu direncin temel nedenleri arasında, yönetici sınıfın ve halkın çoğunlukla Luwi kökenli olması ve bu kökene sahip sınır komşularından oluşan koalisyonların varlığı yer almaktadır. III. Salmanassar döneminde Asur’a karşı, yine benzer yapıdaki krallıklardan oluşan bir koalisyon gücünün oluşturulması (M.Ö. 857) ve Patina Krallığının bu koalisyon içinde yer alması, krallığın sahip olduğu egemen nüfus yapısının devamlılığının bir göstergesidir. Ancak gittikçe artan Arami nüfus ve bu nüfusun iktidar mücadelesi, yine aynı kral (III. Salmanassar) döneminde, yaklaşık bir yirmi yıl kadar sonra, Patina’da Luwili krallar olan I. Lubarna, Qalparunda ve II. Lubarna’nın hakimiyetlerine son vermiştir. Asur destekli olan yeni Aram kökenli krallarla (Surri, Sasi, Tutammu) birlikte Patina Krallığı yerini Asur egemenliğindeki Unqi Krallığı’na bırakmıştır. Bu krallık, Asur Kralı III. Tiglat-Pileser tarafından Asur’a karşı herhangi bir ittifak ve isyan girişimini engellemek amacıyla, dört politik yapıya bölünmüştür. Merkezî yapısını yitirmiş, nüfus olarak oldukça karmaşık bir yapı sergileyen Unqi coğrafyası, M.Ö. 738’de tamamen Asur egemenliği altına alınmıştır. Asurca metinlerde, Asur’un Unqi üzerindeki mutlak hakimiyetinin ilk yansıması, eski krali kent olan Kunalia/Kunulua’nın büyük bir eyalete çevrilmesi ve buraya Asur tarafından bir idareci atanması olmuştur.

M.Ö. 660’larda Asur ve Kunalia/Kunulua arasında yapılan bağlılık antlaşması ve bu antlaşmaya aykırı herhangi bir veriye ulaşılmaması, Asur’un, incelenen coğrafya üzerindeki emellerini gerçekleştirdiğinin bir göstergesidir. Krallara ait yıllıklar ve stelleri göz önünde bulundurarak, bu emellerin Amanoslar’ın ve Amik Ovası’nın zengin

hammadde kaynaklarından ve geçitlerinden yararlanmak, Doğu Akdeniz'deki ticareti ele geçirmek ve bu ticaretin devamlılığını ve güvenliğini sağlamak olduğu söylenebilir.

Günümüz Antakya ve Amik Ovası'nın bağımsız Patina krallığından yarı bağımsız Unqi krallığına, sonrasında Kunalia/Kunulua adı altında bir Asur eyaletine dönüştürülmüş olduğu, bu kısa sayılabilecek tarih (yaklaşık 250 yıl) aralığına, Asur İmparatorluğu ve onun izlediği yayılcı siyasetin damgasını vurduğu açıkça gözlemlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Alkim, Bahadır, "The Road From Sam'al to Asitawandawa", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, (1965), s. 1-45.
- Barjamović, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, The Carsten Niebuhr of Near Eastern Studies, Copenhagen 2011.
- Bryce, Trevor, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Taylor and Francis e-Library, New York 2009.
- Donbaz, Veysel, "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums", *Royal Inscriptions of Mesopotamia Project-ARRIM* 8, (1990), s. 5-20.
- Fales, Frederick Mario, "Rivers in Neo-Assyrian Geography", University of Udine, in M.Liverani (ed.) *The Neo-Assyrian Geography* Roma (1995), s. 210-217.
- _____, "Prices in Neo-Assyrian Sources", *State Archives of Assyrian Bulletin*, Volume X/I, (2003), s. 14-23.
- Grayson, Kirk, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods/ Volume 2*, Toronto 1991.
- Günbattu, Cahit, Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet" *Archivum Anatolicum* 3, Ankara (1997), s. 131-155.
- _____, "Anadolu'nun Politik Manzarası", *Arkeo-Atlas*.No: 1 İstanbul (2011), s. 252-254.
- Haines, Richard, *Excavations in The Plain of Antioch II: Structural Remains of the Later Phases Çatal Hüyük, Tell al Judaidah and Tell Tayinat*, The Oriental Institute of Publication, Chicago 1971.
- Harrison, Timothy P., "Tell Ta'yinat and The Kingdom of Unqi", *The World of The Arameans* II (2001), s. 115-132.
- _____, *Tayinat Höyüğü Arkeoloji Projesi* 32, (Çev. Hatice Pamir), Hatay (2010), 36-37.
- _____, "Temples, Tablets and The Neo-Assyrian Provincial Capital of Kinania", *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 6, (2011), s. 29-37.
- _____, "Recent Discoveries at Tell Tayinat (Ancient Kunulua/Calno) and Their Biblical Implications", *Congress Volume Munich-Brill* (2013), s. 396-425;
- _____, "Bir Hitit Kralı Suppiluliuma", *Aktüel Arkeoloji* 29, (2012).
- Hawkins, J. David, "Hattin", *RLA* 4, Berlin (1974), s. 160-162.
- _____, "Jahan" *RLA* 5, Berlin (1976), s. 238-239.

_____, "The Political Geography of North Syria and South-East Anatolia in the Neo-Assyrian Period", in M.Liverani (ed.) *The Neo-Assyrian Geography*, Roma (1995), s. 87-101.

_____, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*; Vol. 1, Berlin 2000.

_____, "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *The Middle East, The Cambridge Ancient History III Part II*, 2003, s. 410-411.

Ikeda, Yutaka, "Royal Cities and Fortified Cities", *Iraq* 41 (1979), s. 75-76.

Khurt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu* (M.Ö. 3000-330), Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2009.

Kurt, Mehmet, "M.Ö. I. Bin Yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", *Belleten*, Cilt LXX, Sayı 257, TTK. Ankara (2006), s. 3-11.

Kulakoğlu, Fikri, "Kültepe Kaniş Karumu: Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi", *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu*, K.B.Ş.B. Kültür Yayınları, İstanbul (2011), 40-51.

Lauinger, Jacop, "Esarhaddon's Succession Treaty at Tell Tayinat: Text and Commentary", *Journal of Cuneiform Studies*-64, (2012) s. 88-122.

Lauinger, Jacop- Batiuk Stephan, "A Stele of II. Sargon at Tell Tayinat", *Zeitschrift für Assyriologie*, 105(1), (2015), s. 54-68.

Lemaire, André, "Recherches De Topographie Historique Sur Le Pays De Qué", *Anatolia Antiqua* I, (1991), s. 270.

Lipinski, Edward, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, *Orientalia Analecta*, 100; Leuven, Peeters 2000.

Na'aman, Nadav, "Two Notes on the Monolith Inscription of Shalmaneser III. From Kurkh", *Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol.3-No.3- Tel Aviv (1976), s. 89-107.

_____, "Aribua and Patina-Hamath Border", *Orientalia* Vol.71.(2000), s. 291-295.

Olmstead, Albert T., "Shalmaneser III and the establishment of the Assyrian Power", *JAOS* 41,(1921), s. 354-382.

Pamir, Hatice, "Alalakh'dan Antiochei'ya Hatay'da Kentleşme Süreci", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 6-Sayı 1, Hatay (2009), s. 258-288.

Parker, Bradley, *The Mechanics of Empire. The Northern Frontier of Assyria as A case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki 2001.

Parpola, Simo - Porter, M., *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki 2001.

_____, "Neo-Assyrian Treaties From Royal Archives of Nineveh", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 39-no. 2, (1987), s. 183-197.

_____, "The Correspondence of Tiglath-Pileser III from Calah/Nimrud", *State Archives of Assyria*, Vol. XIX, Netherlands (2012), s. 35-50.

Payne, Annic, *Hieroglyphic Luwian: An Introduction with Original Texts*, Subsidia et Instrumenta Linguarum Orientis 2, Wiesbaden 2010.

Poter, Benjamin, *Complex Communities: The Archaeology of Early Iron Age-Before Baghdad Cities of Ancient Mesopotamia*- Peabody Museum, Arizona Press, 2013.

Postgate, Nicholas, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, British Institute Archeology at Ankara, England 1976.

Radner, Karen, *Die Macht des Namens Altorientalische Strategien zur Selbsterhaltung*, Santag 8, Weisbaden 2005.

Saggs, Frederick , "The Nimrud Letters", *Iraq 17 Part I*, (1955), s. 21-50.

Sidney, Smith, *Assyrian Sculptures in the British Museum from Shalmaneser III to Sennacherib*, London 1938.

Yamada, Shigeo, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC) Culture&History of the Ancient Near East*, Netherlands 2000.

Yıldırım, Nurgül, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 52, Sayı 2, Ankara (2012), s. 93-110.

Yiğit, Turgut, "Tabal", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı:3-4. Ankara (2000), s. 176-189.

Wiseman, D.John, "The New Stele of Assurnasirpal II", *Iraq 14*, London (1952), s. 24-44.

_____, "The Vassal-Treaties of Esarhaddon", *Iraq 20*, no. 1, London (1958), s. 1-99.

KISALTMALAR

ARAB II: Luckenbill Daniel David, Ancient Royal Inscriptions of Assyrian and Babylonian, University of Chicago Press, 1927.

CAD: The Assyrian Dictionary of the University of Chicago 1956vd.

RIMA II: Grayson Kirk, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods/ Volume 2 (1114-859 BC-Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I), Toronto 1991.

RIMA III: Grayson Kirk, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), Toronto 1996.

Ann. : Rost Paul, Die Keilschrifttexte Tiglat-Pileasers III (Annuals) I-II, Leipzig 1893.

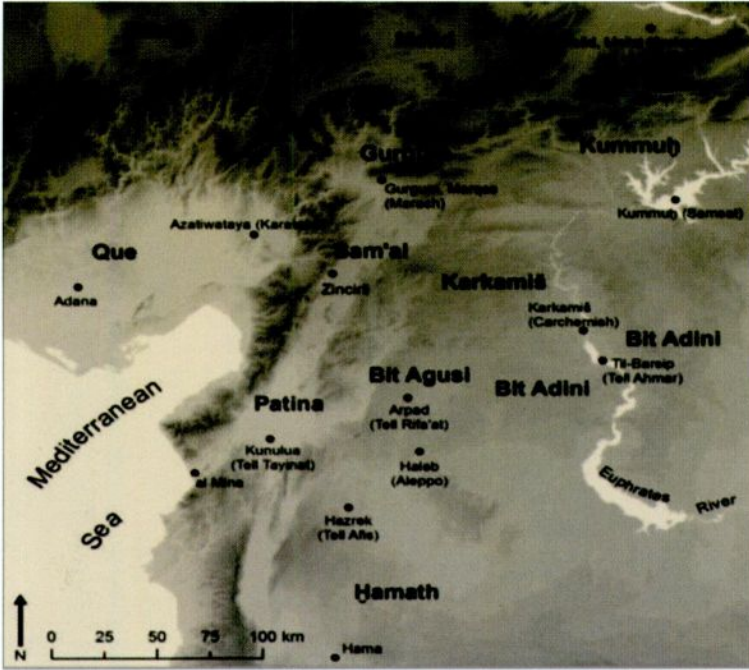

Fig. 1. Yeni Asur Devri- Doğu Akdeniz ve Suriye'nin Kuzeyinde Kurulan Geç Hitit Krallıkları (Benjamin Porter, 2013).

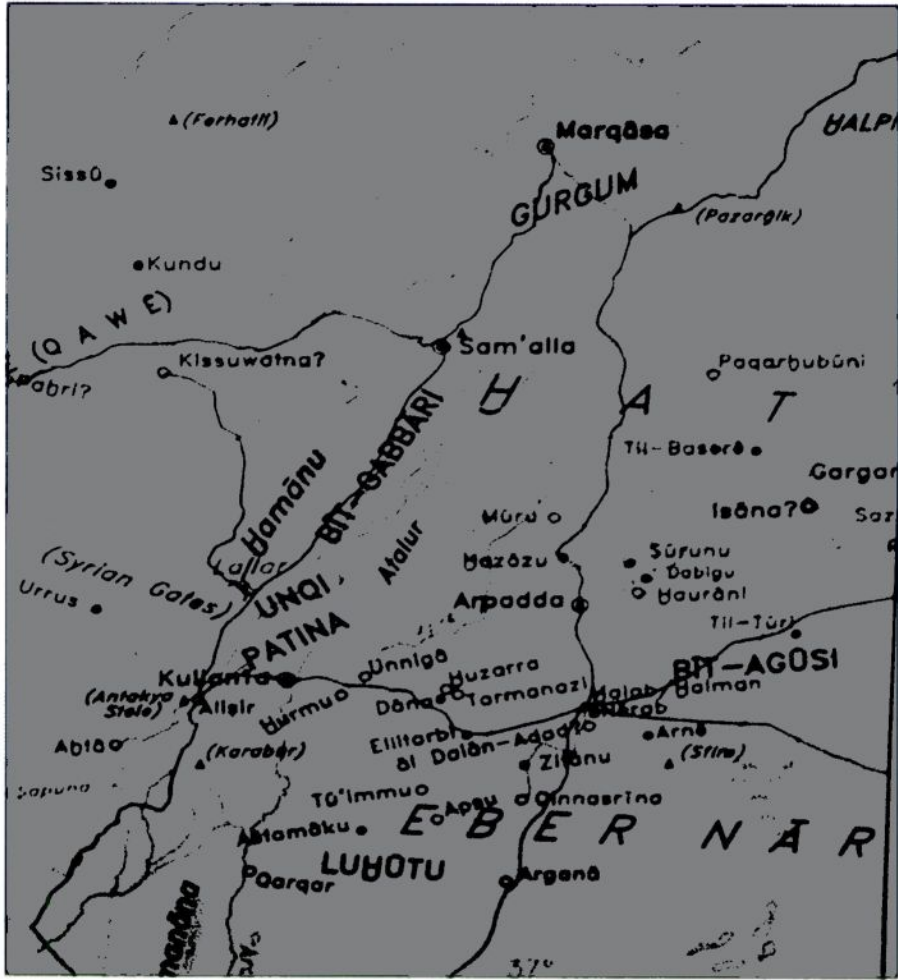

Fig.2. Yeni Asur Devri Patina-Ünqi Bölgesi (Simo Parpola, 2001).

Fig. 3. Antakya Steli (Veysel Donbaz, 1999).

Fig. 4. Tell Tayinat(Kunulua) Kazılarında Bulunmuş II. Sargon'a ait Stel (Jacob Luinger-Batiuk Stephan, 2015).

THE HONOURING OF THE LEGIO CHIEF PHYSICIAN L. HORTENSIVS PAVLINVS*

ABDURRAHMAN UZUNASLAN**

The *cursus honorum* appears to have belonged to a legion physician by the name of L. Hortensius Paulinus. It is made from limestone, and is located on the frontal side of a well-chiseled rectangular block. The lower part of the *cursus* is broken; however, this does not pose any problem with regards to the condition of the inscription. The inscription was discovered within the city limits of Antiocheia in 2011, while the excavation for the construction was carried to a military garrison, and it was later moved to the Yalvaç Museum. However, the inscription has not yet received an inventory number.

The broken stone has a height of approximately 53.5 cm, a width of approximately 59 cm, and a lateral depth of approximately 45 cm. The frontal surface on which the inscription is located has been chiseled rather smoothly, and the inscription area is approximately 32 cm.

The height and width of the letters varies slightly between the upper and lower parts of the inscription. On the 1st and 2nd lines of the inscription, the height for the letters (L) and (P) is 4 cm; while on the 5th line, the height for the letter (H) is approximately 0.60 cm. The width of the letters on the 1st line varies between 2.70 cm and 3.60 cm.

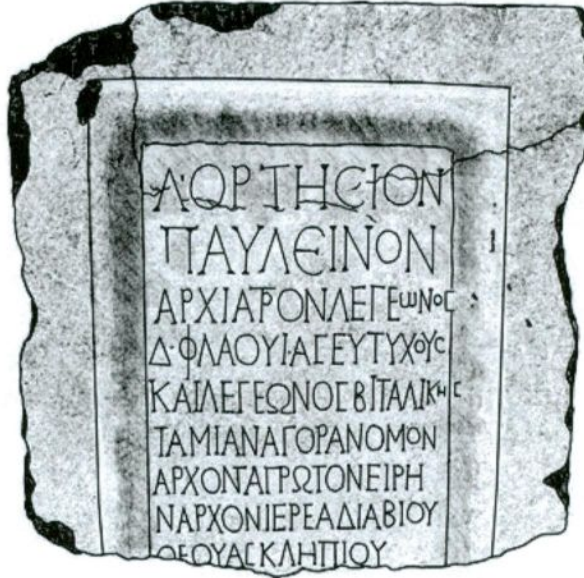
Ligature has been applied for the letters (TP) of the 3rd line, and (NT) and (IP) on the 7th line. This practice is commonly observed in inscriptions from the 2nd and 3rd centuries AD found in the city of Antiocheia.

* The abbreviations for ancient authors and periodicals used in this manuscript are based on the list from *Der Neue Pauly*.

I would like to sincerely thank Prof. Dr. Mehmet Özhanlı, Assoc. Prof. Dr. Fikret Özcan, Erdal Kaya and Ö. Çomak, the Vice Director of the Yalvaç Museum, and the other personnel of the museum for their assistance in the publication of this inscription.

** Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Science and Letter, Department of History, Gaziantep/TURKEY, abdurrahmanuzunaslan@gmail.com

Date: First half of the 3rd century AD.

A cursus honorum belonging to L. Horte(n)sios Pauleinos
(Drawn by. M. Ağgül)

Λ(ούκιον) Ὀρτήσιον
 Παυλεῖνον
 ἄρχιατρον λεγεῶνος
 δ' Φλαουίας Εὐτυχοῦς
 5 καὶ λεγεῶνος β' Ἰταλικῆς,
 ταμίαν, ἀγορανόμον,
 ἄρχοντα πρῶτον, εἰρή-
 ναρχον, ἱερέα διὰ βίου
 θεοῦ Ἀσκληπιοῦ

Translation

L(ucios) Horte(n)sios Pauleinos, the chief physician of the IV Flavia Eutyches and II Italica legions, treasurer, controller of the market, first archon, ruler of peace (and) the lifelong priest of Asclepius (has been honored).

It is the first time to encounter any inscriptions from Antiocheia written on behalf of Λ(ούκιος) Ὀρτήσιος Παυλεῖνος (Lines 1-3)¹. The inscription does not specify the party or parties which are honoring L. Hortensius Paulinus². The important official services and tasks assumed by this person in the city suggests that he was honored by public authorities. We have no information about his homeland or his family. The legions in which he was assigned, as well as his *nomen gentilicium*, clearly indicate that he was not native to Antiocheia.

It is possible that L. Hortensius Paulinus might be a relative of M. Cassius Hortensius Paulinus, who is described as a *patricius puer* in an inscription from Ankara³. This child, presumed to be native to Northern Italy⁴, is believed to be the same person Senator M. Cassius Hortensius Paulinus⁵, and the owner of a pottery by the name of Hortensius Paulinus in Rome during the Commodus' reign⁶. Furthermore, another inscription from a later period found in Rome describes the same person as a *praetor urbanus* and *XVvir sacris faciundis*⁷.

¹ For gens Ὀρτήσιος, see G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 3. Aufl. II. Hälfte, Braunschweig, 1911, p. 1077; Plut. *Sylla* 35, 4; *AE* 1953, p. 262 (Ostia); *ILS* III, 1 (p. 76); M. Corbier, "La descendance d'Hortensius et de Marcia", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* T. 103, No. 2, 1991, pp. 684-685; *Greek Personal Names*, Vol. VA 2010, p. 348; *PIR* 2 IV H 211 [= S. Mitchell-D. French (ed.), *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Vol. I: From Augustus to the end of the third century AD* [Vestigia 62], Munich 2012, pp. 335-336; H. Solin-O. Salomies, *Repertorium gentilicium et cognominum Latinarum*, Hidesheim-Zürich-New York 1988, pp. 94, 343: qui, pour Hortesius, renvoient à Hortensius et, pour Hortesis, à Hortensis.

² A. Uzunaslán, "Epigrafik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Pisidia Antiocheia: Kent Tarihine İlişkin Yeni Gözlemler", *Pisidia Araştırmaları I* (ed. B. Hürmüzlü-M. Fırat-A. Gerçek), Isparta 2013, pp. 332-333.

³ M. Cassio Hortensio Paulino c(larissimo) p(uero) patricio C. Iul(ius) Proculus specul(ator) leg(ionis) XIII Gem(inae) Mart(iae) Victr(ici)s[e] [t] I. Valer. Marcianus b(ene)fic(ari)us leg(ati) leg(ionis) eiusdem patrono. S. Mitchell, "Notes and Studies I: Inscriptions of Ancyra", *AS* 27/1977, p. 65, no. 3; *AE* 1977, p. 811; E. Schallmayer, *Der römische Weibbezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Benefiziarier-Inschriften des römischen Reiches*, Stuttgart 1990, p. 529, no. 684; Mitchell-French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara.*, 2012, pp. 135-136, no. 156.

⁴ *PIR* 2 IV H 211; Mitchell, *Notes and Studies* 1977, p. 66; *AE* 1977, p. 811; G. Alföldy, "Senatoren aus Norditalien. Regionen IX, X", in: *Epigrafia e Ordine Senatorio II*, Rome 1982, p. 361, no. 6; G. Alföldy, *Städte, Eliten und Gesellschaften in der Gallia Cisalpina*, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien Bd. 30, Stuttgart 1999, pp. 330-331, no. 6; Z. Várhelyi, *The Religion of Senators in the Roman Empire. Power and the Beyond*, Cambridge 2010, p. 97; Mitchell-French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara.*, 2012, p. 336.

⁵ *PIR* 2 IV H 211; L. Schumacher, *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im 2. J. d. Antonine und Severer*, (phD.) Mainz 1973, p. 88; S. Mitchell, "Legio VII and the garrison of Augustan Galatia", *CQ* 26, 1976, p. 66; H. G. Pflaum, "Avcıstanıvıv Alpinıv Bellicıvıv Sollers membres de la gens Cassia", *Archiv Española de Aqueología* 39, 1966, pp. 22-23; Várhelyi, *The Religion of Senators in the Roman Empire.*, 2010, p. 97.

⁶ *PIR* 2 IV H 211; Schumacher, *Prosopographische Untersuchungen.*, 1973, p. 88; A. M. Andermahr, *Totus in Praediis: Senatorischer Grundbesitz in Italien in der frühen und hohen Kaiserzeit (Antiquitas. Reihe 3)*, Bonn 1998, p. 295, no. 257; Alföldy, *Städte, Eliten und Gesellschaften.*, 1999, p. 331, no. 7.

⁷ *CIL* VI 318 [= *ILS* 3407]; Várhelyi, *The Religion of Senators.*, 2010, p. 97.

The same surname and family origins in Northern Italy suggests that the two individuals in question might have been relatives. The fact that all of the soldiers serving in legio II Italica were selected from people living in Northern Italy further reinforces this possibility. If this is indeed the case, then it is somewhat difficult to determine why L. Hortensius Paulinus choose medicine as an occupation – a profession generally preferred by emancipated slaves and non-citizens in the Roman Empire. Therefore, it is clear that more evidence and information other than a similarity in name and origin is necessary before reaching a definite conclusion regarding the kinship between these individuals.

In line 3, the title of ἀρχιατρός (*medicus ordinarius* or *medicus legionis*) carried by Hortensius Paulinus reflects his extensive experience in the profession of medicine⁸. The time and legion in which L. Hortensius Paulinus began his profession are both unknown. The term ἀρχιατρός is encountered quite frequently in inscriptions⁹, and has been used for many royal physicians since the Hellenistic period¹⁰. This word is also quite common in inscriptions from the Imperial period, and has been employed not only for *legion physicians* (*medicus legionis*), but also for experienced physicians serving in palaces and gladiator schools¹¹. It is known that Galen of Pergamum, who acquired his fame by working in gladiator schools for a long period, was eventually able to rise to the office of palace physician at Marcus Aurelius Antoninus' palace¹².

In lines 3 to 5, it can be seen that L. Hortensius Paulinus has served as chief physician in both the IV Flavia Felix and the II Italica legions. The fact that the names of the legions have been explicitly stated is highly important for the correct dating of the inscription. Since these types of honorary documents are generally organized by taking into account the chronological order of the relevant person's successive assignments, it is highly likely that legio IV Flavia Felix was L. Hortensius Paulinus' first assignment.

⁸R. W. Davies, "The Medici of the Roman Armed Forces", *Epigraphische Studien* 8, 1969, p. 89; V. Nutton, "Archiatri and the Medical Profession in Antiquity", *Papers of the British School at Rome*, Vol. 45, 1977, pp. 191-226; J. C. Wilmanns, "Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit", (ed. Ph. J. van der Eijk-H. F. J. Horstmanshoff-P. H. Schrijvers), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context, Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 April 1992*, Amsterdam-Atlanta 1995, pp. 80-88. V. Nutton, "Roman Medicine 250 BC to AD 200", (ed. L. L. Conrad-M. Neve-V. Nutton-R. Porter- A. Wear), *The Western Medical Tradition*, Cambridge 1995, pp. 71-88.

⁹M. Wellmann, "Archiattros", *RE* III, 1895, pp. 564-466; V. Nutton, "The Doctor and the Oracle", *Revue belge de philologie et d'histoire*, Vol. 47/1, 1969, pp. 37-48; A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*, München 1993, pp. 203-208; J. B. Campbell, "Legio", *DNP* 7, 1999, pp.15-16; Christol&Drew-Bear 2004, pp. 85-118, SEG LIV 1368-1370.

¹⁰Wellmann, *Archiattros.*, 1895, pp. 464-466; Campbell, "Legio", 1999, pp.15-16; I. Delos 1547; *TAM* V, 1, 689.

¹¹P. Ö. Aytaçlar, *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu'da Entellektüeller*, İstanbul 2006, pp. 85-227. A. Krug, *Heilkunst und Heilkult.*, 1993, pp. 203-204; R. Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire* (transl. Ş. Mumcu), İstanbul 1999, pp. 109-135; A. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London 2011, pp. 99-101.

¹²Nutton, *The Doctor and the Oracle*, 1969, pp. 37-38; Krug, *Heilkunst und Heilkult.*, 1993, pp. 64-69; Jackson, *Doctors and Diseases.*, 1999, pp. 51-81.

IV Flavia Felix was formed from the remaining soldiers of the legio IV Macedonica, which was disbanded immediately after the Batavian Revolt (69/70 AD)¹³. The legion was founded by Emperor Vespasian, receiving the name *Flavia* in his honor¹⁴. The epithet *felix* (εὐτυχής) included in the legion's name indicates a previous military success¹⁵. The first headquarters of the legio IV Flavia Felix was located at Burnum (Kistanje), and was later moved to Singidunum in 86 AD¹⁶. This legion was responsible for the safety of the route known as the *via militaris*¹⁷, which stretched from Singidunum (Belgrade) to Constantinopolis. The legion participated to Trajan's Dacian Wars (101-106 AD), and was stationed for a short period of time at Sarmizegetusa after the war¹⁸. Inscriptions referring to the officers and soldiers serving in this legion have been found in Ephesus¹⁹, Alexandria/Troia²⁰, Synnada/Phrygia²¹, Ankara²² and Zeugma²³. Some of the units associated with legio

¹³ N. Pollard-J. Berry, *The Complete Roman Legions*, London 2012, pp. 65-66.

¹⁴ E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967, p. 331; E. Dabrowa, "Sur la création de la légion XVI Flavia", *Latomus* 41, 1982, pp. 614-619; I. Piso, "Les légions dans la province de Dacie", (ed. Yann Le Bohec), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, p. 208; Y. L. Bohec-C. Wolf, "Legiones Moesiae Superioris", (ed. Yann Le Bohec), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, p. 239; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 184.

¹⁵ Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 184; Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, 2000, p. 209.

¹⁶ D. Bojovič, "La Camp de la Légion IV Flavia à Singidunum", (ed. P. Petrovic), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, pp. 53-68; Bohec-Wolf, *Legiones Moesiae Superioris*, 2000, p. 239.

¹⁷ Inscriptions of military epitaphs found in cities on this route confirm this. See *CIL* III 8249 (Nasisus); *CIL* III 8173 (Ulpiana); Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, pp. 184-186; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren unteren Donaupraumes in der Hohen Kaiserzeit* (Reihe 1, Band 33), Bonn 1984, p. 90; M. Mirković et S. Dusanic, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, Vols. I, Belgrade 1976, pp. 29-30; Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, 2000, p. 211.

¹⁸ Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, 2000, pp. 209-210; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 184.

¹⁹ About *Lu[c]ius [Ped]anius Se[c]undus Pompeius Festus [M]unatianus* serving as Cheiliarch in the legio IV Flavius Euytyches, see *OJh* 47, 1964, Beibl. 23-24, no. 12; I. Ephesos III, no. 701 (together with detailed literature).

²⁰ The inscription has been dated to the period between 70 AD and 117 AD. See M. Riel, *The Inscriptions of Alexandria Troas* (IK 53), Bonn 1997, pp. 128-129, no. 116.

²¹ The inscription on the grave of a IV *Flavia Felix* legionnaire at Synnada indicates the presence of a military unit in the region for ensuring the security of marble quarries and/or of the central administration. M. Christol-Th. Drew Bear, *Un castellum romain près d'Apamee de Phrygie*, (DOAW, PH 189, *Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris* 12), Wien 1987, p. 46, no. 6 and no. 9 (= *CIL* III 13663); S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 1993, p. 121.

²² D(is) M(anibus) Asklepiade (!), {te} vet(r)ano (!) ex leg(ione) IIII F(la)v[i]a convet[ran]i (!) et hredes (!) [memo]riam posuer[unt], cf. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara*, 1967, pp. 330-331, no. 271.

²³ See T. Albustanhoğlu, "Zeugma (Arulis/Ehneş) Taş Ocaklarında İsmi Belirlenen Bir Başka Lejyon: Legio IIII Flavia Felix", *Anadolu* 41, 2015, pp. 135-158.

IV Flavia Felix are known to have taken part in the civil wars that occurred in the East towards the end of the 2nd century AD; however, this is the first time to encounter the name of this legion in inscriptions from Antiocheia.

The presence of legio II Italica in Antiocheia was first suggested by a disputed inscription published by M. A. Byrne and G. Labarre²⁴. The reason why this inscription belonging to a high-ranking military official by the name of C. Flavonius Paullinus Lollianus was subject to debate was due to the uncertainty as to whether the legion mentioned in the inscription's line 4 referred to II Italica or III Italica. Since there have been no published documents concerning the legions stationed in the city, it has not been possible to determine the exact identity of this legion until now. However, with the new inscription regarding L. Hortensius Paulinus, we are now able to identify the legion mentioned in line 4 of the inscription below as legio II Italica. As such, the inscription in question can be revised as follows:

C. Flavonio

[Pa]u[lli]no Lollian[o]

[tri]b(uno) laticlav(io)

L[eg(ionis)] II Italicae

5 *filio C. Flavoni*

Aniciani Sancti

Patr(on)i col(oniae) municipi-

pes vici fel(iciter) vac.

d(ecreto) d(ecurionum).

Legio II Italica was – along with the similarly named legio III Italica – founded by Marcus Aurelius in 165/6 AD²⁵. Marcus Aurelius was compelled to create these

²⁴ M. A. Byrne-G. Labarre, *Nouvelles inscriptions d'Antioche de Pisidie, d'après les Note-books de W. M. Ramsay* (IK Bd. 67), Bonn 2006, pp. 94-96, no. 173.

²⁵ Ἀντωνίνος ὁ Μάρκος τὸ τε δευτέρου τὸ ἐν Νωρική καὶ τὸ τρίτου τὸ ἐν Πατρία, ἢ καὶ Ἰταλικά κέκληται, see Cass. Dio 55, 24, 4; also, Hist. Aug. *Mar. Aur.* 14, 6; 21, 8; Hist. Aug. *Verus* 9, 10; E. Ritterling, "Legio", *RE* XII/2, 1924/1925, col. 1300, 1468, 1532; G. Winkler, "Legio II Italica. Geschichte und Denkmäler", *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 116, Bd. I. Abh., Linz 1971, pp. 85-87; Y. L. Bohec, *The Imperial Roman Army* (transl. R. Bate), London and New York 2000, p. 26; B. Lörincz, "Legio II Italica", (ed. Yann Le Bohec), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon 2000, pp.145-149; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, pp. 197-198.

legions²⁶ due to the shift of most Roman legions towards the East due to the Parthian Wars, and the continuous border raids performed by the *German* and *Marcomanni* tribes in the West²⁷. The mention of this legion's name in the inscription indicates a *terminus post quem* for the document. Although the location of the legio II Italica's initial headquarters²⁸ is still subject to debate, it is known that the legion was temporarily relocated to a fort in Lotschitz (Lociča) in 168/169 AD, or a later year²⁹. The legion was later transferred by Commodus to Lauriacum (Lorch/Austria) within the boundaries of Noricum, where they remained until the 5th century AD³⁰. Initially, the legion only bore the title of *pia* in its name³¹; this was changed to *pia fidelis* after 170 AD³². On the other hand, in the inscription belonging to L. Hortensius Paulinus, the legion is only named as II Italica. Unless this is due to a writing error, it seems possible to suggest that the legion was only designated as II Italica starting from the first half of the 3rd century AD.

²⁶ Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1468; J. Fündling, *Marc Aurel. Gestalten der Antike*. (Hrsg. M. Clauss), Darmstadt 2008, pp. 93-95; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

²⁷ Hist. Aug. *Marc. Aur.* 12, 13; Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1299-1300; Winkler, *Legio II Italica.*, 1971, pp. 87-88; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, pp. 145-146; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

²⁸ Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1300-1301, 1469; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, pp. 145-146; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

²⁹ Numerous epitaphs belonging to legionnaires of the legio II Italica have been found in this region. See *CIL* III 5757, 4; *CIL* III 14369, 2 L; *CIL* III 14369, 2N; Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1469; Winkler, *Legio II Italica.*, 1971, pp. 88-91; M. Kandler, "Zu den Grabungen F. Lorgers im Legionslager Ločica (=Lotschitz)", *Arheološki vestnik* XXX, 1979, pp. 172-207; W. Zwicker, *Studien zur Markussäule I*, Amsterdam 1941, pp. 101-102; J. Šašel, "Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels", *Museum Helveticum* XXXI 1974, pp. 228-232; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, pp. 147; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

³⁰ Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1469-1470; K. Genser, *Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht* (Der römische Limes in Österreich 33), Wien 1986, pp. 126-178; E. Weber, "Bemerkenswerte Inschriften vom österreichischen Donaulimes", (ed. W. S. Hanson-L. J. F. Keppie), *Roman Frontier Studies* 1979: Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies B.A.R. 71, Oxford 1980, pp. 613-614; H. Vetters, "Lauriacum", *ANRW* II. 6, 1977, pp. 363-364; Bohec, *The Imperial Roman Army*, 2000, pp. 169-170; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, pp. 147; J. H. Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions* (BAR International Series 1458), Oxford 2005, pp. 10-11; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

³¹ *CIL* III 1980, 8570; Winkler, *Legio II Italica.*, 1971, pp. 108-110; J. B. Campbell, *The Roman Army 31 BC-337 AD. A Sourcebook*, London-New York 1994, p. 89; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, p. 147.

³² This is confirmed by an inscription found in Vransko in 1995. See I. Lazar, "The Roman Tile Factory at Vransko near Celeia (Noricum)". Part One: Excavation Report, *RCRF* XXXV, 1997, pp. 159-164; *CIL* III 1980, 8570, 15208; Ritterling, "Legio", 1924/1925, col. 1468-1476; Winkler, *Legio II Italica.*, 1971, pp. 108-110; Campbell, "Legio", 1999, pp. 15-16; Lörincz, *Legio II Italica.*, 2000, p. 147; P. Southern, *The Roman Army*, London 2006, pp. 98-100; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, p. 197.

Assuming that the *cursus* has been written in a chronological order, it appears possible that L. Hortensius Paulinus came to the East while serving in the *legio* II Italica; however, this does not necessarily exclude the possibility that he might have come East while serving in the *legio* IV Flavia Felix. Regardless of the legion with which he came to the East, it is clear that the reason for his (as well as the legions') presence in the region was the civil war between Septimius Severus and Pescennius Niger. New evidence indicates that Septimius Severus actively used both of these legions during the civil war against Pescennius Niger³³. It is known that the *legio* IV Flavia Felix and the *legio* II Italica both fought in the Battle of Issus, in which all or some of the units belonging to approximately 12 legions participated³⁴. The new inscription for L. Hortensius Paulinus serves as definite evidence of these legions' involvement in this battle. This suggests that L. Hortensius Paulinus came to the East in 193/194 at the earliest, and that, some time after the end of the civil war, he retired to settle in Antiocheia. We have no information as to why he might have preferred to stay at Antiocheia. In this context, it is likely that he was honored in the second quarter of the 3rd century AD. This chronology appears to be compatible with the writing style of the inscription.

On the other hand, another military inscription dated towards the end of the 2nd century AD³⁵ suggests that the *legio* II Italica may have also participated in Septimius Severus' Parthian campaign³⁶. Although this inscription does not, at first, seem significant when considered on its own, its relevance can be better understood when considered together with the inscriptions relating to C. Flavonius Paullinus Lollianus and L. Hortensius Paulinus. The inscription in question indicates that the reason for these two individuals' arrival to the East may have been related to Septimius Severus' Parthian campaign. However, further evidence is clearly necessary before reaching a definite conclusion on this matter.

It appears that L. Hortensius Paulinus assumed highly prestigious public offices in the city of Antiocheia. Individuals assigned to such offices can certainly be expected to have significant economic strength and social reputation to support their tenure. It

³³ Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, 2005, p. 10, fn. 114; Pollard-Berry, *The Complete Roman Legions*, 2012, pp. 184-186 and 197-198.

³⁴ The legions III Italica from Raetia; II Italica from Noricum; I Adiutrix, II Adiutrix and XIV Gemina from Pannonia; and I Italica, IV Flavia, VII *Claudia* and XI *Claudia* legions from Moesia have taken part in this war on Septimius Severus' side. To prevent any gaps in the defense and security of the Balkans, the legion X *Gemina* was assigned in Pannonia, while the legions V *Macedonica* and XIII *Gemina* were assigned in Dacia. See. Farnum, *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, 2005, p. 10, fn. 14.

³⁵ [M. Aurel](io) Urso, / [mil(iti) legionis] II Ital(icae) ob(ito) / [ann(orun)... i]n exped(itione) / [...] t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi / [et suis. Max]imina / [uxor et A]cutius / [...]us victric(us) / [b(ene) m(erenti)] f(ecerunt). See Alföldy, *Epigraphica Norika*, 1969, p. 21, no. 30 (=AE 1936, 84).

³⁶ Due to the damage on the inscription, the region in which the campaign was performed cannot be easily deciphered from the text. Opinions regarding possible locations for this campaign have so far focused on two possibilities, which are [*German(ica)*] and [*Parth(ica)*]. See Lörincz, *Legio II Italica*, 2000, p. 148.

thus appears that Paulinus was able to amass considerable wealth before his retirement certainly enough to gain important offices and duties in the society in which he lived.

In line 6, it can be seen that L. Hortensius Paulinus assumed highly strategic offices in the city, such as ταμίαις (tamias) and ἀγορανόμος (agoranomos). The presence of these two public offices in Antiocheia demonstrates that the administrative approach of Roman colonies was compatible with those of traditional Hellenistic cities³⁷. The ταμίαις³⁸ – which corresponds to the office of “public treasurer” or “revenue officer” – was the leading public official dealing with the city’s financial affairs. The financial office of ταμίαις and ἀργυροταμίαις can be observed in many other Anatolian cities of the Imperial Era³⁹.

Similarly, the ἀγορανόμος was responsible for ensuring price stability at markets or bazaars, as well as the reliability of scales and measures⁴⁰. Depending on a city’s requirements and level of activity, the number of ἀγορανόμος in a city could reach two or three. The ἀγορανόμος had prime responsibility in guaranteeing that wheat, olive oil, and other foodstuffs could enter the city market in sufficient amounts and suitable prices⁴¹. The duty of these officials became even more important during times of famine, scarcity, war, or extraordinary events. In times of difficulty, individuals holding this office were responsible for ensuring the adequate supply of basic foodstuffs required by the people⁴². It was possible for a person to be assigned more than once to this post. While most public offices in Hellenistic cities were held for a period of at least one year, the term of an agoranomos’ office was generally limited to several months due to weight of the financial responsibilities he assumed⁴³. Agoranomos remained in office

³⁷ B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967, pp. 74-75; Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, 1993, pp. 89-90.

³⁸ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the Third Century After Christ* (Vol. I-II), Princeton 1950, pp. 646, 1513-1514; Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, 1993, p. 89; Chr. Marek, *Orbis Provinciarum. Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Mainz am Rhein 2003, p. 87.

³⁹ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, pp. 1513-1514.

⁴⁰ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, pp. 645-646, 1511-1513; C. J. Fuhrmann, *Policing the Roman Empire: Soldiers, Administration and Public Order*, Oxford 2012, p. 58; Marek, *Orbis Provinciarum.*, 2003, p. 87; S. Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford 2005, p. 257; Chr. Marek, *Geschichte Kleinasien in der Antike*, München 2010, pp. 530-532.

⁴¹ Epigraphic sources provide detailed information about numerous *agoranomos*, who were charged with ensuring the supply of wheat, olive oil and other foodstuffs at low prices, and with stabilizing or preventing the rise of food prices. See Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, pp. 1511-1512; F. Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Stuttgart 1993, pp. 260-264.

⁴² Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens.*, 1993, p. 260; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, p. 257.

⁴³ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, p. 645; M. Wörle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München 1988, p. 112; Marek, *Geschichte Kleinasien in der*

for a period of four months in cities such as Thyateira⁴⁴ and Erythrai⁴⁵, while those in Side and Perge assumed this office for a period of only three months⁴⁶. However, certain honorary inscriptions from the Imperial Period indicate that, in rare instances, the term of office of certain agoranomos could be extended up to a full year⁴⁷. In this context, the office of agoranomos held by L. Hortensius Paulinus further illustrates the wealth and reputation he held in the city.

Lines 7 and 8 of the inscription indicate that, in addition to his many other public offices, Paulinus also served as ἄρχων πρῶτος and εἰρηναρχός. These two official duties described in the last lines of the cursus were highly strategic and expensive offices that could only be assumed by the city elite. *Archons*, who assumed their office through election, were the highest ranking and most influential public official of a city. References to archons can be found since the Hellenistic period⁴⁸; these officials have existed in ancient Athens since the 8th century BC⁴⁹, were quite common in the Hellenistic cities of Anatolia during both the Hellenistic and Roman Period⁵⁰. The expression ἄρχων πρῶτος or πρῶτος ἄρχων in the inscription, which means “first archon”⁵¹, indi-

Antike, 2010, p. 531.

⁴⁴ *AM* 21, 1996, p. 262.

⁴⁵ I. Erythrai 104.

⁴⁶ G. E. Bean-T. B. Mitford, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*, (DÖAW, PH. 102), Wien 1970, pp. 38-40.

⁴⁷ A citizen from Tralleis by the name of Marcus Nonius Eutyches was praised and commended for duly performing this duty for a period of one year. Μάρκον Νώνιον Εὐτύχη τὸν ἀξιολογώτατον γραμματέα βουλῆς δῆμου, σειτωνῆσαντα, εἰρηναρχήσαντα, στρατηγήσαντα, δεκακρωτεύσαντα καὶ δι' ὅλου τοῦ ἔτους πρῶτον καὶ μόνον φιλοτείμως ἀγορανομήσαντα (...), see I. Tralleis, no. 90 [=CIG 2929]; Wörrie, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*, 1988, p. 112; Marek, *Geschichte Kleinasiens in der Antike*, 2010, p. 531.

⁴⁸ The *archon* was the highest ranking official in Hellenistic cities, and the head of the civilian administration. Archons were elected for a period of one year, with two archons serving at the city at any given time. The archons assumed and performed duties similar to those of Roman consuls. See Fuhrmann, *Policing the Roman Empire*, 2012, pp. 58-61.

⁴⁹ Arist. *Ath. Pol.* 51.

⁵⁰ For more information on inscriptions found in different cities concerning the *first archon*, see E. Varinlioglu, “Die Inschriften aus dem Museum von Uşak”, *Epigraphica Anatolica* 15, 1990, pp. 90-91 [=SEG 40, 1095]; For the honorary inscription of Lucius Ma<r>cus Pollianus of Thyateira, see *TAMV* 2, 990; M. Adak, “Korrekturen zur Postumen Ehrung des Neos Heros Gn. Domitius Ponticus Iulianus aus Bithynion/Klaudiupolis”, *Gephyra* 6, 2009, pp. 169-170, 173.

⁵¹ For more information on individuals honored as πρῶτος ἄρχων in different cities of Anatolia, see Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara*, 1967, no. 140 (Ankara), L. 5-6: (...) τὸ β' πρῶτον [ἄ]ρχοντα καὶ (...); Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara*, 1967, no. 250 (Ankara), L. 3-4: (...) κὲ δις τὴν πρώτην ἀρχ[ὴν] ἄρξαν[τα]; Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara*, 1967, no. 251 (Ankara), L. 3-4: καὶ δις τὴν πρώτην ἀρχ[ὴν] ἄρξαν[τα]; Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara*, 1967, no. 252 (Ankara), L. 3-4: (...) δις [τὴν] πρ[ώ]την ἀρχ[ὴν] ἄρξαν[τα] κὲ; Varinlioglu, *Die Inschriften*, 1990, pp. 90-91, no. 41 [=SEG 40 1095] (*Lydia*), L. 2-3: (...) Τρύφωνα Βίθιος ἀρχοντα πρῶτον τὸ γ'; *TAMV* 2, 990 (*Thyateira*), L. 11-12: τὸν ἐπόνυμον ἀρχοντα

cated that the city had an “official committee” (βουλευτικὰ ἄρχαι)⁵² consisting of high-ranking officials of different assignments, and that this committee was presided by L. Hortensius Paulinus under the title of πρῶτος ἄρχων. In other words, this expression reflects that L. Hortensius Paulinus was a ἄρχων ἐπώνυμος, an “archon eponymos”, and that the city recorded the calendar year corresponding to his tenure by using his name⁵³. Numerous epigraphic documents found in the cities of the Province of Asia, as well as the cities of the other Roman Provinces established in Anatolia, indicate that many individuals holding the office of πρῶτος ἄρχων were honored in a similar fashion⁵⁴.

The title εἰρηναρχός, which can be described as the “preserver of public peace” or the “police director” of a city, is also mentioned in various inscriptions as εἰρηναρχης, εἰρηνηφύλακης, εἰρηνης ἄρξας, all of which have nearly the same meaning⁵⁵. The

πρῶτον καὶ (...); TAM V 1, 693 (Gördes), L. 13-14:(...) ἐπὶ συνα[ρ]χίας Ἰουλιανοῦ Φλόρου ἄρχοντος πρώτου; TAM V 1, 621 [=BE 1993, 495] (Daldis), L. 6-7: [...?]λακκίου ἄρχων[τος] πρώτου κ(αί); TAM V 2, 1233 (Süleymanköy), L. 7-8: (...) Τρύφους τοῦ πρώτου ἄρχων[τος] καὶ (...); TAM V 2, 1361 (Manisa), L. 6-7: Ἐρμογένους Καρικοῦ τοῦ πρώτου ἄρχοντος; TAM V 2, 1363 (Manisa), L. 5-7: (...) ἐπὶ Σηίου Ὀπτάτου Κλεομάχου τοῦ πρώτου ἄρχοντος; SEG 43, 919 (Pompeïopolis), L. 15-17: διὰ Κλαυδίου Αἰλιανοῦ ἱερέως τῶν Σεβαστῶν καὶ πρώτου ἄρχοντος (...); IGR III, 1447; BCH 27, 1903, p. 324, no. 28 (Pompeïopolis), L. 12-15: (...) διὰ Π(ο)υβλίου Δομτιίου Αὐγορείνου Κλωδίου Καλβεῖνου πρώτου ἄρχοντος; MAMA VI 183 (Apameia/Dinar), L. 9-11: Μ. Αὐρηλιανὸν Δωρόθεον πρῶτον ἄρχοντα τὸ γ' ἄρχόντων.

⁵² Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens*, 1993, pp. 389-390; C. Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien* (Vestigia 50), München 1998, pp. 237-238; S. Eckhard, *Honoratioren, Griechen, Polisbürger: Kollektive Identitäten innerhalb der Oberschicht des kaiserzeitlichen Kleinasien* (Hypomnemata Band 143), Göttingen 2002, pp. 60-61; Marek, *Orbis Provinciarum...*, 2003, p. 85; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, p. 257; Marek, *Geschichte Kleinasien in der Antike*, 2010, pp. 530.

⁵³ Marek, *Orbis Provinciarum...*, 2003, p. 85; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, p. 223; Marek, *Geschichte Kleinasien in der Antike*, 2010, pp. 529-530.

⁵⁴ Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, pp. 224-225, 231-238.

⁵⁵ O. Hirschfeld, *Die Sicherheitspolizei in der römischen Kaiserzeit* (Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin), Berlin 1891, pp. 602-609; O. Schulthess, “Εἰρηναρχαί”, *RE Suppl.* III, 1918, col. 419; A. H. J. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, pp. 212-213; Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, pp. 647, 1514-1515; Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, 1993, pp. 165-166, 195-197, 234; C. Drecoll, *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.: Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Ägypten und anderen Provinzen* [=Historische Einzelschriften 116], Stuttgart 1997, pp. 158-165; W. Riess, *Apuleius und die Räuber: Ein Beitrag zur historischen Kriminalitätsforschung*, Stuttgart 2001, pp. 204-212; J. L. Rife, “Officials of the Roman Provinces in Xenophon’s Ephesiaca”, *ZPE* 138, 2002, pp. 93-108; Eckhard, *Honoratioren, Griechen, Polisbürger*, 2002, pp. 61-62; C. Wolff, *Les Brigands en Orient sous le haut-empire romain* (Collection de l’École française de Rome 308), Rome 2003, pp. 177-182; P. Sängler, *Die Eirenarchen des römischen Ägypten*, (ph.D.) Wien 2004; C. Brélaz, *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier-III s. Ap. J.-C.)*, Basel-Schwabe 2005, pp. 90-122, 338-341 and 349-381; H. D. Saffrey, “Un nouveau duovir à Antioche de Pisidie”, *AS*, 38, 1988, pp. 67-69; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, p. 206-213; H. S. Öztürk, *MÖ. II.-MS. IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kirsal Alan Güvenliği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

honorary inscription shows that L. Hortensius Paulinus also successfully assumed the public office of *εἰρηναρχία* at the city. A number of honorary inscriptions described other important individuals who have also assumed this office at Antiocheia⁵⁶. Eirenarches were public officials that were commonly found in many Anatolian cities since the Hellenistic period⁵⁷. It is known that in the Eastern Provinces of the Roman Empire, duties relating to public peace and security were generally under the responsibility of military officials of the Roman legions referred to as *beneficiarii* and *stationarii*⁵⁸. However, in the cities of Anatolian provinces that did not have a permanent military presence, duties relating to public peace and security were largely assumed and executed by the *εἰρηναρχαί* – the equivalent of present-day “police directors” – who were assigned for a period of one year⁵⁹. A decree issued by Antoninus Pius (130-135 AD), the governor of the Asia Province during Hadrian’s Period, strictly delineated the tasks and areas of responsibility of eirenarches⁶⁰. These officials assumed a highly important role and duty in their city, and were assigned directly by the provincial governor for a period of one year. Eirenarches were only appointed among leading citi-

(phD.), Istanbul 2006, pp. 134-137; I. Milet VI, 3, 2006, p. 96; A. Zamai, “Gli irenarchi d’Asia Minor”, *Patavium* 17, 2001, pp. 53-73; Fuhrmann, *Policing the Roman Empire*, 2012, pp. 66-75.

⁵⁶ Τόνδε σε Μυθδοινή Διονύσιον ἀντί β[ί]του πολλῶν καὶ τῆς εἰρήνης στέμμα, see W. M. Calder, “Colonia Caesareia Antiocheia”, *JRS* 2, 1912, pp. 80-84, no. 1; Saffrey, “Un nouveau duovir à Antioche de Pisidie”, 1988, pp. 67-69; C(aio) Valerio, Galli F(ilio), Ser(gia) tribu, Nigro, Q(uaestori), Aed(ili), Duov(iro), Irenarch(o), Valeria Paula Patri optumo, H(onoris) C(ausa), D(ecreto) D(ecurionum), see. *SEG* 38, 1988, no. 1320; *AE* 1988, no. 1988.

⁵⁷ Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 1950, p. 647; Saffrey, *Un nouveau duovir à Antioche de Pisidie*, 1988, pp. 67-69; N. Yannakopoulos, “Preserving the Pax Romana: The Peace Functionaries in Roman East”, *MedAnt* 6, 2003, pp. 883-897.

⁵⁸ These soldiers, who were generally stationed at main cross-roads and strategic routs, served as a type of gendarmerie force. See Calder, “Colonia Caesareia Antiocheia”, 1912, pp. 82; Hirschfeld, *Die Sicherheitspolizei in der römischen Kaiserzeit*, 1891, pp. 845-877; A. von Domaszewski, “Die Beneficiariaterposten und die römischen Straßennetze”, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, Vol. 21, 1902, pp. 158-211; R. K. Sherk, “The Inermes Provinciae of Asia Minor”, *The American Journal of Philology* 76, no. 4, 1955, pp. 400-413; E. Schallmayer, “Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarius”, *Roman Frontier Studies* 1989, pp. 400-406; Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, 1993, pp. 233-234.

⁵⁹ The security system in the Eastern parts of the Empire was far better organized than the security system in the Western parts. See O. Schulthess, “Εἰρηναρχαί”, 1918, col. 419-423; Sherk, *The Inermes Provinciae of Asia Minor*, 1955, pp. 400-413; Yannakopoulos, *Preserving the Pax Romana*, 2003 pp. 832; Riess, *Apuleius und die Räuber*, 2001, pp. 203-209; Drecoll, *Die Liturgien im römischen Kaiserreich*, 1997, pp. 158-165; Saffrey, *Un nouveau duovir à Antioche de Pisidie*, 1988, pp. 67-69; K. Feld, *Barbarische Bürger: Die Isaurier und das Römische*, Berlin 2005, pp. 181-182; K. Hopwood, “Bandits between Grandees and State: The Structure of Order in Roman Rough Cilicia”, *Organised Crime in Antiquity* (ed. K. Hopwood), London 1999, pp. 192; E. Meyer-Zwifelhoffer, *Politikōs archein: zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen*, Stuttgart 2002, pp. 148, fn. 27; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, 2005, p. 207; Fuhrmann, *Policing the Roman Empire*, 2012, pp. 73; T. B. Williams, *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering* (Supplements to Novum Testamentum 145), Leiden 2012, pp. 144-146.

⁶⁰ *Dig.* 48, 3, 6. 1; *CTh.* 12, 14, 1; *Hist. Aug. Ant. Pius.* 3, 2-4; Williams, *Persecution in 1 Peter*, 2012, p. 170.

zens who willingly applied for this post⁶¹. Under the command of the eirenarches was the *διωγμίται*⁶², a large and well-armed security force⁶³. Considering that eirenarches were personally responsible for financing this force, it is clear that those assigned to this office were required to spend an immense sum during their tenure⁶⁴. For this reason, this office does not appear to be one very enthusiastically assumed by the city elite⁶⁵. Beginning with the period of Antoninus Pius, the cities of Asia Minor saw a significant rise in banditry and pillage. The problem gradually became so severe that cities were compelled to hire experts on security from other provinces to deal with the issue⁶⁶. Antiocheia was inevitably affected by this general deterioration in security across Asia Minor. In this context, Antiocheia's strategic and logistic importance due to its location on the *via Sebasta*, as well as its proximate location to mountain tribes engaged in banditry, rendered the duty of eirenarches even more important for this city⁶⁷.

Line 9 of the inscription describes L. Hortensius Paulinus as a lifelong priest of the god of medicine Asclepius, a title which he clearly received owing to his profession. Epigraphic evidence found in Antiocheia reveals other famous physicians who have received this lifelong title, or task, at the city⁶⁸, such as L. Gellius Maximus, the close friend and physician of Caracalla⁶⁹. Furthermore, it is also known that cult of

⁶¹ Aristeid. *or.* 50, 72-74; *CTh.* 8, 7, 21; *Clust.* 10, 77 [75].

⁶² This security force possibly consisted of paid soldiers/personnel, and may have included both infantry and cavalry units. See Calder, *Colonia Caesarea Antiocheia.*, 1912, pp. 81-82; Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 1971, p. 212; Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, 1993, p. 234; Rife, *Officials of the Roman Provinces in Xenophon's Ephesiaca.*, 2002, pp. 100, 108; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor.*, 2005, pp. 212-213.

⁶³ *SEG VI* 688, 690 (Hisar Mountain); *BCH* 52, 1928: 407-409; Hirschfeld, *Die Sicherheitspolizei in der römischen Kaiserzeit*, 1891, pp. 606-607; Calder, *Colonia Caesarea Antiocheia.*, 1912, pp. 80-84; Magie, *Roman Rule in Asia Minor.*, 1950, p. 1514-1515; Feld, *Barbarische Bürger.*, 2005 pp. 181-182; Hopwood, *Bandits between Grandees and State.*, 1999, pp. 144-146; Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor.*, 2005, p. 212-213.

⁶⁴ *Dig.* 50. 4. 18.7 (Watson transl.).

⁶⁵ Feld, *Barbarische Bürger.*, 2005 pp. 181; Meyer-Zwiffelhofer,

⁶⁶ E. Schindler, *Die Inschriften von Bubon*, Wien 1972, p. 14; B. D. Shaw, "Bandits in the Roman Empire", *Past & Present* 105, 1984, p. 12; Öztürk, *Kırsal Alan Güvenliği.*, 2006, pp. 134-134-135.

⁶⁷ Hopwood, *Bandits between Grandees and State.*, 1999, pp. 173-187; A. N. Scherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East. 168 B.C. to A.D. 1*, London 1984, pp. 155-156; S. Mitchell, "Termessos, King Amyntas and the war with the Sandaliotai. A new inscription from Pisidia", *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia, in memoriam A. S. Hall* (ed. S. French), Ankara 1994, pp. 95-105; R. Syme, *Anatolica, Studies in Strabo*, Oxford 1995, pp. 209-210; Calder, *Colonia Caesarea Antiocheia.*, 1912, pp. 80-82.

⁶⁸ Levick, *Roman Colonies.*, 1967, pp. 39-71.

⁶⁹ *PIR II G* 131; J. R. S. Sterrett, *An Epigraphic Journey in Asia Minor. Papers of American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 2, 1883-1884, p. 136, no. 109; D. M. Robinson, "Greek and Latin Inscriptions from Asia Minor", *TAPA* 57, 1926, pp. 224, no. 48 (= *SEG VI* 554); *CIL III* 6820; W. M. Ramsay, "Studies in the Roman Galatia. VI. Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea", *JRS* 14, 1924, p. 199, no. 35

Asclepius has played an important role in the establishment of close relations between Antiocheia and Pergamum⁷⁰. New and unpublished inscriptions indicate the presence of a cult of Asclepius in Antiocheia, as well as a sacred area in the city dedicated to this cult and its deity.

BIBLIOGRAPHY

Adak, M., "Korrekturen zur Postumen Ehrung des Neos Heros Gn. Domitius Ponticus Iulianus aus Bithynion/Klaudiupolis", in: *Gephyra* 6, (2009), pp. 169-174.

Albustanlıoğlu, T., "Zeugma (Arulis/Ehneş) Taş Ocaklarında İsmi Belirlenen Bir Başka Lejyon: Legio IIII Flavia Felix", in: *Anadolu* 41, 2015, pp. 135-158.

Alföldy, G., "Epigraphica Norica", in: *Epigraphische Studien* 8, Düsseldorf 1969.

_____, "Senatoren aus Norditalien. Regiones IX, X", in: *Epigrafia e Ordine Senatorio II*, Rome (1982), pp. 309-368.

Alföldy, G., *Städte, Eliten und Gesellschaften in der Gallia Cisalpina, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien*, Bd. 30, Stuttgart 1999.

Andermahr, A. M., *Totus in Praediis: Senatorischer Grundbesitz in Italien in der frühen und hohen Kaiserzeit* (Antiquitas. Reihe 3), Bonn 1998.

Aytaçlar, P. Ö., *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu'da Entellektüeller*, İstanbul 2006.

Bean, G. E.-Mitford, T. B., *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*, (DÖAW, PH. 102), Wien 1970.

Benseler, G. E., *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, 3. Aufl. II. Hälfte, Braunschweig, 1911.

Bojovič, D., "La Camp de la Légion IV Flavia à Singidunum", in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (ed. P. Petrovic), Belgrade (1996), pp. 53-68.

Bohec, Y. L.-Wolf C. "Legiones Moesiae Superioris", in: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* (Ed. Yann Le Bohec), Lyon (2000), pp. 239-245.

Bohec, Y. L., *The Imperial Roman Army* (transl. R. Bate), London and New York 2000.

Bosch, E., *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967.

Brelaz, C., *La sécurité publique en Asie Mineure sous le Principat (Ier-III s. Ap. J.-C)*, Basel-Schwabe 2005.

(=SEG VI 563); Calder, *Colonia Caesarea Antiocheia.*, 1912, pp. 95-96, no. 25; V. Nutton, "The Doctor and the Oracle", *Revue belge de philologie et d'histoire*, Vol. 47/1, 1969, pp. 39-40.

⁷⁰ Levick, *Roman Colonies.*, 1967, pp. 124-127.

Byrne, M. A.-Labarre G., (Hg.), *Nouvelles inscriptions d'Antioche de Pisidie, d' apres les Note-books de W. M. Ramsay* (IK Bd. 67), Bonn 2006.

Calder, W. M., "Colonia Caesareia Antiocheia", in: *JRS* 2, (1912), pp. 78-109.

Campbell, J. B., *The Roman Army 31 BC-337 AD. A Sourcebook*, London-New York 1994.

_____, "Legio", in: *DNP* 7, (1999) pp. 7-22.

Christol, M.-Drew Bear Th., *Un castellum romain près d'Apamee de Phrygie*, (DÖAW, PH 189 Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 12), Wien 1987.

Corbier, M., "La descendance d'Hortensius et de Marcia", in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* T. 103, No. 2, (1991), pp. 655-701.

Dabrowa, E., "Sur la création de la légion XVI Flavia", in: *Latomus* 41, (1982), pp. 614-619.

Davies, R. W., "The Medici of the Roman Armed Forces", in: *Epigraphische Studien* 8, (1969) pp. 83-99.

Dmitriev, S., *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford 2005.

Drecoll, C., *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.: Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Aegypten und anderen Provinzen* [=Historische Einzelschriften 116], Stuttgart 1997.

Eckhard, S., *Honoratioren, Griechen, Polisbürger: Kollektive Identitäten innerhalb der Oberschicht des kaiserzeitlichen Kleinasien*. [Hypomnemata Band 143], Göttingen 2002.

Farnum, J. H., *The Positioning of the Roman Imperial Legions*, BAR International Series 1458, Oxford 2005.

Feld K., *Barbarische Bürger: die Isaurier und das Römische*, Berlin 2005.

Fuhrmann, C. J., *Policing the Roman Empire: Soldiers, Administration, and Public Order*, Oxford 2012.

Fündling, J., *Marc Aurel. Gestalten der Antike*. (hrsg. M. Clauss), Darmstadt 2008.

Genser, K., *Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht* (Der römische Limes in Österreich 33), Wien 1986.

Goldsworthy, A., *The Complete Roman Army*, London 2011.

Hirschfeld, O., *Die Sicherheitspolizei in der römischen Kaiserzeit, Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosophisch-Historische Klasse*, Berlin 1891.

Hopwood, K., "Bandits between Grandees and State: The Structure of Order in Roman Rough Cilicia", in: *Organised Crime in Antiquity* (ed. K. Hopwood), London (1999), pp. 177-206.

_____, "Policing the Hinterlands: Rough Cilicia and Isauria", in: *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: Proceedings of a Colloquium Held at University College, Swansea in April 1981* (ed. S. Mitchell; BARIS 156; Oxford B.A.R.) (1983), pp. 173-187.

Jackson, R., *Doctors and Diseases in the Roman Empire* (transl. Ş. Mumcu), Istanbul 1999.

Jones, A.H.J., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.

Kandler, M., *Zu den Grabungen F. Lorgers im Legionslager LoËica (=Lotschitz)*", in: *Arheološki vestnik XXX*, (1979), pp. 172-207.

Krug, A., *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike*, München 1993.

Lazar, I., "The Roman Tile Factory at Vransko near Celeia (Noricum)". Part One: Excavation Report, in: *RCRF XXXV*, (1997), pp. 159-164.

Levick, B., *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967.

Lörincz, B., "Legio II Italica", in: *Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon (2000), pp. 145-149.

Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor to the Third Century After Christ. Vol. I-II*, Princeton 1950.

Marek, Chr., *Orbis Provinciarum. Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Nordern Kleinasien*, Mainz am Rhein 2003.

Chr. Marek Chr., *Geschichte Kleinasien in der Antike*, München 2010.

Meyer-Zwiffelhoffer E., *Politikōs archein: zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen*, Stuttgart 2002.

Mirkovič, M.-Dusanic S. (ed.), *Inscriptiones de la Mésie Supérieure (Vols . I)*, Belgrade 1976.

Mitchell, S., "Legio VII and the garrison of Augustan Galatia", in: *Classical Quarterly* 26, (1976), pp. 298-308.

_____, "Notes und Studies I: Inscriptions of Ancyra", in: *AS 27/(1977)* pp. 63-103.

_____, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 1993.

_____, "Termessos, King Amyntas and the war with the Sandaliotai. A new inscription from Pisidia", in: *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia, in memoriam A. S. Hall* (ed. S. French), Ankara (1994), pp. 95-105.

Mitchell, S.-French D. (ed.), *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*. Vol. I: *From Augustus to the end of the third century AD*. [Vestigia 62], München 2012.

Nutton, V., "Archiatri and the Medical Profession in Antiquity", in: *Papers of the British School at Rome*, Vol. 45, (1977) pp. 191-226.

_____, "The Doctor and the Oracle", in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, Vol. 47/1, (1969), pp. 37-48.

_____, "Roman Medicine 250 BC to AD 200", in: L. L. Conrad-M. Neve-V. Nutton-R. Porter- A. Wear (ed.), *The Western Medical Tradition*, Cambridge (1995), pp. 71-88.

Pflaum, H. G., "Avgvstanivs Alpinvs Bellicivs Sollers membres de la gens Cassia", in: *Archivo Español de Aqueología* 39, (1966), pp. 3-23.

Piso, I., "Les legions dans la province de Dacie", in: *Yann Le Bohec, Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon (2000), pp. 205-225.

Pollard, N.-Berry J., *The Complete Roman Legions*, London 2012.

Quaß, F., *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*. Stuttgart 1993.

Ramsay, W. M., "Studies in the Roman Galatia. VI. Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea", in: *JRS* 14, (1924), pp. 172-205.

Ricl, M., *The Inscriptions of Alexandria Troas*, IK 53, Bonn 1997.

Riess, W., *Apuleius und die Räuber: ein Beitrag zur historischen Kriminalitätsforschung*, Stuttgart 2001.

Rife, J. L., "Officials of the Roman Provinces in Xenophon's Ephesiaca", in: *ZPE* 138, (2002), pp. 93-108.

Ritterling, E., "Legio", in: *RE* XII/2, 1924/1925: col. 1211-1829.

Robinson, D. M., "Greek and Latin Inscriptions from Asia Minor", in: *TAPA* 57, (1926), pp. 195-237.

Saffrey, H. D., "Un nouveau duovir à Antioche de Pisidie", in: *AS* 38, (1988), pp. 67-69.

Sänger, P., *Die Eirenarchen des römischen Ägypten*, (phD.) Wien 2004.

Šašel, J., "Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels", in: *Museum Helveticum* XXXI, (1974), pp. 228-232.

Schindler, E., *Die Inschriften von Bubon*, Wien 1972.

Schallmayer, E., "Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarier", in: *Roman Frontier Studies* (1989), pp. 252-256.

_____, *Der römische Weihbezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Benefiziarier-Inschriften des römischen Reiches*, Stuttgart 1990.

Scherwin-White A. N., *Roman Foreign Policy in the East. 168 B.C.-to A.D. 1*, London 1984.

Schumacher, L., *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und Severer*, (phD.) Mainz 1973.

Schuler, C., *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*. (Vestigia 50), München 1998.

Schulthess, O., "Εἰρηνάρχαι", in: *RE Suppl.* III, (1918), pp. 419-423.

Shaw, B. D., "Bandits in the Roman Empire", in: *Past & Present* 105, (1984), pp. 3-52.

Sherk, R. K., "The Inermes Provinciae of Asia Minor", in: *The American Journal of Philology* 76, no. 4, (1955), pp. 400-413.

Solin, H.-Salomies O., *Repertorium gentilicum et cognominum Latinarum*, Hildesheim-Zürich-New York 1988.

Southern, P., *The Roman Army*, London 2006.

Sterrett, J. R. S., *An Epigraphic Journey in Asia Minor*. Papers of American School of Classical Studies at Athens, Vol. 2, (1883-1884), pp. 120-164, no. 92-154.

Strobel, K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren unteren Donaauraumes in der Hohen Kaiserzeit, Reihe I*, Band 33, Bonn 1984.

Syme, R., *Anatolica. Studies in Strabo*, Oxford 1995.

Öztürk, H. S., *MÖ. II.-MS. IV. Yüzyillarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (phD.), Istanbul 2006.

Uzunaslana, A., "Epigrafik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Pisidia Antiocheia: Kent Tarihine İlişkin Yeni Gözlemler", in: *Pisidia Araştırmaları I* (ed. B. Hürmüzlü-M. Fırat-A. Gerçek), Isparta (2013), pp. 294-312.

Varinlioğlu, E., "Die Inschriften aus dem Museum von Uşak", in: *Epigraphica Anatolica* 15, (1990) pp. 73-105.

Várhelyi, Z., *The Religion of Senators in the Roman Empire. Power and the Beyond*, Cambridge 2010.

Vetters, H., "Lauriacum", in: *ANRW* II, 6, (1977), pp. 355-379.

Von, Domaszewski A., "Die Beneficiärerposten und die römischen Straßenetze", in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, Vol. 21, (1902), pp. 158-211.

Yannakopoulos, Y., "Preserving the Pax Romana: The Peace Functionaries in Roman East", in: *MedAnt.* 6, (2003), pp. 825-905.

Weber, E., "Bemerkenswerte Inschriften vom österreichischen Donaulimes", (Ed. W. S. Hanson-L. J. F. Keppie), in: *Roman Frontier Studies 1979: Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies B.A.R. 71*, Oxford (1980), pp. 613-614.

Wellmann, M., "Archiatros", in: *RE* III, (1895), pp. 564-466.

Williams, T. B., *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering* (Supplements to Novum Testamentum 145), Leiden 2012.

Wilmanns, J. C., "Der Arzt in der römischen Armee der frühen und hohen Kaiserzeit", Ph. J. van der Eijk-H. F. J. Horstmanshoff-P. H. Schrijvers (Ed.), in: *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context, Papers read at the Congress held at Leiden University, 13-15 April 1992*, Amsterdam-Atlanta (1995), pp. 171-188.

Winkler, G., "Legio II Italica. Geschichte und Denkmäler", in: *Jahrbuch des Österreichischen Musealvereines* 116 Bd. I. Abhandl., Linz (1971), pp. 85-138.

Wolff, C., *Les Brigands en Orient sous le haut-empire romain*. (Collection de l'École française de Rome 308), Rome 2003.

Wörle, M., *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien: Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München 1988.

Zamai, A., "Gli irenarchi d'Asia Minore", in: *Patavium* 17, (2001), pp. 53-73.

Zwicker, W., *Studien zur Markussäule I*, Amsterdam 1941.

ABBREVIATIONS

AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AE	L'Année épigraphique
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AS	Anatolian Studies
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CJust	Codex Iustinianus, The Digests of Justinian. II volumes (ed. A. Watson), Philadelphia 1998.
CTh	Codex Theodosianus, Theodosiani libri XVI, I-II, (ed. Th. Mommsen-P. M. Meyer), Berlin 1954.
Dig.	Digesta, Corpus Iuris Civilis, (ed. P. Krüger-Th. Mommsen et alii, I: Institutiones et Digesta), Dublin/Zürich 1973.
DNP	Der Neue Pauly
I. Delos	Inscriptions de Délos [nos. 1497-2879]: décrets, dédicaces, listes, catalogues, textes divers, postérieurs à 166 av. J.-C., (ed. P. Rousset-M. Launey), Paris 1937.
I. Ephesos III	Die Inschriften von Ephesos (ed. H. Engelmann-D. Kinibbe-R. Merkelbach), IK 13, Bonn 1980.
I. Erythrai	Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai (no. 1-200), (ed. H. Engelmann-R. Merkelbach) IK 1, Bonn 1972.
IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
IK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
I. Milet VI, 3	Inschriften von Milet [no. 1020-1580], (ed. P. Herrmann-W. Günther-N. Ehrhardt), Berlin 2006.
I. Tralleis	Die Inschriften von Tralleis und Nysa, (ed. M. Poljakov) IK 36, Bonn 1985.

JRS	The Journal of Roman Studies
LGPR	A Lexicon of Greek Personal Names, (ed. P. M. Fraser and E. Matthews with the Collaboration of many scholars). Volume VA Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia, (ed. T. Corsten Assistant Editor R. W. V. Catling Associate Editor M. Riel), Clarendon Press, Oxford 2010.
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua
ÖJh	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
PIR	Prosopographia Imperii Romani
RE	Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RECAM	Regional epigraphic catalogues of Asia Minor (B.A.R. Oxford 1982-)
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
TAM	Tutuli Asiae Minoris
TAPA	Transactions of American Philological Association
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Ek-1: Cursus honorum belonging to L. Horte(n)sus Paulinus (Yalvaç Museum).

MEYYÂFÂRİKÎN BÎMÂRİSTÂNİ ÜZERİNE BAZI YENİ BİLGİLER IŞIĞINDA BİR DEĞERLENDİRME*

AHMET ACIDUMAN** - KEMAL TUZCU***

Çok eski dönemlerden beri pek çok topluluğun kendisini yurt edinmesine tanıklık etmiş olan Anadolu toprakları, kendisini yurt edinenlerin varlıklarını sonraki dönemlere ve insanlara haber veren çok sayıda eseri barındırmış, bu eserlerden bazıları günümüze ulaşmış, bazıları ise kaybolmuştur. Kaybolan eserlerin izlerini ise ancak tarihsel kayıtlarda bulmak mümkün olabilmektedir.

Anadolu'da bulunan ve tıp tarihini ilgilendiren en önemli eserlerin başında hastaların tedavisi için tesis edilen kurumlar gelmektedir. Yunan-Roma Uygarlığı döneminde bu amaçla Anadolu'nun pek çok yerinde *asklepiyonlar*¹ ve *xenodochiumlar*² kurulduğu bilinmektedir. *Pantokrator Manastırı Hastanesi* [1136] Bizans dönemine ait klasik hastane örneği olarak İstanbul'da kurulmuştur.³ İslâm coğrafyasında hastaların tedavi edildikleri yerler ise darüşşifalar/bimaristanlar olup, İslâmiyet'in Anadolu'ya girmesiyle bu coğrafyada da darüşşifaların kurulmaya başlandığı görülmektedir. Bunlardan bazıları günümüzde halen ayakta ve geçmişe tanıklık ederken, bazıları hakkındaki bilgileri ise ancak elimizdeki vakfiyelerinden, kitabelerinden, arşiv kayıtlarından ya da yazılı eserlerden öğrenebilmekteyiz.

* Bu makale 23-26 Eylül 2014 tarihleri arasında Van'da düzenlenen 6. Uluslararası İslam Tıp Tarihi Cemiyeti Kongresi'nde [The 6th International Congress of The International Society for The History of Islamic Medicine, 23-26 September, Van-Turkey] sunulan ve özeti *Program ve Özetler* kitapçığında basılan "Aciduman A, Tuzcu K. Meyyâfârikî'n Bîmâristânî üzerine bazı yeni bilgiler ışığında bir değerlendirme" başlıklı sözel bildiriye dayanmaktadır.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, aciduman@medicine.ankara.edu.tr

*** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE; ktuzcu@ankara.edu.tr

¹ Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Eskülâp ve Asklepiyon'lar", [İstanbul] *Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/2 (1952), ss. 1010-1032.

² Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Sade Matbaa, İzmir 2003, 1. bs., s. 111.

³ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 111.

Anadolu'ya girişlerinin daha erken dönemde başlamış olduğu bilinmekle birlikte,⁴ Türkler 1071 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Malazgirt zaferi sonrası Anadolu'yu kitleler halinde yurt edinmiş, sultanlar ve beyler Anadolu'da halkın refahı için kervansaraylar, hanlar, köprüler, hamamlar, medreseler, camiler, imaretler, zaviyeler gibi yapıların yanı sıra doğrudan halkın sağlığına yönelik olarak darüşşifalar inşa etmiş⁵ ve onların varlıklarını tesis ettikleri vakıflarla sonsuza kadar korumaya çalışmışlardır.⁶ Öte yandan Türkler yerleştikleri yerlerde yeni yapılar tesis ettikleri gibi, buralarda daha önceden kurulmuş olan yapıları da gözetmişler, onların vakfiyelerini yeniden düzenleyerek, varlıklarını sürdürmelerini sağlamışlardır.⁷

Türk tıp tarihi literatüründe Artukluların Mardin'de,⁸ Selçukluların Kayseri,⁹

⁴ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 4. bs., ss. XIII, 1-4.

⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, ss. 226-227.

⁶ M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), ss. 35-38; Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (1947), ss. 199-235 + 15 Levha; Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri II: Mübârizeddin er-Tokuş ve Vakfiyesi," *Belleten*, XI/43 (1947), ss. 415-429 + 16 Levha; Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45 (1948), ss. 17-158; Refet Yınanç, "Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* VIII-XII/14-23 (1970-1974), ss. 17-21; Mikâil Bayram, "Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakuf-name", *Ata Dergisi*, 7 (1997), ss. 47-53; İbrahim Hakkı Konyalı, "Bir Hüccet İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), ss. 97-110.

⁷ A. Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi* I (1938), s. 17; Refet Yınanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları", *Belleten*, XLVIII/189-190 (1984), ss. 299-307+3 Resim; Refet Yınanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), ss. 32-44.

⁸ A. Süheyl Ünver ve Halil Bayrı, "Artuk Oğulları ve Mardin'deki Hastaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, V/17 (1940), ss. 27-32.

⁹ A. Süheyl Ünver, *750 Yıl Önce Kayseri Tıbbiyesi 1206-1956*, Tıbbiyeli Yayınları, İstanbul 1956; Afet İnan, "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi", *Belleten*, XX/78 (1956), ss. 217-222 + 1 Plan ve 30 Resim.

Sivas,¹⁰ Konya,¹¹ Aksaray,¹² Çankırı,¹³ Kastamonu¹⁴ ve Tokat'ta,¹⁵ Mengüceklilerin Divriği'de,¹⁶ İhanlıların Amasya'da,¹⁷ Osmanlıların ise Bursa¹⁸ ve Manisa'da¹⁹ tesis ettikleri Anadolu darüşşifaları da içinde olmak üzere darüşşifalar ile ilgili olarak yayınlanmış çok sayıda yazı bulunmaktadır.

Meyyâfârikin Bimâristânı Anadolu toprakları üzerinde inşa edilen ilk darüşşifalardan birisi olup, Ünver'in, eserlerinde yazdığı bilgilerle hem bu hastaneyi bize haber verdiği, hem de Türk tıp tarihi literatürüne bu hastane ile ilgili çok değerli katkılar yaptığı görülmektedir.²⁰

Ünver 1938 tarihli "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında vakıf hastanelerinin bir kısmına dair" başlıklı yazısında Mardin Darüşşifası hakkında bilgi verirken Meyyâfârikin Dârüşşifası hakkında şu çok kısa bilgiyi yazmaktadır:

¹⁰ A. Süheyl Ünver, "Sivas'ta Birinci Keykavus Hastanesi 1217 (614)", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 32 (1938), ss. 201-208; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", ss. 17-32; Ali Haydar Bayat, "Anadolu Selçuklu Hastahane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi (1 Muharrem 615 / 30 Mart 1218)", *Türk Kültürü*, XXIX (333) (1991), ss. 5-19.

¹¹ Feridun Nafiz [Uzluk], "Anadolu'da Şihî Mü'esseselerimiz: Konya'da Dârü's-şifa", *Babalık* 4 Cemâziyye'l-evvel 1342/13 Kânûn-ı evvel 1339, s. 3; Feridun Nafiz [Uzluk], "Selçukliler Devrinde: Konya Dârü's-şifası", *Millî Mecmû'a*, I/14 (1340), s. 222-223; Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Alâeddin Dârü's-şifası, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), ss. 347-359.

¹² Feridun Nafiz [Uzluk], "Açık Mektûb: Aksaray'da Dârü's-şifâ", *Babalık* 27 Rebî'ül-âhîr 1342/7 Kânûn-ı evvel 1339, s. 1; Şehabettin [Uzluk], "Anadolu'da Selçukî Hastaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, III/12 (1939), s. 145.

¹³ Ahmet Süheyl Ünver, "Yılan Resmi ve Selçuklular Tababeti", *Dirim*, XIV/1 (1939), s. 16; Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia-Paflagonya-(Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, Iskiliç, Bafra, Alaçam ve civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Cilt I, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952, ss. 338-339; Yılmaz Önge, "Çankırı Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), ss. 251-255+21 Resim.

¹⁴ Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi "XV inci Asrın Sonlarına Kadar" I*, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul 1935, ss. 86-88; Ünver, "Yılan Resmi", ss. 16-17; Gökoğlu, "a.g.e.", ss. 335-338.

¹⁵ A. Süheyl [Ünver], "XIII cü asırda Tokat'ta Selçuk Hastanesi", *Tedavi Notları*, IX/15-16 (1934), ss. 436-439.

¹⁶ A. Süheyl, "Divrikide Prenses Turan Malik Hastanesi 1228," *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası*, IV/15 (1934), ss. 126-129; Ali Sami Ülgen, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), ss. 93-98+27 Resim.

¹⁷ A. Süheyl Ünver, "Amasya Darüşşifası 1308," *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, V (1935), ss. 29-34.

¹⁸ Osman Çetin, "Bursa'da Tıp Medresesi Var mıydı?" *Tarih ve Toplum* 143 (1995), ss. 281-284; Osman Çetin, *İlk Osmanlı Hastanesi Bursa Yıldırım Darüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)*, Göz Nurunu Koruma Vakfı, İstanbul 2006.

¹⁹ Ali Haydar Bayat, "Kuruluşunun 440. Yılında Manisa Darüşşifası", *Dirim* LIV/9-10 (1979), ss. 290-296.

²⁰ A. Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu", s. 18; A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940, s. 22; A. Süheyl Ünver, "İstanbul'da Dioscorides eserleri ve Aruklular", *Dirim* XVI/3-4 (1941), s. 2 (Ayrı Baskı).

“...Artıklar, hekimler ve tababeti pek himaye etmişlerdir. Zamanlarında mühim hekimler de yetişmiş ve bazı tıbbi eserler terceme ve telif olunmuşdur. Miyafarikin’de de bir darüşşifalarını buluyoruz...”²¹

1940 tarihli *Selçuk Tababeti* adlı eserinde ise “Artıkların tababete hizmetlerinden: Dioskorid eserinin yeniden Arapçaya tercümesi” başlıklı bölümünde ise Meyyâfârikin Dârüşşifâsi ile ilgili şu kayıt bulunmaktadır:

“...Ebu’l Muzaffer Alp İnalç Kutluğ âlim ve iyi ahlaklıdır. İran ve Diyarbakır’da hükümdarlığı vardır. Çok zengin idi. Bütün servetini halkın refahına sarfetmiştir. Silvan (Mayafarkin) de Karaman Köprüsünü yaptırmıştır. Yine Mayafarkin’de vakıflarını tayin ettiği bir hastane yaptırmıştır ki bunu bu eserin başından öğreniyoruz. Mayafarkin’deki hastaneye dair İbni Ebi Usaybia’nın nakli budur: خليفة القائم بامر الله [Halîfe el-Ğâ’im bi-emrillah] (hilâfeti 422) zamanında Diyarbakır valisi Nasirüddeve bin Mervan Mayafarkin’de iken kızı hastalanır, meyus olur, iyileşince ağır-ğınca sadaka vermeği nezr eder. زاهد العلماء [Zâhidu’l-’Ulemâ’] lâkabiyle maruf bir hekim tedavi eder. Kız iyileşir. Zahit nezr olunan bu paralarla bir hastane yapılmasını ve bunun büyük bir ecir olduğunu söyler, hastane yapılır. İhtiyaçları ve evkafı tanzim edilir.²² Bu hastanenin Dioskorid Kitabülhaşayiş’inin Süryaniceden Arapçaya ve bu Arapçasından Farsçaya yapılan ve tafsilatı verilen eserde Artıkların Mayafarkin’de yaptıkları hastane bundan ayrı ve sonra yapılmış bir müessesedir. Bu hastanenin yerinde veya müstakil bir yerde olup olmadığı meçhulümüzdür...”²³

Yine Ünver’in 1941’de kaleme aldığı “İstanbul’da Dioscorides eserleri ve Artıklar” başlıklı yazısının 5 numaralı dipnotunda da Meyyâfârikin Bimâristâmı hakkında şu bilgi görülmektedir:

“[5] Alp İnalç Kutluğ alim ve iyi ahlaklıdır. İran ve Diyarbekir’de hükümdarlığı vardır. Çok zengindir. Bütün servetini halkın refahına sarfetmiştir. (Silvan) Mayafarkin’de Karaman köprüsünü ve yine şöhreti Bağdad ile kıyas olunan Mayafarkin’de vakıflarını tayin ettiği bir hastane yaptırmıştır ki, bunu eserin mukaddimesinden öğreniyoruz. Düveli İslamiye’de Necmeddin Alpî diye yazılıdır. 547 (1152) de tahta geçmiştir. 25 sene hükümdarlığı var.”²⁴

Sözen ise 1972 tarihli *Anadolu Medreseleri-Selçuklu ve Beylikler Devri* adlı eserinin 2. Cildinde “Silvan-Şifahane” başlığı altında Silvan’da Necmeddin İlgazi’nin karısı Sitti Raziye Hatun tara-

²¹ Ünver, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, s. 18.

²² Ünver İbn Ebî Uşayb ‘a’dan alınan bu bilgiye Dr. Ahmed ‘İsâ’nın تاريخ البيمارستانات في الإسلام [Târîhu’l-Bimâristânât fî’l-İslâm] Şam, 1939 adlı eserinden Muallim B. Gölpinarlı tarafından yapılan tercüme kaynağı göstermiştir. Bkz. Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 22.

²³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 22.

²⁴ Ünver, “İstanbul’da Dioscorides”, s. 2.

findan yaptırılan olası bir tıp medresesinden bahsetmektedir:

“Silvan-Şifahane. IV, no.3. Tarihi: Bu medreseyi Necmeddin İlgazi'nin kansı Sitti Raziye Hatun yaptırmıştır. Herhalde bu bir tıp medresesiydi. Sitti Raziye Hatun'un oğlu olan Kutbeddin İlgazi II de öldükten sonra buraya gömülmüştü. Sitti Raziye'nin Mardin'deki medresesi göz önüne alınarak bu yapı, 1176-1185 m. (572-580 h.) tarihleri arasına yerleştirilebilir. Mimarı: Belli değildir. Yapının incelenmesi: Silvan'da yaptığımız araştırmalarda bu yapıya ait herhangi bir iz bulamadık.”²⁵

Hamarneh ise İbnu'l-Çuff hakkında kaleme aldığı 1974 tarihli eserinde, Muvaffaku'd-din b. Al-Matrân'ın *Bustānu'l-Eḫibbā'* adlı eserini kaynak göstererek, Meyyâfârikin hastanesinin açılış tarihinin 1 Şevvâl 417 olduğunu bildirmektedir:

“...He also informed us that the Mayyâfâriqîn hospital was completed and patients were admitted to it on the first of Shawwâl, 417/1027...”²⁶

Amaç

Meyyâfârikin Bimâristâni hakkında ikincil kaynaklarda karşılaşılan bu bilgilerin alıntulandığı birincil kaynaklara ulaşarak, bunların yayımlandıkları dilde dijital ortama aktarılması, tam metinlerinin ve Türkçe çevirilerinin verilmesi ve ulaşılan bulgular ışığında Meyyâfârikin Bimâristâni tarihinin yeniden gözden geçirilmesi ve literatürde karşılaşılan bazı karışıklıkların düzeltilebilmesi bu çalışmanın amaçlarını oluşturmaktadır.

Gereç ve Yöntem

- I. Ahmed bin Yûsuf bin 'Alî bin el-Ezrak el-Fâriqî, *Târîhu'l-Fâriqî*, Tahkik ve Takdim: Bedevî Abdu'l-Laḫḫif Avaḫ, Gözden geçiren: Muḫammed Şefîḫ Ğirbâl, el-Hey'etu'l-Āmme li-Şu'ûni'l-Meḫabi' el-Emîriyye, el-Kâhire, 1379 H, 1959 M [Ibn al-Azraq al-Fâriqî, *Târîḫü al-Fâriqî*, edited by B.A.L. Awad, revised by M. Sh. Ghorbal, General Organization for Government Printing Office, Cairo, 1959].
- II. İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Türkçesi: Mehmet Emin Bozarslan, Korral Yayınları, İstanbul, 1975.

²⁵ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, Cilt II, (Kapalı Medreseler, Bir Kısmı Ayakta Olan Medreseler, Kaynaklardan Bilinen Medreseler), İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul 1972, s. 184.

²⁶ Sami K. Hamarneh, *The Physician, Therapist and Surgeon Ibn Al-Quff (1233-1286), An Introductory Survey of His Time, Life and Works*, The Atlas Press, Cairo 1974, p. 41.

- III. Aḥmed bin Yūsuf bin 'Alī bin el-Ezraḡ el-Ma'rūf bi-İbnu'l-Ezraḡ, *Tārīḡ-i Meyyâfârikîn ve Âmid* [Kısmu'l-Artuḡiyyîn], Taḡkîḡ ve Dirâset [İnceleme] ve Fehâris [Fihristler]: Aḥmed Şâvrân, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, Erzurum, 1987 [A *Critical Edition of The Artukid Section in Târiḡh Mayyâfârikîn wa Âmid* by Ibnu'l-Azraḡ al-Fârikî Aḥmad b. Yūsuf b. 'Alī (510-578/1116-1182), edited by Ahmet Savran, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, Erzurum, 1987].
- IV. İbnu'l-Ezraḡ, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târīhi* (Artuklular Kısmı), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1992.
- V. Ebū Naşr Es'ed bin İlyâs bin Maṡrân, müteveffâ 587 hicrî, *Bustânu'l-Eṡibbâ' ve Rawḡatu'l-Elibbâ'*, Merkez-i İntişâr-i Nesh-i Haṡṡî, Tehrân, 1459 Hk, 1368 Hş [Abu nasr As'ad ibn Ilyas ibn Maṡran (d. 587/1191), *Bustân al-Aṡibba' wa Rawḡat al-Alibbâ'*, Facsimile Edition of the Manuscript held at Malik Public Library with an Introduction by Dr. Mahdi Muhaghghigh, Center for the Publication of Manuscripts, Tehran, 1989].
- VI. İbn Ebî Uşaybi'a, Ebū el-'Abbâs Aḥmed b. el-Ḳâsım b. Ḥalîfe b. Yūnus es-Sa'dî, *'Uyūnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Eṡibbâ'*, Matba'atu'l-Vahbiyye, 1299.
- VII. Dîşḡūrîdes el-'Aynzerbî. *Kûtābu'l-Ḥaṡā'ış ve'l-Ḥayvân*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 2147.

Birincil kaynaklarda Meyyâfârikîn [میافارقین] ve bîmâristân [بیمارستان] kelimeleri arandı. Bu kelimelerin bulunduğu kısımlar, dijital ortama aktarıldı ve Türkçe çevirileri yapıldı. Elde edilen bu bulgular ikincil kaynaklarda daha önce ulaşılmış bilgilerle karşılaştırıldı.

Bulgular

İbnu'l-Ezraḡ'ın Meyyâfârikîn ve Âmid tarihini ele aldığı eserinde Meyyâfârikîn Bîmâristânı ile ilgili ilk bulgu Nasru'd-Devle'nin 414 / [1023/1024] yılında Meyyâfârikîn'de bîmâristânı kendi parasıyla yaptırdığını ve binanın yapımını da Hazinedar Bahtiyêşû'nun oğlu Kâtıp Büyük Ebû Sa'îd'in üstlendiğini bildiren kayıttır:

«وقیل: وفي سنة أربع عشرة وأربعمائة بنى نصر الدولة (البیمارستان من ماله وتحدید) الجامع، وتولى عمارته أبو السعيد الكبير الكاتب ابن بختيشوع الخازن»²⁷

²⁷ Aḥmed bin Yūsuf bin 'Alī bin el-Ezraḡ el-Fârikî, *Tārīḡu'l-Fârikî*, Tahkik ve Takdim: Bedevî Abdu'l-Laṡîf Avaḡ, Gözden geçiren: Muḡammed Şefîḡ Gorbâl, el-Kâhire 1379 H, 1959 M [Ibn al-Azraḡ al-Fârikî, *Târīḡh al-Fârikî*, edited by B.A.L. Awad, revised by M. Sh. Ghorbal, General Organization for Government Printing Office, Cairo 1959], s. 123.

“Dendi ki: 414 / [1023/1024] senesinde Naşru'd-Devle Bîmâristân'ı yaptı ve camî'i onardı. Bina yapımı ve onarım işlerini Hazinedar Bahtîyeşü'nun oğlu Kâtip Büyük Ebû Sa'îd üstlendi.”²⁸

İbnu'l-Ezrak'ın Meyyâfârikîn ve Âmid tarihini ele aldığı eserindeki ikinci bulgu ise Nasru'd-Devle'nin oğlu Emir Hasan'ın oğullarından Ebû Sa'îd'in yaşadığını ve onu bîmâristânda hasta iken gördüğünü bildirdiği satırlardır:

«قيل وأخذوا جثة الأمير حسن فحملت ودفنت في الرواق الشرقي بجامع المحدثه ظاهر الميكل، وفتح له باب إلى القبة. وحلف ولدين أبا سعيد ومنكلان، وعاش أبو سعيد هذا إلى هذا الزمان، وأضر رأيته بالمراستان ضريرا مدة. ونقله بعد ذلك إلى الأمير تاج الدولة بن منصور بن نظام الدين.»²⁹

“Dendi ki: Emîr Hasan'ın cesedini aldılar, Muḥdes Camii'nde, doğu revakında ana binanın dışına taşındı ve gömüldü. Oradan kubbeye bir kapı açıldı. Ardında Ebû Sa'îd ve Menklân adında iki çocuk bıraktı. Ebû Sa'îd bu zamana kadar yaşadı ve kör oldu. Ben onu kör iken bir müddet hastanede gördüm. Bundan sonra Emîr Tacu'd-devle bin Manşûr bin Nizâmî'd-đîn'in yanına nakledildi.”³⁰

İbn Matrân'ın *Bustânu'l-Eḫibbâ'* ve *Ravḫatu'l-Elibbâ'* adlı eserinde Meyyâfârikîn Bîmâristânî ile ilgili ilk bulgu hastanenin açılış tarihinin hicri 417 yılının Şevvâl ayının başı olduğudur:

«...كان الفراع من بناء مارستان ميفارقين وحلول العرضى فيه والشروع في مداوهم مُستَهَلَّ شوال من سنة سبع عشرة واربعة مئة هجرية...»³¹

“...Meyyafârikîn Bîmaristânî'nin bitirilmesi ve hastaların orada yer alması ve tedavilerine başlanması hicri 417 senesi Şevvâl'inin başındaydı...”³²

²⁸ İbn el-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, s.123; Ayr. Bkz: “Nasruddevle 414 (Miladi 1024) yılında kendi şahsi parasıyla Bimaristan'ı yaptırdı ve camiyi onardı. Onarma işiyle, Hazinedar Ebu Said El-Kâtip bin Bahtşo'yu görevlendirmişti.” İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Türkçesi: Mehmet Emin Bozarlan, Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 127.

²⁹ İbn el-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 184-185.

³⁰ İbn el-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 184-185; Ayr. Bkz: “Emîr Hasan'ın cesedi ise, Muḥdes Camiinin doğu tarafında bulunan kubbede, heykelin dışında defnedildi; kubbe tarafına da bir kapı açıldı. Emîr Hasan'ın Ebu Said ve Menklan adlarında iki oğlu vardı. Ebu Said hâlâ yaşamaktadır. Ben de kendisini Bimaristan'da gördüm. Hastaydı. Sonra Emîr Tacüddeve bin Mansur bin Nizameddin'in yanına gitti.” İbnü'l-Ezrak, *Mervanî*, s. 172-173.

³¹ Ebû Naşr Es'ed bin İlyâs bin Maḫrân, müteveffâ 587 hicri, *Bustânu'l-Eḫibbâ'* ve *Ravḫatu'l-Elibbâ'*, Merkez-i İnuşâr-i Neşî-i Ḥaḫḫî, Tehrân 1459 Hk, 1368 Hş [Abu Nasr As'ad ibn Ilyas ibn Maḫrân (d. 587/1191), *Bustân al-Aḫibba' wa Ravḫat al-Elibbâ'*, Facsimile Edition of the Manuscript held at Malik Public Library with An Introduction by Dr. Mahdi Muhaghghigh, Center for the Publication of Manuscripts, Tehran, 1989], s. 39.

³² İbn Maḫrân, *Bustânu'l-Eḫibbâ'*, s. 39.

İbn Matrân'ın *Bustānu'l-Eḫibbā' ve Ravḫatu'l-Elibbā'* adlı eserinde Meyyâfârikîn Bîmâristânî ile ilgili ikinci bulgu ise hastanenin bânîsinin Zâhidu'l-'Ulemâ' olduğunu bildiren kayıttır:

«...هذه حكاية أبي سعيد زاهد العلماء باني مارستان ميفارقين...»³³

“...Bu Meyyâfârikîn Mâristanı'nın kurucusu olan Ebî Sa'îd Zâhidu'l-'Ulemâ'nın hikâyesidir...”³⁴

İbn Ebî Usaybî'a'nın *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Eḫibbâ'* adlı eserinde ise Zâhidu'l-'Ulemâ' başlığı altında, onun kimliği ve eserleri ile Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nun yapılma sebebini açıklayan kayıt bulunmaktadır:

« زاهد العلماء: هو أبو سعيد منصور بن عيسى وكان نصرانيًا نسطوريًا وأخوه مطران نصيبين المشهور بالفضل وخدم زاهد العلماء بصناعة الطب نصير الدولة بن مروان الذي أُلّف له ابن بطلان دعوة الاطباء وكان نصير الدولة محترمًا لزاهد العلماء معتمدًا عليه في صناعته محسنًا اليه وزاهد العلماء هو الذي بنى بمارستان ميفارقين (وحدثنى) الشيخ سديد الدين بن ربيعة الطبيب أن سبب بناء بمارستان ميفارقين هو أن نصير الدولة بن مروان لما كان بما مرضت ابنة له وكان يرى [برئى]³⁵ لها كثيرًا فآلى على نفسه انما متى برئت أن يتصدق بوزنهما دراهم فلما عاجلها زاهد العلماء وصلحت أشار على نصير الدولة أن يجعل جملة هذه الدراهم التي يتصدق بها تكون في بناء بيمارستان ينتفع الناس به ويكون له بذلك أجر عظيم وسمعة حسنة قال فأمره ببناء البيمارستان وأنفق عليه أموالًا كثيرة ووقف له أملاكًا تقوم بكفايته وجعل فيه من الآلات وجميع ما يحتاج اليه شيئًا كثيرًا جدًا ففاجأه لا مزيد عليه في الجودة ولزاهد العلماء من الكتب كتاب البيمارستانات كتاب في الفصول والمسائل والجوابات وهي جزآن الاول يتضمن ما أثبتته الحسن بن سهل مما وجدته في خزائنه رفاع وكراميس وأدرج وغير ذلك من المسائل والجوابات والجزء الثاني على جهة الفصول والمسائل والجوابات أحاب عنها في مجلس العلم المقر في البيمارستان الفارقي كتاب في المنامات والرؤيا كتاب فيما يجب على المتعلمين لصناعة الطب تقدم علمه كتاب امراض العين ومداواها»³⁶

“Zâhidu'l-'Ulemâ': O Ebû Sa'îd Maşûr bin 'İsâ'dır. Naşrânî ve Naşûrî idi ve fazileti ile tanınmış Naşîbîn Maşrânî kardeşiydi. Zâhidu'l-'Ulemâ' tıp sanatında, İbn Buḫlân'ın *Da'vetu'l-Eḫibbâ'* isimli kitabını kendisine telîf ettiği Naşîru'd-Devle bin Mervân'a hizmet etti. Naşîru'd-Devle tıp sanatında Zâhidu'l-'Ulemâ'ya saygı duyar, güvenilir ve bağıшта bulunurdu ve Zâhidu'l-'Ulemâ' Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nı yapan kişidir. Eş-Şeyḫ Sedîdu'd-Dîn bin Râkîka eḫ-Ḥabîb Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nı inşa sebebini bana şöyle anlattı: Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nin yapılmasının sebebi şudur ki Naşîru'd-

³³ İbn Matrân, *a.g.e.*, s. 63.

³⁴ İbn Matrân, *a.g.e.*, s. 63.

³⁵ *برئى* kelimesi Ahmed 'İsâ Beg'in kitabında *برئى* şeklinde bulunmakta olup, cümle içerisinde daha doğru bir anlam taşıdığı için buradaki metne eklenmiş ve çeviri bu kelimenin anlamına göre yapılmıştır. Bkz. Ahmed 'İsâ Beg, *Târîhu'l-Bîmâristânât fi'l-İslâm*, el-Maḫba'atu'l-Hâşimiyye, 1357 H / 1939 M. s. 199.

³⁶ İbn Ebî Uşaybî'a, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. el-Kâsim b. Ḥalîfe b. Yûnus es-Sa'dî, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Eḫibbâ'*, Matba'atu'l-Vahbiyye 1299, s. 203.

Devle bin Mervân'ın oradayken bir kızı hastalandı ve o kızı çok üzü- lüyordu ve iyileştiği zaman onun ağırlığınıca parayı sadaka vereceğine dair kendi kendine söz verdi ve Zâhidu'l-'Ulemâ' onu tedavi edince ve kız da iyileşince Zâhidu'l-'Ulemâ', Naşîru'd-Devle'ye kızı için sadaka olarak verdiği bu paranın tamamını, insanların yararlanacağı bir bîmâristânın binasında harcamasını ve böylece büyük bir sevap ve güzel bir şöhret kazanacağını işaret etti. Dedi ki: O da bîmâristânın inşasını emretti ve ona çok para harcadı ve ona yeterince emlak vakfetti ve oraya ve gereken şeylerin hepsini koydu ve en kaliteli şeyleri getirdi. Zâhidu'l-'Ulemâ'nın bazı kitapları vardır. *Kûtâbu'l-Bîmâristânât*, *Kûtâb fî Fuşûl ve'l-Mesâ'il ve'l-Cevâbât*. O iki kısımdır. Birincisi Hâsen bin Sehl'in ortaya koyduğu, onun dolabında, çekmecelerinde ve benzer yerlerde bulduğu defterler ve kağıtlardaki sorular ve cevapları ihtiva eder ve ikinci kısım Fâriki Bîmâristân'ında kurulmuş olan 'ilim meclisinde cevap verdiği *Cihetu'l-Fuşûl ve'l-Mesâ'il ve'l-Cevâbât* üzerinedir. *Kûtâb fî'l-Menâmâti ve'r-Ru'yâ*. *Kûtâb fîmâ yecibu 'alâ el-mute'allimîn li-şunâ'ati't-tıbbi taqdimin 'ilmihi*. *Kûtâb fî Emrâdi'l-'Ayn ve Mudâvâtihâ*.³⁷

Dioscorides'in *Peri Hyles Iatrikes / De Materia Medica / Kûtâbu'l-Ḥaşâ'* iş adlı eserinin Farsça çevirisinin Arapça olan girişinde Alp İnalç Kutluğ Beg Ebû'l-Muzaffer Alpî bin Temurtaş bin Artuk tarafından Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nin vakıflarının yeniden düzenlendiğine dair bir açıklama yer almaktadır:

«...فلو ورحمت سيرته فاقت سير الأوائل وعت فضليته سائر الفضائل فساعته في المكارم شهر فكم مال بذله وفي سبيل الله تعالى طلباً لرضاء مثل جسر قرمان الذي لم يُر مثله في سائر الأزمان وما تقدم به من إعادة الوقوف الموقوفة بالاقطاعات إلى ما عبثت له من الصدقات وما رسم لا زال مرسومة ماضيًا وقدراً جارياً من عمارات الجوامع بولايته عثرها الله والمارستان محروسين متفارقين وتوصيف الوقوف لها ولما حصته الله تعالى من الرأفة والرحمة والقدرة والعصمة والشفقة على العالم»³⁸

“...Onun [Alp İnalç Kutluğ Beg Ebû'l-Muzaffer Alpî bin Temurtaş bin Artuk] sireti tarihlendirilse diğerlerinin siretlerinin önüne geçer. Onun fazileti diğer faziletlerin hepsini içerir. Onun iyiliklerdeki bir saati aylar gibidir. Yüce Allah'ın rızasını istediği için nice malı Allah yolunda harcamıştır. Tıpkı diğer zamanlarda eşi benzeri görülmemiş Karaman köprüsü gibi. Oranın iktâ' yoluyla vakfedilen vakıflarını, sadakalardan gelen gelirlerini yeniden düzenlemeye öncülük etti. Vilâyetindeki –Allah orayı mamur kalsın- camilerin imarına ve Mîfâriki'nin şehrindeki hastaneye koyduğu harç ve oraya tahsis ettiği vakıf hala geçerlidir. Allah onu merhamet, acıma, kudret, masumiyet ve şefkat gibi özelliklerle dünyaya üstün kılmıştır.”³⁹

³⁷ Uşaybi' a, a.g.e., s. 203.

³⁸ Dîşkürîdes el-'Aynzerbî. *Kûtâbu'l-Ḥaşâ' iş ve'l-Hayvân*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 2147, s. 207a.

³⁹ el-'Aynzerbî, a.g.e., s. 207a.

Tartışma ve Sonuç

Bimaristân el-Fârikî olarak da adlandırılan⁴⁰ Meyyâfârikîn Bimâristânı Anadolu topraklarında inşa edilen en eski darüşşifalardan birisidir. Ulaşılabilen ana kaynaklardan birinin yazarı olan İbn Ebi 'Usaybi'a'nın verdiği bilgiler, literatürdeki bazı eserlerde de bildirildiği üzere,⁴¹ bu hastanenin Mervâniler döneminde [983-1085] inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Hastanenin yapılma nedeni hasta olan kızının iyileşmesi halinde, Nasîru'd-Devle'nin [s. 1011-1061] kızının ağırlığınca parayı sadaka olarak vereceğine dair kendi kendine verdiği sözdür. Tedaviyi yapan Zâhidü'l-'Ulemâ' tedavi edilen kızının iyileşmesi üzerine, Emîr Nasîru'd-Devle'ye sadaka olarak vereceği bu para ile bir hastane yaptırmasını işaret etmiş ve Nasîru'd-Devle de hastaneyi yaptırarak, onun için mülkler vakfetmiştir. İbnü'l-Ezrak'ın bildirdiğine göre hastanenin yapım işini Hazineदार Bahtiyeşû'nun oğlu Kâtip Büyük Ebû Sa'îd üstlenmiştir. Elde edilen bilgilere göre, İbnü'l-Ezrak'ın bildirdiği 414/[1023/1024] tarihinde büyük olasılıkla hastanenin yapımına başlandığını söylemek mümkün olabilirken, İbn Matrân'ın yazdığı Şevvâl 417 başında [15 Kasım 1026] da hastanenin kesin olarak açıldığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Ezrak'ın *Târîhu'l-Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserinin Mervâniler ve Artuklular dönemlerini içeren Türkçe çevirilerinin tamamının gözden geçirilmesi sırasında fark edilen ve İbnü'l-Ezrak'ın Nasîru'd-Devle'nin torunu, yani oğlu Emîr Hasan'ın oğullarından birisi olan Ebû Sa'îd'i kör olarak Meyyâfârikîn Bimâristânı'nda gördüğüne dair kaydı da önemli bir bulgudur. Eserin Artuklular kısmını çeviren Savran'ın bildirdiğine göre İbnü'l-Ezrak'ın eserinin mevcut olan iki yazmasından geniş olanı 572/[1176], muhtasar olanı ise 560/[1160] yıllarında yazılmıştır.⁴² Yine Mervâniler dönemini içeren kısmın düzeltilerek yayınlanan baskısının geniş nüshayı temel aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Meyyâfârikîn Bimâristânı'nın 1176 tarihi dolayında ayakta olduğunu ve hizmet verdiğini söylemek olanaklı görünmektedir. Bu dönemde Meyyâfârikîn Artuklu Necmu'd-Din Alpi'nin [s. 1152/3-1176] yönetimi altında bulunmaktadır.

Dioscorides'in *Kütâbu'l-Haşâ* iş adıyla Arapçaya çevrilen *Peri Hyles Iatrikes / De Materia Medica* adlı eserinin Farsça çevirisinin önsözünde Arapça olarak yazılı bulunan bilginin de önemli olduğu görülmektedir. Necmu'd-Din Alpi Karaman Köprüsü'nü tamamlamış/yaptırmış, hem de daha önceki vakıfları yeniden düzenlemiştir. Karaman

⁴⁰ Ahmed 'İsâ Beg, *Târîhu'l-Bimâristânât*, s. 198.

⁴¹ Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 188; Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/30 (2013), s. 26.

⁴² İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, ss. 1-2.

Köprüsü'nün yapımı ile ilgili kayıtlar İbnu'l-Ezrak'ın *Tārīhu'l-Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserinde görülmektedir.⁴³ Düzenlenen vakıflar arasında Meyyâfârikîn Bimâristânı ve camiler bulunmaktadır. Yerleşilen bölgelerde bulunan yapıların korunması, gerektiğinde onarılması ve varlıklarını sürdürebilmeleri için vakıflarının tayin edilmesi, yeniden düzenlenmesi ve denetlenmesi⁴⁴ Türklerin ve buna bağlı olarak Artukluların [1102-1409] uygarlık eserlerine karşı olan tutumları ile doğrudan ilgili olduğu düşünülebilir.

İbnu'l-Ezrak'ın *Tārīhu'l-Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eserinin Mervâniler ve Artuklular dönemlerini içeren Türkçe çevirilerinin tamamı gözden geçirildiğinde Ünver'in Mervâniler döneminde olan hastane ile Artuklular döneminde olan hastanenin birbirinden ayrı olduğu iddiasını destekleyen bir bilgiye tarafımızca ulaşamamıştır. Hasar gören, yıkılan ya da yapımı yarım kalan surların, burçların, camilerin, çarşıların, köprülerin vb. onarılması ya da yeniden yapılması ile ilgili kayıtların eserde oldukça sık yer aldığı⁴⁵ göz önüne alındığında, İbnu'l-Ezrak'ın eserinde Meyyâfârikîn Bimâristânı'nın

⁴³ “es-Said Hüsameddin-Allah ona rahmet eyesin-541 (1146) yılında ez-Zâhid Ebu'l-Hasan Ali b. et-Tavil sorumluluğunda büyük kemer üzerine Akraman Köprüsü'nün yapımına başlandı. Doğu tarafındaki ayakları yerleştirildi, fakat köprünün temelini zayıf olmasından ötürü fazla gelen su onu yerinden söküp tahrip etti. Bu kötü yapısından dolayı ez-Zâhid İbnu't-Tavil'e tazminat cezası verildi ve görevinden alındı, sonra bu görev Emir Seyfeddin Şirbârik Memdud b. Ali b. (Alpyâruk) b. Artuk'a verildi, o da Ebu'l-Hayr b. el-Hâkim el-Fâsil (el-Gâsil?)'in kontrolünde köprünün yapımına başladı. Eşi görülmemiş keresteler getirtti. Böylece inşasına başladı ve 548 (1153) yılına kadar inşası devam etti. Bitirilmesine çok az bir kısmı kalan Karaman Köprüsü bu zamanda inşa edilen harika eserlerden biridir.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 78 ve “es-Said Hüsameddin Sâtidame Nehri üzerinde Akraman (Karaman) Köprüsü'nün yapımına başlamıştı. Öldüğünde-Allah rahmet eyesin-kemerlerinin bitimiyle ilgili bazı eksiklikler kalmakla beraber köprünün büyük kısmı tamamlanmıştı. (Ölümünden sonra) oğlu el-Malik Necmeddin (Alp) onu tamamlamaya başladı, bir kısım ilaveler yaparak köprünün kemerlerini tamamladı. Köprünün kemer yüksekliği marangoz ölçüsüyle 60 kûsür kol (zirâ') idi. Köprü bittiğinde dünyada bir benzeri daha yoktu.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 109.

⁴⁴ “2 Muharrem 567 (29 Ekim 1166) Cumartesi günü Hısn-Keyfâ'ya gittim, bir süre orada kaldıktan sonra Meyyâfârikîn'e döndüm ve aynı yılın Muharrem ayının 11'inde Meyyâfârikîn'de vakıf müfettişliğine tayin oldum.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 149.

⁴⁵ “539 (1144) yılında Karaman Köprüsü yıkıldı. 548 (1153)'de ise Meyyâfârikîn'in içinde bulunan el-Bedene çöktü, yıkıldı, fakat tekrar yapıldı.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 76; ve “İki gece sonra yani 22 Rebiyülevvel 547 (27 Haziran 1152) Pazartesi gecesi Meyyâfârikîn'deki cami çöktü, minberi ve revakları düştü, geri kalanları da yıkıldı, kubbenin temeli atıldı ve aynı yılın sonlarında yapımına başlandı.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 92; ve “550 (1155) yılında ez-Zâhid İbnu't-Tavil Meyyâfârikîn'deki vakıflara tayin olup cami yapımına, ayrıca Kubbe'yi ve Karaman'daki Köprü'yü tamamlamaya başladı.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 116; ve “Bu yılın [552 (1157)] Şaban (Eylül-Ekim) ayı ortalarında Câmîi'in kubbesi tamamlandı ve bütün halk gece yarısında namaz kıldı.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 119; ve “560 yılı Rebiyülevvel ayının 29'unda Bâbu'l-Kasr (Saray Kapısı) yanındaki Burcu'l-Mir'ât'ın (Ayna Burcu'nun) yenilenmek üzere yıkımına başlandı.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 147; ve “560 (1165) yılı Cemaziyelahr (Nisan-Mayıs)'ın ilk gününde Burcu'l-Mir'ât'ın yapımına başlandı. Yıkımı bir ay bir gün sürmüştü.” İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 148; ve “23 Ramazan (4 Ağustos) Pazartesi günü sur üzerindeki Burcu'l-Mir'ât (Ayna Burcu) tamamlandı. Yapım süresi üç ay

hasar gördüğü ya da yıkıldığını bildiren herhangi bir kaydın olmaması, Mervâniler döneminde Zâhidü'l-'Ulemâ'nın önerisiyle Nasîru'd-Devle tarafından bina edilen Meyyâfârikîn Bîmâristânı'nın Artuklular döneminde de ayakta olduğunu ve hizmetine devam ettiğini, Necmu'd-Dîn Alpi döneminde de Meyyâfârikîn Bîmâristânı'nın vakıflarının yeniden düzenlendiğini düşünmemize ve söylememize olanak vermektedir.

Yine yapılan araştırmalar sırasında bazı kaynaklarda bulunan Silvan'da Necmeddin İlgazi'nin karısı Sitti Râziye Hatun tarafından yaptırılan "olası bir tıp medresesi" hakkında her hangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu bilginin kaynağı olarak gösterilen *Silvan Tarihi* adlı eserde yalnızca Kutbeddin II. İlgazi ile ilgili olarak "Müşarünileyh, (580) tarihinde vefat edip validesi (Sitti Râziye) nin yaptırdığı medresede defnedilmiştir" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.⁴⁶ Bu konuda bir başka bilgi ise *Mardin Artukoğulları Tarihi* adlı eserde yer almakta, Melik II'inci Kutbeddin İlgazi bin Necmeddin Alpi bin Timurtaş ibni İlgazinin mezarının Savur Kapısında Râziye Hatun medresesinde olduğu bildirilmektedir.⁴⁷ Kâtip Ferdî'nin *Mârdîn Mülûk-ı Artukîyye Târîhi ve Kütâbeleri ve Sâ'ir Vesâ'ik-i Muhiimme* adlı eserinde Kutbu'd-dîn Gâzi bin Necmu'd-dîn Alpi öldüğünde "...Bâb-ı Şavur kırbunda vâlidisi inşâ etdügi "Sitt Rađviyye/Ražviyye" Medresesi'nde defn olundu..." diye bildirilmektedir.⁴⁸ Necmeddin Alpi'nin hanımı ve Kutbeddin İlgazi'nin annesi Sitt Radviyye tarafından yaptırılan-kendi adıyla da anılan-Hatuniye Medresesi (1185'den önce)⁴⁹ halen Mardin'de Gül Mahallesi'nde bulunmakta olup,⁵⁰ adı geçen mahalle ise Savurkapı Semti'ne bağlıdır.⁵¹ Kutbeddin İlgazi ve annesi Sitt Radviyye'nin

on gün sürmüştür." Ibnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 149; "564 yılında Halep Camii ve Halep Çarşısı yandı, fakat eskisinden daha güzeli yapıldı." Ibnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, s. 155.

⁴⁶ Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, Diyarbakır 1956, s. 31.

⁴⁷ "(1) Ferdî'nin Mardin Mülûkü Artukiye Tarihinde 598 senesinde vefatını kayıt eder hakikati halde 580 senesindedir. Ve mezarı Savur kapısında Raziye hatun medresesindedir..." İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, s. 106.

⁴⁸ «...اندان مرحوم، مغفور سعيد شهيد نور الله مرقده نك حسد باكي باب صور قربنده والده سي انشا التدوكى «ست رضويه» مدرسه سنده دفن اولندى. عليه السلام...» Kâtip Ferdî, *Mârdîn Mülûk-ı Artukîyye Târîhi ve Kütâbeleri ve Sâ'ir Vesâ'ik-i Muhiimme*, Târîh-i te'lifi: 944, Nâşiri: 'Alî Emîrî, Kaader Matba'ası Der-sa'âdet, 1331, s. 29; ve "...Andan, merhum, mağfur said şehid nevereallahi merkadehunun cesedi paki Babı-sur kurbunda validesi inşa ettügi (Sitti Radaviye) medresesinde defnolundu. Aleyhi rahmeti verrıdvan..." Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklular Tarihi*, Yazıldığı tarih: H. 944, Mardin Halkevi Neşriyatı, İstanbul 1939, s. 12.

⁴⁹ Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991, ss. 77-78.

⁵⁰ Kenthaber Kültür Kurulu, "Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi," *Mardin Kent Rehberi, Tarihi Kentin Modern Yüzü*, <http://www.mardinkentrehberi.com/hatuniye-medresesi/hatuniye-sitti-radviyye-medresesi>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

⁵¹ "Gül Mahallesi Haritası," <http://www.haritatr.com/gul-mahallesi-haritasi-m8125>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

mezarları da burada bulunmaktadır.⁵² Bu bilgiler ışığında Meyyâfârikin'de (Silvan'da) Sitt Radviyye tarafından yaptırılan bir medrese ve aynı zamanda bir tıp medresesi bulunduğunu söylemek mümkün olmamaktadır.

KAYNAKLAR

Ahmed 'İsâ Beg, *Tārīhu'l-Bīmāristānāt fi'l-İslām*, el-Maṭba'atu'l-Hāşimiyye 1357 H./1939 M.

Artuk, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.

Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.

Bakkal, Ali, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/30 (2013), ss. 9-43.

Bayat, Ali Haydar, "Kuruluşunun 440. Yılında Manisa Darüşşifası", *Dirim*, LIV/9-10 (1979), ss. 290-296.

_____, "Anadolu Selçuklu Hastahane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi (1 Muharrem 615 / 30 Mart 1218)", *Türk Kültürü*, XXIX/333 (1991), ss. 5-19.

_____, *Tıp Tarihi*, 1. Baskı, Sade Matbaa, İzmir 2003.

Bayram, Mikâil, "Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakıf-name", *Ata Dergisi*, 7 (1997), ss. 47-53.

Cevdet, M., "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), ss. 35-38.

Çetin, Osman, "Bursa'da Tıp Medresesi Var mıydı?" *Tarih ve Toplum* 143 (1995), ss. 281-284.

_____, *İlk Osmanlı Hastanesi Bursa Yıldırım Dârüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)*, Göz Nurunu Koruma Vakfı, İstanbul 2006.

Dîşkürîdes el-'Aynzerbî. *Kütâbu'l-Haşâ'îş ve'l-Hayvân*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: A. 2147.

Gökoğlu, Ahmet, *Paphlagonia-Paflagonya-(Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Cilt I, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952.

⁵² Mehmet Bilgehan Merki, "Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi", <http://mehmetbilgehanmerki.blogspot.com.tr/2012/06/mardin-hatuniye-sitti-radviyye.html>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

“Gül Mahallesi Haritası,” <http://www.haritatr.com/gul-mahallesi-haritasi-m8125>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

Hamarneh Sami K, *The Physician, Therapist and Surgeon Ibn Al-Quff (1233-1286), An Introductory Survey of His Time, Life and Works*, The Atlas Press, Cairo 1974.

İbn Ebî Uşaybi‘a, Ebū el-‘Abbās Aḥmed b. el-Ḳāsım b. Ḥalīfe b. Yūnus es-Sa‘dī, ‘*Uyūnu’l-Enbā fi Tabakāti’l-Eḫibbā*’, Matba‘atu’l-Vahbiyye, 1299.

İbn Maṭrān Ebū Naşr Es‘ed bin İlyās, müteveffā 587 hicrī, *Bustānu’l-Eḫibbā’ ve Rawḍatu’l-Elibbā’*, Merkez-i İntişār-i Nesh-i Ḥaṭṭī, Tehrān 1459 Hk, 1368 Hş [Abu Nasr As‘ad ibn İlyas ibn Maṭran (d. 587/1191), *Bustān al-Aḫibba’ wa Rawḍat al-Alibbā’*, Facsimile Edition of the Manuscript held at Malik Public Library with An Introduction by Dr. Mahdi Muhaghigh, Center for the Publication of Manuscripts, Tehran 1989].

İbnu’l-Ezrak, Aḥmed bin Yūsuf bin ‘Alī, *Tārīḫ-i Meyyāfārīkīn ve Āmid [Kısmu’l-Artuḳıyyīn]*, Taḫḳīk ve Dirāset [İnceleme] ve Fehāris [Fihristler]: Aḥmed Şāvran, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, Erzurum, 1987 [A Critical Edition of *The Artukid Section in Tārīḫ Mayyāfārīkīn wa Āmid* by Ibnu’l-Azraq al-Fārīkī Aḥmad b. Yūsuf b. ‘Alī (510-578/1116-1182), edited by Ahmet Savran, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, Erzurum, 1987].

İbnu’l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyāfārīkīn ve Āmid Tārīhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İbnu’l-Ezrak, el-Fārīkī Aḥmed bin Yūsuf bin ‘Alī, *Tārīḫ-u’l-Fārīkī*, Tahkik ve Takdim: Bedevī Abdu’l-laṭīf Avaḍ, Gözden geçiren: Muḥammed Şefīk Ğorbāl, el-Kāhire 1379 H, 1959 M [Ibn al-Azraq al-Fārīqī, *Tārīḫ al-Fārīkī*, edited by B.A.L. Awad, revised by M. Sh. Ghorbal, general Organization for Government Printing Office, Cairo 1959].

İbnü’l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, Türkçesi: Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.

İnan, Afet, “Kayseri’nin 749 yıllık Şifaiye Tıp Medresesi”, *Belleten*, XX/78 (1956), ss. 217-222+1 Plan ve 30 Resim.

Kātip, Ferdī, *Mārdīn Mulūk-ı Artuḳıyye Tārīḫi ve Kütābeleri ve Sā’ir Veşā’ik-i Muhimme*, Tārīḫ-i te’līfi: 944, Nāşiri: ‘Alī Emīrī, Ḳader Matba‘ası, Der-sa‘ādet 1331.

Kātip, Ferdī, *Mardin Artuklular Tarihi*, Yazıldığı tarih: H. 944, Mardin Halkevi Neşriyatı, İstanbul 1939.

Kenthaber Kültür Kurulu, “Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi,” *Mardin Kent Rehberi, Tarihi Kentin Modern Yüzü*, <http://www.mardinkentrehberi.com/hatuniye-medresesi/hatuniye-sitti-radviyye-medresesi>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

Konyalı İbrahim Hakkı, “Bir Hücet İki Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), ss. 97-110.

Küçükdağ, Yusuf, “Konya’da Alâeddin Dârüş-şifâsı, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları IX* (1989), ss. 347-359.

Merki, Mehmet Bilgehan, “Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi”, <http://mehmetbilgehanmerki.blogspot.com.tr/2012/06/mardin-hatuniye-sitti-radviyye.html>, erişim tarihi: 04 Ağustos 2014.

Önge, Yılmaz, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 251-255+21 resim

Öztürk, Levent, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, Diyarbakır 1956.

Sevim, Ali, *Anadolu’nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, 4. bs, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Sözen, Metin, *Anadolu Medreseleri Selçuklu ve Beylikler Devri*, Cilt II, (Kapalı Medreseler, Bir Kısmı Ayakta Olan Medreseler, Kaynaklardan Bilinen Medreseler), İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü, İstanbul 1972.

Şehsuvaroğlu, Bedii N, “Eskülap ve Asklepion’lar”, *[İstanbul] Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV/2 (1952), ss. 1010-1032.

Turan, Osman, “Selçuk Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, XI/42 (1947), ss. 199-235 + 15 Levha.

_____, “Selçuk Devri Vakfiyeleri II: Mübârizeddin er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *Belleten*, XI/43 (1947), ss. 415-429 + 16 Levha.

_____, “Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII/45 (1948), ss. 17-158.

[Uzluk], Feridun Nafiz, “Açık mektüb: Aqsaray’da Dârüş-şifâ”, *Babalık 27 Rebî’ü’l-âhîr 1342/7 Kânûn-ı evvel 1339*.

_____, “Selçukîler Devrinde: Konya Dârüş-şifâsı”, *Millî Mecmû’a*, I/14 (1340), ss. 222-223.

_____, “Anadolu’da Şihhî Mü’esseselerimiz: Konya’da Dârüş-şifâ”, *Babalık 4 Cemâziyyü’l-evvel 1342/13 Kânûn-ı evvel 1339*.

[Uzluk], Şehabettin, “Anadolu’da Selçukî Hastaneleri”, *Türk Tıp Tarihi Arhivi III/12* (1939), ss 135-146.

Ülgen, Ali Sami, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi* V (1962), ss. 93-98+27 Resim.

[Ünver], A. Süheyl, "Divrikide Prenses Turan Malik Hastanesi 1228", *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası* IV/15 (1934), ss. 126-129.

_____, "XIII cü asırda Tokat'ta Selçuk Hastanesi", *Tedavi Notları*, IX/15-16 (1934), ss. 436-439.

_____, "Amasya Darüşşifası 1308", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi*, V (1935), ss. 29-34.

_____, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına dair", *Vakıflar Dergisi* I (1938), ss. 17-23 + 10 Resim.

_____, "Sivas'ta Birinci Keykavus Hastanesi 1217 (614)", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 32 (1938), ss. 201-208.

_____, "Yılan Resmi ve Selçuklular tababeti", *Dirim* XIV/1 (1939), ss. 14-18.

_____, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940.

_____, "İstanbul'da Dioscorides Eserleri ve Artuklular", *Dirim* XVI/3-4 (1941), ss. 1-5 (Ayrı Baskı).

_____, *750 Yıl Önce Kayseri Tıbbiyesi 1206-1956*, Tıbbiyeli Yayınları, İstanbul 1956.

[Ünver], A. Süheyl - Halil Bayri, "Artuk Oğulları ve Mardin'deki Hastaneleri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, V/17 (1940), s. 27-32.

Yaman, Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi "XV inci asrın sonlarına kadar" I*, Ahmed İhsan Matbaası Ltd., İstanbul 1935.

Yinanç, Refet, "Mengüceklere Ait Bir Vakfiye Sureti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* VIII-XII/14-23 (1970-1974), ss. 17-21.

_____, "Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları", *Belleten* XLVI-II/189-190 (1984), ss. 299-307+3 Resim.

_____, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* XXII (1991), ss. 32-44.

ANKARA'NIN TÜRK HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ VE ŞEHRİN İLK TÜRK FATİHİ

HASAN AKYOL*

Giriş

Ankara şehri, kuruluşundan itibaren Anadolu coğrafyasındaki jeostratejik konumu dolayısıyla Anadolu'ya hâkim olmak isteyen güçlerin hedefi olmuş ve birçok devlet tarafından ele geçirilmiştir. Şehir etrafında paleolitik çağdan itibaren yerleşim gören yerler bulunmakla birlikte, şehir merkezinde ilk yerleşimin mevcut arkeolojik ve tarihî veriler ışığında Frigler tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.¹ Frig hâkimiyetinden (M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar) Türk hâkimiyetine kadar geçen sürede şehir, sırasıyla Lidya, Pers, Büyük İskender ve halefleri, Galatlar ile Roma/Bizans hâkimiyeti altında bulunmuştur. Şehre hâkim olan devletler zamanında şehri kısa süreliğine de olsa ele geçirmiş veya ele geçirmeyi denemiş güçler arasında Gotlar, Sabarlar, Tedmurlular (Zenobia), Sasaniler, Emeviler, Abbasiler ve Pavlikanlar sayılabilir. Ankara, müstahkem kalesi ve jeostratejik konumu dolayısıyla bu güçleri kendine çekmiştir. Türklerin Orta Anadolu'da faaliyet göstermeye başladıkları XI. yüzyılın ikinci yarısında Ankara, siyasi olarak Bizans'a bağlı önemli bir merkez idi.

Ankara'nın Anadolu coğrafyasındaki önemli konumu şehrin, etrafındaki yerleşimlerin merkezi olmasını sağlamış ve şehir, Roma/Bizans hâkimiyeti boyunca önemli idarî bir merkez olmuştur. Ankara, Romalıların Galatia Krallığına son vererek Roma'ya bağlı bir eyalet haline getirmeleriyle oluşturulan Galatia Eyaleti'nin metropolisi/başşehri olmuştur.² Diocletianus döneminde (284-305) imparatorluk idarî teşki-

* Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, hasanakyol06@mynet.com

¹ Hasan Akyol, *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dini Yapı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014, ss. 56-66.

² Cassius Dio, *Roman History*, İngilizceye çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1970, LIII. 26; Strabon, *Geography*, Bohn's Classical Library, London 1854; Eserin Anadolu ile ilgili kısmının çevirisi: *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, XII. 5; Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, VII.10; Afif Erzen, *İlkçağda Ankara*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 51; Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları,

latlanmasında yapılan düzenleme ile eyaletler daha küçük parçalara bölünerek on iki *diocesis* oluşturuldu. Anadolu eyaletleri, *Diocesis Asiana*, *Diocesis Pontus*, *Diocesis Orientis* olmak üzere üç idarî bölge altında birleştirildi. Ankara'nın merkezi bulunduğu Galatia Eyaleti, bu üç idarî bölgeden *Diocesis Asiana* ve *Diocesis Pontus* arasında paylaşıldı. Bu düzenlemeden sonra Galatia Eyaleti kaynaklarda, *Galatia prima* ve *Galatia secunda/salutaris* adlarıyla ikiye ayrılmış şekilde anılmaya başlandı ve Ankara, Galatia Prima'nın metropolisi oldu.³

İmparatorluk, Sasani ve hemen ardından Arap saldırılarıyla Heraclius döneminde idarî alanda yeni bir düzenlemeye gitti ve yapılan düzenlemeyle küçük eyaletler *thema* denilen daha büyük idarî bölümlere ayrıldı. Bu sistemle Anadolu'nun müstahkem şehirleri ve kaleleri, kırsal nüfusun toplanma noktaları olarak işlev görmüşler ve bir yabancı istilâ hareketi başladığında insanlar ve hayvanlar korunaklı ve güvenli bir şekilde geri çekilebilmiştir. Böylece Ankara, kalesiyle güvenliğin ortadan kalktığı zamanlarda bir kale-kente dönüşmüş ve şehir idaresinde askerî valiler görevlendirilmiştir.⁴ Dolayısıyla Diocletianus ve Constantinus döneminden beri sivil ve askerî güçlerin klasik ayrımı ortadan kalkmıştır. Ankara, Heraklius (Heraclius) döneminde oluşturulan Opsikion themasının merkezi olmuştur.⁵ III. Leon (717-741) ve V. Constantinus (741-775) dönemlerinde imparatorluk idarî teşkilatlanmasında yeni bir düzenleme yapılarak büyük themalar bölünmek suretiyle küçültülmüş ve Ankara, yeni oluşturulan Bucallerian themasının merkezi olmuştur.⁶ Ankara, Roma-Bizans döneminde önemli bir merkez

İstanbul 1985, s. 44; M. Ali Kaya, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, EÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2000, s. 106; Akyol, *a.g.t.*, s. 91.

³ Hieroclis, *Synecdemus*, Ed. A. Burckhardt, Lipsiae: Aedibus B. G. Tevbnri, 1893, 696. 5; John Anthony Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, c. II, Oxford University Press, Oxford 1832, s. 85; A. H. M. Jones, *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1998, ss. 166-169; Kaya, *a.g.e.*, s. 150; Ioannes Malalas, bu düzenlemeyi İmparator Theodosius dönemi olayları içerisinde aktarmaktadır (Bkz. Ioannes Malalas, *The Chronicle*, İngilizceye çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986, XIII. 44).

⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 89vd.; C. E. Bosworth, "The Byzantine Defence System in Asia Minor and the First Arab Incursions", *The Arabs, Byzantium and Iran*, Variorum Collected Studies Series: CS529 (1996), s. 120, 121; Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 180.

⁵ Bosworth, *a.g.m.*, s. 123; Gregory, *a.g.e.*, s. 178; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 53; Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, sy. XXXIII (Mart 1980/81) (Fatih Sultan Mehmed'e Haura Sayısı'ndan Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1982, s. 135; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997, s. 316.

⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, CFHB, c. I, Ed. Gy. Moravcsik, İngilizceye çev. R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, s. 237; İbn Havkâl, *Kitâb-ı Sürretü'l-Arz*, Nşr. J. H. Kramers, Brill, Lübnan 1938, s. 193; Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hüsnî et-Talebî, el-İdrisî, *Nüzheti'l-Müstâk fi İhtiraki'l-İfâk*, Âlemül'-Kütüb, Beyrut 1989, c. 2, s. 804; Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, İbn Hurdazbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâr Sâdir, Ofset Leiden, Beyrut, 1889, c. I, s. 98 (Eserin Türkçe Çevirisi için bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları,

olma işlevini Türk hâkimiyetine kadar sürdürmüştür. Şehir Türk hâkimiyetine girdikten sonra da tarihî merkezlik rolünü devam ettirmiştir. Ankara'nın yaşadığı işgaller sonrasında yine büyük bir eyaletin merkezi oluşu, bölgede merkez olmaya Ankara'dan daha nitelikli bir namzedin olmadığı, dolayısıyla şehrin öneminin devam ettiğinin göstergesidir. Ankara'nın düşman saldırıları döneminde merkezi olduğu Opsikon ve Bucallerian themalarının öncelikli görevi başkent Konstantinopolis'i korumak olup ikincil görevi ise, doğu ordularının lojistiğini yapmaktır. Şehir, idarî açıdan Türklerin Orta ve Batı Anadolu'da faaliyette buldukları sırada, *strategos* ünvanlı askerî vali tarafından yönetilen Bucallerian themasının merkezi idi.

VII. yüzyıla kadar kale ve etrafındaki alana yayılmış bulunan şehir, 622 yılındaki Sasanî istilası⁷ ve sonrasında başlayan Arap saldırılarıyla kale içine sıkışmış ve kale dışında kalan eserlerin bir kısmıyla kale surları yeniden yapılmıştır. Ankara surlarında görülen büyük orandaki devşirme malzeme bu duruma işaret etmektedir. Arap kaynaklarında Ankara'dan harap şehir olarak bahsedilmesi de surlar dışındaki yapıların istila dönemlerinde zarar görmüş olduğuna işaret etmektedir.⁸ VII. yüzyılın başlarına kadar Hacı Bayram tepesi ve Çankırıkapı'ya kadar yayılmış olan şehir, Sasanî ve Emevî/Abbasi akınları sonucunda fizikî olarak Türk hâkimiyetinin arifesinde akropol tepesine hapsolmüş ve askerî yönü ön plana çıkmış bir kale-kent hüviyetini almıştır.

Şehrin Türk Hâkimiyetine Girişi

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan komutasında 26 Ağustos 1071 tarihli Malazgirt Meydan Muharebesini kazanan Selçuklular, zaferin akabinde hızla Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almaya başladılar. Bizans kaynaklarına göre Malazgirt Meydan Muharebesi'nden bir yıl sonra Türkler, Batı Anadolu'ya ve Marmara sahillerine kadar ilerlemişlerdi. Ankara'nın bausında Sakarya Nehri havaisi ve ötesinde faaliyette bulunan Türk birliklerinin başında Artuk Bey bulunmaktaydı.⁹ Türklerin bu bölgelerdeki

İstanbul, 2008) Clive Foss, "Late Antique and Byzantine Ankara", *DOP*, c. 31(1977), s. 76; Semavi Eyice, "Bizans Döneminde Ankara", *Anadolu Araştırmaları*, sy. XIV (Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan), İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s. 255; Bosworth, "Byzantium and the Syrian Frontier in the Early Abbasid Period", *The Arabs, Byzantium and Iran*, Variorum Collected Studies Series: CS529 (1996), s. 55.

⁷ 622 yılında Ankara'nın Sasaniler tarafından işgal edilmesi hakkında bkz. Theophanes Confessor, *The Chronicle*, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 434; Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, c. I, Bonnae 1838, s. 717; Agapius (Mahboub) De Menbidj, *Kıtab Al-Uvvan*, c. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris 1909, s. 198; *Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi*, Birinci Kısım (622-1042), çev. Hrant D. Andreasyan, (TTK'da henüz yayınlanmamış tercüme), Ankara 1944, s. 5; Peter Purton, *A History of the Early Medieval Siege c. 450-1200*, The Boydell Press, Woodbridge 2009, s. 50: Akvol. *a.g.t.*, s. 126.

⁸ *أنقرة و هي مدينة كبيرة خراب* X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal, Ankara'dan harabe halinde büyük şehir olarak bahsetmektedir (İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 195).

⁹ Nicephorus Bryennius, *Commentarii*, Recognovit: Augustus Meineke, Bonnae 1886, ss. 63-66, Eserin

faaliyetlerini engelleyebilecek bir Bizans ordusu da Malazgirt sonrasında mevcut değildi. Türkler tesadüfi yağmacılar değillerdi ve Bizans'ın elinde bulunan geniş bir coğrafyaya egemen olan Ankara ile ilgilenmemiş olamazlardı. Zira Orta Anadolu coğrafyasında hâkimiyet kurmak belli başlı kilit noktaları tutmaya bağlı idi. Anadolu'nun kilidi mesabesinde bulunan bu yerler Eskişehir, Ankara, Konya, Amasya, Sivas ve Kayseri idi. Çünkü bu şehirler plato boyunca uzanan ana yollara hâkimdi.¹⁰ Bu şehirlerden Ankara, Türklerin batı bölgelerinde fetihler yaptığı bir sırada, güçlü istihkâmları sayesinde Malazgirt'ten hemen sonra Türk hâkimiyetine girmemiş ve iki yıl Türk saldırılarına karşı koymuştur. 1071-1073 tarihleri arasında Ankara'nın Türk topraklarında bir Bizans adası gibi kaldığı kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Ankara tarihi ile ilgili çalışmalarda şehrin Türk hâkimiyetine giriş tarihi net olmadığı gibi şehri ele geçiren ilk Türk fatihinin kimliğinin de belirsiz olduğu görülmektedir. Bazı çalışmalarda, şehrin Türk hâkimiyetine girişi belirgin olmadığından, bu bahis atlanarak doğrudan Ankara'nın Selçuklular dönemi hakkında malumat verilmekte¹¹, bazı çalışmalarda ise şehir tarihinin bu karanlık bahsi, kaynaklar ışığında işlenmeye çalışılmaktadır. Paul Wittek, *Orta Zamanlarda Ankara* adlı makalesinde, Alexios ve İsaakios kardeşlerin şehirden ayrılmaları sırasında, şehre saldırmak için hazır bulunan bir Türk birliğinden gizlenerek şehirden çıkışlarına istinaden, onların şehirden ayrılmalarının ardından Ankara'nın bu Türk birliği tarafından 1073 yılında alındığını bildirmekte ancak şehrin fatihini belirtmemektedir. Zira Ankara'nın Bizans kaynaklarında son kez anılışı da bu olay vesilesiyledir.¹² Besim Darkot'un çalışmasında geçen şu ifadeler meselelerin belirsizliğini gösterir mahiyettedir: "...Türkler tarafından sıkıştırıldığı biliniyor; fakat bundan az sonra Türklerle teslim olmuş bulunması melhuzdur. Şehri ilk defa işgal eden Türk kumandanının kim olduğu da bilinmiyor. Bunun bizzat Selçukî hükümdarı veya onun bir kumandanı yahut müstakil bir zümrenin (Danışmendiler?) reisi olması da mümkündür. Her hâlde bu devir, Ankara'nın ve umumiyetle Anadolu'nun tarihinde karanlık kalmış bir safha teşkil eder..."¹³ Daha sonraki çalışmalarda da Ankara'nın Türk hâkimiyetine giriş tarihi olarak 1073 yılı verilmekte ve ilk fatihinin kim olduğunun bilinmediği kaydedilmektedir.¹⁴

Türkçe çevirisinde Türklerin ilerleyişi ve faaliyetleri için bkz. Nikephoros Bryennios, *Tarihın Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, ss. 78-88; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 144, 145; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, ss. 201-205; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 51, 52.

¹⁰ Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, Longman Press, London-New York 1997, s. 118.

¹¹ Hayrettin Âbidin, *Tarihte Ankara İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 12; Kemal Bağlum, *Beş bin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara, 1992, s. 40; Abdülkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Ali Kılıcı, *Tarih İçinde Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2008, c. 1, s. 103, 104.

¹² Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara", *Çığır Gençlik ve Kültür Mecmuası*, çev. Nurettin Ardıç, c. IV, sy. 46 (1936), s. 83.

¹³ Besim Darkot, "Ankara", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, c. 1 (1965), s. 441.

¹⁴ Nurettin Can Güleklî, *Ankara Tarih-Arkeoloji*, Doğu Matbaası, Ankara 1948, s. 46; Foss, *a.g.m.*, s. 83;

Ankara tarihi ile ilgili çalışmaların Türk hâkimiyetinin başlangıcı olarak 1073 yılını vermelerinde şehrin Bizans kaynaklarındaki son zikredilişi vardır. Bizans kaynaklarında şehrin son anılışı, Alexios'un, kardeşi İsaakios'u kurtarmak için Ankara'ya gelişi ve Onunla birlikte şehirden ayrılışı vesilesiyledir. Nicephorus Bryennius'un aktardığı bilgiler, şehrin Türkler tarafından çevrelenmiş ve her an düşmek üzere olduğunu göstermektedir. Bu kaynağın aktarımına göre Alexios Komnenos, İç Anadolu'ya 1073 yılında bir sefer düzenlediğinde geçtiği her yerde savaşmak zorunda kaldı. Kardeşi İsaakios, Kappadokia'da bir çatışmada (Eksükoğlu Artuk Bey tarafından¹⁵) ele geçirildiğinden¹⁶ Alexios, O'nu bulmak ve kurtarmak için yola çıktı. Duyumlarına göre kardeşi İsaakios, Ankara'da güvendedi. Bunun üzerine Alexios, Ankara'ya geldi. Ancak duyumlarının doğru olmadığını gördü. Ankara'yı kardeşi hakkında bilgi toplamak için bir üs olarak kullandı ve kardeşinin Türkler tarafından fidye için tutulduğunu öğrendi. Alexios, bu haber üzerine kardeşini kurtarmak için gereken parayı (fidye-i necât) ayarlamak için İstanbul'a gitti ve hızla Ankara'ya geri döndü. Alexios, şehre gece vakti geldi. Muhtemelen O, Türklerle yakalanmamak için gündüz gizlendi ve gece

Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 61; N. G. Kriyev, *Ankara*, Uzdatelstvo Nauka Glounoya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskvo 1972, s. 27; *1973 İl Yılığın*, Ankara Valiliği Yayınları, Ankara 1973, s. 6; Vedat İdil, *Ankara The Ancient Sites And Museums*, Net Turistik Yayınlar, İstanbul 2001, s. 13; Demet Börtüçene, *Bir Zamanlar Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, t.y., s. 15; Haluk Sargın, *Antik Ankara*, Ankara 2004, s. 18; Rifat Özdemir, "Dünden Bugüne Ankara", *Türk Yurdu*, c. 22, sy. 176 (Ankara Sayısı) (2002) s. 40; Tuğrul Akçura, *Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1971, s. 16; Abdülkerim Özaydın, "Ankara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (1991), s. 203; Aktüre Sevgi, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Hakkında Bilinenler", *Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, derleyen: Aysel Tükel Yavuz, ODTÜ-Ankaralılar Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 14; Toni M. Cross, Gary, Leiser, *A Brief History of Ankara*, Indian Ford Press, Vacaville, California 2000, s. 98; Burhanettin Baykurt, *Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü*, Kazan Ofset, Ankara 2003, s. 31; Hasan Sinan Sülüner, "*The Citadel of Ankara*": *Aspects of Visual Documentation and Analysis Regarding Material Use*, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2005, s. 33; Feridun Büyükyıldız, *Başka Kent Ankara*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, s. 15.

¹⁵ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, e yayınları, İstanbul 1944, s. 88; Turan, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶ Malazgirt Zaferi'nden sonra yapılan Selçuklu-Bizans barış antlaşmasının, Romanos Diogenes'in ölümü sebebiyle bozulması üzerine, Sultan Alp Arslan'ın emriyle Selçuklu şehzade ve emirleri, Anadolu'da fetihlere devam etmekte idiler. Bu bağlamda başta Kutalmışoğulları Süleymanşah, Mansur, Alp İlig ve Devlet olmak üzere, Artuk, Tutak ve diğer Selçuklu emirleri, Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde fetihlere devam ettiler. Bunun üzerine yeni Bizans İmparatoru VII. Mihail Dukas, bu Selçuklu fetih hareketlerini durdurmak amacıyla İsaakios Komnenos ve kardeşi Aleksios'u Frank başbuğlarından Ursel ile birlikte Anadolu'ya gönderdi. Bizans kuvvetleri Kayseri'ye gelince Ursel, aralarının açıldığı başkumandan durumunda bulunan İsaakios'a isyan ederek, 400 atıyla Bizans ordusundan ayrılıp, Sivas yönüne hareket etti. Onu yakalamak ve cezalandırmak amacıyla harekete geçen İsaakios, Kayseri yörelerinde, Selçuklu kuvvetleriyle giriştiği savaşta yenilgiye uğrayıp tutsak alındı (İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973, s. 54; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 28).

yol aldı. Ankara'ya geldiği gece, şehrin kapılarını kapalı buldu ve kapıların açılmasını istedi. Ancak muhafızlar kapıları açmaya korktular ve tereddüt ettiler. Çünkü civarda bir yerde Türkler konaklıyordu. Alexios'tan kendisini tanıtmamasını istediler. O kendisini tanıtırken sesini duyan kardeşi İsaakios, sesini duyarak kapıları açtırdı ve sevinçle Alexios ve maiyetini kaleye aldı. İsaakios, bölge şehirleri tarafından fidyesi ödenmiş ve Alexios'la aynı gün Ankara'ya gelmişti. İki kardeş, dinlenmek ve atlarını dinlendirmek için şehirde üç gün kaldılar. Daha sonra başkente geri döndüler.¹⁷ Bryennius'un bu aktarımından Ankara'nın içinde bulunduğu durumun vehâmeti anlaşılmalıdır. Muhtemelen müstakbel İmparator Alexios ile kardeşi İsaakios'un şehirden ayrılmasından sonra civarda bekleyen Türk birlikleri şehre saldırmış ve şehir, bu olayın üzerinden fazla zaman geçmeden Türk hâkimiyetine girmiştir.

Ankara'nın 1073 yılında, Kutalmışoğlu Mansur tarafından Selçuklu topraklarına katıldığı ileri sürülmekle birlikte, bu iddianın dayandığı mevcut bir bilgi veya belge bulunmamaktadır. Şehrin ilk fatihinin Kutalmışoğlu Mansur olduğu bilgisine bir kaynak gösterilememesi de bunu göstermektedir.¹⁸ Bu iddiayı destekleyecek bir bilgi, ne Bizans kaynaklarında ne de Türk kaynaklarında mevcut değildir. Ayrıca Artuk Bey gibi komutanlar batıya ilerlerken, kuzey yolunu kullanmışlar; Kutalmışoğulları ise, batıya ilerleyişlerinde güney yolunu kullanmışlardır.¹⁹

Şehir tarihi ile ilgili çalışmalarda Şehrin ilk Türk fatihinin Emir Tursan (Turasan) Gazi olduğu da iddia edilmektedir.²⁰ Bu iddiayı ilk dile getiren Abdizade Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgilerin Danişmendnâme'den alındığı, Ankara valisi Kaytal ve kızı Gülnuş Banu hakkındaki alıntılardan anlaşılmalıdır.²¹ Seyyah Kandemir, şehrin ilk Türk fatihinin Emir Tursan olduğu iddiasını Abdizade Hüseyin'in kullandığı şu ifadelerle dayandırmaktadır: "...*Canik ve Şarkî Karahisar havalisi Sulu Bey, Çankırı havalisi Çavlı Bey, Kayseri ve Ankara havalisi Tursan Bey gibi zatlerin hümmetlerle fetholunarak eski Pon ve Kapadokya kat'aları kâmilen Melik Ahmed Danişmend Gazi hükmüne girdi...*"²² Emir Tursan (Sultan Turasan) Danişmendnâme'de Kayseri fatihi olarak anılmakta ve Turasan'ın kendine bağlı emirlerle birlikte Kayseri'den İstanbul'a kadar olan bütün şehirleri harap ettiğinden bahsedilmektedir.²³ Abdizade Hüseyin'in Ankara'nın ilk Türk fatihi

¹⁷ Bryennius, ss. 63-66 (Türkçe çevirisinde ss. 78-80), Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 85; Foss, *a.g.m.*, s. 82, 83.

¹⁸ Abdülkerim Erdoğan, *Unutulan Şehir Ankara*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 101.

¹⁹ Cahen, *a.g.e.*, s. 89.

²⁰ Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, Hikmet Matbaası, Dersaadet, 1327, c. 2, s. 288; Seyyah Kandemir, *Ankara Vilâyeti*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932, s. 104; Süavi Aydın ve diğerleri, *Küçük Asya'nın Bin Yüzi: Ankara*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 128.

²¹ *Danişmend-nâme*, 167a/12, 168a/10-15, 168b/3, 169a/12-14, 170a/13, 184b/14, 185a/6, 192a/10-12, 195b/10, 196a/12-14, 196b/3-12, 201b/11, 209a/7, 220b/4-8, 222a/4, 255a/10-13.

²² Seyyah Kandemir, *a.g.e.*, s. 104, 105.

²³ *Danişmend-nâme*, 201a; Abdizade Hüseyin'in Çankırı havalisi fatihi olarak Çavlı'yı anması da tarihi

olarak Emir Tursan'ı anması, Dânişmendnâme'de Emir Tursan'ın Kayseri-İstanbul arasındaki bütün şehirleri harap ettiği yönündeki rivayete dayanıyor olmalıdır. Zira kaynaklarda, Emir Tursan'ın Ankara ile ilişkisine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra Artuk Bey'in Sakarya havalisine kadar olan bölgedeki faaliyetleri, şehrin Artuk Bey tarafından alınmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Bizans kaynaklarında Ankara ve havalisinde faaliyetleri zikredilen en önemli Türk komutanı Artuk Bey'dir.²⁴ Claude Cahen, Artuk Bey'in Ankara'nın batısındaki faaliyetlerine istinaden O'nun, Sultan tarafından Orta Anadolu'daki Türkmenleri organize etmesi için gönderildiğinden şüphelenmekte, ancak bu durumun kesin olmadığını ifade etmektedir.²⁵ Ankara ve çevresinde 1071 sonrasında en etkili Türk komutanının Artuk Bey olduğu göz önüne alındığında, Ankara'nın ilk Türk fâtihinin de Artuk Bey olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır. Kaynakların verdiği bilgiler ışığında ortaya çıkan bu ihtimali Dânişmendnâme'deki veriler, hakikat boyutuna taşımaktadır.

Dânişmendnâme'de Ankara şehri Engüri, Engüriyye ya da Ma'muriyye olarak anılmaktadır.²⁶ Dânişmendnâme'nin müstensih nüshaları içerisinde müellif nüshasına

kaynaklara dayanmamaktadır. Bu hususta Osman Turan'ın şu ifadeleri önemlidir: "... Anadolu fetihlerinde tanınmış ve bir takım devletler kurmuş Kutalmış oğlu Süleyman ve kardeşleri, Dânişmend oğlu Gümüş-tekin Ahmed Gâzi, Mengüçik Gâzi, Çavlı ve Porsuk Beylerin de Malazgird muharebesinde bulunduğunu muahhar müellifler yazarsa da bu husus çağdaş kaynaklarca teyit edilememiştir. Bu münasebetle... Türkiye Selçukluları devletinin kurucusu Süleyman ve kardeşlerinin bu tarihi meydan muharebesinde bulunmadığını burada derhal belirtmeliyiz..." (Turan, a.g.e., s. 26); Abdizade'nin Çavlı, Emir Tursan gibi fâthleri Çankırı ve Ankara ile ilişkilendirmesinde Dânişmend-namedeki anlatılar rol oynamış olmalıdır. Dânişmend-namede farklı zamanlarda yaşamış tarihi şahsiyetler, aynı olaylar içerisinde anılmaktadır. (Dânişmend Gazi ile Battal Gazi'nin birlikte aynı olaylarda anılması gibi) Çavlı'nın Anadolu siyasi olaylarında anılmaya başlanması, I. Kılıç Arslan döneminin sonlarındadır (1107). (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. 9, s. 106, 107; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987, c. 2, s. 346, 347; Azimi, *Azimi Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, Yay. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 36; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, c. 2, s. 147, 148; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, c. 2, s. 11; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yayınları, Ankara 1996, ss. 56-58; Güray Kırpık, Hasan Akyol, "I. Kılıç Arslan (1092-1107)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 292.)

²⁴ Bryennios, ss. 95-97; Attaliates, s. 201, 202; Zonaras, 143, 144; Turan, a.g.e., s. 51, 52; Fatih Özmen, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara* adlı yüksek lisans tezinde bu ihtimale şu şekilde değinmektedir: "şehrin 1073 yılında Türklerin eline geçtiği bilinmektedir. Fakat Ankara'nın ilk olarak hangi Türk komandanı tarafından fethedildiği bilinmemekte birlikte bir ihtimal dahilinde Osman Turan'dan alınan bilgiye göre, Anadolu'ya Alp Arslan tarafından gönderilen Eksikioğlu Artuk Bey kumandasındaki Türk akıncıları tarafından ele geçirildiği söylenebilir..." (Fatih Özmen, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 7)

²⁵ Cahen, a.g.e., s. 88.

²⁶ Dânişmendnâme'de geçen şu cümleler bu kullanımı açıkça göstermektedir: "...kim Ma'muriyye ya'ni Engüri Sultânıdır...; ...ve bu yana Ma'muriyye ya'ni Engüriyye'ye dek açalım..." Dânişmend-nâme, haz. Necati Demir,

en yakını olduğu ifade edilen²⁷ Muallim Cevdet nüshası dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Artuk Bey'in Ankara ile olan alakası anlaşılmaktadır. Eserde, Ankara'nın Artuk Bey ve Danişmend Gazi tarafından alınışı şu şekilde anlatılmaktadır:

"...Ahmet Serkis²⁸eytdi: "Yarın çeri atlanmasun, cenge meşgul olsun. Çün giçe ola, ben bu şehri alam." didi. Melik çün anı işitdi, şad oldı. Buyurdi, karavula bindi, çeri sakladı.

Çün sabah oldı, namaz kıldılar. Çeri kal'a üstüne vardılar. Ahmed Serkis haymesinde oturdu, bir nâme yazdı. Rum dilince kim: "Titü mitü, bu name benden kim Serkis'em. Senün katuna kim Nastor'sın. Bilgil ve âgâh ol gıl kim ben kıldugum işlere pişman oldum. Dilerem ki girü sizün katunuza varam. Anun-çün ki Melik beni mahala almadi, gözine göstermedi. Dahı 'ammum Kaytal'ı öldürdi. Andan Şattat'ı öldürdi. Gönlüm bunlardan öndi. Dilerem ki bu giçe Melik'ün başını kesem, dahı senün katına iletem. Eger böyle kılırsam benim günahım yüzime urmayasın, suçumu 'afv idesin. İmdi nâme sana varçak, tiz cevâb bildüresin ki ben dahı iş üstüne olam." didi. Derhal atlandı, savaş yirine geldi, terkeşından bir ok çıkardı, nameyi oka bağladı, okun demürin çıkardı, okı kal'aya atdı. Ok varup kal'a içine düşdi. Ol okı bulup Nastor'a getürdiler. Nastor bu haberi bildi, sevindi, şad oldı. Buyurdi, tiz cevab yazdılar ki: "Ey Serkis! Âhir sen bilürsin ki salibler, ruhbânlar hakdur. Melik bir zâlim câzûdur. Kaytal ve Şattat gibi begleri gördün ki n'iyledi. İmdi gerekdür ki merdane olup Melik'ün başın kesüp benim katuma getüresin. Ma'müriyye'yi sana virem. Seni Rum çerisine ser-leşker kılam. El bir işleyüp bu câzûları ortadan götürevüz. Dahı kendü kızım Masiyya Bânû'yu sana virem." didi. Dahı ol nâme'yi ok-ıla atdılar..."²⁹

Yukarıdaki alıntı, Ahmet Serkis'in Ankara'yı elinde bulunduran Nastor'a, Danişmend Gazi'yi öldürüp başını getirme vaadiyle yakınlaşmaya çalıştığını göstermektedir. Anlatının devamında, bu yakınlaşma sayesinde Artuk Bey'in de içlerinde bulunduğu komutanların Ankara kalesine bir hileyle girişleri ve şehrin Türkler tarafından ilk fethi kaydedilmektedir:

Irak yirde Serkis gözedüp turdı. Nâme gelüp yanına düşdi. Ahmed nâme'yi alup Melik'e getürdi. Bu yana kafirlerün gönli hoş oldı, giçeye degin urışdılar. Çün giçe oldı, Melik'ün şerrinden halâs oluruz diyü kâfirler sevindi. Bu yana müsülmanlar karavula bindiler. Herkes bângâha geldiler. Çün yidiler, du'a vü senâ itdiler. Andan Melik, Ahmed'i kıgrdı: "Yâ Ahmed! Nastor'a n'iyledün." didi. Ahmed ahvali diyü virdi. Melik, Ahmed'e: "Âferin" didi. Çünkim dün buçuğı oldu, Ahmed gâzilere buyurdu kim gavba ve galebe peyda ittiler ... Bu yana Ahmed Serkis, Ahtuhi ve Efrumiyye ve Süleyman ibn-i Nu'mân ve Eyyüb

Akçağ Yayınları, Ankara 2004, 9a/8, 191b/11.

²⁷ *Dânişmend-nâme*, s. 11.

²⁸ *Dânişmendnâme*'ye göre Ankara hâkimi Kaytal'ın ihtidâ etmiş yeğenidir (bkz. *Dânişmend-nâme*, 162b/5).

²⁹ *Dânişmend-nâme*, 215b-216a.

bin Yûnus ve Melik Dânişmend gazilerle biş yüz kişi atlandılar. Çeri arasından kaçarak çıkup şehirden yana yürüdiler, kal'a kapusına geldiler. Ahmed Serkis Rûm dilince çağırdı. "Kapuyı açun ki benem, Serkis. Melik başımı kesdüm, getürdüm. Birkaç serverler benüm kasdım kıldılar. Bana meded kulunuz kim benden intikam alurlar." didi. Kâfirler Nastor'a haber kıldılar. Buyurdu, kapuyı açdılar. Gâziler şehre girdiler. Nastor atlandı, sarayından taşra çıktı kim Serkis'e istikbâl ide. Melik çün şehre girdi, 'Osmân yüz kişiyle kılıç tartdılar, kapucuları kırdılar. Müsülmânlar şehre döküldiler. Melik serverler ile saray katna gelüp Nastor'a irişdiler. Nastor çün serverleri görüp eytdi: "Yâ Serkis! Ben bu giçe ruhbânlara çok mâl virdüm. Haddan ziyâde ki senün günahumı bağışladılar. Kanı Melik'ün başı kim anı oda yakam." didi. Melik heman ra'd-vâr bir na'ra urdu ve eytdi kim: "Yâ Nastor! Benem Melik Dânişmend, cân elimden kanda iletisin." didi. "Uşda benüm başım, elümde bile getürdüm." didi. Nastor ol dem niye uğraduğın bildi. Akl başından gitti. Çünkim akl başına geldi, Melik buyurdu, irişdi, eytdi kim: "Yâ Nastor! Tiz imana gel, yohsa başımı keserem." didi. La'in kullarına çağırdı: "Bire koman, bunı öldürün." didi. Melik Dânişmend gördi kim la'in islâha kâbil degül. Heman kılıça iş buyurdu, irdi, Nastor'a bir kılıç şöyle urdu kim la'ini eyer kaşına degin iki pâre kıldı. La'in cânı cehenneme ısmarladı. Kâfirler çün bu hâli gördi, hemân bir kezden cenge turdılar.

Bu yana taşradığı müsülmanlar dahı kal'aya girdiler. Sabah olunça kâfirlere kılıç urdular. Çok kâfir kırdılar. Ol gün ahşama yakın olunça ceng itdiler. *Kâfirler dahı amân diledi, imâna gelmeğe râzı oldular. Melik buyurdu, amân virdiler...*³⁰

Dânişmendnâme'de geçen bu bilgiler, şehrin Artuk Bey ve Dânişmend Gazi tarafından bir hıleye alındığını göstermektedir. Şehrin ilk Türk fâtihinin Artuk Bey olması, Bizans kaynaklarına da ters değildir. Zira Dânişmendnâme'deki bu bilgiler dikkate alınmadan da—Bizans kaynaklarına göre— Artuk Bey'in şehrin ilk Türk fatihi olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Bizans kaynaklarında Artuk Bey'in Ankara çevresindeki fetihlerine Dânişmendnâme'deki bu kayıtlar da eklenince şehrin ilk Türk fâtihinin Artuk Bey olduğu ortaya çıkmaktadır. Şehre Artuk Bey'in Dânişmend Gazi ile girişi, Dânişmend Gazi'nin destanı kişiliğinden de kaynaklanabilir. Ancak 1071'den beri Bizans'ın önemli bir üssü niteliğinde olan Ankara'nın ilk Türk fâtihinin ya tek başına ya da Dânişmend Gazi ile birlikte, *Artuk Bey* olduğu söylenebilir.

Şehrin Türk hâkimiyetine giriş tarihi olarak kaynaklar 1073 yılını vermektedirler.³¹ Kaynaklardaki 1073 yılı şehrin Bizans kaynaklarındaki son anılışı olan Alexios ve İsaakios'un şehirde üç gün kalıp buradan başkente dönmelerinin tarihidir. Bizans kaynaklarından³² hareketle şehrin içinde bulunduğu durum dolayısıyla, Alexios ile İsaakios'un şehirden ayrılmalarından kısa süre sonra Ankara'nın Türk hâkimiyetine girdiği kabul edilmektedir. Bu tahmin, Bizans kaynaklarında şehrin bahsettiğimiz olay

³⁰ *Dânişmend-nâme*, 216a-218a.

³¹ Ankara'nın 1073 yılında Türk hâkimiyetine girişi için bkz. Dipnot-12, 13, 14.

³² Bryennius, ss. 63-66 (Türkçe çeviride ss. 78-88); Zonaras, s. 144, 145; Attaleiates, ss. 201-205.

sonrasında hiç anılmamasına dayanmaktadır. Kavurd'un isyanı sonucunda, Sultan Melikşah'ın Artuk Bey'i yanına çağırıldığı ve amcası Kavurd'a karşı kazandığı Kerec Muharebesi'nde (15 Nisan 1073) önemli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir.³³

Şehrin ilk Türk fatihinin Artuk Bey oluşundan hareketle, Ankara'nın Alexios ve İsaakios'un şehirden ayrılmalarından hemen sonra alındığı ve şehrin fetih yılının 1073 olduğu söylenebilir.

Ankara'daki ilk Türk hâkimiyeti uzun ömürlü olmamış ve 1101 Haçlı Seferi ile şehir, Haçlılar tarafından küçük bir Türk garnizonundan alınarak Bizans'a verilmiştir. Dolayısıyla Ankara'da ilk Türk hâkimiyeti 1073-1101 yıllarında sürmüştür. 1101 yılından sonra şehrin tam olarak hangi tarihte yeniden Türk hâkimiyetine girdiği ve şehrin ikinci Türk fâtihi belirsizdir. Bu konu da araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Sonuç

Malazgirt Meydan Muharebesi'nin Selçuklular tarafından kazanılmasıyla Anadolu, Türklerin göç ettiği bir alan olmuş ve Anadolu'nun batısında Türkler siyasi-askeri faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ankara şehri, güçlü istihkâmlarıyla 1071'den 1073'e kadar Türk akınlarına karşı durabilmiştir. Ankara, bu süreçte Bizans'ın Türk topraklarında kalmış ve imparatorluktan kopuk bir üssü görünümündedir. Bizans kaynaklarının Artuk Bey'in Sakarya Nehri ve İzmit civarındaki faaliyetlerini anması, şehrin Artuk Bey tarafından alınma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini anlatan önemli bir kaynak olan Dânişmend-nâme'de de şehrin Danişmend Gazi ile Artuk Bey tarafından alındığı anlatılmaktadır. Danişmend Gazi'nin destanı kişiliğinden hareketle, şehrin ya tek başına *Artuk Bey* tarafından ya da *Danişmend Gazi'yle birlikte* Türk hâkimiyeti altına girdiği söylenebilir. Artuk Bey'in, Kavurd isyanı dolayısıyla Melikşah tarafından çağırıldığı ve 15 Nisan 1073 tarihli Kerec Savaşında Melikşah'ın yanında bulunduğu bilinmektedir. Bu durumda Ankara'nın, Komnenos kardeşlerin Ankara'dan ayrılışından (1073), Artuk Bey'in Melikşah'ın yanına gitmek üzere Anadolu'dan ayrılışına kadar (1073 yılının başları) yani *1073 yılının ilk çeyreğinde* Türk hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır.

³³Turan, *a.g.e.*, s. 36; Nejat Kaymaz, *Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair*, (Malazgirt Armağanı'ndan Ayrıbasım), TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 262; Ali Sevim, "Artuk b. Eksük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (1991), s. 414; Akyol, "Kirman Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 201.

KAYNAKLAR

- 1973 *İl Yıllığı*, Ankara Valiliği Yayınları, Ankara 1973.
- Âbidin Hayrettin, *Tarihte Ankara İstiklâl Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934.
- Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. 2, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Agapius (Mahboub) De Menbidj, *Kıtab Al-Unwan*, c. 2, haz. Alexandre Vasiliev, Paris 1909.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, c. 2, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.
- Akçura, Tuğrul, *Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1971.
- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Aktüre, Sevgi, "16. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Hakkında Bilinenler", *Tarih İçinde Ankara, Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, derleyen: Ayşıl Tükel Yavuz, ODTÜ-Ankarahlılar Vakfı Yayınları, Ankara 2000, ss. 3-48.
- Akyol, Hasan, "Kırman Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 195-213.
- _____, *Roma-Bizans Döneminde Ankara (Siyasî, Fizikî, İdarî, Sosyo-Ekonomik ve Dinî Yapı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.
- Amasyalı Abdizade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. 2, Hikmet Matbaası, Dersaadet, 1327.
- Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, Longman Press, London-New York 1997.
- Aydın, Süavi-Emiroğlu, Kudret-Türkoğlu, Ömer-Özsoy, Ergi D., *Küçük Asya'nın Bin Yüzi: Ankara*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- Azimi, *Azimi Tarihi-Selçuklularla İlgili Bölümler*, Yay. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Bağlum, Kemal, *Beş bin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara, 1992.
- Baykurt, Burhanettin, *Ankara Akıncı Ovası Tarihi ve Kültürü*, Kazan Ofset, Ankara 2003.

Bosworth, C. E., "The Byzantine Defence System in Asia Minor and the First Arab Incursions", *The Arabs, Byzantium and Iran*, Variorum Collected Studies Series: CS529 (1996) ss.116-124.

_____, "Byzantium and the Syrian Frontier in the Early Abbasid Period", *The Arabs, Byzantium and Iran*, Variorum Collected Studies Series: CS529 (1996), ss. 54-62.

Börtücene, Demet, *Bir Zamanlar Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, t.y.

Büyükyıldız, Feridun, *Başka Kent Ankara*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, e yayınları, İstanbul 1944.

Cassius, Dio, *Roman History*, İngilizceye Çev. Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1970.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, CFHB, Vol. I, Ed. Gy. Moravcsik, İngilizceye Çev. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967.

Cramer, John Anthony, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, c. II, Oxford University Press, Oxford 1832.

Cross, Toni M., Leiser Gary, *A Brief History of Ankara*, İndian Ford Press, Vacaville, California 2000.

Dânişmend-nâme, haz. Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

Darkot, Besim, "Ankara", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1965, c. 1, ss.437-453.

Demirkent, Işın, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, sy. XXXIII (Mart 1980/81) (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı'ndan Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1982, ss. 133-146.

_____, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yayınları, Ankara 1996.

El-İdrisi Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hüsni et-Talebi, *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtiraki'l-âfâk*, c. 2, Âlemül'l-Kütüb, Beyrut 1989.

Erdoğan, Abdülkerim, *Unutulan Şehir Ankara*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

Erdoğan, Abdülkerim - Günel Gökçe, Kılıcı Ali, *Tarih İçinde Ankara*, c. 1, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2008.

Erzen, Afif, *İlkçağda Ankara*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae/Roma Tarihinin Özeti*, Çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Eyice, Semavi, "Bizans Döneminde Ankara", *Anadolu Araştırmaları*, sy. XIV (Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan), İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, ss. 243-264.

Foss, Clive, "Late Antique and Byzantine Ankara", *DOP*, c. 31(1977), ss. 27+29-87.

Galanti, Avram, *Ankara Tarihi I-II*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

Georgius, Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, c. I, Bonnae 1838.

Nurettin Can Güleklî, *Ankara Tarih-Arkeolojî*, Doğu Matbaası, Ankara 1948.

Ioannes, Malalas, *The Chronicle*, İngilizceye Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986.

Ioannes, Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Havkâl, *Kütâb-ı Sûretü'l-Arz*, Nşr. J. H. Kramers, Brill, Lübnan 1938.

İbn Hurdazbih Ebu Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâr Sâdır, Ofset Leiden, Beyrut 1889, c. I (Eserin Türkçe Çevirisi için bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008)

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 9, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İdil, Vedat, *Ankara The Ancient Sites And Museums*, Net Turistik Yayınlar, İstanbul 2001.

Jones, A. H. M., *Cities of The Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973.

Kaya, M. Ali, *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, EÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2000.

Kaymaz, Nejat, *Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair*, (Malazgirt Armağanı'ndan Ayrıbasım), TTK Yayınları, Ankara 1972.

Kırpık, Güray, Akyol Hasan, "I. Kılıç Arslan (1092-1107)", *Selçuklu Tarihi El Kütâbı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara (2012), ss. 289-292.

Kriyev, N. G., *Ankara*, Uzdatelstvo Nauka Glounoya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, Moskvo 1972.

Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, c. 2, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Nicephorus Bryennius, *Commentarij*, Recognovit: Augustus Meineke, Bonnae 1886. Eserin Türkçe çevirisi: Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Özaydın, Abdülkerim, "Ankara", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (1991), ss. 203-204.

Özdemir Rıfat, "Dünden Bugüne Ankara", *Türk Yurdu*, c. 22, sy. 176 (Ankara Sayısı) (2002), ss. 40-49.

Özmen, Fatih, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler Döneminde Ankara*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

Purton, Peter, *A History of the Early Medieval Siege c. 450-1200*, The Boydell Press, Woodbridge 2009.

Sargın, Haluk, *Antik Ankara*, Ankara 2004.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____, "Artuk b. Eksük", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (1991), ss. 414-415.

Seyyah, Kandemir, *Ankara Vilâyeti*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932.

Strabon, *Geography*, Bohn's Classical Library, London 1854 (Eserin Anadolu ile ilgili kısmının çevirisi: *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000).

Sülüner, Hasan Sinan, *"The Citadel of Ankara": Aspects of Visual Documentation and Analysis Regarding Material Use*, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara 2005.

Süryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi, Birinci Kısım (622-1042), Çev. Hrant D. Andreasyan, (TTK'da henüz yayınlanmamış tercüme), Ankara 1944.

Theophanes, Confessor, *The Chronicle*, haz. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Witteck, Paul, "Orta Zamanlarda Ankara", *Çığır Gençlik ve Kültür Mecmuası*, Çev. Nurettin Ardıç, c. IV, sy. 46 (1936), ss. 83-84.

Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.

OSMANLI'DA NEFİR-İ ÂMM UYGULAMASININ ERKEN DÖNEM ÖRNEKLERİ VE TOPLUMSAL DİNAMİZME YANSIMASI*

MURAT TUĞLUCA**

Giriş

Osmanlı tarihçiliğinde son yıllarda ordu ve savaş konularına ilgi oldukça artmıştır.¹ Çalışmalar ağırlıklı olarak klasik dönem ve XIX. yüzyıla odaklanmaktadır. Klasik dönem Osmanlı ordusu ile ilgili yapılan çalışmalarda sefer organizasyonu ve savaş teknolojisi üzerinde yoğunlaşırlarken² XIX. yüzyıl ile ilgili çalışmalarda Osmanlı ordusunda yaşanan modernleşme ve zorunlu askerliğe geçiş süreci ele alınmaktadır.³

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından desteklenen SOBAG 114K903 numaralı ve "Devlet-Toplum İlişkileri Bağlamında Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulaması (17. Yüzyıl Sonu ile 19. Yüzyılın İlk Yarısı)" başlıklı projenin bir çıktısı olarak hazırlanmıştır. Yazar maddi katkılarından dolayı TÜBİTAK'a teşekkürlerini beyan eder.

** Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir/TÜRKİYE, mtugluca@ahievran.edu.tr

¹ Osmanlı askerî tarihiyle ilgili bir literatür çalışması için bkz. Kahraman Şakul, "Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi", *TALİD*, c. I/ sy. 2 (2003), ss. 529-571. Ayrıca Osmanlı askerî tarih yazıcılığıyla ilgili metodolojik yaklaşımları sergileyen son zamanlarda derlenmiş iki eser, askerî tarih çalışmalarına yön vermesi açısından oldukça değerli gözükmetedir: Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012. Kahraman Şakul, *Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

² Konuyla ilgili şu eserlere bakılabilir: Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. Mehmet Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007; Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006. Ayrıca dünyanın önde gelen Osmanlı askerî tarih uzmanı Gábor Ágoston'un konuyla ilgili birçok çalışması Türkiye'de iki kitap altında derlenmiştir: *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012; *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul 2013. Ayrıca bkz. Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004; Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007; Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Seferi Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

³ Bu çalışmaların bazıları şu şekilde sıralanabilir: Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009. Tobias Heinzalmann, *Cihadın Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009; Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2009.

Osmanlı ordusuyla ilgili son dönemlerdeki bu ilgiyi erken dönem Osmanlı ordusu için görememekteyiz. Ancak Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi bağlamında dönemin askerî teşkilatlanmasıyla ve temel askerî kurumların kökenleriyle ilgili önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.⁴ Bu konudaki birçok çalışmaya ilham kaynağı olan Wittek'in "gazi devlet tezi", Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili tartışmaların odağında yer almıştır.⁵ Osmanlı Devleti'nin kısa sürede geniş topraklarda hüküm süren bir imparatorluğa dönüşmesinde bu fetihçi gaza anlayışının yattığı iddiası, sonraki birçok tarihçi için önemli bir tartışma alanı yaratmıştır.⁶ Gaza konulu çalışmalarda; ahalinin kişisel beklentilerini karşılamak suretiyle cihada katılımlarının teşvik edilmesi yeterince önemsenmemiştir.⁷ Bu çalışmada üzerinde durulacak meselelerden birisi bu konudur. Gaza anlayışı, İslam'ın temel kavramlarından olan cihadın sınır boylarındaki bir ürünü olarak nitelendirilebilir.⁸ Sınır boylarında Müslüman olmayanlara karşı yürütülen *kutsal savaşı*⁹ ifade eden gaza, cihat anlayışının saldırı boyutunu temsil ederken;

⁴ Bazısı şu şekilde sıralanabilir: Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 443-472; Gyula Kaldy-Nagy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Yüzyıllarında Kutsal Savaş (Cihat)", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 397-406. Gyula Kaldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. XXXI/ sy. 2 (1977), ss. 147-183. Erişim: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/23682672?uid=3739192&uid=2134&uid=2&uid=70&uid=4&id=21104456928707> (13.08.2014); Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990. Yaya ve müsellemler için ayrıca bkz. Gyula Kaldy-Nagy, "The Conscription of Müsellemler and Yaya Corps in 1540", *Hungaro-Turcica Studies in Honour of Julius Németh*, ed. G. Kaldy-Nagy, Lorand Eötvös University, Budapest 1976, ss. 275-281. Ayrıca şu çalışmaların bir bölümü kuruluş dönemi Osmanlı ordusu ile ilgilidir: Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 329-370; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, İş Bankası Yay. İstanbul 2014, s. 1-53.

⁵ Wittek, Osmanlı'nın kuruluşuyla ilgili tezini malum olunduğu üzere ilk dönem gaza ruhuna bağlamıştır. Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul-Ankara 1984.

⁶ Bazısı şu şekilde sıralanabilir: Colin Imber, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. Elizabeth Alizabeth A. Zachariadou, İstanbul 2000, ss. 68-77; Ronald C. Jennings, "Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 429-442; Feridun M. Emecen, "Gazâya Dair-XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2010, ss. 75-85; Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

⁷ Kişisel beklentilerin gazadaki önemine vurgu yapan geç dönemle ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Gazâ", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII/ sy. 1 (Temmuz 2012), ss. 79-100. Erişim: http://egweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXVII-1_2012/TIDXXVII-2012-05.pdf (05.01.2015).

⁸ Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Süylemi*, Cep Kitapları, çev. Ünsal Oskay, İstanbul 1997, s. 90.

⁹ "Genel olarak, İslam dünyasında insanların eylemlerinin kutsanmışlığı İslam'ın hiç kabul etmediği, yapmadığı bir şeydir. Özellikle 'kutsal' sıfatı ile 'savaş' sözcüğünün bir tamlama olarak kullanılması klasik

çalışmanın konusu olan nefir-i âmm uygulaması savunmaya dönük boyutunu temsil etmektedir. Erken dönemde Osmanlı orduları ekseriyetle saldıran taraf olmuş ve nadiren savunma savaşı vermiştir. Savunma savaşları Haçlı ittifakları gündeme geldiğinde söz konusu olmuştur. Haçlı orduları, Osmanlı ordusundan genellikle sayıca fazlaydı. Balkan Devletleri, İstanbul'un fethine kadar Osmanlılara karşı bir kısmının içerisinde Haçlıların da olduğu altı büyük ittifak teşkil etmişlerdir. Bu ittifaklar neticesinde Sırsındığı (1364), Kosova (1389), Niğbolu (1396), İzladı (1443), Varna (1444) ve II. Kosova (1448) savaşları gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti, tespit edilebildiği kadarıyla bu ittifaklardan üçüne karşı İslam hukukunun bir gereği olarak cihat ilan etmiş ve nefir-i âmm yöntemiyle ahaliden gücü/kuvveti yetenleri sefere sürmüştür. Bunlardan ilki Niğbolu Savaşı'dır.¹⁰ Ardından bir dizi haçlı seferi olan İzladı ve Varna Savaşlarında nefir-i âmm ilan edilmiştir.¹¹ Çalışmada Osmanlıların mevzubahis haçlı seferlerine karşı gerçekleştirdiği nefir-i âmm uygulamasının teorik, askeri ve toplumsal arka planı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Konu ele alınırken nefir-i âmm ile ilgili bazı problemlerin çözümü amaçlanmaktadır. Osmanlı tarihçiliğinde nefir-i âmm mevzuuna bazı çalışmalarda değinilmiş olunmasına rağmen bu uygulamanın hukuki boyutu ve uygulama biçimleri yeteri derecede incelenmemiştir. Dolayısıyla Osmanlıların nefir-i âmm ilan etme süreçleri, askerî, hukuki ve dini gerekçeleri ile uygulamaları tam olarak ortaya konmuş değildir. Bu sebeple çalışmanın ilk problemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Konuya giriş bağlamında çalışmanın bu ilk problemi nefir-i âmm konusunun fihhi boyutu ve teorik çerçevesini ortaya koymak.

Nefir-i âmm ilanlarının muhatabı olan ahalinin ilanlara karşı tepkisi, bu çalışmanın ikinci problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeyhülislam fetvasıyla yahut ulema görüşüyle dini bir vecibe haline gelen nefir-i âmm ilanında dini argümanların kullanımı ile bunların ahali ve asker toplanması üzerine etkisi, üzerinde durulması gereken önemli bir mesele olarak görülmektedir. Devlet yetkililerinin asker sürme gayretleri, orduya katılımlar, dini yaptırımların dışında motive edici başkaca vaatler ve bu çabaların ahalinin katılımına tesiri problemiğin çözümüne yardımcı olacak diğer sorunlar olacaktır.

Çalışmanın üçüncü problemi, sefere sürülen nefir-i âmm askerinin toplumsal statüsü ile savaşlardaki/orduadaki konumları ile ilgilidir. Bilindiği üzere reaya statüsün-

İslam metinlerinde hiç olmamıştır. Bu tamlamanın modern Arapçada kullanılmaya başlanması son zamanlarda, dışarıdan gelen etkilerle olmuştur. 'Kutsal savaş' diye bir çeviri tamlama yapmak bir dereceye kadar çarpıtma olur. Şeriatta Allah'ın emrettiği bir savaş olarak sözü edilen bir kutsal savaş anlayışı vardır. Bu hükümda kullanılan terim, düz anlamıyla 'cehdetmek', 'gayret göstermek', 'mücadele etmek' diyebileceğimiz 'cihad' sözcüğüdür." Lewis, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰ İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihîşt*, cilt 2, haz: Mehmet Karataş ve diğerleri, BETAV, Ankara 2008, s. 79.

¹¹ *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavatnâme*, haz. Halil İnalçık ve Mevlud Oğuz, TTK, Ankara 1989, s. 30, 50.

deki ahali, çeşitli yollarla askerî statüye geçmenin yollarını bulmuştur. Bunun en kestirme yolu savaşlardı.¹² Bu bağlamda çalışmada, nefir-i âmm yoluyla sefere sürülenlerin toplumsal statülerine bakılacak; ayrıca uygulamanın askerî statüye geçiş için bir kapı aralığı olarak kullanılıp kullanılmadığı üzerinde durulacaktır.

1. Uygulamanın Teorik Çerçevesi

Nefir-i âmm, düşman saldırısına karşı koymak amacıyla ahalinin cepheye sürülmesi, günümüzdeki anlamıyla bir nevi seferberlik olarak nitelendirilebilir. “Nefir-i âmm” terkindeki “nefir” kelimesine Firûzâbâdî'nin *Okyanus*'unda; “bir husus için birden gitmek” anlamı verilmiştir. Kelimenin kökünü oluşturan “nefr” kelimesi ise “dağılmak”, “gâlib olmak”, “huccâc Minâ'dan ürkmüş koyun sürüsü gibi boşamp Mekke canibine revân olmak” ve “şol kavm ve cemâ'ate denir ki bir adama bir hâdisê ârız olsa bi'l-cimle onunla gidip ve harb ve katâl husûsunda birbirini evlerinde komayub sürüb götürür olalar” anlamlarına gelmektedir.¹³ Nefir, *Kamûs-ı Türkî*'de iki anlama gelmektedir. Birincisi “cemaat”, ikincisi ise “asker toplanması için çalınan ve büyük bir boynuzdan yapılmış boru”dur.¹⁴ Bu boru ayrıca üflemlerle bir çalgı olarak Osmanlı mehter bölüğünde de kullanılmıştır.¹⁵ “Âmm” ise umumî anlamına gelmektedir. Bu anlamlardan mülhem olarak “nefir-i âmm” teriminin tüm ahalinin savaşa çağrılması/sürülmesi anlamıyla türediği açıktır. İki kelimenin terkinde oluşan “nefir-i âmm” terimi, sözlüklerde genelde aynı anlamı ifade etmiştir. Şemsettin Samî'ye göre nefir-i âmm; “düşmanla harp için umûm halkdan teşkil olunan asker”, “ale'l-acele ahâlden toplanılan gayr-ı muntazam asker” ve “başbozuk” anlamlarına gelmektedir.¹⁶ *Turkish and English Lexicon*'da ise genel savunma için savaşabilecek herkesin askere alınması olarak ifade edilmektedir.¹⁷ *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde nefir-i âmm, “harp muntakasında bulunan bütün halkın cenge sürülmesi” olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Daha geniş anlamda ise nefir-i âmmi, halktan toplanan milis kuvveti olarak tanımlamak mümkündür.¹⁹

¹² Reayanın askerî statüye geçişinde kullandığı kanallar için bkz. Pál Fodor, “Making a Living on the Frontiers Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army”, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in the Central Europe the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. G. David and P. Fodor, Brill Leiden/Boston/Köln 2000, ss. 229-263.

¹³ Muhammad ibn Yakub el-Firuzabadi, *El-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhîr Kâmûsu'l-Muhîr Tercemesi*, Mütercim: Asım Efendi, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c. III, İstanbul 2014, s. 2379.

¹⁴ Şemsettin Samî, *Kamûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, 1989, s. 1467.

¹⁵ F. Müge Göçek, “Nefir”, *EF*, c. VIII, Leiden, 1995, s. 3.

¹⁶ Şemsettin Samî, 1989, s. 924, 925, 1467.

¹⁷ James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 2095.

¹⁸ Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, MEB, Ankara 1993, s. 672. Baykal da nefir-i âmmi savaş bölgesindeki tüm ahalinin topyekün savaşa çağrılması şeklinde tanımlamıştır. Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1974, s. 142.

¹⁹ Gábor Ágoston, “Savaş (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 199.

Nefir-i âmm teriminin İslam literatüründe ilk olarak kullanımına XII. yüzyılda rastlanır. Heinzelmann'ın aktardığına göre Kadıhan adıyla bilinen Fahreddin Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Özkendi el-Fergani (ö. 1196) bu terkibi, "el-Fetavâ'l-Haniyye" adıyla bilinen eserinde kullanmıştır. Burada terimi Fergani, yukarıda verilen anlama uygun bir şekilde; ancak cihadın farzıyetinin derecesine göre ahalinin sefere sürülmesi amacıyla kullanmıştır. Buna göre İslam toplumu savunma halindeyken yani cihat farz-ı ayn hale geldiğinde ahalinin sefere sürülmesi nefir-i âmm olarak adlandırılmıştır.²⁰ Ancak nefir-i âmm teriminin sadece istilâhi manası çerçevesinde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı ve Osmanlı öncesi yazınında ve uygulamasında nefir-i âmm, geniş bir anlamla savaş bölgesi ahalisinin sefere sürülmesi olarak algılanmıştır. Bu uygulamanın doğrudan cihat ile bir bağ kurma kaygısıyla izah edilmediği anlaşılmaktadır. Mesela Cüveyni terimi, ahalinin sefere sürülmesi anlamında kullanmış, ancak bunu cihat bağlamında ele almamıştır. Cüveyni, Cengiz Han'ın nefir-i âmm sureti ile topladığı binlerce adamla asıl ordusunun Semerkand üzerine yürüdüğünü söylemiştir.²¹ Terimin cihat anlamı dışında kullanımını Osmanlılarda da görmek mümkündür. Osmanlı yazınında da herhangi bir devletin (Müslüman yahut gayrimüslim) ahalden asker toplayarak ordu kurmasına nefir-i âmm denilmiştir. Özellikle Haçlı Seferlerinde Hıristiyan ahalinin Müslümanlar üzerine sürülmesi, nefir-i âmm olarak nitelendirilmiştir.²² Mesela II. Murad'ın oğlu II. Mehmed lehine tahtan ayrılmasını fırsat bilen Macar kralı ve müttefiklerinin 1444 yılında halktan ordu toplaması, Solakzade Mehmed Efendi tarafından nefir-i âmm olarak adlandırılmıştır.²³ Konu, Neşri'de de aynı anlamıyla şu şekilde ele alınmaktadır: "*Sultan Murad'a eyitdiler: Sultanum! Belgrad'tan geçen kâfirun haddi vü hasrı yok, üşde geçeyorur. Şöyle oldı kim, nefir-i âmm ıduğına hükm olundı.*"²⁴ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi nefir-i âmmın batıda uygulandığını bir başka yönünü vurgulamaktadır. O, askerlerin eşleri ve çocuklarıyla orduya katılmasını şu şekilde betimler: "*küffar-ı bî-dünlerin taburları içinde alayları ile topları yanlarıncı gelüp ve avrat u oğlanları nefir-i âmm olup topları orduya gelürdü.*"²⁵ Osmanlı yazınında nefir-i âmm kavramı, isyan maksadıyla da kullanılmıştır. Buna göre yeniçerilerin toplanarak isyan etmesi bazı kroniklerde, "nefir-i âmm suretiyle" isyan olarak ifade edilmektedir.²⁶

²⁰ Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 28, 289.

²¹ Ayrıca Semerkand'ı ele geçirdikten sonra kılıçtan geçirilen binlerce insandan sonra sağ kalan halk sayılmıştır. Bunların 30 bini bağışlanmış, gençlerden ve orta yaşlılardan 30 bin kişi de nefir-i âmm suretiyle orduya ilhak edilmiştir. Ata Melik Alaüddin-i Cüveyni, *Tarih-i Cühanküşa Tercümesi*, cilt I, çev. T. Okbatan, TTK, Ankara 1938, s. 73, 76.

²² *Gazavatnâme*, s. 30, 40, 50.

²³ Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzade Tarihi*, c. V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 236.

²⁴ Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 299.

²⁵ *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, c. I, haz. Ziya Yılmaz, TTK, Ankara 2003, s. 162.

²⁶ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihinde bir isyan biçimi olarak kullanılmıştır. Kıra adlı bir Yahudi kadının İstanbul'da sebep olduğu isyanda kapı kullanımının ayaklanması, nefir-i âmm terimiyle ifade

Osmanlı'da nefir-i âmm yoluyla ahalinin sefere sürülmesi meselesi, genel olarak cihadın fıkhındaki hükümleri çerçevesinde ele alınır. Cihat, temelde iki gaye için gerçekleştirilir: 1) gayrimüslimler üzerine yürütülen kutsal savaşı gerçekleştirmek ve 2) gayrimüslimlerin Müslüman topraklarına saldırısına karşı savunma yapmak.²⁷ Ahalinin sefere sürülmesinin hukuki gerekçeleri bu çerçevede içerisinde aranmalıdır. İslam, Müslümanlar üzerine cihat konusunda çeşitli derecelerde olmak üzere bir takım sorumluluklar yükleyerek çağında bulunmuştur. Yani fıkıh cihada katılma zorunluluğunu, şartlar çerçevesinde derecelendirerek belirlemiştir. Cihadın farziyet derecesi fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde ele alınır. Bu kitaplardan birisi de İbrahim el-Halebi'nin (ö. 1549) "Mülteka'l-Abhur" adlı eseridir. Bu eser Osmanlılarda Türkçe "Mevkufat" adıyla şerh edilmiş ve döneminde en çok başvurulan fıkıh eserlerinden birisi haline gelmiştir.²⁸ *Mevkufat*'ta cihadın tarifi ve farziyet derecesi sarıh bir şekilde izah edilmektedir. Buna göre cihat, insanları İslam'a davet etmek ve bu daveti kabulden çekinenlerle savaşmak anlamına gelmektedir. İslam'ın ilk ortaya çıkışından itibaren cihadın Müslümanlar üzerindeki farziyet durumu zamanla değişmiştir. Cihadın tanımı yapılırken başta ifade edildiği üzere insanları İslam'a davet etmek cihat olarak nitelendirilmiştir. Buna bağlı bir şekilde Hz. Peygamber'e insanlara olan davetinde güzel sözle (*tarik-i müstahsene*) davet etmesi emredilmiştir. Ancak sonraki ayetlerde dil biraz sertleşmiş ve savaş zaruri hale gelmiştir. Tevbe 5. ayette müşriklerle haram aylar dışında cihat emredilmiştir.²⁹ Bakara 193. ayetle de zaman ve mekân sınırlandırması yapılmaksızın müşriklerle savaş emri verilmiştir.³⁰ Bu ayetler doğrultusunda cihadın/savaşın hukuki yaptırımını farz görmektedir. Ancak ıstılahta *farz-ı kifaye* denilen ve bir kısım Müslüman tarafından yerine getirildiğinde diğer Müslümanlar üzerinden sorumluluğun kalktığı türden bir farziyet derecesi daha bulunmaktadır. Bu durumda eğer bütün Müslümanlar cihadi bırakırsa o zaman herkes günahkâr olur. Ancak bir kısım Müslüman tarafından bu vacibe yerine getirilirse diğerleri üzerinden bu sorumluluk kalkar. Bu farziyet, cenaze namazı ve selama cevap verme uygulamalarında olduğu gibidir. Fıkıh, kimlerin cihatla mükellef olmadığını da belirlemiştir. Mesela küçük çocuğa cihat farz değildir. Kadın ve köle üzerinde de cihat vacip değildir. "*Zîra hatunun zevcinin hizmetine iştigâli ve abdin mevlâsının hizmetine iştigâli hakk-ı şer' üzerine mukaddemdir.*" Acizler üzerine de cihat vacip

edilmiştir: "İttifak, gulüv-i âmm üzere feryadlar olur ve kapı-kullarının nefir-i âmm makâmında fesada ba'is reca ederler" *Topçular Kâtibi*, s. 273; Bir başka yeniçeri isyanında da nefir-i âmm, isyanla birlikte ifade bulmuştur: "bir alay güruh yeniçeriden ve bölükden nefir-i âmm olur" *Topçular Kâtibi*, c. II, s. 877.

²⁷ Kaldy-Nagy, "Kutsal Savaş", s. 398.

²⁸ Heinzlmann, *a.g.e.*, s. 22; M. Akif Aydın, "Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXIV, İstanbul 2004, s. 40. Bu eser hakkında bilgi için bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, c. XXXI, s. 549.

²⁹ "Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerinde oturup onları gözetleyin." *Kur'an-ı Kerim Medî*, Tevbe 5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 204.

³⁰ "Hiçbir zulüm ve baskı kalmayınca ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır." *Kur'an*, Bakara 193, s. 37.

değildir. Ancak, düşman Müslüman toplum üzerine hücum eder de düşmanın üstün gelme tehdidi mevcut bulunursa; cihadın farziyet derecesinde bir değişim meydana gelir. Artık cihat etmenin hükmü “*farz-ı ayn*”dır. Bu durumda “*hatun zevcin[den] izinsiz abd mevlâsın[dan] izinsiz cihâda çıkar.*” Cihat etmek, namaz ve oruç gibi farz-ı ayn haline gelmiştir. Farz-ı aynı yerine getirmek için herhangi bir kişiden izin almaya lüzum yoktur. Çünkü farz-ı ayn kul hakkından önce gelir.³¹

Bu durumu genel bir çerçevede toparlarsak cihat, bazı âlimlere göre düşman saldırısından önce nafil; düşmanlar saldırdıktan sonra farz-ı ayndır. Âlimlerin çoğu ise cihadın her halde farz olduğu fetvasını vermişlerdir. Onlara ve genel kabule göre cihat, düşmanın saldırısından önce farz-ı kifaye; saldırısından sonra ise farz-ı ayndır.³² Bu görüşler çerçevesinde savaşın farziyet durumu üzerinde durduktan sonra konunun nefir-i âmm ile olan bağına geçebiliriz. Cihadın farziyet derecesi nefir-i âmm uygulaması ile doğrudan ilgilidir. Konu fetva kitaplarında açıklanmaktadır. Buna göre nefir, bir beldede bulunan Müslüman halkın canına, malına, çoluk ve çocuğuna düşmanın saldırmak üzere gelmekte olduğunun bildirilmesidir. Böyle bir haber ulaşıncı bölgede bulunan ve cihada gücü yeten herkese cihat farz olur.³³ Bu durumda bölgedeki her Müslüman'ın hükümdar tarafından silah kuşanıp cihada çağrılmasına nefir-i âmm denir.³⁴ Burada önemli olan husus, bir İslam beldesine düşman askerinin hücum etmesi ve bu düşmanın hal-i hazırdaki görevli (muvazzaf) askerle defedilemeyeceğine inanılmasıdır. Nefir-i âmm ilanının dairesi ihtiyaca göre genişleyebilir ve gerekirse umumi bir seferberlik haline gelebilir.³⁵ İlanla birlikte savaşa katılmak artık Müslüman olmanın gereği haline gelmiştir. Heinzelmann'ın ifadesiyle Müslüman topluma ait olma ile askerlik hizmetini yerine getirme yükümlülüğü arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır.³⁶ Bu zorunluluk, devletin ahaliyi cepheye sürmesi için önemli bir gerekçe ve hukuki/şer'i bir dayanak olarak gözükmektedir. Osmanlı Devleti bu tür durumlarda nefir-i âmm ile cihadın farz olma argümanlarını kullanmıştır. Osmanlılar bunu, cihadın farz-ı ayn hale geldiği kararını, ulemeden bir görüş³⁷ veya şeyhülislamdan bir fetva³⁸ almak suretiyle gerçekleştirmiştir.

³¹ Mehmed b. Mehmed Mevkûfâtı, *Şerh-i Mültekâl-Ebhur*, 06 Mil Yz A 5217/1, t.y. v. 424a, 424b.

³² Ahmet Yaman, “Savaş”, *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 192; Halil İnalçık, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu”, *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.77; Macid Hadduri, *İslam Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, Yöneliş, İstanbul 1999, s. 69, 70.

³³ *Fetâvâ-yı Hindîyye (Fetâvâ-yı Alemgiriyye)*, çev. Mustafa Efe, Akçağ Yayınları, t.y. s. 138.

³⁴ Lewis, *a.g.e.*, s. 88.

³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstihlak-ı Fikhiye Kamusu*, c. III, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, s. 348.

³⁶ Heinzelmann, *a.g.e.*, s. 14; Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, s. 88.

³⁷ Nefir-i âmmın uygulandığı ilk örneklerden birisi olan 1443 İzladi ve 1444 Varna Savaşlarında ulema görüşüne başvurulmuştur. *Gazavatnâme*, s. 50, 51.

³⁸ Klasik dönemde devletin hemen tüm önemli icraatlarında olduğu gibi nefir-i âmm da fetva ile ilan edilmiştir. Mesela XVII. yüzyılın sonunda II. Viyana Kuşatması ardından Kutsal İttifak Ordularına

Osmanlı tarihinde nefir-i âmm uygulaması sadece düşman istilasıyla sınırlı tutulmamıştır. Eşkıya definde ve isyanları bastırmada da başvurulan bir yöntem olmuştur. Dolayısıyla nefir-i âmmın kimi zaman devletin dış tehdide karşı savunmasında, kimi zaman iç güvenliğin sağlanmasında kullanıldığı görülmektedir. İster savunma amaçlı, ister güvenlik amaçlı olsun nefir-i âmm çağrısının temel nedeni, erken modern dönem ordularının genel problemi olan asker ihtiyacının karşılanmasında yaşanan güçlüklerdi. Bu problem Osmanlı'ya has bir durum değildi ve özellikle Avrupalı çağdaşlarının sıklıkla karşılaştığı sorunlardandı.³⁹

2. Erken Dönem Nefir-i Âmm Uygulamaları

XIII. yüzyılın sonunda bir beylik statüsüyle kurulan Osmanlı Devleti, I. Bayezid devrine gelindiğinde (1389-1402) yarı-feodal bir devletten geleneksel kurumlarıyla gerçek bir İslâmi saltanata geçmeye başlamıştır.⁴⁰ Devletin bu süreçte teşkilatlanması çerçevesinde defter tutma geleneği ve dolayısıyla tımar sistemiyle asker havuzu oluşturulmaya başlanmıştır. Osmanlıların bu yüzyılı boyunca padişahların asker rezervini sipahi birlikleri oluşturmaktaydı. Sipahilerin gerçekleştirdikleri askerlik hizmetinde maaşlarına karşılık gelmek üzere kendilerine tımar verilmekteydi. Tımar, devlete ödemesi gereken verginin kullanım hakkının sipahiye verilmesi şeklinde uygulanmıştır. Ahalinin devlete ödemekle yükümlü olduğu vergi, sipahiler tarafından toplanıyordu. Sipahiler, sürekli hazır durumda bulunan birlikler değildi. Sadece savaş zamanlarında orduya katılmaları istenirdi. Sipahinin tımar ünitesinden elde ettiği gelirin büyüklüğüne göre belli miktarda atlı askeri (cebelü) yetiştirip seferberlik zamanında onlarla orduya katılması gerekirdi.⁴¹ XIV. yüzyılın sonunda uçlarda kuvvetlenen merkezkaç eğilimlere karşı bir denge unsuru olarak yeniçeri ocağı kurulmuştur.⁴² Yeniçeri ocağına alınan askerler, Hristiyan tebaanın erkek çocuklarının devşirme yöntemiyle alınıp askerî eğitimden geçirilmesiyle temin edilmekteydi. Bunlar kul kökenli oluşlarıyla padişaha diğer askerî birliklerden daha fazla sadakatle yetiştirilmiş ve bağlanmış birlikler-

karşı yürütülen savaşlarda nefir âmm ilan etmek için fetvaya başvurulmuştur. Bu savaşlarda alınan fetvayla cihadın farz-ı ayn hale geldiği bildirilmiştir. Devlet yönetimi bu fetvaya atıfla nefir-i âmm çağrısında bulunmuştur. BOA, *A. DVNS. ŞKT. d.*, 10, s. 110, h. 1; BOA, *A. DVNS. ŞKT. d.*, 13, s. 147, h. 723.

³⁹ Avrupa'da devletler, ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren asker aldıkları birlikleri eskisine nazaran daha uzun süre silahaltında tutma becerisini geliştirebildi. Bu tarihten itibaren askerî nüfus daimi ordularla sürekli istihdam edilebilmiştir. Peter Wilson, "Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 81.

⁴⁰ İnalçık, "Fetih Yöntemleri", s. 445.

⁴¹ Tımar sistemi için bkz. Ömer L. Barkan, "Tımar", *İA*, c.XII, MEB, İstanbul 1979, ss. 286-333; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev. M. A. Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985; Halil İnalçık, "Tımar", *EF*, c. X, Leiden Brill 2000, ss. 502-507.

⁴² Cemal Kafadar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İki Cihan Âresinde*, çev. Ceren Çıkan, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 233, 234.

di. Yeniçeriler, düzenli yaya birlikleri olarak Avrupa'nın ilk sürekli piyade birliklerinin örneğini teşkil etmektedir.⁴³

Bu dönem Osmanlı ordusunun temel yapısını bu iki kaynak oluşturmakla birlikte ordunun sadece bunlardan meydana gelmediği bilinmektedir. Bunların yanında akıncı birlikleri, uçbeylerin kuvvetleri, vasalların gönderdiği birlikler ve gönüllüler de savaşlarda yer almıştır. Osmanlı ordusu, XIV. ve XV. yüzyıllarda yaptığı savaşlarda temel iki asker kaynağı kadar diğer askeri unsurlarla birlikte ihtiyacını karşılamıştır. Bu orduyla hem Balkanlarda hem de Anadolu'da topraklar genişletilmiştir. Ancak bazı savaşlarda Osmanlı asker havuzunun yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki bir savaş esnasında asker havuzunun tümünün sefere sürülmesi de mümkün değildir.⁴⁴ Bu yüzden toparlanan ordu her zaman yeterli olamıyordu. Erken dönemde bu durum Avrupa'dan gelen Haçlı ordularının Osmanlı topraklarına saldırıları ile ortaya çıkmakta idi. Bu dönem Balkan topraklarındaki devletlerin askeri kuvveti, Osmanlıların ekstra önlemler almasını gerektirecek büyüklüğe sahip değillerdi. Ancak Batı Avrupa ülkeleri ile Macaristan'ın içerisinde bulunduğu müttefik Haçlı orduları, Osmanlı Devleti'ni asker sayısını artırma konusunda zorluyordu. Bu durumda tüm asker havuzunu sefere sürme çabalarının yanında asker kökenli olmayanların da sefere sürülmesi gerekebilmekteydi. İşte bu noktada Osmanlı yönetimi, ahaliyi sefere sürebilmek amacıyla gönüllüleri teşvik etmekten başka, çok acil durumlarda da İslam hukukuna dayanarak nefir-i âmm ilan etmiştir.

Osmanlı Devleti savaş tarihinde nefir-i âmm yoluyla asker toplanmasına dair ilk örneği Yıldırım Bayezid zamanında tespit edebilmekteyiz. Daha öncesine dair bir nefir-i âmm ilanı olduysa dahi buna dair bir kayıt tespit edilememiştir. Yıldırım Bayezid'in 1391'den beri yürüttüğü İstanbul muhasarası ve Balkan akınlarıyla ilerlemesi, Macar Kralı Sigismund önderliğinde 1396 yılında bir haçlı ittifakının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İttifakta Fransa, İtalya, Almanya, Belçika, Flemenk, İsviçre, İngiltere, İskoçya, Savua, Lombardiya, Rodos Şövalyeleri, Töton Tarikatı, Macar, Erdel ve Eflak birlikleri yer almıştır. Müttefik ordularının Osmanlı ordusundan sayıca üstün olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Haçlıların Osmanlı topraklarına doğru ilerlemesi üzerine

⁴³ Yeniçeriler için bkz. Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

⁴⁴ Mesela klasik dönemde Osmanlıların eyalet süvari potansiyeli 200.000 civarındaydı. Teoride bu orduyu tek kuruş harcamadan savaşa sürebilirdi. Ancak bunu gerçekleştirmek olanaksızdı. Devlet bunu maksimum düzeye çıkartmak için tedbirler almaktaydı. Tarihi kayıtlara göre sefere sürülebilen 70.000'in üzeri umarlı süvarisi oldukça iyimsen bir rakam olarak karşımıza çıkmaktadır. Murphey, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁵ Uzunçarşılı'ya göre Haçlı ordusu 100-120 bin civarına ulaşmıştır. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK, Ankara 1995, s. 279, 280. Dickie'ye göre Haçlılar 16.000, Osmanlılar 15.000 idi. İain Dickie, "Niğbolu 1396", *Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri Selçuklular, Eyyübiler ve Osmanlılara Karşı 1097-1444*, cilt V, çev. Emir Yener, Timaş, İstanbul 2012, s. 188. Bu dönem orduların sayılarını tespit oldukça güçtür. Bu sebeple verilen rakamlar tartışmalıdır. Haçlı ordusunun sayısıyla ilgili kaynakların karşılaştırılması için bkz. R. Rosetti, "Notes on the Battle of Nicopolis (1396)", *The Slavonic and East European Review*, c. XV/ sy. 45 (1937), ss. 633-635. Erişim: <http://www.jstor.org/stable/4203281>. (13.08.2014)

Bayezid, düşmanın durumunun tespiti için akıncılarını göndermiştir. Bunun yanında Rumeli topraklarındaki *bahâdurları* da nefir-i âmm yoluyla sefere sürmüştür.⁴⁶ Nefir-i âmm ilanının en temel gerekçesi olan düşman saldırısının bu savaşta söz konusu olduğu açıktır. Müttefik ordularının asker sayısının çokluğu ve İslam topraklarının tehlikeye düşme ihtimali de nefir-i âmm ilanının hukuki bir diğer gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki temel gerekçenin ortaya çıkmasıyla Bayezid'in bu uygulamaya karar verdiği açıktır. Ancak elimizde nefir-i âmm ilanının gerekçesine dair doğrudan bir kayıt olmadığı için bu ilanın detayları hakkında bilgiye ulaşma imkânımız bulunmamaktadır. Şurası açıktır ki Osmanlılar Niğbolu Savaşında Müslüman topraklarına gerçekleştirilen bir düşman saldırısına karşı koymak amacıyla İslam hukuku çerçevesinde cihadın farzîyet durumuna göre ihtiyaca binaen nefir-i âmm ilan etmiştir. Niğbolu Savaşı'ndan sonra tekrar bir nefir-i âmm ilanı ise yaklaşık 50 yıl sonra II. Murad devrinde tekrar bir daha Haçlı ittifakının gündeme geldiği İzladi ile Varna Savaşlarında gerçekleşmiştir.⁴⁷

1442'de Tuna'nın kuzeyinde devam eden Osmanlı akınları, Osmanlılarla Macarları karşı karşıya getirmiştir. 1442'de Transilvanya'da, önce Hermanşad'da ardından da Vazağ yakınlarında uğranılan Osmanlı bozgunları, Jan Hunyad'ın yıldızını parlatmıştır. Osmanlı yenilgileri, Papanın da desteğiyle Osmanlılar aleyhinde yeni bir haçlı ittifakının kurulmasını sağladı. Macar, Leh, Eflak, Erdel, Sırp, Alman, Fransız, Belçika ve Anadolu'dan Karamanoğulları bu ittifakta yer aldılar. Müttefiklerin başında Macar kralı Ladislas ile Jan Hunyad vardı. Jan Hunyad öncü kuvvet olarak 12 bin süvari ile Osmanlı topraklarına giriş yaptı. 3 Kasım 1443'te Rumeli Beylerbeyi Kasım Paşa'nın kumandasındaki Osmanlılar, Niş civarında bu öncü birliklere karşı yaptıkları savaşta kaybettiler. Bu esnada Haçlıların Anadolu'daki müttefikleri olan Karamanoğulları üzerine sefere giden II. Murad, Karamanoğlu'yla anlaşarak Edirne'ye geçti.⁴⁸ Kasım Beyin yenilgi haberi Murad Edirne'de iken gelmiştir. Murad düşmanların İslam topraklarını harap etmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik vezirlerine emirler verdi. Kısa sürede askerler hazırlanmış ve sefer tedariki gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Murad, hazırlıkları yakından izlemiş ve vezirlerinden sefer mühimmatının görüldüğü, yeniçeri ve sipahilerin toplanarak hazır hale geldiği bilgisini almıştır. Ancak Osmanlı askerinin yaklaşmakta olan düşman ordusunun asker sayısına denk olmadığı haberi karargâha ulaşmış, bunun üzerine II. Murad nefir-i âmm emri vermiştir. Nefir-i âmm kararı *Gazavatnâme*'de şu şekilde aktarılmaktadır:

“Yine bir gün Pâdişâh vüzerâyâ suâl eyledi kim, nice oldunuz. Vüzerâ cevâb verüb dediler kim, Pâdişâhım cümle sefer mühimmâtı görüldü ve kullarından eğer yeniçeri ve eğer sipâh ve bir mîkdâr asker dahi cem' olunub müheyâdır.

⁴⁶ “küffâr-ı murdârın keyfiyet-i ahvâlini gereği gibi tahsil-i vükûf için bazı semte akıncılar ve Rumeli bahâdurlarını dâhî nefir-i âmm tariki ile taraf ırsâl eylediler” İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, s. 79.

⁴⁷ Bu iki savaşla ilgili monografik bir çalışma için bkz. Colin Imber, *Varna Savaşı*, çev. Ayda Arel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

⁴⁸ Imber, *a.g.e.*, s. 32, 34. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 419-421.

Ancak Kasım Beğ yazdığı mektûb mefhûmunca askerimiz ol düşmana denk değildir dediklerinde, Pâdişâh-i 'âlem buyurdular kim, çünkü küffâr-ı hâkisâr il ve memleketi çinyeyüb üstümüze geldi. Cemi'an ümmet-i Muhammed olanların üzerlerine farz oldu kim, bu gazâyâ çıkalar, şöyle kim Rumeli'nde eğer atlu ve eğer yayak çomak atmağa kâdir olanlar bile çıksun deyü nefir-i âm[m] buyurmağın⁴⁹

Nefir-i âmm ilanının bu savaştaki gerekçesi metinde açıkça ifade edilmektedir. Düşman askeri İslam topraklarına girmiş, bu sebeple bütün Müslümanlara cihat farz-ı ayn hale gelmiştir. Yukarıda ele alındığı üzere İslam topraklarındaki gücü yeten her Müslüman üzerine cihat farz-ı ayn olmuştur. *Ululemr*, elindeki imkânlar doğrultusunda nefir-i âmm ilan edilecek bölgenin seçimi konusunda belirleyicidir. Yani ülkenin bütün sınırlarında nefir-i âmm ilanı gerçekleşmeyebilirdi. Nitekim Niğbolu, İzladı ve Varna savaşlarında nefir-i âmm ilanı sadece Rumeli ile sınırlı tutulmuştur. Üstelik daha geniş çaplı bir ilanda nefir-i âmm askerinin Anadolu'dan Rumeli'ye sürülmesi meselesi, büyük bir sorun teşkil edebilirdi. Bunun yanında bu üç savaşta Rumeli gibi büyük bir bölgeden toplanacak nefir-i âmm askerinin düşmana karşılık verebilecek sayıda olacağı düşünülmüş olmalıdır. Bu yüzden daha önce Yıldırım Bayezid'in yaptığı gibi II. Murad da nefir-i âmm ilanını sadece Rumeli ile sınırlı tutmuştur. Rumeli'de bulunan, atlı yahut yaya olan ve silah kullanmaya gücü kuvveti yeten herkes için nefir-i âmm fermanı buyurulmuştur. Padişah, Edirne'deki hazırlıkları tamamlayınca sefere çıkar. Filibe'ye gelince askerî erkânı katına çağırarak meşverette bulunur. Oradan orduyla Sofya'ya geçilmiş, burada bütün sancaklara haber gönderilerek; alelacele Sofya'ya yettişilmesi bildirilmiştir. Aynı zamanda bu sancaklardaki kadıllardan, kazalarında toplanan nefir-i âmm askerlerinin derhal Sofya'ya gönderilmeleri istenmiştir.⁵⁰

Rumeli Beylerbeyi Kasım Bey'in mağlubiyeti, I. Murad ve ekibini telaşlandırmış, Haçlı birliklerini ise cesaretlendirmişti. Bu sebeple Sofya'ya asker sevkıyatı çok ciddi öneme haiz bir konu haline gelmiştir. Bu işin sevk ve idaresini gerçekleştirmele-ri için kadınlara fermanlar gönderilmiştir. Fermanlarda kazalardan *ulüfeci* yazılması ve Sofya'ya gönderilmeleri emredilmiştir. Ayrıca Müslümanlar üzerine cihat farz-ı ayn haline geldiğine göre sultana da "*havâycin ve ulüfelerin*" vermek borç addedilmiş ve maaşlarının ödeneceği bildirilmiştir. İşlerin daha sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmesi için Fazlullah Efendi ile Şahin Bey bu bölgelere gönderilmiştir. Bunların vazifesi sefere katılmak için gelen askerın gönünü hoş etmek ve kaçışları engellemektir. Bunun yanında nefir-i âmm askeriyle ilgili olarak çeşitli askeri düzenlemelere gitme gereği de hissedilmiştir. Bunun başında bu ulufecileri düzgün bir alay haline getirmek gelir. Çeşitli bölgelerden katılımı sağlanan yeni askerlerin düzenli alaylar haline getirilerek savaşa hazırlığı sağlanmıştır.⁵¹

⁴⁹ *Gazavatnâme*, s. 12.

⁵⁰ *Gazavatnâme*, s. 12.

⁵¹ "murâdım budur ki, 'ulüfeciler dahi bir alay olub arab saçı gibi karışık olmaya. Hep cümlesini siz

Kazalardan gelen haberleri adamlarıyla değerlendiren II. Murad, asker katımlarından hiç de hoşnut kalmamış ve kadırlara tekrar bir ferman yazılmasını emretmiştir. Bu yeni fermanla sefere katılmak isteyenlere askerî olmak yolunda şu şekilde geniş vaatlerde bulunulmuştur:

“Pâdişâh emr eyleyüb kudât efendilere tekrâr fermânlar yazılsun. Şöyle kim, eğer ulu ve eğer kici ve eğer atlu ve eğer yayak, Rumeli’nde sâkin olanların cümlesine bu gazâ farz olmuştur. İmdi fermân-ı hümâyûnum vâsıl oldukda her birinizin taht-ı kazânında sâkin olanları varan mübâşirimle bir gün mukaddem evlerinden ihrâc ve Rumeli tahtı olan Sofya’ya ‘ale’l-‘acele süresiz; bu bâbda ihmâl etmeyüb fermânım üzere ‘amel edesiz ve şöyle ma’lûm oluna kim, bu sefer-i nusret-me’âbıma gelüb Din-i İslâm aşkına imdâd edüb bizimle ma’an sefere varanların her ne mürâca’atleri var ise, katımda makbûl-i hümâyûnumdur, eğer tûmâr isteyene ve eğer ze’âmet isteyene ve eğer yeniçerilik isteyene ve eğer sipâhilik isteyene ve eğer yörlükden çıkmak isteyene her birinin murâd (u) maksûdları makbûlümdür deyü fermânlar yazılıb ve taraf be-taraf etrâf ve eknâfa perâkende olunub ve her yanadan asker-i İslâm gürûhan gürûh gelmeğe başladılar”⁵²

Görüldüğü üzere asker ihtiyacı had safhaya varmış, katımlarda yaşanan ağrıdan alış dolayısıyla; askerî statüye geçmek isteyen herkese ne tür müracaatları varsa verileceği vaadinde bulunulmuştur. Yukarıdaki satırlar, İslam padişahının nefir-i âmm ilan etmesine rağmen, ahali nezdinde ilanın önemli ölçüde dikkate alınmadığına işaret etmektedir. Buradan hareketle; bu dönem için ahalinin nazarında sadece *din aşkıyla* ya da *zoruyla* savaşa katılmanın pek de yeterli bir gerekçe olarak algılanmadığı fikri öne sürülebilir. Zira kimse ilk çağrıya kulak asma taraftarı olmamış gibi gözükmemektedir. Hâlbuki dinin bu konudaki hükmü zorlayıcıdır. Dini zorlayıcılığa rağmen beklenen düzeyde bir katılımın gerçekleşmemesi, II. Murad’ın yeni tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Ahalinin sefere katılımı için padişahın çağrısına ek olarak bir takım motivasyon artırıcı toplumsal ve ekonomik teşvik unsurları eklenmiştir. Bu unsurlar önemli vaatleri içermektedir. Metinde görüldüğü üzere sefere katılanların tumar, zeamet, yeniçerilik ve sipahilik gibi her tür isteklerinin kabul edileceği ifade edilmiştir. Bu vaat, katımları oldukça etkilemiş benzerdir. Zira bu ikinci çağrının ardından akın akın orduya katımlar gerçekleşmiştir. İlk ilanda ulufecilik şeklinde kaydedilme, katılımcıları yeterince etkilemezken; ikinci ilanda askerî sınıfa dahil olma fırsatı veren vaatler, önemli bir motivasyon aracı olmuştur. Askerin motivasyonunda maddi beklentilerin, dini kaygılara nazaran çok daha etkili olduğuna dair bir gözlemi XVII. yüzyılda da görmekteyiz. Ertaş, Evliya Çelebi’nin şahitliğiyle gerçekleştirdiği çalışmasında; birçok örnek olay çerçevesinde böyle bir sonuca varmıştır.⁵³

bir hoşca düzesiz” *Gazavatnâme*, s. 14.

⁵² *Gazavatnâme*, s. 14.

⁵³ Ertaş, “Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’nde Gaza”, s. 88-92.

Bu katılımlarla II. Murad'ın ordusunun 24 Aralık 1443'te İzladı derbendinde arzulanan derecede büyük bir başarı elde edememişse de Haçlı ordusunu savuşturduğu bir gerçektir. Bu savaşlarda nefir-i âmm askerinin oynadığı role ilişkin doğrudan bir kayda rastlanmıştır, ancak savaşın kaderine olumlu bir etkiye bulunmuş olabilecekleri ifade edilebilir. Imber'e göre Haçlılar bu savaşta kesin ve belirleyici bir mağlubiyete uğramıştır. Ancak Türk tarihçiliğinde bu savaşın Osmanlıların mağlubiyetiyle neticelendiği ifade bulunmaktadır.⁵⁴ Oysa Imber'e göre Haçlıların Filibe Ovasında ricat esnasında gerçekleştirdikleri taktikle yok olmaktan kurtuluşu ile geri çekilirken Dragoman geçidinde Osmanlıları pusuya düşürmesi esnasında elde ettiği başarılar, bu savaşta Haçlıların galip olduğu yanılmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁵

Bu savaştan bir yıl sonra gerçekleşen Varna Savaşında da nefir-i âmm aynı gerekçe ile uygulanmıştır. İzladı sonrasında barış için gelen elçilerin teklifini II. Murad ittifak liderlerinin yemin etmesi koşuluyla kabul etmiştir. Şartlar kabul edilince bir antlaşma gerçekleşmiştir. II. Murad, sonrasında Anadolu'ya geçmiş ve Karamanoğullarının üzerine giderek bir antlaşma da Karamanoğlu Beyliğiyle yapmıştır. Ardından oğlu II. Mehmed lehine tahttan feragat etmiştir. Ancak durumdan yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru'nun gayretleriyle bir kez daha Haçlı ittifakı oluşmuştur. Gelişmelerin vahameti karşısında II. Murad tekrar ordusunun başına geçmiş, Haçlıları karşılamak üzere Edirne'ye gelmiştir. Burada haçlı ordusunun büyüklüğü göz önünde bulundurularak hazırlıklara nefir-i âmm uygulaması da eklenmiştir. Nefir-i âmm ilanı *Gazavatnâme*'de şu şekilde ifade edilmektedir:

“İhtimâli var ki, biz bu düşmana denk olmayub belki bir yüz karalığı olub ol sebeble il memleket elden gidüb ara yerde ümmet-i Muhammed'in ehl ü 'iyâlleri esir ve mâl erzâkları yağmâ ola. Buna ne çâre etmek gerekdir kim dediklerinde, 'ulema eyittiler kim, Pâdişâhım çünkü küflâr-ı hâkisâr üzerimize geldi, cümlemüzün üzerine farz oldu kim, bu gazâda bile bulunavuz deyü cevâb verdiklerinde Pâdişâh fermân edüb cemi' Rum-elî'ne nefir-i 'âm[m] olunub ve nefir-i 'âm[m] askeri dahi bölük bölük ve alay alay her gün her yanadan gelüb birikmiş idi”⁵⁶

İzladi yahut Niğbolu savaşında nefir-i âmm askerinin ordudaki görevlerine yönelik bir kayda rastlanmamıştır. Ancak *Gazavatnâme*'de Varna savaşında nefir-i âmm askerinin etkin bir şekilde savaş meydanında kullanıldığı ifade edilmektedir. Varna Savaşında nefir-i âmm askeri, diğer Rumeli askeriyle beraber ordunun sol kolunda yer almıştır. Nefir-i âmm askerinin Varna Savaşı'ndaki durumuna bakılacak olursa; savaşın ilk temasında sağ kolda mücadele eden Anadolu askerinin bozulduğu görülmektedir. Bu esnada sol kolda savaşan nefir-i âmm askeri, Davud Bey emrine verilmiştir. Savaş

⁵⁴ Mesela Uzunçarşılı bu savaşı Osmanlıların bir mağlubiyeti olarak görmüştür. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 422.

⁵⁵ Imber, *a.g.e.*, s. 36, 37.

⁵⁶ *Gazavatnâme*, s. 50, 51.

düzeninde, Davud Bey emrindeki nefir-i âmm birliklerinin karşısına Yanko'nun birlikleri gelmiştir. Davud Bey'in birlikleri, ilk karşılaşmada sağlam durmuşlardır ve geri çekilmemişlerdir. Ancak hem nefir-i âmm birliklerinin hem de diğer Rumeli birliklerinin müttefik ordularının zırhlı birliklerine gerçekleştirdikleri tüm saldırılar boşa çıkmış, bir önemli tesirleri olmamıştır. Savaşın ilerleyen saatlerinde emrindeki nefir-i âmm askeriyile Davud Bey ve diğer kumandanlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Jupan ve diğer kumandanlar, kaçan Osmanlı askerinin üzerine yürümüştür. Bu esnada Şahin Paşa'nın askeri gayretlendirmesiyle Davud Bey tekrar geri dönmüş ve müttefik ordusunun alaylarının içerisine dalmış ve alayları birbirine katmıştır. Mesela "Puskop" adlı bir kumandanın alayını tamamen kılıçtan geçirdikleri gibi Davud Bey'in kethüdası olan Yunus Ağa'nın da gayretleriyle Vaya Jupan'ın alayında bir fert kalmayana kadar kılıçtan geçirilmiştir. Bu esnada sağ kanattaki Anadolu askeri tamamen bozulmuş ve oradan boşta kalan haçlı askeri sol kanat üzerine yani Rumeli askerinin üzerine yürümüştür. Şahin Paşa, sol kanadın da dağılmak üzere olduğunu görünce nefir-i âmm askeri ile kendi azablarını önüne katarak elindeki kuvvetle saldırıyı savurmaya çalışmış ancak bu kol da bozulmuştur. Savaşa merkez ordunun, yani Padişahın bulunduğu yeniçeri birliklerin, girmesiyle Haçlı alayları üstünlüklerini yitirmişler, bu arada Osmanlı'nın dağılan birlikleri yeni alaylar kurarak savaşa tekrar dâhil olmuşlardır. İlerleyen saatlerde müttefik ordusunun alayları hepten dağılmış, Macar Kralının da öldürülmesiyle savaşın tamamen kaybedildiği anlaşılacak geri kalan Haçlı askeri kaçmıştır.⁵⁷

Nefir-i âmm askerinin askeri statüye sahip olmamasına rağmen Varna Savaşı'nda kullanılmasına bakıldığında bunların savaştan anlamayan sıradan köylüler olmadıkları rahatlıkla söylenebilir. Etkin bir şekilde zırhlı birliklere karşı mücadele vermişlerdir. Ancak ellerindeki kılıç gibi hafif silahlarla bir şey yapamamışlardır. *Gazavatnâme*'de Rumeli birliklerinin zırhlılara karşı balta ve topuz gibi daha ağır silahları kullanmalarının da pek işe yaramadığı ifade edilmektedir. Her ne kadar bu silahları kullananların doğrudan nefir-i âmm askeri oldukları ifade edilmese de sol kolda bu ağır silahlarla mücadele eden asker içerisinde nefir-i âmm askerinin de olduğu düşünülebilir.⁵⁸ Nefir-i âmm olarak alınan askerlerin ilanda da ifade edildiği üzere silah kullanabilen kişilerden seçildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kişilerin toplumsal statülerinin asker kökenli yani dirlik sahibi yahut ulufeli asker olmadıkları gerçeğini de unutmamak gerekir. Niğbolu savaşında kullanılan "Rumeli bahadırları" tabiri ve Varna Savaşı'nda kullanıldıkları yer düşünüldüğünde nefir-i âmm askerinin harp sanatından anlayan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Sıradan köylü olmayan bu askerlerin çetin bir savaşta sağlam birlikler haline getirilmesi amacıyla savaş öncesinde alaylar düzülümüştür. Savaş için kullanılabilir hale getirilmişler ve savaşta da etkin bir mücadele vermişlerdir. Burada bir husus üzerinde daha durmak gerekir. Devrin savaş teknolojisinin nefir-i âmm davetinde çağrılacak kişilerin niteliğini belirlediği söylenebilir. Savaş teknolojisi kılıç, kal-

⁵⁷ *Gazavatnâme*, s. 60-67.

⁵⁸ *Gazavatnâme*, s. 62.

kan, mızrak gibi eğitimi uzun bir süreci gerektiren silahlardan oluşmaktaydı. Talimsiz sıradan köylülerin bu savaşlarda yer almasının pek bir fayda sağlamayacağı açıktır. Bu sebeple mevzu bahis savaşlarda cihat, Müslümanlar üzerine farz-ı ayn haline gelmiş olmasına rağmen sıradan ahaliyi sefere sürmek yerine kılıç ve diğer silahları iyi derecede kullanabilen kişiler tercih edilmiştir. İlerleyen yüzyıllarda savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler tüfek gibi kullanımı kolay ve kısa sürede öğrenilebilecek ateşli silahların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu gelişme, sıradan köylülerin de sefere muharip kuvvetler olarak sürülmesinin yolunu açacaktır.⁵⁹

3. Nefir-i Âmm ve Statü Atlayışı

İslam savaş hukukunun ganimet ve yağmayı meşrulaştırması, gaza savaşlarında askerlerin dini kaygılar yanında kişisel maddi beklentilerini de içeren bir kaygıyla sefere çıkmasına olanak tanımıştır.⁶⁰ Ancak ciddi yenilme tedirginliği bulunan ve bir savunma savaşı olan İzladi Savaşı öncesindeki ortam, ahali için ganimet ve yağma gibi bir beklentiyi sınırlı tutmuş gibi gözükmektedir. Anlaşılan o ki; çıkacakları cihat seferinde, ahalinin maddi kaygılarına ancak askeri statüye geçme imkânı cevap verebilecektir. Bu itibarla ahali ilk çağrıya katılmayıp ikinci çağrıya katılmayı tercih etmiştir. Askeri olma arzusu/güdüğü/ihümali bir savaşta elde edilebilecek ganimetten daha etkili olmalıdır. Çünkü bu yolla elde edilebilecek maddi kazanım, sürdürülebilir olduğu gibi bu statüye geçiş sağlayan kişinin nesline bu imkânı sunması itibarıyla da önemlidir.

Erken dönemde nefir-i âmm uygulamasının toplumsal statü atlayışı için bir açık alan oluşturduğu anlaşılmaktadır. Osmanlılarda en başından beri çeşitli kanallar kullanılarak, yönetilen konumundaki reyanın askeri statüye dolayısıyla yöneten ve vergi vermeyenlerin sınıfına geçmesine imkân tanındığı bilinmektedir. Bu kanalların başında savaşlara gönüllü olarak katılmak ve bu yolla dirlik elde etmek gelir.⁶¹ Bundan daha güvenli bir diğer geçiş ise medreseler vasıtasıyla kamu görevi elde etmek şeklinde gerçekleşiyordu. Medreselerde eğitim alan her türlü sosyo-ekonomik seviyedeki Müslüman grup üyeleri, devletin bürokratik veya ilmi kadrolarında istihdam olarak askeri zümreye dâhil oluyordu. Fetih ve savaş mekanizmasının daha açık gözükteği erken dönemde (XV. yüzyıl sonuna kadar) ilmiye yoluyla istihdam imkânının askeri hizmet yoluyla askeri/yöneten sınıfa geçiş imkânından nispeten daha kısıtlı olduğunu ifade etmek gerekir. XV. yüzyıl boyunca özellikle küçük toprak sahiplerinin oluşturduğu zümre,

⁵⁹ Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Fusun Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2008, s. 93, 94. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 47, 48. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 412, 413. Osmanlı ahalisinin elinde ateşli silahların yaygınlaşmasıyla ilgili olarak bkz. İlgürel, a.g.m.

⁶⁰ Ertuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Gaza", s. 86.

⁶¹ Emine Erdoğan Özünlü, "Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: "Terakki" Tevcihi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. III/ sy. 11 (2010), s. 239. Erişim: http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayil1pdf/erdogan_emine.pdf

geçişkenliğin diğer bir ifadeyle raiyyetlikten askerliğe sıçrayışın görece fazla olduğu alanı temsil etmiştir.⁶² Nitekim İzladi Savaşında;

“ma'lûm oluna kim, bu sefer-i nusret-me'âbıma gelüb Dîn-i İslam aşkına imdâd edüb bizimle ma'an sefere varanların her ne mürâca'atleri var ise, katımda makbûl-i hümayûnumdur, eğer tûmâr isteyene ve eğer ze'âmet isteyene ve eğer yeniçerilik isteyene ve eğer sipâhilik isteyene ve eğer yörüklükden çıkmak isteyene her birinin murâd (u) maksûdları makbûlümdür”

şeklinde verilen dirlik ve diğer vaatlerin, bu yüzyılda yaşanan başka savaşlarda da verildiği kabul edilebilir. Ayrıca İzladi Savaşı'nda sunulan vaatler, askerliğe geçiş imkânının sadece tımarlı sipahilikle sınırlandırılmadığına da işaret etmektedir. Zira ahaliye ilan edilen bu vaatlerde açıkça yeniçerilik isteyenlere yeniçerilik verileceği ifade edilmiştir. Böyle bir vaat savaş sonunda yerine getirilirse, daha yeniçeri teşkilatının ilk evrelerinde ocağa (devşirme olmayan) *ecnebilerin* alınabildiği sonucu da çıkartılabılır. Bu yönüyle bu vadin yeniçeriliğe *ecnebilerin* dâhil edilmesiyle ilgili olarak XVI. yüzyıldan itibaren ocağın bozulmaya yüz tutmaya başladığı *mihi* üzerinde yeniden düşünmeyi gerektirdiği de anlaşılmaktadır.⁶³

Bu noktada İzladi veya Varna savaşından dönen ve kendilerine askerlik vaat edilen nefir-i âmm askerine ne olmuştur? sorusu sorulabilir. Tımar yahut yeniçerilik aldılar mı? Yoksa hiçbir şey elde edemediler mi döndüler? Padişah verdiği sözde durduysa katılımcılar askerî statüye geçmiş olmalıdır. Ashında bunun aksini düşünmek yerinde değildir. Çünkü incelenen dönemde aksini gerektirecek toplumsal ve ekonomik bir durum söz konusu değildi. Zira bu dönemin asker ihtiyacıyla devletin asker havuzunun kapasitesi arasındaki fark, reaya askerî olma yolunda geniş imkânlar sunmaktaydı. Sonraki yüzyılda ise ahalden sefere katılanlara bu şekilde vaatlerde bulunulamayacaktır. Mesela Kanunî zamanında sefere katılan reaya kökenli savaşçılar, savaş bitiminde askerî statüye geçmeden topraklarına dönmek zorunda kalacaklardı.⁶⁴

Erken dönemde savaş vasıtasıyla askerî sınıfa dâhil olmanın örneğini, İzladi savaşında ahaliye verilen vaatte açık bir şekilde görmekteyiz. Bu vaatler öncesinde ahali cihada çağrılmasına rağmen orduya etkin bir katılım gerçekleşmemiştir. Katılımcılara statü olarak askerî sınıfa dâhil olabilmeleri için geniş vaatler sunulduğunda ise akın akın orduya katılım sağlanmıştır. Padişah tarafından gerçekleştirilen böylesi geniş va-

⁶² Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilgi*, sy. 35 (Güz 2005), ss. 236-238.

⁶³ Ocağa *ecnebilerin* katılması ve ocağın bozulmasıyla ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Goodwin, *a.g.e.*, s. 159, 160. Yeniçeriliğin XVI. yüzyıl sonundan itibaren ticaretle ilgilenilmesinden dolayı bozulduğu ve buna bağlı bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun da yıkılmaya yüz tuttuğu yönündeki yaygın kanaatin bir eleştirisi için bkz. Cemal Kafadar, “Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine”, *Kim var imiş biz burada yağ iken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009, ss. 29-37.

⁶⁴ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 156.

ade dayalı bir davet, XIV. ve XV. yüzyıllar için Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu toplumsal yapıya uygun düşmektedir. Bu dönemde toplumsal yapı oldukça dinamik bir durum arz etmekteydi. Statüler arası geçişkenlik ve toplumsal hareketliliğin Osmanlı toplumundaki sonraki yüzyıllara nazaran fazla olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Bunun temel nedeni erken dönemde Osmanlı topraklarının sürekli bir genişleme göstermesidir. Genişlemeye bağlı bir şekilde yaşanmakta olan Türkmen göçleri ve bunların iskânını da göz ardı etmemek gerekir. Genişleme ve nüfus hareketliliği, toplumsal yapı içerisinde hareket serbestiyeti sağlamıştır. Toprak genişleme oranının nüfusa nispetle fazla oluşu, entegrasyon sürecinde nüfusa çeşitli fırsatlara ulaşma imkanı sunmuştur. Göçebe hayatı yaşayanlar yahut yerleşik köylüler, devletin askeri kadroya olan ihtiyacındaki açığa bağlı olarak istihdam olanağına kolay bir şekilde sahip olabiliyorlardı. Osmanlı'nın bu genişlemesi, diğer birçok etmenin yanında kuşkusuz askeri başarılarının bir sonucudur. Askerî başarı arttıkça fetih politikası ve topraklar genişlemiş, genişlemeye paralel bir şekilde yetişmiş asker ve kalifiye eleman ihtiyacı had safhaya çıkmıştır. Ordunun askere olan ihtiyacı fazlaydı ve bu yüzden, asker olmayan kesimler için önemli bir çekiciliği olan bu mesleğin, erken dönemde talepleri karşılama kapasitesinin yeterli olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden toplumsal tabakalar arası geçişkenliğin bu dönemde yoğun bir şekilde gözlemlendiği tahmin edilebilir. Bu durumun XV. yüzyılın son çeyreğinde de devam ettiğine dair gözlemler yapmak mümkündür. II. Bayezid'in, 1484 Boğdan seferinde, İzladi savaşındakine benzer bir çağrıda bulunması bu duruma işaret eder. II. Bayezid, Kabağaç'ta iken ordunun mevcudunu yetersiz gördüğü için Osmanlı ülkesindeki tüm kadılıklar vasıtasıyla halka önemli bir çağrı yapar. Çağrısında II. Bayezid, kendisiyle birlikte sefere katılmak isteyen gönüllülere diğer savaş kazançlarının yanında tımar vaadinde bulunur.⁶⁶

Yukarıda izah edildiği üzere erken dönemde tabakalar arası geçişkenliğe müsaade eden siyasi, askerî ve ekonomik bir ortam vardı ve bu ortam oldukça dinamikti.

⁶⁵ Erken dönem Osmanlı toplumsal yapısı ile klasik dönem Osmanlı toplumsal yapısının statü geçişine olanak tanınmasıyla ilgili karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Koç, a.g.m.

⁶⁶ Koç, a.g.m., s. 232, 233. Bayezid'in çağrısının tam metni: Mefâhir'ü'l kuzât ve'l-hükkâm, mübeyyinü menâhicü'l-müslimîn ve'l-islâm, kuzât-ı memâlik'ü [-] mahrûse] zâdallahü fezâlihîm, tevkî'-i ref vâsıl olıcak ma'lûm ola ki; şimdiki halde Cenab-ı Hakk-ı 'azze şânuhu dergâhından isti'ânet ve hazret-i Resûlün -aleyhisselâtu vesselâmın- ruh-ı mürevveh-ı fütühbahşından istimdâd idüb edâ-i gazâyâ tevvecüh itdüm, inşâllâhü'r-rahmân ifitâhî mübarek ve ihtitâmü fütühâta makrûn ola; imdi gerekdir ki her biriniz taht-ı hükümetünüzde olan yerlerde çağrüb il'âm u ilân idesiz: Gazâdan ve cihaddan safalu olan kimesneler ve doyumluk taleb iden kimesneler ve yarar yoldaş olur, kılıcıyla etmek çıkaran kimesneler ve yoldaşlığı ile tımar almak isteyenler âlât-ı harbleri ve esbâb-ı ceşleri ile gelüb bu mübarek gazâda benimle bile olub mesübât-ı gazâ ve cihaddan mahzûz ve behremend olup doyumluklar bulalar ve mâl-i ganîmet kazanalar ve yoldaşlık idenler her birisi yoldaşlığına göre benden himmetler ve 'inâyetler görelere ve timara tâlib olanlara tımar dan ve dirlikten himmet ve 'inâyet idem; benüm avâtıf-ı hüsvânemden mer'î ve mahzûz olalar ve bu yıl kimesnenin kazancından pencik alınmaz ana göre 'amel ideler. Tahriren fi evâil-i rebî'u'l-âhîr li-seneti tis'a ve semânine ve semânimi'ete (11 Rebî'u'l-âhîr 889= 9 Mayıs 1484). Be yurd-ı Devletlü, Kabağaç. Halil İnalıcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler. Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, c. X/ sy. 14 (1980-81), s. 16.

Oysa İslam düşünürleri tarafından ortaya atılan ve toplumsal yapıyı izah etmek için kullanılan erkân-ı erba'a formülü, tabakalar arası geçişe pek de sıcak bakmamaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı klasik devlet-toplum anlayışı erkân-ı erba'a formülüne dayanmaktadır. Buna göre toplum ikisi yöneten ikisi de yönetilen dört unsurdan meydana gelir. Yönetenler kulç ehli olan askerler ile kalem ehli olan bürokrat ve âlimlerdir. Yönetilenler ise çiftçilikle uğraşan köylüler ile esnaf, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan şehirlilerdir.⁶⁷ Erkân-ı erba'a düşüncesi, bu dört unsurun birbirinin yerine geçmeden yerli yerinde kalarak varlığını sürdürmesini öngörür. Dolayısıyla bu formül toplumsal katmanlar arasında yaşanabilecek geçişkenliğe sıcak bakmayan bir toplumsal model çizmektedir. Bu bağlamda üretimle iştigal eden reayanın askerî statüye geçişine sıcak bakılmaz.⁶⁸ Bu yüzden reaya/yönetilen statüsündeki ahalinin üretimden kopartılarak sefere sürülmesi birçok İslam/Osmanlı düşünürü tarafından uygun görülmediği gibi devlet tarafından da gerçekleştirilmek istenmezdi.⁶⁹ Osmanlı klasik döneminde erkân-ı erba'anın bu anlayış çerçevesinde çoğu düşünür tarafından zikredilmesinin sebebi, toplumsal hareketliliğe olan karşı duruştan kaynaklanmaktadır. Erken dönemde ise savaş ekonomisi ve siyasal genişlemeye paralel bir şekilde toplumsal geçişkenliğe olabildiğince fırsat tanıdığı açıktır. Bu yüzden erkân-ı erba'a formülünün toplumsal geçişkenliğe sıcak bakmamasının erken dönem için pek bir etkisi olduğu söylenemez. Dolayısıyla XIV. ve XV. yüzyıl boyunca Osmanlı genişlemesine bağlı bir şekilde gerçekleşen bu tür çağrılarla, dirliklerin ve bunları tasarruf eden asker zümresinin sayısı artmıştır. Genişleme ve büyüme sürecinde askerî ve idari statü alanlarında yaratılan talep ve istihdam sayesinde toplumsal hareketlilik hem yatay hem de dikey yönde hızla geçişkenlikler yaşanmıştır. Eğitim şansı bulamayan ya da başka işlerle uğraşmak istemeyen fakat eli kılıç tutan insanlara, savaş mekanizması sayesinde devlet, sisteminde yer alma imkânı açık olduğundan, tabanı oluşturan geniş kesimlerden bir kısmının, toplumsal skalada yeni statüler elde etmelerine imkân verecek dikey hareketlilik koşulları XV. yüzyıl boyunca hep var olmuştur.⁷⁰ Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerî/idari kadroların şişmesi ve toprak genişlemesinin görece azalması, erkân-ı erba'a formülünü daha sıkı bir şekilde savunmayı gerekli kılmıştır. Zira askerî ve idari kadroların daha da şiştiği ve fetihlerin durduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı düşünürleri bu konuda sık sık kaleme baş vurmak zorunda kalacaktır.⁷¹

Sonuç

Tarihte asker alma işlemleri ordu yönetimlerinin en önemli problemi olmuştur.

⁶⁷ Şerafettin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair Nasireddin Tüsi'nin Bir Eseri", *THİM*, c. II, 1939, s. 9, 10.

⁶⁸ Hasan Kâfi El-Akhisari, *Usûlü'l- Hikem fi Nizâmî'l- Âlem*, haz. Kenan Ziya Taş, Diyarbakır 1999.

⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 783; Fodor, a.g.m., s. 239, 240.

⁷⁰ Koç, a.g.m., s. 235.

⁷¹ XVII. ve XVIII. yüzyıllar için birer örnek şu iki yazar verilebilir: Kâtip Çelebi, *Düstûru'l- amel li- İslâhî'l- halel*, 22 Sel 2168/1 [Selimiye Nüshası], t.y. v. 3b-6b. İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l- Hikem fi Nizâmü'l- Ümem*, Demirbaş No: 6931 [Süleymaniye Yazma Bağışlar Nüshası], t.y. v. 26a, 26b, 27a.

Devletler, toplumsal ve ekonomik koşullar çerçevesinde çeşitli asker alma sistemleri uygulamıştır. Osmanlı Devleti de ordularındaki asker ihtiyacını gidermek maksadıyla birçok yöntemle asker alımına gitmiştir. Bu yöntemlerin yetersiz kaldığı olağan dışı durumlarda ise nefir-i âmm ilan ederek ahaliden savaşa elverişli kişileri seferber etmiştir. Muvazzaf askerinin yetersiz kaldığı durumlarda gerçekleştirilen bu uygulama, cihadın farz-ı ayn hale gelmesi için temel gerekçe olmuştur. Ancak nefir-i âmmın farklı sebeplerle de uygulandığı düşünüldüğünde; savunma yahut iç güvenlik amaçlı her ne şekilde olursa olsun bu çağrılarının esas gerekçesinin, erken modern dönem ordularının genel sorunu olan asker ihtiyacının giderilmesinde yaşanan güçlükler olduğu açıktır.

Osmanlı Devleti'nde nefir-i âmm uygulamasının ilk örneklerini Niğbolu, İzladı ve Varna savaşlarında görebilmekteyiz. Bu savaşlarda bir düşman istilasına söz konusu olmuş ve ulemanın görüşü alınarak düşmana karşı tüm Müslümanların mücadele etmesinin farz-ı ayn hale geldiği duyurulmuştur. Padişah da bu görüş çerçevesinde nefir-i âmm ilanında bulunmuştur. Ulema görüşüyle ortaya konduğu üzere cihada katılmak artık dini bir vecibe haline gelmiştir. Devlet bu delili kullanarak ahaliyi sefere davet etmiştir. Ancak ahali bu davete pek de icabet etme eğilimi göstermemiştir. Yevmiye hesabıyla cihada çağrılan ahali bu davete itibar etmemiş ve katılımlar çok zayıf kalmıştır. Bu durum, dinin yaptırım gücünün ahaliyi sefere sürmeye yetecek derecede olmadığını gösteriyor gibidir. Zira ilk cihat çağrısını ahali önemsememiş ve yeterince katılım gerçekleştirilmemiştir. Padişah katılımlardaki durumu tespit eder etmez dirlik ve yeniceşlik gibi yeni vaatlerde bulunma ihtiyacı hissetmiş, bunun yanında katılımları artırabilmek amacıyla mübaşirler vazifelendirmiştir. Bu iki tedbir sayesinde Rumeli'den akın akın nefir-i âmm askerî orduya katılmıştır. Ahalinin bu tavrına bakarak; incelenen dönem için dinin toplum üzerindeki etkisinin, devletin yaptırım gücü ile motive edici diğer maddi unsurların gerisinde kaldığı iddia edilebilir.

Erken dönemde nefir-i âmm uygulamasının, reayanın askerî statüye geçişi için bir kapı aralığı olarak kullanıldığı gözlenmiştir. Kişiler için askerî olmak, hem kendi hem de neslinin istikbali açısından oldukça kârlı bir kazanç olarak görüldüğü açıktır. Devletin hızla sınırlarını genişlettiği, bu sayede de toplumsal dinamizmin oldukça hareketli olduğu böylesi bir dönemde bu tür bir vaadi gerçekleştirmek mümkün gözükmektedir. Nitekim II. Murad da bu yüzden rahat bir şekilde böylesi bir vaatte bulunabilmiştir. Netice itibarıyla erken dönem koşullarının, nefir-i âmm uygulamasının toplumsal statü atlama aracı olarak kullanılabilirliğine imkân sunduğu açıktır. Oysa XVII. yüzyılın sonunda II. Viyana kuşatması sonrasında yaşanan Kutsal İttifak Savaşlarında ardı ardına kesilmeyen yenilgileri tadan ve daha zor durumda olduğu açık olan Osmanlı Devleti, bu savaşlar esnasında ettiği nefir-i âmm ilanında, İzladı yahut Kili örneklerinde olduğu gibi ahaliye askerî sınıfa geçme fırsatı sunmayacaktır. Aynı durum daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilecek nefir-i âmm ilanlarında da söz konusu olacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, A. DVNS. ŞKT. d, Akit Şikayet Defteri 10.

BOA, A. DVNS. ŞKT. d, Akit Şikayet Defteri 13.

Kaynak Eserler

Ata Melik Alaüddin-i Cüveynî, *Tarih-i Cühanküşa Tercümesi*, c. I, çev. T. Okbatan, TTK, Ankara 1938.

Fetâvâ-yı Hindîyye (Fetâvâ-yı Alemgiriyye), çev. Mustafa Efe, Akçağ Yayınları, t.y.

Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavatnâme, haz. Halil İnalçık ve Mevlud Oğuz, TTK, Ankara 1989.

Hasan Kâfi El-Akhisari, *Usûlü'l- Hikem fî Nizâmî'l- Âlem*, haz. Kenan Ziya Taş, Diyarbakır 1999.

İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem*, Demirbaş No: 6931 [Süleymaniye Yazma Başlıklar Nüshası], t.y.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Bîhîşt*, c. II, haz. Mehmet Karataş ve diğerleri, BETAV, Ankara 2008.

Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel*, 22 Sel 2168/1 [Selimiye Nüshası] t.y.

Kur'an-ı Kerim Meâlî, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

Mehmed b. Mehmed Mevkûfâtî, *Şerh-i Mültekâl-Ebhur*, 06 Mil Yz A 5217/1, t.y.

Mevlana Mehmed Neşri, *Cihannümâ [Osmanlı Tarihi (1288-14859)]*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Muhammad ibn Yakub el-Firuzabadi, *El-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Mütercim: Asım Efendi, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c. III, İstanbul 2014.

Redhouse, James W., *Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.

Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzade Tarihi*, c. V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, 1989.

Topçular Kâtibi Abdülkadîr Efendi Tarihi, c. I, haz. Ziya Yılmaz, TTK, Ankara 2003.

Araştırma ve İncelemeler

Ágoston, Gábor, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006. Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Savaş ve Serhad*, çev. ve haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, çev. M. Fatih Çalışır, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

_____, “Savaş (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, İstanbul 2009, c. XXXVI, ss. 196-200.

Aydın, M. Akif, “Kanunnâmeler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXIV, İstanbul 2004, ss. 37-46.

Barkan Ömer L., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980.

_____, “Tımar”, *İA*, c. XII, MEB, İstanbul 1979, ss. 286-333.

Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1974.

Beldiceanu, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev. M. A. Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve Istılah-ı Fikhiye Kamusu*, c. III, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985.

Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, çev. Füsun Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2008.

Dickie, Iain, “Niğbolu 1396”, *Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri Selçuklular, Eyyübler ve Osmanlılara Karşı 1097-1444*, c. V, çev. Emir Yener, Timaş, İstanbul 2012, ss. 188-194.

Doğru, Halime, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya Müsellem Taycı Teşkilatı (XV. Ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.

Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

_____, “Gazâya Dair-XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti” *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul 2010, ss. 75-85.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, “Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Gazâ”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII/ sy. 1 (Temmuz 2012), ss. 79-100. Erişim: http://egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXVII-1_2012/TIDXXVII-2012-05.pdf (05.01.2015).

Fodor, Pál, "Making a Living on the Frontiers Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army", *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in the Central Europe the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. G. David and P. Fodor, Brill Leiden/Boston/Köln 2000, ss. 229-263.

Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

Göçek, F. Müge, "Nefir", *EF*, c. VIII, Leiden, 1995, s. 3.

Hadduri, Macid, *İslam Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, Yöneliş, İstanbul 1999.

Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, c. XXXI, ss. 549-552. Heinzalmann, Tobias, *Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650 İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Varna Savaşı*, çev. Ayda Arel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, "Osman Gazi Efsanesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed. Elizabeth Alizabeth A. , İstanbul 2000, ss. 68-77.

İnalçık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, c. IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 66-88.

_____, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler. Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, c. X/ sy. 14 (1980-81), ss. 1-91.

_____, "Tımar", *EF*, c. X, Leiden Brill 2000, ss. 502-507.

İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

Jennings, Ronald C., "Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler", der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 429-442.

Kafadar, Cemal, *Kim var imiş biz burada yağ iken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İki Cihan Âresinde*, çev. Ceren Çıkm, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

Kaldy-Nagy, Gyula, "The Conscription of Müsellem and Yaya Corps in 1540", *Hungaro-Turcica Studies in Honour of Julius Németh*, ed. Gyula Kaldy-Nagy, Lorand Eötvös University, Budapest 1976, ss. 275-281.

_____, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta*

Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, c. XXXI/ sy. 2 (1977), ss. 147-183. Erişim: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/23682672?uid=3739192&uid=2134&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21104456928707> (13.08.2014)

_____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun İlk Yüzyıllarında Kutsal Savaş (Cihat)”, *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 397-406.

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2007.

Koç, Yunus, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilgi*, sy. 35 (Güz 2005), ss. 229-243. Lewis, Bernard, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, Cep Kitapları, çev. Ünsal Oskay, İstanbul 1997.

Lowry, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Murphey, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. Mehmet Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Özünü, Emine Erdoğan, “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: ‘Terakki’ Tevcihi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. III/ sy. 11 (2010), ss. 238-244. Erişim: http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayil1pdf/erdogan_emine.pdf

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, MEB, Ankara 1993.

Rosetti, R., “Notes on the Battle of Nicopolis (1396)”, *The Slavonic and East European Review*, c. XV/ sy. 45 (1937), ss. 633-635. Erişim: <http://www.jstor.org/stable/4203281>.

Şakul, Kahraman, “Osmanlı Askerî Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi”, *TALİD*, c. I/ sy. 2 (2003), ss. 529-571.

_____, *Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

Şayin, Cevat - Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Uyar, Mesut - Erickson, Edward J., *Osmanlı Askerî Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, c. I, TTK, Ankara 1995.

Vryonis, Speros, “Selçuklu Gulamı ve Osmanlı Devşirmesi”, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, der. Oktay Özel ve Mehmet Öz, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 517-554.

Wilson Peter, "Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789", *Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, ed. J. Black, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss. 76-103.

Witteck Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul-Ankara 1984.

Yaltkaya, Şerafettin, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair Nasireddin Tûsi'nin Bir Eseri", *THİTM*, c. II, 1939, ss. 7-19.

Yaman, Ahmet, "Savaş", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 189-194.

Yeşil, Fatih, *Nizâm-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2009.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi, İstanbul 2009.

Yıldız, Hakan, *Haydi Osmanlı Seferi Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

OSMANLI DEVLETİ'NDE DEVLET-TEKKE İLİŞKİSİNİN ÖNEMLİ BİR TANIĞI: HALVETİ ŞEYHİ SOFYALI BÂLİ EFENDİ VE VAKIFLARI

AHMET KÖÇ*

Giriş: Konunun Sınırları, Kavramlar ve Kaynaklar

Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyılın ikinci yarısında Murad Hüdâvendigâr ile başladığı Rumeli topraklarına geçiş süreci, daha sonra üç farklı kol üzerinden devam etmiştir. Kaynaklara göre Osmanlı ordusu, H.787/1385 tarihinde Ortakol yol sistemi üzerinden ilerleyerek Sofya'yı almıştır. Sofya şehrini uzun bir kuşatmadan sonra ele geçiren Balaban Bey ve askerleri, daha sonra aynı yol üzerinde bulunan Niş şehrini ele geçirmişlerdir. Niş şehrinin alınması, Sırp kralının Osmanlı Devleti'ni tanımasını zorunlu hâle getirmiştir. Ele geçirilen bu iki şehrin stratejik önemi nedeniyle Ortakol yol güzergâhı üzerinde Osmanlı Devleti'nin ilerleyişi hızlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin, eski Roma yol sistemini takip ederek Morava Vadisi üzerinden Belgrad'a doğru ilerlemesinin önü açılmıştır¹. Osmanlı ordusunun Solkol ve Sağkol üzerinde olduğu gibi, Ortakol yol güzergâhı üzerinde hızla ilerleyişini sürdürmesi, fetihlerin gi-dişatı açısından da oldukça önemlidir. Balkanların en önemli şehri olan Belgrad şehrine giden yollar üzerinde hâkimiyetin kurulması, stratejik üstünlüğün bir göstergesidir. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü bu fetih programı hızla batı istikametinde ilerlerken, diğer taraftan da İslam kültürünün bölgeye yerleştirilmesi sürecinde de büyük mesafe kat edilmiştir. Osmanlı fetihlerinin Balkanlarda kalıcı olmasını sağlayan önemli unsurlardan birisi, ele geçirilen bölgelerin "âbad" edilmesidir. Bu konuda Murad Hüdâvendigâr'ın Sofya'nın fethinden sonra "şehir imar ola" dediğini kaynaklardan öğrenmekteyiz². Osmanlı Padişahlarının Rumeli topraklarını İslam beldeleri hâline getirme teşebbüsü, yeni yerleşmelerin teşvik edilmesini ve bu yeni yerleşmelerde altyapı faaliyetlerinin görülmesini zorunlu kılmıştır. Osmanlı toplumunda vakıflar aracılığıyla

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE, akoc@balikesir.edu.tr

¹ Sofya şehrinin fethi ile ilgili bkz. H. İnalçık: *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300- 1600)*, İstanbul 2003, s. 17. Ayrıca N. Genç: *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası*, Eskişehir (1988), s. 12 ve İ. Şahin: "Sofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, sy. XXXVII, (2009), s. 344.

² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı), c. III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 222.

görülen bu altyapı faaliyetleri, Balkanlarda hem fetih hareketlerinin başarıya ulaşmasında hem de Rumeli topraklarında Türk-İslam kültürünün yayılmasında önemli rol oynamıştır. Barkan'ın ifade ettiği gibi; Rumeli topraklarına yerleşmeye başlayan Müslüman halk, fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi bu topraklarda da kendi dinî ve kültürel değerlerine uygun önemli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir³. Bu doğrultuda Türkler, idareleri altına aldıkları bölgelerin kültürel ve ekonomik bünyelerinde önemli değişiklikler yapmışlardır.

Osmanlı yöneticileri fethedilen Balkan topraklarında; “*İhtiyaç varsa vakıf vardır*” düsturundan hareketle yeni eserler meydana getirmişlerdir. Oluşturulan bu eserler kimi zaman dinî ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuş camiler, mescitler; eğitim ihtiyaçları için mektep ve medreseler, kimi zaman da iktisadî, içtimaî ve sıhhi ihtiyaçları karşılamak için oluşturulmuş bedesten, han, çeşme ve hastanelerdir⁴. Osmanlı Devleti'nin fethedilen şehir ve kasabalara gösterdiği bu büyük ilgi, kısa sürede Rumeli topraklarındaki yerleşim yerlerini, Anadolu yerleşimlerinden farksız duruma getirmiştir⁵. Böylece Rumeli topraklarında sürdürülen Türkleşme ve İslamlaşma süreci, vakıf sistemi sayesinde sağlanarak XIX. yüzyıl sonlarında Rus komiseri Dondukov'un dediği gibi; Sofya şehrini “*minare ormanına*” çevirmiştir⁶.

Osmanlı idarî sisteminin Rumeli'deki merkezi hâline gelen Sofya kazası, XIV. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar yaklaşık beş asır boyunca Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Bilindiği gibi XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Doğu Rumeli şehirlerinin yönetiminde önemli gelişmeler olmuştur. 1878 yılında Bulgar prensliği oluşturulmuş ve bunu takip eden süreçte 1908 yılında Bulgar Krallığı'nın kurulması sağlanarak, Osmanlı Devleti'nin bölgeden kopuşu hızlandırılmıştır. Bu kopuş kimi zaman hasretle kimi zaman gözyaşları ile yâd edilmiştir. Bulgarların, Osmanlı Devleti'nden kopardığı bu şehir, Türklerin asırlardır burada biriktirdiği kültür ve medeniyet unsurlarının tamamen sahipsiz kalmasına yol açmıştır. Bu yüzden XX. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli'den hasretle bahseden kitaplar yazılmaya başlanmış, göçlerle birlikte feryatlar çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. Rumeli topraklarının Osmanlı Devleti'nden kopuşu aynı zamanda başka sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Bulgar baskısından kaçan Türklerin çeşitli dönemlerde Balkanlardan

³ Ömer Lütfi Barkan, “Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller”, *Vakıflar Dergisi*, c. II, Ankara (1942), s. 354.

⁴ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK. Yayınları, Ankara 2003, s. 11. Ayrıca bk. Ahmet Köç, “Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 39, (2013), s. 103-104.

⁵ Mehmet İpşirli, “Bulgaristan Vakıfları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul (1992), s. 401

⁶ Geçici Rus idaresi döneminde Rus komiseri Dondukov, Sofya'yı görünce camilerin çokluğu karşısında şaşırmış ve kendi ifadesiyle bu minare ormanından ıstırap duyarak Sofya şehrini yakıp yıkmıştır. Bk. Aşkan Koyuncu, “Bulgaristan'da Osmanlı Maddî Kültür Mirasının Tasfiyesi” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. XX, (2006), s. 219

Anadolu'ya doğru yaptığı göçler, gözlerin sık sık eski vatan topraklarına çevrilmesine sebep olmuştur⁷.

XX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de yaşadığı sorunlar ilmi açılardan takip edilebilmektedir. Bu yüzyılda Sofya şehrinin siyasi, idari ve nüfus yapısını ele alan araştırmalar sayıca fazladır. Sofya bölgesini anlatan kaynakların büyük bir kısmının, XIX. yüzyılda Türklerin bölgede sahip oldukları idari, dinî, demografik ve iktisadi yapılarını ortaya koyan türden oldukları dikkati çekmektedir. Bu itibarla çalışmalarda genellikle kullanılan kaynak türüne bağlı olarak, vakıflardan bahsedilmiştir⁸. Gerek Sofya tarihi ve civarındaki Türk varlığı hakkında yazılan kaynaklarda, gerekse Osmanlı devrinde Bulgaristan'da kurulan vakıflar üzerine yazılan makalelerde Halvetî Şeyhi Bâli Efendi'nin vakfından çok fazla bahsedilmemiştir.

⁷ Türklerle yapılan baskılar nedeniyle ilim âleminde de bir hassasiyet oluşmuştur. Asırlardır Türk toprağı olan şehirlerin şimdi Bulgar toprağı hâline gelmesi nedeniyle buralardaki Türk varlığı sık sık araştırmalara konu olmuştur. Bu konuda Ekrem H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri* (İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977) isimli çalışması kapsamlı bir çalışmadır. Bundan başka Halil İnalçık'ın *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Eren Yayınları 2. Baskı, İstanbul 1992), Nedim İpek'in *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (TTK Yayınları, İstanbul 1994), Machiel Kiel'in *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentel Gelişimi ve Mimari Anıtlar* (Kültür Bakanlığı Ankara 2000), Ayrıca Mehmet İnbaşı'nın "Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti" (*Türkler* c. IX, Ankara 2002, ss. 154-164) yine aynı yazarın "Balkanlarda Osmanlılar Fetih ve İskân" *Balkanlar El Kitabı*, I, (Ankara 2006, ss. 287-300) çalışmaları Rumeli iskânından bahsetmektedir. Ayrıca Aşkın Koyuncu'nun *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi) isimli eseri ve "Bulgaristan'da Osmanlı Maddî Kültür Mirasının Tasfiyesi", (*Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XX, Ankara 2006, ss. 197-243) isimli çalışması konunun derinlemesine ele alındığı araştırmalardır. Yine M. Hüdaî Şentürk'ün, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi* (TTK Yayınları, Ankara 1992) isimli çalışması Bulgaristan'da yaşayan Türk varlığını çeşitli yönleri ile ele almaktadır. Öte yandan Osmanlı toprak sistemiyle ilgili olarak Nevîn Genç tarafından hazırlanan, *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri*'nde Sofya Kazası (Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1988) isimli araştırma, bölgenin ilk tahrir çalışmasıdır. Bulgaristan'dan göç eden Hüseyin Memişoğlu'nun, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002) ve *Bulgaristan'da Türk Kültürü, Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007), Osman Keskiöğlü'nün *Bulgaristan'da Türkler* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985) isimli çalışmaları Bulgaristan'da yaşayan Türk toplumu hakkında önemli tespitler içermektedir.

⁸ Sofya vakıfları hakkında Neriman E. Hacısalihioğlu'nun, "Bulgaristan'da Müstesna Vakıflar Sorunu ve 1909 yılı Komisyon Kararları", (*Tarih Dergisi*, sy. 46, İstanbul 2009, ss. 155-176). Aynı yazarın "Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Bulgaristan'da Türk Vakıfları", (*Köprüler Kurduk Balkanlara*, Yay. Haz. Y. Ağanoğlu, İstanbul 2008, ss. 155-161) isimli çalışmaları daha çok Bulgar meselesi ekseninde vakıfların durumunu ele almaktadır. Öte yandan Mehmet İpşirli'nin "Bulgaristan Vakıfları" (*TDVİA*, VI, 1992, ss. 401-403) ve "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu", (*Belleten*, LIII, sy. 207-208, 1989, ss. 679-707) isimli makaleleri konumuz açısından önemli çalışmalardır. Diğer yandan Osman Keskiöğlü'nün, "Bulgaristan'da Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri", (*Vakıflar Dergisi*, sy. VIII, 1969, ss. 311-328) ve aynı yazarın A. Taha Özyayın ile kaleme aldığı; "Bulgaristan'da Türk İslam Eserleri", (*Vakıflar Dergisi*, sy. XVII, 1983, ss. 109-140) isimli makaleleri, Bulgarların Türk eserlerine yaptığı tahribatı ortaya koymaktadır. Ayrıca Hüseyin Memişoğlu'nun "Bulgaristan'da Müslümanların Dinî Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname", (*Vakıflar Dergisi* sy. XXIV, Ankara 1994, ss. 307-352) ve "Bulgaristan'da Cemaat-ı İslamiye ve Vakıf Kurumları", (*Vakıflar Dergisi*, sy. XXV, Ankara 1995, ss. 297-308) isimli çalışmaları Bulgaristan Türkleri'ne adanmıştır.

Aslında Sofyalı Şeyh Bâli Efendi'nin kariyeri oldukça merak uyandırıcıdır. Şeyh Bâli Efendi'nin kaleme aldığı on üç eserinin yanı sıra, çeşitli konularda yazdığı mektupları ve yetiştirdiği yüzlerce öğrencisinin olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dini ve iktisadî meseleleri üzerine fikirlerini açıkça ifade edebilen, devrin hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a ve Vezir-i âzam Rüstem Paşa'ya kendi görüşlerini belirtmek için mektuplar yazabilen Halvetî şeyhinin birkaç paragrafta toplanan hayat hikâyesi araştırılmaya muhtaçtır. Ayrıca Şeyh Bâli Efendi, Kanuni Sultan Süleyman'ın takdir ve iltifatını kazanmış, onunla seferlere katılarak, Osmanlı ordusuna manevî olarak destek sağlamış güçlü bir kişiliktir.

Halvetî Şeyhi Bâli Efendi günümüzde hayatı ve kişiliğinden ziyade ortaya koyduğu eserleriyle bilinmektedir.⁹ Âlim, şâir ve Halvetî şeyhi olarak karşımıza çıkan Şeyh Bâli Efendi hakkında yazılan eserlerde kişiliği, eğitimi ve kurduğu vakıfları hakkında yeterli bilgiye ulaşmak oldukça güçtür¹⁰. Zorlukların temelinde, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın kuruluş senedi olan vakfiyesinin elimizde olmaması vardır. Bu yüzden vakfın ne zaman kurulduğu sorusunun cevabı da net değildir. Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın vakfiyesi olmamasına rağmen, onun meşhur kişiliğini açıklayacak bilgileri nereden bulabiliriz sorusu üzerinde yoğunlaşmak gerekmiştir. Bu yüzden kendi kimliğini gizleyen Şeyh Bâli Efendi'nin hayatı ve vakıfları hakkında nasıl bilgi edinebiliriz? Sorusu dolaylı olarak bizi, Sofya Sicilleri'ne kadar götürmüştür. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi bu büyük âlimin yazdığı kitaplarda ve dönemin diğer kaynaklarında; hayatından ve vakıflarından neredeyse hiç bahsedilmemektedir. İşte bu durum toplanan bilgi kıtıntılarından hareketle Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın bazı yönlerinin ortaya çıkarılmasına imkân sağlamıştır.

⁹ Bâli Efendi H.960/1553 yılında vefat edene kadar çok sayıda eser kaleme almıştır. Osmanlıca kaleme aldığı *Vâridât*, *Ekvâr-ı Seb'a*, *Tercüme-i Hazreti İbrahim Nebî Aleyhisselâm*, *Mecmûiatü'n-Nesâyih*, *Risâle-i Der Padişâh-ı Pîşîn*, ve *Mektuplar* isimli eserlerinden başka, Arapça kaleme aldığı *Şerhu Fusûsu'l-Hikem*, *Risâletü'l-Kazâ ve'l-Kader*, *Şerhu'l-Hadisî Küntü Kenzen Mahfîyyen*, *Tahkikâtü Bâli*, *Beyânü'l-Esrâr li'l-Tâlibîn*, İbn-i Kemal'in *İslâhu'l-Vikâye'sine Reddiye*, *Şerhu'l-Ebyât-ı Hazreti Mevlana*, *Risâle fi Halli Müşkîlâtü'l-Fusûs* isimli çalışmaları en fazla bilinenlerdir. Bâli Efendi'nin bu eserleri içerisinde onu bilindir kalm ve bugüne kadar gelmiş olan *Mektuplar* isimli çalışmasıdır. Eserinde Bâli Efendi, Osmanlı devlet adamlarına ve ulemâya hitaben yazdığı mektuplarda devrin sosyal ve siyasi olaylarıyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Bâli Efendi devrin Padişahu Kanuni Sultan Süleyman'a, Vezir-i âzam Rüstem Paşa'ya, Rumeli Kazaskeri Çivizade'ye, yine Çivizade'nin öğrencisi Şah Çelebi'ye yazdığı mektuplarda kimi zaman Safevî hükümdarı ile ilgili, kimi zaman da para vakıflarıyla ilgili görüşlerini açıkça ifade etmiştir. Bk. Mustafa Kara: "Sofyalı Bâli Efendi", *TDVİA*, V, (1992), s. 20- 21. Ayrıca Bkz. Halil Celep, *a.g.e.*, s. 45- 91.

¹⁰ Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın XIX. yüzyıldaki durumu hakkında yapılmış kısa çalışma Gülfettin Çelik'e aittir. Yazarnın "Sofyalı Bâli Efendi Vakfı", (Uluslararası Sofyalı Bâli Efendi Sempozyumu) isimli bildirisi evkaf defterlerindeki bilgilerin kısa analizinden ibarettir. O hâlde şimdiye kadar Şeyh Bâli Efendi'nin hayatı, kişiliği, dinî ve tasavvufî anlayışı hakkında yapılmış en önemli çalışmalar Halil Celep'e aittir. Celep'in *Bulgaristan'da Tekkeler* isimli Yüksek Lisans ve *Sofyalı Bâli Efendi Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* isimli doktora çalışması, ağırlıklı olarak dinî ve ilmi açılardan Şeyh Bâli Efendi'yi ele almaktadır. Halil Celep'in eserlerinde en az bilgi toplayabildiği kısım yine Şeyh Bâli Efendi'nin hayatı ve vakıflarıdır.

Şeyh Bâli Efendi ilim adamı ve sûfi yönünün yanı sıra, kurduğu vakıflar ve yetiştirdiği talebelerle Rumeli topraklarının Türkleşme ve İslamlaşmasına katkı yapmıştır. Şeyhin XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı göz önüne alındığında, vakfının da o dönemde oluşturulduğu düşünülmelidir. Vakfın XVI. yüzyılda hangi kaynaklara sahip olduğunu yani gelirlerini nerelerden sağladığını tam olarak tespit edebilmek için icmal veya mufassal tahrir defterlerine başvurmak en doğru yöntem olacaktır. Özellikle vakıfla ilgili XVII. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha ayrıntılı bilgilere Sofya Şer'iyeye Sicillerinden ulaşmak mümkündür.

Çalışmada daha çok XVIII. ve XIX. yüzyıllara vurgu yapılması, bazı soruları sorabilmek içindir. Bu sorulardan ilki Şeyh Bâli Efendi'nin kişiliği ile ilgilidir. Şeyh Bâli Efendi, daha XVI. yüzyılda devrin Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dan hürmet ve ta'zim gördüğüne göre tekkenin bu gelişmelerden nasıl faydalandığı sorusunu sormak gerekmektedir. Şeyh Bâli Efendi'nin XVI. yüzyılda Osmanlı Padişahı ile kurduğu bu iyi ilişkiler daha sonrası için bir işaret olarak gösterilebilir mi? Şayet gösterilirse bu durum, Bâli Efendi Tekkesi'nin devlet-vakıf ilişkisinden ne derece yararlandığı sorusuna da cevap teşkil edecektir.

Kanuni Sultan Süleyman gibi Padişah II. Selim'in de Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'ne duyduğu yakın ilgi, onun tekkesine ihsanlarda bulunmayı, tahsisat ayırmayı gerektirmiştir. Devlet-tekke ilişki açısından bakıldığında, Şeyh Bâli Efendi, yaşadığı dönemde hükümdarlarla iyi ilişkiler kurabildiğine göre, bu yakınlaşma daha sonraki yüzyıllara nasıl yansımıştır? Şeyh Bâli Efendi'nin ölümünden sonra vakfın diğer Osmanlı sultanları ile ilişkileri hangi seviyededir? Sorusuna da yine bu çalışmada cevap aranacaktır. Öte yandan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Sultan Abdülaziz ve daha çok Sultan II. Abdülhamid devrinde gelişen yeni tip hayırseverlik ve/veya patronaj ilişkilerinin, geçmiş yüzyıllarda uygulanan vakıflara tahsisatta bulunma politikasından farkı var mıdır? Yine devlet-vakıf ilişkisinin merkezîyetçi devlet anlayışı açısından sosyolojik anlamı nedir? Soruları kadar; Bulgar prensliğinin kurulmasından sonra sınır dışında kalan tekkenin durumunu ortaya koymak gerekmektedir. Benzer şekilde Bulgar prensliği ve arkasından krallığın kurulduğu dönemde Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın beklentilerini Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid ne kadar karşılayabilmiştir? Gibi, birbirinden farklı ama özünde Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nı çeşitli yönleriyle anlamamızı sağlayacak sorulara çalışmada cevap aranacaktır. Diğer taraftan Şeyh Bâli Efendi'nin Osmanlı devrinde para vakıfları konusunun şiddetle savunucusu olduğu bilindiğine göre bu konuda Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın ne tür bir tasarrufu söz konusudur? Acaba vefatından sonra Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın gelirleri arasında murabaha sistemi ile işletilen vakıf paraları var mıdır? Sorularını cevaplamak gerekmektedir.

Çalışmada ağırlıklı olarak, Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi'nde (NBKM) erişime açılan Sofya Şer'iyeye Sicilleri kullanılacaktır. Kütüphaneden temin edilen Sofya Şer'iyeye Sicillerinden 42 tanesi araştırmada taranarak kullanılmıştır. Sof-

ya Kiril ve Metody Milli Kütüphanesi'nin Sofya Sicilleri'nin bir kısmını araştırmacılara açmış olması, bölgedeki Osmanlı varlığının daha iyi anlaşılmasına kısmen izin vermektedir. Her ne kadar Sofya Sicilleri'nin yıllara göre düzenli bir tasnifi söz konusu olmasa da bütün bu zorluklara rağmen yeni bilgiler ortaya koyabiliyor olmak oldukça önemlidir¹¹. Öte yandan konuya daha ayrıntılı bakabilmek için elbette ki Osmanlı arşivinde bulunan tahrir, evkaf, muhasebe defterlerinin yanı sıra arşiv ve vakıf belgelerine de bakmak gerekmektedir. Konunun ele alınmış biçimi açısından bu çalışma, kronolojik yata yavaş yaklaşım tarzını uygulayacaktır.

1. Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'nin XVI-XVII. Yüzyıllardaki Vaziyeti

Osmanlı erken döneminde kurulan tekke ve zaviyelerin sayısı hakkında elimizde kesin veriler yoktur. Osmanlı devrinde devletin sosyal bünyesini geliştiren zaviyeler, bir yandan devlet desteğine ihtiyaç duyarken, diğer yandan kendi şeyh ve dervişleri¹² vasıtasıyla devletin ihtiyaçlarının giderilmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu amaçla zaviyelerin yollarda seyahat eden yorgun ve bitkin düşmüş yolculara hizmet ederek faaliyetlerini gerçekleştirdikleri görülür¹³. Osmanlı devrinde zaviyeler nerede kurulmuş olursa olsun, yolda kalmış kişilere bakmayı, onlara sofraya açmayı sorumluluk addetmişlerdir. Çünkü ifade edilen bu hususlarda şeyhlerin amacı, gönül kazanmak olduğu için zaviyeler, asli vazifelerini sorunsuz bir şekilde sürdürmeye çalışmışlardır. Yolcuların güvenliğini sağlama ve onlara yedirip içirme görevlerinin yanı sıra zaviyeler, dervişlerin manevî dünyalarına ulaşmayı da başarmışlardır¹⁴.

Osmanlı Padişahları tekke ve zaviyelerin gördükleri işlevlerden dolayı onlara bir takım muafiyetler sağlamak suretiyle, bu kurumları bir nevi devlet adına hizmet veren

¹¹ Araştırmacılara açılan Sofya Sicilleri'nin sayısı fazla olmakla birlikte bu defterlerin sayfa adetleri oldukça azdır. Sicillerde daha çok terekeler göze çarpmaktadır. Araştırmacılara açılan Sofya Sicilleri'ne bakıldığında, bölgedeki vakıflar hakkında düzenli bir seyir takip edilememektedir. Sicillerde Şeyh Bâli Efendi Vakfı ile ilgili daha çok hatt-ı hümayun, berat ve fermanlar vardır. Bu belgeler dışında az sayıda evkaf muhasebe, vakıf terekesi ve Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na tahsisat ayıran kişilerin vakfiyeleri bulunmaktadır.

¹² Tekke ve zaviyelerde hizmet eden dervişlerin durumuna gelince; onlar, şeyhlerinin yanında kalarak seyr-i sülûk yolunda mesafe kat ederlerdi. Dervişler şeyhlerinin yanında kalırken, zaviyelerinin ihtiyaçlarını da karşılamışlardır. Onların gördüğü hizmetlerin başında odun toplamak, değirmene gitmek, temizlik yapmak, yemek yapmak ve zaviye arazilerini işlemek vardır. Bk. R. Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, İstanbul 2008 s. 86.

¹³ Vakıflar Dergisi'nin ikinci sayısında Ömer Lütfü Barkan tarafından yayınlanan makalede, zaviyelerin yolculara bakmasıyla ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır. Barkan'ın bu çalışmasında yolculara ikramda bulunma ile eşdeğer olarak sık sık âyende vü revende terimi kullanılmaktadır. Bk. Ö. L. Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sy. II, (1942), s. 302.

¹⁴ Bu konuda S. Savaş, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 57. Yine A. S. Bilgili, "Sivas Alibaba Zaviyesi Vakıf Belgeleri" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 51/1, (2009), s. 2.

kurumlar olarak düşündüklerini göstermişlerdir. Erken dönemden itibaren vakıf kurmak isteyen şeyh ve dervişlere verilen destekler, mirî araziler üzerinde bir takım toprak tasarruflarının sağlanmasını kolaylaştırmıştır¹⁵. Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Tekkesi, kuruluş şekli itibariyle özel mülkiyetten ziyade devletin tasarrufunda bulunan araziler üzerinde oluşturulduğundan, Osmanlı toprak sistemi içerisinde mülkiyet bakımından *irsadi*¹⁶ diğer adıyla *gayr-ı sahih* olarak ifade edilen grupta yer almıştır. Bu tür irsadi vakıflar, toplumun ihtiyaçlarını karşıladıkları için devlet arazileri üzerinde tasarruf iznini alabilmişlerdir¹⁷.

Şeyh Bâli Efendi'nin doğum yeri, Makedonya Devleti'nin güneydoğusunda bulunan Usturumca şehridir¹⁸. Bâli Efendi, dinî eğitimine Balkanların önemli kültür merkezlerinden olan Sofya'da başlamış; fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis dersleri aralık dinî ilimlerde mesafe kat etmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelen şeyh efendi, burada Tavukpazarı semtinde bulunan Vezir-i âzam Hadım Ali Paşa Medresesi'nde eğitim görmüştür. İstanbul'da Şeyh Kasım Çelebi'den aldığı derslerle yetişen Şeyh Bâli Efendi, Muhyiddin-i Arabî'nin *Fusûsü'l- Hikem* isimli kitabına mana verebilecek seviyeye ulaşmıştır. Eğitimini tamamlayarak belirli bir birikime ulaşan Şeyh Bâli Efendi, bundan sonra kitaplara şerh yazmaya başlamıştır.

Eğitimi İstanbul'da tamamlayan Şeyh Bâli Efendi, Sofya Kazası'na geri dönmüştür. Şeyh Efendi'nin Sofya Kazası'na tam olarak ne zaman geldiğini tarihlendirmek mümkün değildir. Bilinen o ki Şeyh Efendi, Sofya'da pek çok talebe yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği kişiler arasında Kurt Efendi ve Nureddinzâde Muslihuddin Efendi

¹⁵ Benzer örnekler için bk. M. Alkan, "Germiyan İlinde Bir Sufî: Said Emre" (Zâviyesi, Şiirleri ve Menkıbeleri), *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 38, (2006), s. 25- 47.

¹⁶ İrsadi vakıf, rakabesi hazineye ait olan bir mülkün menfaatinin yahut tasarruf hakkının veya her ikisinin birden hükümdar veya onun izniyle kurumlara bir gaye için verilmesidir. Buna irsadi gayr-ı sahih dendiği gibi evkâf-ı gayr-ı sahiha da denmektedir. Bkz. Z. Kazıcı, İslami ve Sosyal Açıdan Vakıflar, İstanbul 1985, s. 92.

¹⁷ Bu tür vakıf örnekleri Anadolu ve Rumeli coğrafyasında çoktur. Teorik olarak irsadi vakıfların yapısı hakkında; B. Yediyıldız, *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 170-171. Yine M. Öz, "Merkeziyetçi İmparatorluğa Doğru Fatih Devrinde Siyasi ve Sosyal Değişmeler", *Türk Yurdu*, 190, (2003), s. 28-31; ve O. Özel, "Limits of the Almighty: Mehmed II's Land Reform Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/2, (1991), p. 224-246.

¹⁸ Şeyh Bâli Efendi'nin ismi hakkında çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır. Bu konuda Osmanzâde Hüseyin Vassaf'ın *Sefîne-i Evliya* isimli eserinde anlatıkları oldukça ilginçtir. Rivayete göre Şeyh Bâli Efendi, Sofya'da arabasına şarap yükleyerek pazara satmaya giden bir gayrimüslim ile karşılaşır; gayr-i müslime, arabadaki yük nedir diye sorar. Hristiyan köylü utancından bunlar şaraptır diyememiştir. Hristiyan köylünün bulunduğu gören Bâli Efendi, "galiba fiçda bal var" diyerek gayr-i müslimi rahatlatmaya çalışmıştır. Daha sonra "bana biraz bal ver" diyen Şeyh Bâli Efendi'ye, satıcı; "efendim bu bal size layık değildir" diyebilmiştir. İsrarla şeyhin "hele ver bir bakayım" talebi karşısında, utana sıkıla fiçdan şarap dökmeye çalışan köylü, fiçdan şarap yerine balın aktığını görmüştür. Köylü bu duruma çok hayret etmiş ve bu kerametini ona ait olduğunu ifade ederek, "Bir bakışta bâdeyi/şarabı bâl eyledi" demiştir. Bunun üzerine Şeyh Efendi, Bâli ismiyle çağrılır olmuştur. Bk. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, c. III, s. 341. Ayrıca Bkz. Halil Celep, a.g.e., s. 28.

de vardır. Felsefe ve tasavvuf konularında değerli eserler kaleme alan Şeyh Bâli Efendi, bulunduğu bölgedeki insanların güvenini kazanmıştır. Çünkü Şeyh Bâli Efendi, Müslüman veya gayrimüslim olmalarına bakmadan herkese yardım ederek Sofya bölgesinde birlik ve beraberliği tesis etmiştir¹⁹.

Şeyh Bâli Efendi'nin vefat tarihini de tarihlendirmek güçtür. Taşköprülüzâde Ahmet Efendi'ye göre Şeyh Bâli Efendi'nin vefat tarihi H.950/1543 olmalıdır. *Eş-Şakâikü'n-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* isimli eserde yazar; “*Birçok büyük âlimin vefat tarihlerini bilemediğim için kitabı, Osmanlı Sultanlarının tertibine göre sıraladım*” demektedir²⁰. Yazara göre Şeyh Bâli Efendi'nin vefat tarihi, Kanunî Sultan Süleyman dönemine denk gelmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Şeyh Bâli Efendi'nin vefat tarihi H.958/1551 olarak gösterilmektedir²¹. Benzer şekilde Ayverdi'nin, Şeyh Bâli Efendi Tekkesi üzerinde okuduğu levhada şeyhin vefat tarihi H.958/1551 olarak gözükmektedir. Demek oluyor ki Şeyh Bâli Efendi, tam olarak Padişah Kanuni Sultan Süleyman devrinde vefat etmiştir. Nitekim türbe kapısındaki kitabede Sofyalı Bâli Efendi'nin vefat tarihi H.958/1551 olarak belirtilmiştir²².

Şeyh Bâli Efendi yaşadığı dönemde devlet adamlarına yazdığı mektuplarla kendisinin bahsettirmiştir. Nitekim onun, Osmanlı Padişahu Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı mektup çok iyi bilinmektedir. Bundan dolayı padişah, yakınlığın nişânesi olarak Zigetvar Seferi'ne giderken Sofya yakınlarındaki Bâli Efendi Tekkesi'ne uğramıştır. Tekkede, Padişah ile şeyhin görüşmesi sırasında yanında bulunan askerler, tekkenin koruluğuna ve etraftaki bağlara zarar vermişlerdir. Bu yüzden Zigetvar Seferi'nin sonuçlanmasından sonra devlet adamları, verdikleri rahatsızlıktan dolayı tekkeye çeşitli hediyeler göndererek Bâli Efendi Tekkesi şeyhinin gönlünü almaya çalışmışlardır²³. Devlet adamları sefere giden askerlerin koruluğa zarar verdiğini biliyor olmalı ki; Padişah II. Selim, Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonra tekkedeki şeyh ve müritlerin gönlünü tekrar almaya çalışmıştır. Nitekim tekkenin bulunduğu ormanlık alan Padişah II. Selim tarafından temliknâme ile Bâli Efendi Vakfı'na tahsis edilmiştir.

¹⁹ Maria Kalcın- Krassımira Mutafova: “Historical Accounts of the Halveti Shaykh Bâli Efendi of Sofia in a Newly Discovered Vita Dating from the Nineteenth Century”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, XII, (2001), p. 341-342.

²⁰ Taşköprülüzâde Ahmet Efendi, *Eş-Şakâikü'n-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul 1989, s. 15

²¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, C. III, s. 227- 228

²² Bâli Efendi Türbesi'nin giriş kitabesinde:

“Mâte şeyhü'l-küllî kutbu'l-ârifin
Tâliben bi'r-râğbeti sübbühahû
Revvehallahû bi-rûhi sırrihû
Sabbera fi'l-cenneti habbühahû
Elhemallahû lenâ târihahû
Kaddesallahû Te'âlâ rûhahû sene 958/1551” yazmaktadır. Bk. Halil Celep, *a.g.e.*, s. 34

²³ Evliya Çelebi *a.g.e.*, C. III, s. 227-228.

Sosyolojik olarak Osmanlı Padişahlarının tekke şeyhlerinin faaliyetlerini ilgiyle takip ederek onlara yakınlık göstermesi dikkat çekicidir. Nitekim Mardin'e göre bu husus, Padişahların özellikle şeyh ve dervişlerin gücünden çekindiğinin bir göstergesidir²⁴.

Şeyh Bâli Efendi'nin dini-tasavvufi ciheti Osmanlı Devleti'nin kültür hayatı için daha büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle onun mensubu olduğu Halvetiyye Tarikatı; Muhyiddin-i Arabî'nin *Vahdet-i Vücûd* görüşünden etkilenmiştir. Nefsin kötülük ve günahlardan arındırılmasını esas alan tarikat, sesli zikre büyük önem vermiş ve bunu gerçekleştirirken müzik aletleri kullanmıştır. Şeyh Bâli Efendi yetiştirdiği birçok halifesini irşat amacıyla çevreye göndererek düşüncelerini anlatmıştır. Görüşlerini Rumeli sahasında yayan Şeyh Bâli Efendi, her kesimden insanın sohbetlerine katıldığı bir çevre meydana getirmiştir²⁵. Tekkesine gelen misafirlerin seviyelerine göre hitap eden Şeyh Efendi, bölgede yakından takip edilen bir kişi hâline gelmiştir. Şeyh Efendi'nin tekkesi zamanla Rumeli'de yaşayan Müslümanlar kadar, gayrimüslimler tarafından da dikkatle takip edilmeye başlanmıştır²⁶. Benzer şekilde Şeyh Efendi'nin dili ve duasındaki bereketinden Padişah Kanûni Sultan Süleyman'ın da etkilendiği anlaşılmaktadır²⁷.

Şeyh Bâli Efendi'nin Sofya yakınlarında ikamet ettiği köyün ismi erken devir kaynaklarında Salâhiyye veya Sâlihiyye olarak belirtilmektedir. Ancak tekkenin bulunduğu köyün ismi, XIX. yüzyıl kaynaklarında Bâli Efendi Karyesi²⁸ olarak değiştirilmiştir. Vitoş Dağı eteklerinde bulunan Salâhiyye Köyü, hem şeyhin müritlerinin, hem de gayrimüslim unsurların bir arada yaşadığı yerleşim yeri haline gelmiştir²⁹. Bu dönem-

²⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler*, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 87.

²⁵ Osmanlı döneminde Anadolu coğrafyasında var olan bütün tarikatlardan Rumeli'ye de yayıldıkları bilinmektedir. Rumeli'de yayılan tarikatlardan içerisinde daha çok ilgi gören tasavvufi oluşumlardan birisi Halvetiyye tarikatıdır. Bâli Efendi ise bu tarikatın bölgedeki ilk şeyhlerindendir. Rumeli sahasında Halvetiyye Tarikatı, özellikle Sofya ve Filibe'de geniş faaliyet alanı bulmuştur. Şeyh Bâli Efendi'nin hayatta iken yürüttüğü irşat faaliyetleri, XVII. yüzyılda Sofya şehrini Halvetiyye Tarikatı'nın merkezi durumuna getirmiştir. Şeyh Bâli Efendi'nin vefatından sonra onun müritleri tarikatı bölgeye tamamen yerleştirmişlerdir. Halvetiyye Tarikatı'nın müritleri tarafından Sünbülüyye, Şemsiyye-Sivasiyye, Gülşeniyye, Uşakiyye, Sa'diyye adıyla bölgede yeni kollar oluşturulmuştur. Halvetiyye Tarikatı'nın bu kolları Rumeli'de Tatarpazarı, Samakov, Vidin, Sofya, Varna, Nevrokop, Filibe, Yanbolu, Aydos, Hacıoğlupazarı, Silistre, Pravadi, Rusçuk ve Köstendil şehirlerine yayılmıştır. Şeyh Bâli Efendi, Halvetiyye Tarikatı'nın şeyhi olarak birçok derviş yetiştirmiş ve kimi kaynaklara göre yetmiş bin müride ulaşmıştır. Bk. H. Celep, *a.g.e.*, s. 18

²⁶ Şeyh Bâli Efendi'nin kişiliği ve felsefesi sadece Müslümanlar tarafından değil, aynı zamanda Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından da takdir edilmiştir. Ünlü Bulgar Coğrafyacısı Pavel Deliradev onun hayatı ve faaliyetleriyle ilgili araştırmalar yaparak insanlar arasında barış ve sevgi telkin ettiğini ifade etmiştir. Bk. Halil Celep, *a.g.e.*, s. 30.

²⁷ Mehmed Mecdi Efendi, *a.g.e.*, İstanbul 1269, s. 522. Ayrıca Bk. Mustafa Kara, *a.g.m.*, s. 20-21.

²⁸ Salâhiyye Köyü'nün ismi son dönem kaynaklarında Bâli Efendi Karyesi olarak geçmektedir. Bk. Sofya Şer'iyye Sicili 309/4-b ve Sofya Şer'iyye Sicili 309/5-a.

²⁹ Sofya sicillerinde Bâli Efendi Köyü'nde gayrimüslimlerin yaşadığını ortaya koyan kayıtlar vardır. 25 Rebi'ül-âhîr 1138/31 Aralık 1725 tarihli bir belgede; "...Bâli Efendi nâm karye sükkâmından olub hâlik olan ..." ifadesi yer almaktadır. Bk. Sofya Şer'iyye Sicili, 306/37-c

de Bâli Efendi Çiftliği olarak ifade edilen alanın çınar, meşe, kavak ve ardıç ağaçları ile dolu olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Bâli Efendi ve müritleri, diğer bölgelerde kolonizator Türk dervişlerinin yaptığı gibi, Vitoş Dağı'nın yamacında, ağaçlarla kaplı ıssız bir alanda kendilerine göre bir hayat kurmuşlardır. Şeyhin vefatından kısa bir süre sonra muhtemelen H.960/1553 tarihinde Abdülaziz oğlu Kadı Abdurrahman tarafından Salâhiyye Köyü'nde türbe inşa ettirilerek burası hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ziyaret mekânı hâline getirilmiştir.

Bâli Efendi Tekkesi'nin bulunduğu bölgenin daha başka özellikleri de vardır. Tekkenin, Vitoş Dağı'nın yamacında bulunmasından dolayı, dağdan gelen kar suları vakfa ait değirmenlerin çalışmasına katkı yapmıştır³⁰. Öte yandan Bâli Efendi Tekkesi'nin bulunduğu sahada, kaplıca suyu da çıkmaktadır. Bölgede kaplıca suyundan istifade edebilmek için zaman içerisinde hamamlar tesis edilmiştir³¹.

Şehircilik açısından Sofya kazası yakınındaki Salâhiyye/Bâli Efendi Köyü, burada bulunan tekke ve türbe merkezli bir yerleşim planı üzerinden genişletilmiştir. Vakıf kurumu ile ayakta tutulan tekke ve türbe, elde edilen temlik ve yapılan yardımlarla Vitoş Dağı eteklerindeki yerleşim sahasını geliştirmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'nin bulunduğu mekâna yeni binalar yapılmıştır. Geniş bir sahada kendi dinî faaliyetlerini yürüten tekke, diğer taraftan da iktisadî gücünü geliştirmiştir. Osmanlı arşivindeki 61, 492, 539 ve 566 numaralı Sofya tahrir defterlerinde tekkede; şeyh, imam, müezzin, hatip, kervansaraycı, mu'arriif, kayyum, niyabet kadrolarının yanı sıra; sükkân-ı hücerât yani hücrelerde kalan dervişlerden bahsedilmektedir. Dolayısıyla yedi kişilik vakıf personelinden başka, hücrelerde kalan yedi dervişi de hesaba katarsak tekkede en az on dört kişi daimi olarak ikamet etmektedir³².

Tahrir defterlerinde Şeyh Bâli Efendi Vakfı ile ilgili dikkat çeken başka bir husus; Şeyh Efendi'nin para vakıfları hususunda dile getirdiği görüşlerinin, onun vefatından sonra vakfında uygulanmasıdır. Öyle ki XVI. yüzyıl sonlarında yani Padişah III. Mehmed devrinde hazırlanan 61 numaralı Mufassal Sofya Tahriri'nde ve daha sonraki Sofya tahrirlerinde vakfın işlettiği yüklü miktardaki para gelirinden bahsedilmektedir. XVII. yüzyıla ait arka arkaya tutulmuş 61, 492, 539 ve 566 numaralı Sofya tahrir-

³⁰ Tapu Tahrir Defteri, nr. 61, s. 712; Tapu Tahrir Defteri, nr. 566, s. 666, Tapu Tahrir Defteri, nr. 539, s. 694-695.

³¹ XVI. yüzyılda kaplıca suyunun yüzeye çıktığı kısımda binalar yapılarak gelip gidenlerin dinlenmesi için kolaylık sağlanmıştır. Evliya Çelebi buradaki kaplıca suyunun çok sıcak ve biraz kükürtlü olduğunu yazmaktadır. Bu kaplıcaya bölgedeki Bulgar, Sırp ve diğer unsurlar tedavi amacıyla sık sık gelip gitmektedirler. Kaplıca suyunun en büyük özelliği frengi, cüzzam, sirpençe ve akıl hastalarının tedavisinde kullanılmasıdır. Bk. Evliya Çelebi *a.g.e.*, C. III, s. 227.

³² Tekke personeli için bk. Tapu Tahrir Defteri, nr. 61, s. 712; Tapu Tahrir Defteri, nr. 492, s. 712 ve Tapu Tahrir Defteri, nr. 539, s. 694-695. Öte yandan Merhum Kıncı Subaşı, tekkede kalan yedi dervişe cüz okumaları şartıyla ayda 25 akçe, yıllık olarak da 2100 akçe tahsis etmiştir. Bk. Tapu Tahrir Defteri, nr. 539, s. 695.

lerinde *meblağ-ı vakf* başlıkları altında; Budin Mirimirân-ı Merhûm el-maktûl Mustafa Paşa'da 200.000 akçe, merhûm Mesih Voyvoda'da 40.000 akçe, merkurum Kınacı Subaşı'da 25.000 akçe, merhûm Solak Mehmed'de 3.000 akçe, merhûm Turgud Dede'de 1.200 akçe, Veli Bey'de 6.000 akçe ve İlyas bin Turgud'da 1.200 akçe olmak üzere 276.400 akçelik meblağ karşımıza çıkmaktadır. Vakıf yönetimi, paraların işletilmesi yoluyla yıllık olarak hemen hemen 40.000 akçe gelire sahip olmaktadır. Belirtilen bu para gelirlerinden başka vakfın altı adet değirmeni, kervansaray, dükkanları ve hamam işletmelerinin varlığı da dikkate alındığında, tekkenin mali durumunun çok iyi olduğu anlaşılmaktadır³³. Vakfın gelirleri müsakkafât türü gelirlerden ziyade, vakıf paralarının ribâ/istirbah yoluyla işletilmesinden oluşmuştur. Bu yüzden Şeyh Bâli Efendi'nin para vakıfları konusunda savunduğu fikirler, kendi adıyla yaşatılan tekkesinde yakından takip edilmiştir. Sonuç olarak Şeyh Bâli Efendi'nin XVI. yüzyılda para vakıfları hakkında Kanuni Sultan Süleyman'a, Vezir-i azam Rüstem Paşa'ya, Rumeli Kazaskeri Çivizade'ye ve onun talebesi Şah Çelebi'ye hitaben yazdığı mektuplardaki görüşleriyle vakfındaki uygulamalar benzerlik arz etmektedir³⁴.

Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın malî yapısı XVI. yüzyıl sonlarında iyi olmasına rağmen, yapılan yardımlar ve tahsisatlar zaman içerisinde tekkenin gücünü ve etki alanını daha da arttırmıştır³⁵. Bu manada Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na Padişahların ilgisi, XVII. yüzyılda da devam etmiştir. Nitekim 10 Rebi'ü'l-âhir 1027/6 Nisan 1618 tarihinde Padişah II. Osman tarafından Sofya Kadısı Mevlana Sadık'a gönderilen beratta, Şeyh Bâli Efendi Türbesinde bulunan türbedarın günlük 12 akçelik tahsisatının *Kıremikofça Hasları Mukataası* mahsulünden alınması istenmiştir³⁶. (Tablo-I)

³³ Vakfın gelirleri giderleri, mülkleri ve kiracları tahrir defterlerinde tek tek belirtilmiştir. Bk. Tapu Tahrir Defteri, nr. 61, s. 712; Tapu Tahrir Defteri, nr. 492, s. 712; Tapu Tahrir Defteri, nr. 539, s. 694-695 ve Tapu Tahrir Defteri, nr. 566, s. 666.

³⁴ Bâli Efendi mektuplarında konunun hem ilmi hem de iktisadi açılardan para vakıflarının yasaklanmasının yol açacağı sosyal sıkıntılara değinmiştir. Şeyhin popüler manada tepkisini dile getirdiği bu mektuplar yaşadığı dönemin zihniyetinin anlaşılması için önemlidir. Dolayısıyla yazılan mektuplarla tartışma teorik zeminden pratığe çekilerek para vakfı yaşağının gündelik hayata etkileri tespit edilmektedir. Ayrıca bütün bu tartışmalarda konunun gerçekçi biçimde çözüme kavuşturulması gerektiği savunulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", İslâm Araştırmaları Dergisi, sy. III, (1999), s. 127-128.

³⁵ Padişah Kanuni Sultan Süleyman'ın ve arkasından II. Selim'in yaptığı temliklere ve gösterdiği ilgiye rağmen, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın iktisadi düzeninde sıkıntılar da vardır. Örneğin Padişah III. Murad devrinde yaşanan sıkıntılardan biri, yöneticilerin vakıf gelirlerini topladıktan sonra bunları başka yerlere harcamalarıdır. Nitekim 2 Şaban 993/28 Ağustos 1585 tarihli mühimme kaydında ifade edildiğine göre; Salâhiyye Köyü'nde bulunan Bâli Efendi Tekkesi Vakfı'nın gelirlerinin hemen toplanarak mütevelliyeye teslim edilmesi için emirname gönderilmiştir. Bk. BOA. A.DVNS. MHM. d. 73, s. 114. Ayrıca 29 Zilkâde 1174/2 Temmuz 1761 tarihli hükümde cami, han ve tekeden sorumlu olan mütevellinin işgalinin durdurulması istenmiştir. Vakıf mütevellisinin hem vakıf mülkleri üzerinde, hem de Bâli Efendi Köyü'ndeki kimi reayannın arazileri üzerinde tasarruf oluşturduğu, menziller inşa ederek halka ziyet verdiği ifade edilmektedir. Bk. BOA. C. BLD. 5965.

³⁶ Sofya Şer'iyye Sicili I, 245-b

Tahrirlerde bahsedilen Salâhiyye Köyü'nde vakfa ait kervansaray, H.1015/1703-4 tarihinde Ekmekçizâde Ahmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Bâli Efendi Köyü'ne yolcuların konaklayabilmeleri için hem 40-50 odalı bir han, hem de buraya gelen kişilerin mal alıp satabilmeleri için yaklaşık 50 adet dükkandan oluşan yapılaşmaya imza atmıştır³⁷. Salâhiyye Köyü'nde tekke etrafında başlayan şehirleşme, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın yüzü suyu hürmetine bundan sonra da sürdürülmüştür. Örneğin Sofya Kadısı Abdurrahman Efendi, Bâli Efendi Türbesi'nin yanına hem yeni bir cami inşa ettirmiş, hem de eskiden var olan türbe ve tekke binalarını restore ettirmek suretiyle, klasik dönem Osmanlı şehirciliğinin vakıf sistemleri üzerinden aşama aşama nasıl geliştirildiğini göstermiştir. Yapılan bu eserler, Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'nin bulunduğu mekânı ıssız bir bölge olmaktan çıkararak, gece ve gündüz misafirlerin konakladığı, alışveriş yaptıkları bir kasaba hüviyetine kavuşturmuştur. Böylece Salâhiyye Köyü'nde Şeyh Bâli Efendi'nin hayatta olduğu dönemde tekke binası ile başlayan yapısal gelişim, kimi zaman temlikler kimi zaman da yapılan bağışlarla büyük bir değişim gerçekleştirilmiştir. Bölgenin bu değişiminde Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve II. Osman devirlerinde yapılan tahsisatların ve yardımların büyük etkisi vardır. Aynı şekilde askerî sınıftan Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın Bâli Efendi Tekkesi etrafına inşa ettirdiği kervansaray ve 50 adet dükkandan oluşan çarşıyı da unutmamak gerekmektedir.

2. Tekkeye Yönelik İhsanların Süreklilik Kazanması

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasi açıdan Orta Avrupa ve Balkanlardaki egemenliğin korunabilmesi için rakip devletlerle mücadelenin arttığı bir yüzyıldır. Siyaseten güçlü konumunu korumak niyetinde olan devlet, bir taraftan geleceği için değişen ve gelişen koşullar karşısında islahatlar yaparak bozulan kurumlarını yeniden ayağa kaldırmaya çalışırken, diğer taraftan da var olan vakıf müesseselerini korumak ve desteklemek suretiyle onların mevcudiyetinden güç almaya çalışmıştır. Bu manada XVIII. yüzyıl içerisinde Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na karşı Osmanlı Padişahlarının ve halkın tekkeyi himaye edici politikalarının sürdürüldüğü bir yüzyıl karşımıza çıkmaktadır.

XVIII. yüzyılda Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na devlet gelirlerinden tahsisat ayıran ilk Padişah III. Ahmed olmuştur. Önceki yüzyıllarda Padişah Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve II. Osman'ın Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na tahsisatları söz konusu iken, şimdi Padişah III. Ahmed, Şeyh Bâli Efendi Türbesi'ndeki personel için tahsisat koydurarak buradaki kişilerin desteklemesine katkıda bulunmuştur. Nitekim Padişah III. Ahmed'in *Sofya Gümriği Mukataası* gelirinden günlük 20 akçeyi türbe personel için ayırdığını, 14 Şevval 1122/13 Ekim 1710 tarihli beratta ifade etmiştir³⁸.

³⁷ Evliya Çelebi *a.g.e.*, C. III, s. 227-228.

³⁸ BOA. C. EV. 32804

Benzer şekilde, 17 Şaban 1154/28 Ekim 1741 tarihinde Osmanlı Padişahı I. Mahmud'un gönderdiği fermanında; Şeyh Bâli Efendi Câmîi'nde imam ve hatip olan Ahmed Efendi'nin vefatıyla yerine atanan oğlu Abdurrahman'a, *Sofya İhtisab Mukataası* malından günlük 20 akçe tahsisat ayrıldığı belirtilmiştir³⁹. Görüldüğü üzere tıpkı Konya'da bulunan Mevlevî Dergâhı'nda olduğu gibi, Halvetî tarikatına mensup şeyh ve dervişlerin devlete bağlılıklarını artırıcı unsurlardan birisi olan tahsisatlar, vakıf için sık sık kullanılmaya başlanmıştır. Padişahın yaptığı bu yardımlar, ister taâmiye/yemek bedeli şeklinde olsun, isterse vazife karşılığı maaş şeklinde olsun tekkeler için oldukça önemlidir⁴⁰.

Devlet adamlarının yaptığı yardımlar kadar süreklilik arz etmese de zaman içerisinde vakıf, halk tarafından da desteklenmiştir. Örneğin 16 Receb 1173/4 Mart 1760 tarihinde Sofya Kazası merkezinde bulunan Mensur Hoca Mahallesi'nden Seyyide Hadice Hatun, Yukarı Bana Köyü'ndeki çiftlik ve bahçesini; Salâhiyye Köyü'deki değirmen, iki katlı ev ve fırını; Pogra Köyü sınırları içerisindeki altı gözlü değirmenin gelirlerini ve 200 kuruş parasını; Siyavuş Paşa ve Bâli Efendi camilerindeki din görevlileri için vakfetmiştir⁴¹.

XVIII. yüzyılda Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın faaliyetlerinin desteklenmesi hususu, yine Osmanlı Padişahlarının öncelikli görevleri arasındadır. Bu itibarla Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'ndeki Halvetî Tarikatı'na mensup dervişlere karşı devletin daima olumlu bir tavır içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Padişah I. Abdülhamid geçmişten beri Şeyh Bâli Efendi Tekkesi ile var olan iyi ilişkileri sürdürmeye devam etmiştir. Bunun için hazırlanan 24 Ramazan 1182/1 Şubat 1769 tarihli beratta; yevmi iki akçe ile İbrahim Efendi'yi cami hatibi ve şeyhi olarak görevlendirmiştir⁴². Padişah I. Abdülhamid, cami hatibi için tahsisatını *Berzenik Mukataası*'ndan yapmıştır. Nitekim mukataa emini Hasan Ağa, 12 Muharrem 1201/4 Kasım 1786 tarihinde gönderdiği arz ile Şeyh Bâli Efendi Vakfı camisine hatib ve şeyh olan kişilere yıllık 720 akçelik bedelin ödendiğini ifade etmiştir⁴³.

Padişah I. Abdülhamid devrinde Berzenik Mukataası'ndan yapılan tahsisatın ödenmesinde zaman zaman sorunlar yaşanabilmiştir. Kayıtlara göre mukataa gelirinin azalmasına bağlı olarak yaşanan sorunlar, Padişah III. Selim devrine gelindiğinde

³⁹ BOA. C. EV. 7273/1- 2 ve BOA. C. EV. 20786

⁴⁰ Bu konuda Rüya Kılıç, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sıfı Geleniğin Taşınıcıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 19.

⁴¹ VGMA. Deft. 739/6, s. 273-275. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bâli Efendi Vakfı'na yapılan yardımlar hakkında çeşitli vakfiyeleri bulmak mümkündür. Sofya sakinlerinden Müftü El-hâc İbrahim Efendi bin El- hâc Mustafa; Yeğen Bey isimli bahçesini, Elmalı, Kazovası, Banşur ve Değirmenlerönü mezarlarını vakfetmiştir. Müftü Efendi'nin bu akarâtı Sofya'daki Nakşibendi Hangâhı, Bâli Efendi Tekkesi ve Kamer Hatun Zaviyesi şeyhlerine tahsis etmiştir. Bk. *VGMA. Deft.* 629, s. 20

⁴² BOA. C. EV. 20630-1

⁴³ BOA. C. EV. 20630-2

Berzenik Mukataası'ndan tekkeye verilen yıllık payın tahsil edilemez duruma gelmesine kadar varmıştır. Bu dönemde Şeyh Bâli Efendi Vakfı yetkilileri mukataa eminine başvurarak hakları olan bedellerin ödenmesini talep etmişlerdir. Nitekim Başmukataa emininin H.1203/1788 tarihli arzında, söz konusu Berzenik Mukataası'ndan Şeyh Bâli Efendi Vakfı türbe hademesinin 354 kuruş alacağı olduğu ifade edilmiştir. Bu yılda Berzenik Mukataası'nın gelirinin 1065 kuruş olduğu ve bu gelirden 689 kuruşunun devam eden savaşlar nedeniyle doğrudan *Belgrad Topçuları Mevacibi*'ne havale olunması hasebiyle miriye dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Mültezim Sofyalı el-hâc Hasan ise kendini savunarak mukataa gelirinden 380 kuruş kaldığını, bu paradan Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na verilmesi gereken 354 kuruşu ödeyemeyeceğini belirtmiştir. Bu durumda Başmukataa emini, mevcut paradan vakfa bir miktar ödeme yapılmasını, kalan vakıf bakiyesinin ertesi yıl yani H.1204/1789 senesi mukataa hasılatından ödenmesini uygun görmüştür. Böylece H.1204/1789 yılı mukataa gelirinden önce Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın tahsisatının ödenmesi karara bağlanırken, kalan paradan Belgrad Topçularının havalesinin gönderilmesi ferman buyrulmuştur⁴⁴. Görüldüğü üzere savaşlardan dolayı hazinenin paraya olan ihtiyacı artmış olsa da Osmanlı Padişahları, Şeyh Bâli Efendi Vakfı personelinin gönlünü almayı bilmiştir. Belgelerde Şeyh Bâli Efendi Vakfı personeline “*zerre kadar ezâ verilmemesi*” yönünde talimatın olması, Padişahların tekkeye bakışını açıkça ortaya koymaktadır.

Padişah III. Selim'in Şeyh Bâli Efendi Vakfı personelini gücendirmemek için hassas davrandığını sadece Berzenik Mukataası tahsisatının gecikmesi sırasında gönderdiği ferman ile değil, aynı zamanda 3 Şevval 1205/5 Haziran 1791 tarihli emriyle de görmek mümkündür. Tekkenin hemen batı tarafında bulunan vakfa ait hanın, vakıf parası ile tamir edilmesi mümkün olmayınca konu, Padişah III. Selim'e intikal ettirilmiştir. Padişah III. Selim'e sunulan vakıf arzında söz konusu hanın çatısındaki kiremit ve kurşunların yenilenmesi işinin 6000 kuruşa yapılabileceğinin ifade edilmesinden sonra, Padişah gerekli tamirat bedelini vakfa göndermiştir⁴⁵. Bu durum Neumann'a göre, Osmanlı devrinde şeyhlerin devlete olan bağlılığını arttıran bir unsurdur⁴⁶.

Böylece Padişahların, askerî sınıf mensuplarının ve reayadan kimi kişilerin yaptığı tahsisatlarla Şeyh Bâli Efendi Vakfı; tekke, cami, türbe, çeşme, kervansaray ve dükkânlardan oluşarak geniş bir yapı sistemine kavuşmuştur. Nitekim 2 Zilhicce 1207/11 Temmuz 1793 tarihli sicil kaydında ise ilk kez Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın medresesinden bahsedilmektedir. Salâhiyye Köyü'ndeki Halveti tekkesi ile başlayan dinî yapılaşma süreci, medresenin eklenmesiyle yeni bir boyut daha kazanmıştır. Padi-

⁴⁴ 29 Cemâziye'l-âhir 1204/16 Mart 1790. Bk. Sofya Şer'iyye Sicili 162/11-a

⁴⁵ BOA. C. BLD. 3663

⁴⁶ Christoph K. Neumann, “19. Yüzyıla Girerken Konya Mevlavî Asitanesi ile Devlet-Arasındaki İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. II, (1996), s. 171-173. Ayrıca Bk. Ahmet Köç: “Mevlevîler ve Devlet: Ankara Mevlevîhanesi Örneği: Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim”, *Belleten*, sy. 276, Ankara (2012), s. 549.

şah III. Selim tarafından düzenlenmiş beratta, Mevlana Hasan'ın ehil ve müstehak bir müderris olarak medresede görevlendirildiği ifade edilmektedir⁴⁷.

Öte yandan XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde; Padişah III. Selim, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nda ortaya çıkan tahsisat anlaşmazlığını da çözmüştür. 12 Safer 1214/16 Temmuz 1799 tarihinde yazılan emirde Berzenik Mukataası'ndan vakfin türbe hademesi için ayrılan 354 kuruşluk yıllık tahsisat üzerinde yeniden inceleme yapılmıştır⁴⁸.

3. XIX. Yüzyıl: Vakfın Sınırların Dışında Kılması

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde siyasi, iktisadi ve askerî açılardan ayrı ayrı sonuçları olan bir yüzyıldır. Bu yüzyılın ilk yarısında, geçen yüzyıldan beri Rumeli topraklarında sürdürülen savaşlar karşımıza çıkmaktadır. Savaşlar nedeniyle Sofya kazası eski canlı günlerinden oldukça uzaklaşmıştır. Bu dönemdeki siyasi olayların askerî olaylarla ilişkili olduğu düşünüldüğünde; Rumeli topraklarındaki yeni gelişmelerin politik sonuçlarının olması kaçınılmazdır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar bölgedeki vakıfların tıpkı Anadolu coğrafyasında olduğu gibi kendi iç sorunları olmakla birlikte, vakıflar bu sorunlarını bir şekilde çözebilmişlerdir. Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın XIX. yüzyıldaki durumuna bakıldığında; vakfin belirli dönemlerde mali krizler yaşadığı, ancak bu durumu Padişahlar, askerî sınıf mensupları ve reayadan kimi kişilerin yardımları ile -geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi- aşmayı başardığı görülmektedir.

XIX. yüzyıl başlarında Padişah III. Selim devrinde tekke ve türbeye yapılan yardımlar daha da artmıştır. Nitekim Şeyh Bâli Efendi Türbesi'ne yapılan yardımların kaydedildiği malzeme defteri, toplumun hemen her kesiminden insanların buraya ilgi duyduğunu göstermektedir. 10 Cemâziye'l-evvel 1220/6 Ağustos 1805 tarihli malzeme defterinde türbe içerisinde bulunan malzemenin adı, cinsi ve kim tarafından vakfedildiği hususlarına kadar detaylı kayıtlar tutulmuştur. Deftere göre türbe içerisinde çok sayıda mushaf-ı şerif⁴⁹, kadife seccadeler, pirinç şamdanlar, sim kandiller, acem halıları, kitaplar ve Şeyh Bâli Efendi'nin mezarı üzerine örtülmüş iki adet ka'be örtüsü vardır. Bahsedilen malzeme; Bahkçızâde Mehmed Faik Efendi, Sofya Kadısı, Dellâlbaşı Abdullah Ağa, Sofyevî Şeyh Mehmed Efendi, Tiranlı İbrahim Paşa, Mirimirân Cafer Paşa, Abdi Paşa, El-hâc Osman Paşa, Yusuf Bölükbaşı, Sofya Hakimi Mehmed Fahreddin Efendi tarafından vakfedilmiştir⁵⁰. İsimlerini verdiğimiz ulemâ ve ümerânın türbeye yaptıkları yardımların maddi değeri küçük olmakla birlikte, Sofyalı Şeyh Bâli

⁴⁷ Sofya Şer'iyye Sicili 23/8-a

⁴⁸ Sadr-ı esbak Yusuf Paşa tarafından Berzenik Mukataası'ndan yapılan tahsisatta; görevli imama 20 akçe, Yasin okuyan kişiye 20 akçe, müezzine 15 akçe, ihlas ve hatim okuyan kişiye 15 akçe, fetih suresini okuyan kişiye 5'er akçe, revgan-ı zeyt bahası için 8 akçe, kandil cihetine 18 akçe, fakirler için yemek ücreti olarak 15'er akçe olmak üzere tahsisat ayırmıştır. Bk. Sofya Şer'iyye Sicili 311/9- 10.

⁴⁹ Sofya Şer'iyye Sicili 27/7-a

⁵⁰ Sofya Şer'iyye Sicili 27/7-a

Efendi Tekkesi'nin devlet adamları ile kurduğu yakınlığın önemli bir göstergesidir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Padişah II. Mahmud'un saltanatı sırasında -türbeye yapılan bağışlar dışında- Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'ne devrin vezir-i âzamlarından Hurşid Ahmed Paşa yüklü miktarda yardım yapmıştır. Hurşid Ahmed Paşa'nın tekkeye âmed ü şüd⁵¹ eden fukaraya taâmiye olmak üzere 2000 kuruş nezd etmiştir. Vezir-i âzam Hurşid Ahmed Paşa'nın Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'ne yaptığı bu tahsisata rağmen, Sofya kadısı vakıf parasının nasıl değerlendirileceği konusunda vakıf yönetiminden farklı bir uygulama başlatmıştır. Buna göre kadı efendi tekke yönetimine nakit olarak verilecek paranın, tekke şeyhi tarafından telef edilebileceğini düşünerek paranın, Sofya Debbağ Esnafı'na onu onbir buçuk(%15) üzerinden işletilmesini istemiştir. Kadı efendi ve müftünün onayı ile tekkeye tahsis edilen 2000 kuruş, Sofya Debbağ Esnafı'na; "*ribâ'î-î şer'î olduğu vecihle istirbâh olunub senevî hâsıl olan 300 kuruş neması tekke-i mezbûre şeyhine*" her yılın sonunda verilmesi şartıyla teslim edilmiştir⁵². Hurşid Ahmed Paşa'nın vakfa yaptığı tahsisatın işlemlerini yürüten Sofya kadısı Selim Mollazâde es-seyyid Abdurrahman Efendi, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na yapılan tahsisatın vakfedilmesi ile ilgili vakfiyeyi oluşturarak 1 Safer 1229/23 Ocak 1814 tarihinde işleme koymuştur. Böylece Sofya Debbağ Şeyhi Ali Efendi'nin, yıllık istirbah bedeli olarak Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na verdiği para ile tekke dışındaki kısımlarda çalışan tüm personelin maaşları karşılanmıştır⁵³. Nitekim 21 Rebi'ül-âhir 1288/10 Temmuz 1871 tarihli belgede Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Camii'nin muhasebesi gösterilirken, söz konusu Hurşid Ahmed Paşa'nın yaptığı tahsisatlar da belirtilmiştir⁵⁴. Görüldüğü üzere Sofya kadısı, Vezir-i âzam Hurşid Ahmed Paşa'nın tahsis ettiği vakıf paralarını onu onbir buçuk hesabıyla kiraya vererek vakıflarda sürekliliğin esas olması gerektiğini vurgulamıştır. Askerî sınıf mensubu Hurşid Ahmed Paşa'nın Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na para tahsis etmesi, bir Osmanlı bürokratinin resmi olmayan görevleri arasında vakıf kurumlarını desteklemenin de olduğunu göstermektedir. Zaten Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasını ve İslam dininin yüceltilmesini görev addeden Osmanlı yönetici sınıfı din ve devleti, "*din ü devlet*" şeklinde formüle ederek misyonunu ortaya koymuştur⁵⁵.

Padişah Abdülmecid devrinde Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın gelir kaynakları arasında önceki yüzyıllara göre bir değişim söz konusu değildir. Nitekim XIX. yüzyıl

⁵¹ Âmed ü şüd ifadesi farsça bir ifade olup gelip giden kişileri ifade etmektedir.

⁵² 2000 kuruşluk tahsisatın istirbah bedeli olan 300 kuruştan, 50 kuruş ayrılarak bu paranın vakıfta çalışan sair din personelinin maaşları için harcanacağı ifade edilmektedir. Bk. Sofya Şer'iyye Sicili 32/50-a ve Sofya Şer'iyye Sicili 32/64-b

⁵³ Bk. Sofya Şer'iyye Sicili 32/64-b ve Sofya Şer'iyye Sicili 32/65-a

⁵⁴ Aynı tarihlerde vakıf çatısı altında bulunan caminin aylık giderleri yaklaşık 215 kuruş civarındadır. BOA. EV. d. nr. 21871

⁵⁵ Bu konuda Şerif Mardin'e tekrar kulak vermek gerekebilir. "...din yönetici seçkinler için çok daha fazla devletin meşruiyetiyle ilgili bir konudur...". Bk. Ş. Mardin, *a.g.e.*, s. 162.

ortalarında vakfin çayırları, dükkanları ve menzili bulunmakla birlikte kervansarayı yıkılmış olmalıdır. Bu dönemde vakfin en önemli gelir sahası *nukûd-ı mevkûfe* yani vakıf paralarının işletilmesinden elde edilmektedir. Bu durum, Şeyh Bâli Efendi'nin daha hayatta iken savunduğu para vakıfları konusundaki görüşleri ile doğrudan örtüşmektedir. XIX. yüzyılda vakfin yine Şeyh Bâli Efendi'nin görüşleri çerçevesinde hareket ediyor olması; vâkıfın/kurucunun müesseseler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Nitekim H.1271/1854 yılından H.1275/1858 yılına kadar olan evkaf defterlerinde vakfin esas gelir kaynaklarının nukûd-ı mevkûfeden gelen gelirler olduğu görülmektedir. Bu yıllarda vakfin onu onbir buçuk hesabıyla işlettiği vakıf paralarından ortalama olarak yıllık 500 kuruş civarında geliri vardır⁵⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rumeli topraklarındaki esas sorun; bölgede özerk bir Bulgar yönetiminin kurulmasıdır. Yaşanan bu siyasî gelişme hem Şeyh Bâli Efendi Vakfı için, hem de bölgedeki diğer kuruluşlar için Osmanlı Devleti'nden kopuş anlamına gelmektedir. Her ne kadar Padişahlar, yardım istekleri ile çırpınan, hizmet veremez duruma gelen vakıflara kısmî olarak destek çıkmaya devam etmiş olsalar da yaşanan siyasî gelişmeler geri dönüşü olmayan bağımsız Bulgar Devleti'ne doğru gidişi hızlandırmıştır. Sonuç itibarıyla; uzun süreden beri Osmanlı Devleti ve toplumu adına Sofya'da faaliyet gösteren Şeyh Bâli Efendi Vakfı, yeni kurulan Bulgar Devleti'nin sınırları içerisinde kalarak, kendisine muhatap bulamamış ve bakımsızlıktan yok olmaya başlamıştır.

Bulgar Devleti'nin yönetimi altında var olma mücadelesi veren vakıf, eskiden olduğu gibi yine Osmanlı merkezî idaresinden yardım talep etmeye devam etmiştir⁵⁷. Sofya şehrindeki İslam eserleriyle ilgili başkente gönderilen bir raporda, Şeyh Bâli Efendi'nin eserlerinden bahsedilerek, cami, zaviye ve türbenin Bulgaristan Komiserliği tarafından zabt ve tahrip edilmesini önlemek için Osmanlı Devleti'nin buralara imam, müezzîn ve türbedâr atamasının zorunlu olduğu dile getirilmiştir. Bunun üzerine devrin Padişahı II. Abdülhamid, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nda görevli personelin maaşlarını ödenebilmeleri için aylık 1000 kuruş tahsisat ayırdığı, yine türbenin tamiri ve yanına yeni bir odanın yapılması için ilave 8000 kuruş daha gönderdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Böylece Sultan II. Abdülhamid -geçmiş asırlarda atalarının yaptığı gibi- Rumeli'deki kolonizatör Türk dervişlerinden olan Şeyh Bâli Efendi Türbesi'nin, Bulgarlar tarafından *pâ-mâl/* ayaklar altına alınmasını engellemek amacıyla 19 Rebi'ü'l-âhir 1315/17 Eylül 1897 tarihinde ferman göndererek talep edilen meblağ

⁵⁶ BOA. EV. d. nr. 14900 - BOA. EV. d. nr. 15513 - BOA. EV. d. nr. 15632 ve BOA. EV. d. nr. 21469.

⁵⁷ Bulgar Hükümeti Osmanlı eserlerinden kurtulmak için çeşitli bahaneler öne sürmüştür. Sofya'da modern şehir mimarisi oluşturma adı altında başlayan faaliyete müstakbel bir Versailles ve Postdam sarayları hayal edilerek tarihi eserler yok edilmiştir. Bk. Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 257-259.

havale etmiştir⁵⁸. Padişahın, Şeyh Bâli Efendi türbesine gönderdiği yardımlarla hem gerekli tamiratlar yapılmış, hem de talep edilen bir odanın inşaatı gerçekleştirilmiştir. 18 Safer 1319/6 Haziran 1901 tarihinde Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'ndeki tamirat ve inşaatlar bitirilerek bu yapıların açılışı gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in ihsan ve desteğiyle yapılan bu restorasyon faaliyeti Bulgar komiserlik heyeti, Sofya Müftüsü, Mebusân-ı İslamiyye Heyeti ve pek çok zevatın hazır bulunduğu sırada müftü efendinin okuduğu aşr-ı şerif ve arkasından "*Padişahım çok yaşa!*" dualarının tekrar tekrar okunmasıyla sona ermiştir⁵⁹. Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid, uyguladığı politikalarla bütün İslam âleminin sorunlarını çözmeye muktedir olmasa da onlara elinden geldiği kadar yardım edebilmeyi kendisine şîâr edinmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in kutsal yerleri himaye etme ve oralara hizmet götürme siyaseti gibi sürdürmekte olduğu bir diğer politikası ise hayırsever davranışları ve himaye siyasetidir. Padişahın kutsal yerler dışında evliya ve şeyh türbelerini tamir ettirerek buralara saygı göstermesi; Sultan II. Abdülhamid tipi hayırseverlik politikası olarak yansıtılmaktadır. İşte bu davranış tarzı Osmanlı Padişahının idaresi altında olsun veya olmasın, tüm Müslüman tebâyı kendi yanında toplama politikasının bir parçasıdır⁶⁰.

Sosyolojik açıdan din, halkları Osmanlı yöneticilerine bağlayan bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Din, kültürü denetleyen asıl unsur olduğu dönemlerde, toplumsal denetim kurmanın temel aracı olmuştur. Birleştirici bir unsur olarak din, toplumda bütünleşmeyi sağlayabilecek tek yoldur. Bu manada bir Osmanlı Padişahının yeni bir cami yaptırması veya bir tekkeyi tamir ettirmesi, devletin varlığını yeniden teyit etmek anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu tür hareketlerin ardından Osmanlı Devleti'nin Müslüman toplulukların hamisi olduğu fikrinin propagandası da yapılmış olmaktadır⁶¹.

Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Vakfı için Sultan II. Abdülhamid'in sürdürdüğü hayırseverlik politikası, Bulgar prensliğinin kurulması ve ardından bağımsızlık sürecinin başladığı döneme denk geldiği için ayrı bir önem taşımaktadır. Tekkenin Bulgar prensliği sınırları içerisinde kalması, Osmanlı Devleti ile tekkenin bağlarını birden bitirememiş, aşamalı olarak koparmıştır. Bulgar prensliğinin kurulmasına rağmen, Sultan II. Abdülhamid, Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın yardım ve tamirat isteklerini her zaman karşılarken, şeyh ve dervişler de Osmanlı Devleti'ne ve onun Padişahına hem saygı

⁵⁸ BOA. Y.PRK. MK.7/87.

⁵⁹ BOA. (A.MTZ.(04)), 70/34.

⁶⁰ Şerif Mardin'e göre Sultan II. Abdülhamid'in sembolik mekânizmalara olan derin bağlılığını görmek gerekir. Sultanın yaptırdığı imar faaliyetlerine karşı kendine has zekice kavrayışı vardır. Dolayısıyla bir taraftan okul, kuşla, silah fabrikası, demir yolu veya diğer kamuya ait bina yapım programları sürerken; diğer taraftan da İslamcı siyasetin parçası olarak kendi camilerini yapamayacak kadar fakir durumda olan köylerde sultanın bir cami yaptırması doğrudan doğruya devletin varlığını yeniden teyit etmek anlamlarına geliyordu. Bk. Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 93.

⁶¹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 93.

ve hürmet göstermişler, hem de vatan hasretlerini yüksek sesle dile getirmeye devam etmişlerdir⁶². Osmanlı Devleti'nin yaptığı tüm uyarılara rağmen, Bulgar prensliğinin Müslüman vakıfları üzerindeki politikası yok etmek şeklinde olmuştur. Bu dönemde Bulgar hükümeti tarafından Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na ait türbenin önünde bulunan cami 1886 yılında yıkılarak yerine, 1893 yılında kilise inşa ettirilmiştir. Şeyh Bâli Efendi Tekkesi geçirdiği iki korkunç yangından sonra yok olmuştur. Şeyh Bâli Efendi Tekke binası, daha sonra Anıtlar Derneği, Tarih Müzesi ve Sofya İslâm Cemaati'nin çabaları ile tamir ettirilmiştir⁶³. Sonuç olarak XX. yüzyıl başlarında Bulgaristan'da Türk idaresi sona ermiş olsa da çok eski dönemlerden beri faaliyette bulunan Türk Vakıfları hakkında tutulmuş ayrıntılı raporlar, Osmanlı arşivlerinde bulunmaktadır. Yayınlanan raporlarda diğer vakıflar gibi Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın durumu da özetlenmektedir. Kaynaklara göre XX. yüzyıl başlarında Şeyh Bâli Efendi Vakfı içerisinde tekke, tekkenin önünde bulunan cami, kahve dükkânı, ev, kebir taş han, kaplıca hamamı ve bostanlıktan bahsedilmektedir⁶⁴.

Sonuç

Osmanlı merkezî yönetimi ile Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Vakfı arasında geçmiş uzun asırlara dayanan bir ilişki söz konusudur. Halvetî Şeyhi Bâli Efendi, vakıf müesseselerindeki iktisadi zorluklara ve meydana gelen tahribatlara işaret ederek, para vakıflarının gerekliliğini savunmuştur. Yine Şeyh Bâli Efendi, para vakıfları konusunda tartışmaların devam ettiği dönemde halkın tepkilerini dile getirerek uygulamanın tekrar serbest bırakılmasını isteyen bir aksiyonerdir.

Sofyalı Şeyh Bâli Efendi'nin para vakıfları konusunda savunduğu fikirler, onun vefatından sonra kendi adıyla kurulan vakfının temel getirilerinden birisi olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıl tahrirlerinde vakfın yıllık *nukûd-ı mevkîfe* geliri 40.000 akçe (yaklaşık 4.444 kuruş) civarında iken, bu gelir kalemi XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, 500 kuruşa kadar düşmüştür. Aynı şekilde XIX. yüzyılda vakfa ait kervansaray ve dükkânların yıkılmasıyla musakkafât gelirleri de azalmıştır.

Şeyh Bâli Efendi'nin yaşadığı dönemde Padişah Kanuni Sultan Süleyman ve diğer devlet erkânı ile irtibat içinde olduğu anlaşılmaktadır. Padişah ile Halvetiyye şeyhi arasındaki yakınlık, tekkenin bulunduğu köyün ve tekke binalarının sürekliliğinin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Şeyh Bâli Efendi Vakfı binalarının mas-

⁶² Butros Abu Mennah, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al- Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, XV/1979, p. 148. Ayrıca Türkçe çevirisi için İrfan Gündüz, "Sultan Abdulhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüde es- Seyyadi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII- X, (1989- 1992), İstanbul 1995, s. 395.

⁶³ Halil Celep, *a.g.e.*, s. 22.

⁶⁴ XX. yüzyıl başlarında Bulgarlar adı geçen yapılardan caminin arsasında kilise inşa etmişler, zaviyeyi yıkmışlar, yine vakfa ait olan taş han, dükkânlar ve arazileri zapt etmişlerdir. Bk. Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. yüzyıl Başları)", *Belleten*, LIII, Sayı, 207-208, s. 702-703.

rafları temlik, tahsisat, yardım ve ihsanlarla karşılanmıştır. Şeyh Bâli Efendi Vakfı'nın imkânlarının genişletilmesi ağırlıklı olarak Padişahlar tarafından gerçekleştirilmekle birlikte, askerî sınıf mensupları ve ulemânın desteği de söz konusudur. XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın, II. Selim'in ve XVII. yüzyılda II. Osman'ın vakfa sağladığı imkânlar, kurumun gelişmesinde belirleyici etkiye sahiptir. Aynı dönemde askerî sınıftan Ekmekçizade Ahmed Paşa'nın ve ulemâdan Sofya Kadısı Abdurrahman Efendi'nin yardımlarıyla vakfın faaliyetlerinin daha da büyüdüğü görülmektedir.

XVIII. yüzyılda ise Osmanlı Padişahlarının tahsisatları diğer asırlarda olduğu gibi artarak sürmüştür. Önce III. Ahmed, daha sonra I. Mahmud ve I. Abdülhamid, Sofyalı Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na yardımlarını esirgemeyen hükümdarlardır. Bunları XIX. yüzyılda III. Selim ile başlayan süreç takip etmiştir. Himaye politikası bu yüzyılda özellikle II. Abdülhamid tarafından daha geniş manada sürdürülmüştür. XIX. asırda ümerâ sınıfından Hürşid Ahmed Paşa, Abdi Paşa, El-hâc Osman Paşa, Mirimirân Cafer Paşa, Yusuf Bölükbaşı ve Tiranlı İbrahim Paşa'nın; ulemâ sınıfından Balıkcızâde Mehmed Faik Efendi, Sofyalı Mehmed Fahreddin Efendi ve Sofya Kadısı'nın vakfa yaptıkları küçük bağışları da unutmamak gerekmektedir.

XVI. yüzyılda kurulmuş olan Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'nin Osmanlı Padişahları, devlet ümerâsı, din ulemâsı ve Sofya halkı ile iyi bir iletişim kurduğu açıktır. Diğer taraftan Şeyh Bâli Efendi Tekkesi'nin devlet ile olan ilişkilerinin her dönemde iki taraf açısından *yakın ve problemsiz* bir şekilde sürdüğü de görülmektedir. Halvetiye Tarikatı Şeyhi Bâli Efendi'nin gerek yaşadığı dönemde ve gerekse vefatından sonra yerine geçen şeyhlerin, Osmanlı merkezi yönetimi ile her hangi bir sorun yaşamamış olması; tekkenin faaliyetlerinin desteklenmesine olumlu yansıtıldığı gözükmektedir.

Tablo 1: Şeyh Bâli Efendi Vakfı'na Tahsisat Yapan Kişiler ve Tahsisât Türleri

No	Yüzyıl	Tahsisât Yapan Kişi	Tahsisât Türü
1	XVI. yüzyıl	Kanuni Sultan Süleyman	Şeyh Bâli Efendi ile mektuplaşma ve ilk temas
2	XVI. yüzyıl	II. Selim	Vakıf arazilerinin temliki
3	XVII. yüzyıl	II. Osman	Kiremikofça Hasları Mukataası'ndan 12 akçelik türbedâr tahsisâtı
4	H.1015/1703-1704	Ekmekçizâde Ahmed Paşa	Tekke etrafında han ve onun yanına sıralanmış 50 dükkan
5	H.1122/1710	III. Ahmed	Sofya Gümrüğü Mukataası'ndan vakıf personeline günlük 20 akçe tahsisât
6	XVIII. yüzyıl	Sofya Kadısı Abdurrahman Efendi	Tekke yanına cami inşâsı ve tekkenin tamiri

7	H. 1154/1741	I. Mahmud	Bâli Efendi Camii personeli için Sofya İhtisab Mukataası'ndan 20 akçe tahsisat
8	H.1173/1760	Seyyide Hadice Hatun	Yukarı Bana Köyü'nden çiftlik, bahçe ve Salâhiyye Köyü'nden değirmen, iki katlı ev, fırın ve Pogra Köyü'nden altı göz değirmen ve 200 kuruş para tahsisâtü
9	XVIII. yüzyıl	Müftü El-hâc İbrahim Efendi	Bahçe ve mezraa
10	H. 1182/1769	Padişah I. Abdülhamid	Berzenik Mukataası'ndan hatib ve şeyh için 60 akçe tahsisât
11	H. 1205/1791	Padişah III. Selim	Tekke ve diğer vakıf binalarının çatılarının onarılması için 6000 kuruş yardım
12	H.1214/1799	Yusuf Paşa	Personelle ve vakıf yapılarına tahsisat
13	H.1220/1205	Bahkçızâde Mehmed Faik Efendi	Kitap bağışı
14	XIX. yüzyıl	Sofya Kadısı	Kitap bağışı
15	XIX. yüzyıl	Dellâlbaşı Abdullah Ağa	Kitap bağışı
16	XIX. yüzyıl	Sofyevî Şeyh Mehmed Efendi	Kitap bağışı
17	XIX. yüzyıl	El-hâc Osman Paşa	Türbe için çeşitli vasıflarda mefruşat
18	XIX. yüzyıl	Yusuf Bölükbaşı	Türbe için çeşitli vasıflarda mefruşat
19	XIX. yüzyıl	Sofya Hakimi Mehmed Fahreddin Efendi	Türbe için çeşitli vasıflarda mefruşat
20	XIX. yüzyıl	Abdi Paşa	Türbe eşyası
21	XIX. yüzyıl	Mirimirân Cafer Paşa	Cami ve türbe mefruşatı
22	XIX. yüzyıl	Tiranlı İbrahim Paşa	Aydınlatma amacıyla kandil bağışı
23	H.1231/1815	Hurşid Ahmed Paşa	Tekke fukarası için 2.000 kuruş tahsisat
24	H.1319/1901	II. Abdülhamid	1.000 kuruş tahsisât, tamirat ve oda yapımı için 8.000 kuruş yardım

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Bulgaristan Milli Kütüphanesi Oryantal Bölümü (NBKM)

Sofya Şer'iyye Sicili (ŞŞS), 1, 4, 12, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 85, 148, 149, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 173, 174, 269, 306, 308, 309, 311, 312, 313, 344, 347

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Belediye (C. BLD), 74/3663, 120/5965

Cevdet Evkaf (C. EV), 5/227, 145/7213, 146/7273, 163/8131, 407/20630, 410/20786, 651/32804

Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defteri (A. DVNS. MHM. d), 73

Evkaf Defteri (EV. d), 14900, 15513, 15632, 21469, 21871

Hattu Hümayun (HAT), 544/26939

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (A. MTZ (04)), 70/34

Tapu Tahrir Defteri (TT. d), nr. 61, nr. 492, nr. 539, nr. 566

Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK), 7/87

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGM. Defter, nr. 739/6, nr. 629/20, nr. 630/2

2. Kaynak Eserler

Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* C. III, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY Yayınları, İstanbul 1999.

Mehmed Mecdî Efendi, *Terceme-i Şakâyük-ı Numaniyye*, İstanbul 1269.

Osmanzâde Hüseyin Vassaf , *Sefîne-i Evliyâ* C. III, (haz.) Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2006.

Taşköprülüzâde, İsamüddin Ebû'l-hayr Ahmed Efendi, *Eş- Şekâikü'n- Numaniyye fi Ulemâi'd- Devleti'l- Osmaniyye*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

3. Kitaplar ve Makaleler

Abu Mennah Butros, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al- Sayyadi", *Middle Eastern Studies*, XV, (1979), pp. 131-153.

Alkan, Mustafa, "Germiyan İlinde Bir Sufi: Said Emre" (Zâviyesi, Şiirleri ve Menkıbeleri), *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 38, (2006), ss. 25-47.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk IV*, (haz.) G. Ertürk-A. Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1982.

Barkan, Ömer L., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sy. II, (1942), ss. 279-286.

Bilgili, A. Sinan, "Sivas Alibaba Zaviyesi Vakıf Belgeleri" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 51/1, (2009), ss. 1-34.

Celep, Halil, *Sofyalı Bâli Efendi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Gece Kitaplığı, Birinci baskı, İstanbul 2014.

Çelik, Gülfettin, "Sofyalı Bâli Efendi Vakfı", *Uluslararası Sofyalı Bâli Efendi Sempozyumu Bildirileri*, (2006), ss. 1-5.

Erdoğan, M. Akif, "Onaltıncı Yüzyılda Sofya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. XVII, (2002), ss. 1-15.

Genç, Nevin, XVI. yüzyılda Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1988.

Gündüz, İrfan, "Sultan Abdulhamid II ve Şeyh Ebü'l- Hüda es- Seyyadi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. VII-X, yıl: 1989-1992, (1995), ss. 375-405.

_____, *Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

Gündüz, Tufan, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Safevilere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 56, (2010), ss. 203-210.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu- Klâsik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 1. bs. , İstanbul 2003.

İpşirli, Mehmet, "Bulgaristan Vakıfları", *TDVDİA.*, C. VI, (1992), ss. 401-403.

_____, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. yüzyıl Başları)", *Belleten LIII*, Sayı, 207-208, (1989), ss. 679-713.

Kahcın, Maria-Krassimira Mutafova, "Historical Accounts of the Halveti Shaykh Bali Efendi of Sofia in a Newly Discovered Vita Dating from the Nineteenth Century", *Islamand Christian-Muslim Relations*, XII, 2001, pp. 339-353.

Kara, Mustafa, "Sofyalı Bâli Efendi", *TDVDİA.*, C. V, (1992), ss. 20-21.

Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzylında Merasimler*, Kitap Yayınevi, 1. bs, İstanbul 2004.

Kazıcı, Ziya, *İslamî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.

Keskiöglü, Osman, “Bulgaristan’daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”, *Vakıflar Dergisi*, sy. VII, (1968), ss. 129-137.

_____, “Bulgaristan’da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi’nin Vakıf Paralar Hakkında Bir Mektubu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. IX, (1969), ss. 81-94.

_____, “Bulgaristan’da Türk Vakıfları ve Bâli Efendi’nin Vakıf Paraları Hakkında Bir Mektubu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. IX, (1971), ss. 129-137.

_____, “Bazı Yönleriyle Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, sy. X, (1973), ss. 109-112.

_____, *Bulgaristan’da Türkler: Tarih ve Kültür*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985. *Bulgaristan’da Türkler: Tarih ve Kültür*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Keskiöglü, Osman-A. Taha Özeydin, “Bulgaristan’da Türk- İslam Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, sy. XVII, (1983), ss. 109-141.

Kılıç, Rüya, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufi Gelenegin Taşıyıcıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

Koyuncu, Aşkın, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

_____, “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. XX, Ankara 2006, ss. 197-243.

Köç, Ahmet, “Mevlevîler ve Devlet: Ankara Mevlevîhanesi Örneği: Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim”, *Bellekten*, sy. 276, (2012), ss. 527-552.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Hazine Gelirlerinden Vakıflara Yapılan Tahsisatlar”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 39, (2013), ss. 103- 114.

Mardin, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler IIII*, İletişim Yayınları, 6. bs. İstanbul 1995.

_____, “Türkiye’de Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Memişoğlu, Hüseyin, *Bulgaristan’da Türk-İslam Kültürü ve Sanatı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, İstanbul 2007.

Neumann, Christoph K., “19. Yüzyıla Girenken Konya Mevlavî Asitanesi ile Devlet-Arasındaki İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. II, (1996), ss. 171-173.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Öz, Mehmet, “Merkeziyetçi İmparatorluğu Doğru Fatih Devrinde Siyasi ve Sosyal Değişmeler”, *Türk Yurdu*, 190, (2003), ss. 28-31

Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, İletişim Yayınları, 1. Bs. , İstanbul 2002.

Özcan, Tahsin, “Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, III, (1999), ss. 125-155.

Özel, Oktay, “Limits of the Almighty: Mehmed II's Land Reform Revisited”, *JESHO*, 42/2, (1991), pp. 224-246.

Savaş, Saim, *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Şahin, İlhan, “Sofya”, *TDVİA.*, c. XXXVII, (2009), ss. 344-348.

Tan, Muharrem: *Osmanlı Bilginleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Turan, Ömer, “Bulgaristan'da Türk Vakıfları”, *Balkanlarda İslam Medeniyetleri Milletlerarası Sempozyum'u Tebliğleri*, Sofya 21-23 Nisan 2000, IRCICA İstanbul 2002.

Uludağ, Süleyman, “Halvetiyye”, *TDVİA.*, c. XV, (1997), ss. 393-395.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 1. bs. , TTK. Yayınları, Ankara 2003.

XVIII. YÜZYIL EYÜP KAZASI HAMAMLARI VE HAMAM ÇALIŞANLARININ DEMOGRAFİK YAPISI

SAİM YÖRÜK*

Giriş

Temizlik, insanların sağlıklı bir şekilde hayatlarını sürdürebilmeleri için gereklidir. Bu hem insanın hayatını sürdürdüğü çevresi için hem de beden sağlığı için geçerlidir. Tüm dinlerde temizlik hakkında bazı hükümler ve öğretiler yer almaktadır. Müslümanların, yaşadıkları sürece dinsel uygulamalara az veya çok bağlı oldukları, bazı bedenî mecburiyetleri yerine getirmeleri gerektiği bilinmektedir. Bu sebeple, diğer dinlerin mensuplarına göre, Müslümanlar vücut temizliğine daha fazla önem vermektedir. İbadetten önce abdest alınması bu kaygının küçük ama zorunlu bir biçimidir. İbadetin geçerli bir biçimde yapılabilmesi için mutlaka gerekli olan vücut temizliği, hamam kullanımının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Genellikle vakıf gibi hayır kurumlarına gelir sağlamak amacıyla yapılan hamamlar, halkın yıkanma ihtiyacını karşılayan en önemli yapılardır. Genel olarak Müslümanların, özellikle de Türklerin, çok sayıda hamam inşa etmiş olmaları bu sebeptendir. Umuma açık hamamların yanında varlıklı kişilerin kendi konaklarında yaptırarak hamamlıkların da varlığı unutulmamalıdır.¹ Eskiden genellikle halk kısa süreli yıkanmak istediğinde veya gusletmesi icap ettiğinde bu ihtiyacı evinin bir köşesinde gidermekte, uzun süreli yıkanmak istediğinde ise yakınlarında bulunan umuma açık hamamlara gitmekteydi.²

Yakın döneme kadar evlerde sıcak su ve soğuk su tesisatı olmadığı için insanlar yıkanma ihtiyaçlarını genellikle hamamlarda gidermekteydi. Bu sebeple, özellikle se-

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, saimyoruk@karatekin.edu.tr

¹ Ahmet Refik [Altunay], *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 217; Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. II, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990, s. 103-104; Ali Saim Ülgen, "Hamam", *İA*, C. V/I, Eskişehir 1997, s. 175; Semavi Eyice, "Hamam: Tarih ve Mimari", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 413-414.

² Ahmet Kankal, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2004, s. 178.

hirlerde ve kasabalarda, insanların kişisel temizlik ihtiyacının karşılanması açısından hamamlar önemliydi. Bu arada hamama gelen kişilerin yıkanmasında yardımcı olan hamam çalışanları da unutulmamalıdır.

Osmanlı döneminde hamamlar işlevleri açısından tek ve çifte olmak üzere inşa edilmişlerdir. *Tek hamamlar* genellikle erkeklerin kullanımına tahsis edilen hamamlardır. *Çifte hamamlar* ise iki kısımdan oluşmakta, erkekler ve kadınlar kendilerine ait bölümde temizlenmekteydiler. Bu tür hamamlarda erkekler kısmının kapısı genellikle ana caddeye açılırken, kadınlar kısmının kapısı yan sokağa açılmaktaydı. Tek hamamlar bazı günlerde ve gün içerisinde belirli saatlerde kadınların kullanımına açılıyor ise bu tür hamamlara *kuşluk hamam* denilmekteydi. Güneşin doğuşu ile öğle arası bir zamanda kadınlara tahsis edildiğinden bu isim verilmiştir.³ Hamamların tek, çifte ve kuşluk olarak farklı işlevlerde kullanılmasında ise hamamın hitap ettiği yerleşim yerinde yaşayan insan sayısı ve nüfus yoğunluğu yanında o bölgede yaşayan insanların hamama duydukları ihtiyaç, diğer bir ifade ile müşteri yoğunluğu etkili olmaktaydı. Nüfusun fazla ve yoğun yaşadığı yerlerde hamamlar genellikle çifte hamam, nüfusun az ve seyrek olarak bulunduğu yerleşim birimlerinde ise tek hamam olarak inşa edilmekteydi. İhtiyaç durumuna göre tek hamamlar kuşluk hamam olarak da kullanılmaktaydı.

Çalışmada temel kaynak olarak kullanılan hamam defterlerinden birincisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Tasnifi kitapları arasında B-6 numarada kayıtlıdır. Bu deftere Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi hamamları yazılmış, İstanbul sur içi hamamları ise yazılmamıştır. Deftere, İstanbul sur dışında yer alan 69 hamam, buldukları semtlere göre ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bunlardan çifte olanlar kısmen belirtilmiştir.⁴ Defterde, İstanbul sur dışı hamamları yanında Eyüp ve çevresinde bulunan hamamlar ile bu hamamlarda çalışanların isimleri kayıtlıdır. Ayrıca defterde çalışanların yaptıkları işler, fizikî özellikleri, dinî durumları ve nereli oldukları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle söz konusu defter, İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlar ve hamam çalışanları hakkında yapılacak araştırmalar için önemlidir.

İkinci hamam defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Cevdet Belediye tasnifinde 55 Dosya ve 2706 Gömlek nolu olup 6 C. Evvel 1180 (10 Ekim 1766) tarihlidir. Bu defterde İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da bulunan hamam sahipleri, kiracıları ve kira miktarları, hamamların hangi vakfa ait olduğu, kimler tarafından kaç paraya işletildiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Başvurulan kaynaklardan birisi de Hadikatü'l-Cevâmi'dir. Bu eserde ise İstanbul camii ve mescitleri ile diğer dini ve sivil mimari eserler (hamamlar gibi) hakkında

³ Mehmet Mermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 7.

⁴ İAK, Muallim Cevdet, No: B-6, 1735 (h.1147) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-13.

bilgiler verilmektedir. Söz konusu eser, ihtiva ettiği konular ve doğru bilgiler vermesi açısından önemlidir. Yazarı Ayvansaraylı Hüseyin Efendi olup 1768 (h.1181) yılına kadar İstanbul ve civarında dolaşarak tüm cami, mescit, tekke, medrese, çeşme, saray, hamam vb. sivil yapıları kaydetmiştir. 1779 (h.1193) yılında eserini tamamlamıştır. Yaklaşık 50 yıllık bir süreden sonra Ali Sati Efendi bu esere bir zeyl yazmaya başlamış ve 1838 (h.1253) yılında tebyizini tamamlamıştır. Bu zeyille eser yaklaşık iki katına çıkmıştır. Ali Sati Efendi'nin zeylinden yaklaşık 40 yıl sonra ise Süleyman Besim Efendi ikinci bir zeyl yazmış ve bu yazdığı zeyle Hadikâtü'l-Cevâmi ismini vermiştir. Bu zeyille eser daha da zenginleşmiştir. Bu üç eserden sadece Ali Sati Efendi'nin yazdığı zeyli Hadikatü'l-Cevâmi 1865 (h.1281) yılında Matbaa-i Amire'de iki cilt halinde basılmıştır.⁵ Basılan bu matbu nüsha 2001 yılında Ahmet Nezih Galitekin tarafından yeni harflerle yayımlanmıştır.

1. Eyüp Kazası Hamamları

XVIII. yüzyılda Eyüp Kazası hamam yönünden zengin bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kaza merkezindeki hamamlar büyüklük, istihdam ettiği çalışan sayısı ve işlevi bakımından önem arz etmektedir. 1735 tarihli hamam defterinde İstanbul hamamları (sur içi hariç) ve hamam esnafı hakkında bilgi vermekte ise de burada konumuz gereği sadece Eyüp Kazası hamamları hakkında kısaca bilgi verilecektir. XVIII. yüzyılda Eyüp kaza merkezi ile çevresinde toplam on beş hamamın bulunduğu tespit edilmiş olup isimleri şunlardır: Bakırköy (Makrihora), Çömlekçiler, Emine Sultan (Debbağhane), Eskiyesi, Türbe, Kazlı Çeşme, Kırkık, Kerpiç (Kemankeş), Merkez Efendi, Nişancı Mustafa Paşa (Cedid), Otakçılar, Yalı (Karaağaç), Atike Sultan (Yalı), Kâğıthane, Yusuf Ağa hamamlarıdır.

a. Bakırköy (Makrihora) Hamamı

Hamam, Bakırköy'de İstanbul Caddesi ile Bakırköy Hamam Sokağı'nın kavuştuğu yerde ve sokağın sol köşesindedir. Bitişğinde hemen sol tarafında Bakırköy Camii bulunmaktadır. Hamam, bu caminin vakfi olup cami ile beraber 1601 (h.1010) tarihinde Şaban Ağa tarafından yaptırılmıştır. Hamam, 1982 tarihinde kapatılmış, camekân kısmı tamamen kaybolmuş ve yerine işyeri yapılmıştır. Halvet kısmı ise günümüze ulaşmıştır.⁶

⁵ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi-Ali Sati' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadikatül-Cevâmi'* (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar), Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 32-34.

⁶ Reşat Ekrem Koçu, "Bakırköy Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1960, s. 1912; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 50-52; Şinasi Akbatu, hamamın başlangıçta Tophâne-i Amire eklentisi iken sonradan satılarak mülk haline getirildiğinden bahsetmektedir. Şinasi Akbatu, "İstanbul Hamamları", *İstanbul 1973 İl Yılığ*, İstanbul 1973, s. 489.

1735 tarihli hamam defterine Makrihora adıyla kaydedilen hamamda üç Arnavut tellak ve bir külhancı çalışmaktaydı.⁷ 1766 tarihli hamam defterinde ismi geçmemektedir. Bunun nedeni, Eyüp kaza merkezine uzaklığı olmalıdır. Çalışan sayısı bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın küçük ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

b. Çömlekçiler Hamamı

Çömlekçiler Hamamı, Cezeri Kasım Paşa Camii civarında, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi ile Çömlekçiler Caddesi'nin kavuştuğu yerdedir. Hamam, günümüzde kullanılmamaktadır. Yakınlarında, Haliç çamurundan çömlek yapan dükkânlar bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Ayrıca, eskiden, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi boyunca uzanan bir derenin yakınında olduğundan Dere Hamamı ve hemen yanındaki Semiz Ali Paşa Çeşmesi'nden dolayı Akarçeşme Hamamı olarak da bilinmektedir.⁸

Hamam, Kanuni Sultan Süleyman tarafından, 7/8 Şaban 950 (5/6 Kasım 1543) tarihinde vefat eden oğlu Şehzade Mehmed adına yaptırdığı Şehzadebaşı Camii'ne gelir olmak üzere inşa olunmuştur. Caminin inşasına 1544 yılında başlanmış ve 1548 yılında da bitirilmiştir.⁹ Hamam da bu yıllarda inşa edilmiş olmalıdır.

Mimar Sinan'ın eserleri hakkında bilgi veren Tezkeretü'l-Ebniye'de "*Hazreti Eyyub'da Türbe kurbünde bir hamam dahi bina olunmuştur*" ifadesinden sonra "*Diğer mahalli mezburda Dere Hamamı dahi bina olunmuştur*"¹⁰ denilmektedir.

Evliya Çelebi'ye göre Dere Hamamı Eyüp yakınlarında bir hamam olup "derberderlere" tahsis edilmelidir.¹¹ Evliya Çelebi, eserinde, Çömlekçiler Mahallesi bahsinde Sultan Mustafa'nın ilk tahta çıktığı zamanlarda "*Yeniçeri Ocağı Başçavuşu Kara Mizah, Zal Paşa yakınlarında bir hadika-i herdem bahar içre bir Mevlevihane bina itdirmişdi ki naziri bulunmazdı. Bir gece zelzele olub mevlevihaneyi yerle yeksân etdi. Zeminini bostan olmuştur. Hoş âb bir hamamı var ki pek rûşenâ ve tâhirdir*" demektedir.¹² Bu ifadelerinden hamamın Yeniçeri Ocağı Başçavuşu Kara Mizah'ın Zal Paşa yakınlarında inşa ettirdiği Mevlevihane'nin yakınlarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Evliya Çelebi, hamamın suyunun hoş, parlak ve temizleyici olmasından övgüyle bahsetmektedir.

⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

⁸ Reşat Ekrem Koçu, "Akarçeşme Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1958, s. 500-501; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 389; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 115.

⁹ Akbatu, *a.g.e.*, s. 490; Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, İstanbul 1993, s. 85.

¹⁰ *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, Haz. Rıfka Melül Meriç, TTK., Ankara 1965, s. 128-129.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 332.

¹² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 395.

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda on tellak, üç natır ve bir külhancı olmak üzere toplam on dört kişi çalışmaktaydı. Ayrıca, hammâlân başlığı altında, üç nefer külhانبeyi kayıtlıdır.¹³ 1766 tarihli deftere göre bu çifte hamam Şehzade Camii Vakfı'ndan olup Çömlekçiler kulluğu bitişğinde yer almaktaydı. Hacı Ali tarafından aylık 27,5 kuruşa işletilmekteydi.¹⁴ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu söylenebilir.

c. Emine Sultan (Debbağhane) Hamamı

Eyüp Debbağhanesi, Feshane binası ile Eyüp Vapur İskeleyi arasında, Haliç sahilinde yer almaktaydı. Emine Sultan'ın Eyüp'te Feshane sahilinde de bir yalısı olduğu bilinmektedir. Söz konusu hamam muhtemelen bu yalının yakınlarında bulunmaktaydı.¹⁵ Nitekim 1735 tarihli hamam defterinde hamamın yeri "*Emine Sultan Hamamı, kurb-i Debbağhane*" olarak tarif edilmiştir.¹⁶ Bu hamam, Eyüp Debbağhanesine yakınlığı sebebiyle Debbağlar Hamamı olarak da bilinmektedir.

Hüseyin Ayvansarayî de bu hamamdan bahsetmiştir. Ayvansarayî, 1760 yılında Halep'te vefat eden Firarizâde Boynueğri Abdullah Paşa hakkında bilgi verirken "*İstanbul'da Tavşantaşı'nda bir mektebi vardır ve Eyyüb'de Debbağlar Hammâmı ittisalinde sahilhanesi kapusunda bir çeşme dahi icra eylemiştir*" demektedir.¹⁷

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda yedi tellak, üç natır ve bir külhancı olmak üzere toplam on bir kişi çalışmaktaydı.¹⁸ Ayrıca defterde, hammâlân başlığı altında, beş nefer külhانبeyi kayıtlıdır. 1766 tarihli deftere Müftü hamamı olarak kaydedilen bu kuşluk hamam, merhûme Emine Sultan Vakfı'ndandır. Abdullah Bey ve Said Efendi tasarrufunda olup gedik sahibi Hacı Ahmed tarafından iltizamla aylık 40 kuruşa işletilmekteydi.¹⁹ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul

¹³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

¹⁴ BOA, Cevdet Belediye, 55/2706, 1766 (h.1180) *Tarihli İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

¹⁵ Hamamın banisi Emine Sultan, II. Mustafa'nın kızı olup 1739 (h.1152) yılında vefat etmiştir. İstanbul'da Mevlânakapı civarında, Mimar Acem Camii haziresindeki açık türbesine defnedilmiştir. Bu cami yakınında, Şehremini Küçük Saray Meydanı'nda bir sarayı ve 1736 tarihli bir çeşmesi vardır. Çeşme, halen mevcuttur. Kendisinin Eyüp'te Feshane sahilinde de bir yalısı bulunmaktaydı. Emine Sultan'ın üçüncü kocası Abdullah Paşa bu yalıda vefat etmiş ve Eyüp Sultan Türbesi'ndeki haziresine defnedilmiştir. M. Çağatay Uluçay, *Padişahlarn Kadınları ve Kızları*, 6. Baskı, İstanbul 2012, s. 120-121; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 85; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 134.

¹⁶ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

¹⁷ Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1978, s. 72

¹⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

¹⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

d. Eskiye Hamamı

Eskiye Caddesi üzerinde, Eyüp Hamamı Çıkmazı ile Kemikçi Çıkmazı arasındadır. Eyüp Sultan Camii'nin inşası sırasında Fatih Sultan Mehmed tarafından adı geçen camiye gelir sağlaması amacıyla inşa ettirilmiştir. Eski Fatih Vakfiyesinde adı geçmemektedir.²⁰ Söz konusu hamam, Sultan III. Murad zamanında 1582 (h.990) yılında toplanan vakfiyede Yeni Hamam adı ile kayıtlıdır.²¹ Daha sonraki yıllarda yakınlarında başka yeni bir hamamın yapılması sebebiyle Eskiye hamamı adıyla anılmaya başlanmış ve bu isimle maruf olmuştur.²² Aynı zamanda söz konusu hamam, yakınındaki Bâli Hoca Mescidi'nden dolayı, Bâli Hamamı adı ile de bilinmektedir.²³

Evliya Çelebi, İstanbul sur dışındaki hamamlar hakkında bilgi verirken “*Bülbülderesi hamamı müezzinelere tahsis edilmelidir*” demektedir.²⁴ Evliya Çelebi söz konusu hamamı, bulunduğu mevki sebebiyle Bülbülderesi adıyla kaydetmiş olmalıdır. Bülbülderesi, Eyüp sırtlarının arka tarafında olup derenin üzeri son yıllarda örtülmüş ve yol haline getirilmiştir. Günümüzde dere yatağı üzerinden Eskiyeidere Sokağı, Bülbülyuvası Sokağı ve Gümüşsuyu Sokağı geçmektedir. Hamam Eskiyeidere Sokağı üzerinde bulunmaktaydı.²⁵ Söz konusu hamam bir dönem sinema, daha sonra 1990'larda da şeker imalâthanesi ve satış yeri olarak kullanılmıştır.²⁶

Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Eskiye Hamamı ile Bülbülderesi Hamamı'nı farklı hamamlar olarak göstermiştir.²⁷ Söz konusu hamam hakkında yukarıda yapılan açıklamalar dikkate alındığında bu bilgi doğru olmamalıdır.

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda üçü tellak, ikisi natır ve biri külhancı olmak üzere toplam sekiz kişi çalışmaktaydı. Ayrıca defterde, hammâlân başlığı altında, dört nefer külhanbeyi kayıtlıdır.²⁸ 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam Kasım Çavuş Mahallesi'nde olup Hz. Halid Vakfi'ndandır. Mehmed Ağa ve Buzciba-

²⁰ Bu vakfiyede daha çok Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul sur içi ve Galata'daki vakıf eserleri yer almaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 60-61.

²¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, C. IV, İstanbul 1974, s. 598.

²² Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Akbatu, *a.g.e.*, s. 490.

²³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 349, 352.

²⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331-332, 334.

²⁵ Mehmet Nermi Haskan, “Eyüpsultan Hamamları”, *Eyüpsultan Tarihi*, İstanbul 1996, s. 373; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 76.

²⁶ Reşat Ekrem Koçu, “Eskiye Hamamı”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5304; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86.

²⁷ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 76, 138.

²⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

şızade Selim Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi Hissedar Mehmed Ağa tarafından aylık 58 kuruşa işletilmektedir.²⁹ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın orta büyüklükte ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

e. Türbe Hamamı

Türbe Hamamı, Eyüp Sultan Camii Kebir Hamamı ve Fatih Sultan Mehmed Hamamı olarak da bilinmektedir.³⁰ Hamam, Eyüp Camii civarında, Yusuf Muhlis Paşa Caddesi ile Eyüp Hamamı Sokağı arasında olup kapısı Silahdar Ağa Caddesi üzerinde yer almaktadır. Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Türbe Hamamı, büyük ihtimale, 1509 tarihinde meydana gelen büyük depremde yıkılmış olmalıdır. Daha sonra Mimar Sinan tarafından şimdiki şekli ile yeniden yapılmıştır.³¹ Nitekim Tezkiretü'l-Ebniye'de "*Hazret-i Eyyüb'de türbe kurbünden bir hamam dahi bina olunmuştur*" denilmektedir.³² Hamam, halen çalışmaktadır.

Eyüp Türbe Hamamı, Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'un fethinden sonra ilk yapılan hamamlardandır. O'na göre Eyüp Hamamı "hastalara" ayrılmıştır.³³ Ayrıca "*Ebu'l-feth binasıdır. Âbı gayet latîf ve hoşkevârdır. Erkek ve kadınlar için çifte hamamdır. Hastalar girse enfâs-ı Ebu'l-feth eseri olarak şifa bulurmuş*" diye ilave etmektedir.³⁴ Burada Türbe Hamamı'nın çifte hamam olduğu, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırıldığı, sununun gayet güzel ve lezzetli olduğu, hastaların hamama girdikleri takdirde Fatih'in nefesinin eseri olarak şifa buldukları ifade edilmektedir.

1735 senesine ait hamam esnafı defterine göre bu hamamda on iki tellak, yedi natır ve bir külhancı olmak üzere toplam yirmi kişi çalışmaktaydı. Ayrıca külhanda barınan ve külhancı denilen sekiz hammâl bulunmaktaydı.³⁵ 1766 tarihli deftere göre bu çifte hamam Hz. Halid'de olup Hz. Halid Camii Vakfî'ndandır. Hamam Sultan III. Mustafa'nın tasarrufunda olup gedik sahibi Ahmed Ağa tarafından aylık 118 kuruşa işletilmektedir.³⁶ Çalışan sayısı ve icar ücreti bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın büyük ve işlek bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

²⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

³⁰ Reşat Ekrem Koçu, "Eyyübsultan Türbe Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s. 5463.

³¹ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 138-139.

³² *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 128.

³³ Evliya Çelebi'ye göre fetihten sonra yapılan ilk hamamlar Irgad Hamamı, Azablar Hamamı, Vefa Hamamı ve Eyüp Hamamı'dır. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331, 334.

³⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 397.

³⁵ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

³⁶ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

f. Kazlı Çeşme Hamamı

Yedikule civarında, sur dışında, Eyüp kadılığına bağlı bölgedeydi. Debbağhane Bostan Hamamı olarak da bilinmektedir.³⁷ 1735 tarihli defterde *Yedikule haricinde Debbağhane Bostan* adıyla kayıtlı hamam³⁸ bu hamam olmalıdır.

Hamam, Kasaplar Mescidi adı ile de bilinen Merzifonlu Mustafa Paşa Mescidi'ne vakıf olarak yapılmıştır.³⁹ Mustafa Paşa, hamamını ve mescidini sadrazam olduktan sonra yani 1676 yılından hemen sonra yaptırmış olmalıdır.⁴⁰

Hadikatü'l-Cevâmi'de Yedikule dışında "*Camii'nin yakınında bir tek hamam vardır. Hamam mukâbilinde Deryâyi Şeyh Ali Efendi medfundur*" bilgisi yer almaktadır.⁴¹

1735 tarihli deftere göre hamamda üç tellak, bir natır ve bir külhancı olmak üzere toplam beş kişi çalışmaktaydı.⁴² 1766 tarihli defterinde Debbağhane Hamamı olarak kaydedilen bu yekta hamam Kara Mustafa Paşa Vakfı'ndandır. Hacı Mehmed Ağa tasarrufunda olup aylık 2,5 kuruşa işletmekteydi.⁴³ Hamamdaki çalışan sayısı ve hamamın icar ücreti diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında küçük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

Hamam, günümüzde, Kazlı Çeşme Camii adı ile bilinen Fatih Sultan Mehmed Camii'nin sol tarafında yer almaktadır. 1990'lara kadar fabrika olarak kullanılmıştır.⁴⁴ 1993 senesinde Kazlı Çeşme'deki deri fabrikaları organize deri sanayi bölgelerine taşınmış, geride kalan fabrika binaları tamamıyla yıktırılmış ve bölgede yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yıkım sonrasında hamam, cami ile birlikte ortada kalmıştır. Cami, restore edilerek ibadete açılmıştır. Hamam ise günümüzde harabe halindedir.

g. Kerpiç (Kemankeş) Hamamı

Evliya Çelebi, Seyahatname'de İstanbul sur dışında, Eyüp kazası hamamları hakkında bilgi verirken Kemankeş Hamamı'ndan da bahsetmiştir. O'na göre bu hamam

³⁷ Reşat Ekrem Koçu, "Eminesultan Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s. 5072.

³⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

³⁹ Mescit, hamam yakınında, Kazlıcami Sokağı ile Kireççi Sokağı'nın birleştiği yerde olup ibadete açıktır. Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 208.

⁴⁰ Sadrazam Merzifonlu Mustafa Paşa, II. Viyana kuşatmasında başarılı olamayınca 25 Aralık 1683 tarihinde Belgrad'da idam edilmiş, başı Edirne'de Saruca Paşa Camii haziresi defnedilmiştir. Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 301.

⁴¹ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 301.

⁴² İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

⁴³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁴⁴ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 207.

“atıcılara” tahsis edilmelidir.⁴⁵ Söz konusu hamamın Kemankeş ismiyle kaydedilmesinde banisi olan Mustafa Paşa'nın okçulukta büyük bir maharet göstererek “Kemankeş” lakabı ile anılmasından⁴⁶ kaynaklanmış olmalıdır.

Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Ayvansaray (Koca Mustafa Paşa) Hamamı ile Kerpiç Hamamı'nın aynı hamam olduğu bilgisini verse de bu doğru olmamalıdır.⁴⁷ Çünkü 1735 ve 1766 tarihli İstanbul hamamları defterlerinde sur içinde Ayvansaray ve sur dışında Eğrikağı yokuşunda Kerpiç hamam adıyla iki farklı hamam bulunmaktadır.⁴⁸ Nitekim Hadikatü'l-Cevâmi'de Yeni Mahalle Mescidi bahsinde “... ve kurbunda Kerpiç Hammamı dahi vardır ki, ol mahalle Kerpiç Mahallesi derler. Der-kurb-ı Eğrikapı yokuşu” denilmektedir.⁴⁹

1735 tarihli hamam defterine göre, bu hamamda bir tellak ve bir külhancı çalışmaktaydı.⁵⁰ Kerpiç hamamı, 1766 tarihli defterde kuşluk hamam olarak kaydedilmiş olup Eğrikapı yakınlarındaydı. Kâğıtçılar yiğitbaşısı tasarrufunda olup gedik sahibi İsmail Beşe tarafından aylık 12 kuruşa işletilmekteydi.⁵¹ Hamamdaki çalışan sayısı ve hamamın icar ücreti dikkate alındığında küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

h. Kırkık Hamamı

Kırkık Hamamı, Düğmeciler'de, Ahmed Dede Sokağı ile Çavuşbağı Sokağı arasında yer almakta idi. Yakınlarında Kirpasi Tekkesi bulunmaktaydı. Bu tekkenin sol tarafındaki seddin altında hamamın su haznesi halen durmaktadır. Hamamın arsası, 1934 şehir rehberinin 9. paftasında hamamın ismiyle gösterilmiştir.⁵² 1735 tarihli hamam defterinde de Düğmeciler Mahallesi yakınlarında olduğu belirtilmektedir.⁵³

Hadikatü'l-Cevâmi'de “Musa Çavuş Mescidi yakınlarında Kırkık Hamamı Mehmed Kethüda⁵⁴ Vakfı'ndan olup lakin harab olarak külliye hedm olunmuştur” bilgisi yer almaktadır.⁵⁵ Bu

⁴⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁴⁶ Abdulkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 248; Mehmet Yılmaz, “Mustafa Paşa (Kemankeş, Kara)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 2008, s. 310.

⁴⁷ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 46-47.

⁴⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2; BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁴⁹ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 369.

⁵⁰ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵¹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁵² Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 211.

⁵³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵⁴ Eyüp'ün Nişanca semtinde Şeyh Murad Efendi Tekkesi Mescidi kapısında olan çeşmeyi ve içinde olan şadırvanı Ayvansaray'da sakin olan Hatice Sultan'ın kethüdası Tersane Emni Mehmed Efendi yaptırmıştır. Kabri, Eyüp'te, Zal Mahmud Paşa Camii karşısındaki mezarlıktadır. Mehmed Kethüda 1738 yılında vefat etmiştir. Hamamın bu zata ait olduğu sanılmaktadır. Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 374.

⁵⁵ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 352.

bilgilere göre hamam, Mehmed Kethüda tarafından yaptırılmıştır. Hamamın 1790'lı yıllarda yıkıldığı sanılmaktadır.⁵⁶

1735 tarihli deftere göre hamamda iki tellak ve bir külhancı olmak üzere toplam üç kişi çalışmaktaydı. Ayrıca hamam külhanında barınan ve külhanbeyi denilen üç hammâl bulunmaktaydı.⁵⁷ 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam, Rami Çiftlik yakınlarındaydı. Paşacık ve Sarraf zimmiler tasarrufunda olup gedik sahibi Paşacık? tarafından işletilmekteydi.⁵⁸ Çalışan sayısı bakımından diğer İstanbul hamamları ile karşılaştırıldığında söz konusu hamamın küçük bir hamam olduğu anlaşılmaktadır.

i. Merkez Efendi Hamamı

Hamam, Mevlânakapı dışında, Merkez Efendi Camii civarında ve Merkez Efendi Caddesi'nin sol tarafındadır. Bu çifte hamam, Merkez Efendi adına vakfi kuran, Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.⁵⁹ Seyahatnamede bulunduğu mevkiden dolayı hamamın ismi Yenikapı Hamamı olarak geçmektedir. Evliya Çelebi'nin tasnifine göre bu hamam "Mevlevilere" ayrılmıştır.⁶⁰

Tuhfetü'l-Mimarî'nin de "Merkez Efendi Hamamı",⁶¹ Tezkiretü'l-Bünyân'da ve Tezkiretü'l-Ebniye'de "Yenikapı haricinde Merkez Efendi Hamamı"⁶² adı ile kayıtlıdır. Hadikatü'l-Cevâmi'de Merkez Efendi Tekkesi Camii bahsinde "... ve karibinde vaki hamam kendi vakfındandır. Derûn-ı hamamda muma üleyhin bir halvet-i mahsûsu olub, hâlâ alil ve marîz olanlar, hulûs-ı niyet ile gusl edüb şifâ-yâb olular" demektedir.⁶³ Bu ifadeden hamamın Merkez Efendi Vakfı'ndan olduğu, içerisinde Merkez Efendi'nin özel bir halveti bulunduğu, hasta ve sakat olanların samimi bir niyet ile inandıkları takdirde guslettiklerinde sağlıklarına kavuştukları anlaşılmaktadır.

1735 tarihli hamam defterinde ismi geçmemektedir. Bunun nedeni hamamın halkın kullanımına açılmamasından, Mevlevihane çalışanları tarafından kullanılmasından kaynaklanmış olmalıdır. 1766 tarihli deftere göre bu kuşluk hamam Mevlevi-

⁵⁶ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 86.

⁵⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁵⁸ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁵⁹ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6; Akbatu, *a.g.e.*, s. 493; Kuran, *a.g.e.*, s. 395; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 241-242.

⁶⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁶¹ *Tuhfetü'l-Mimarî'nin (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, Haz. Rıfka Melül Meriç, TTK., Ankara 1965, s. 47.

⁶² Sâi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1315, s. 45; *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 127; Sâi Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, yay. Haz. Sadık Erdem, İstanbul 1988, s. 52; *Tuhfetü'l-Mimarî'nin*, s. 47.

⁶³ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 308.

hane kapısı dışındadır. Duhanî Hacı İsmail Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi İsmail Ağa tarafından işletilmektedir.⁶⁴

j. Nişancı Mustafa Paşa (Cedid) Hamamı

Nişancı Celalzâde Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁵ Mustafa Paşa, 1567 (h.975) yılında vefat ettiğine göre hamam, cami ile beraber bu tarihten evvel yapılmış olmalıdır. Mustafa Paşa'nın kabri ise cami haziresindedir.⁶⁶

Haskan'a göre hamam, Eyüp'ün Nişanca semtinde, Nişanca Meydanı civarında Zahireci Sokak ile Nazır Ağa Sokağı'nın birleştiği yerde yer almaktaydı. 1990'lı yıllarda yerinde gecekondu tipi binalar bulunmaktaydı. Nazır Ağa Çeşmesi Sokağı tarafında, kesme taş temelleri görülmekteydi. Semtin yaşlıları, burasının eski bir mezarlık olduğunu, hamamın ise Nişancı Mustafa Paşa Caddesi ile Nimet Sokağı'nın birleştiği yerde ve sokağın sol köşesinde bulunduğunu söylemişlerdir. Burada, etrafı yüksek duvarla çevrili bir arsa olup han kapısını andıran bir de kapısı bulunmaktaydı.⁶⁷

Adı geçen hamam, Tezkiretü'l-Mimarın'de "*Nişancı Paşa Hamamı*",⁶⁸ Tezkiretü'l-Ebniye'de ve Tezkiretü'l-Bünyan'da "*Eyyüb Ensari'de Nişancı Paşa Hamamı*"⁶⁹ adı ile kayıtlıdır. Evliya Çelebi, sur dışında Nişanca kasabası hakkında bilgi verirken "... bir hamamı da henüz bina olunmuştur. Nişancı Paşa'nın bir müferrih hamam-ı dilguşası vardır ki lâ-nazîrdir. Mimar Sinan binasıdır"⁷⁰ demektedir. Burada "Nişancı Paşa'nın gönüllere ferahlık veren emsalsiz bir hamamının olduğu ve bu hamamın Mimar Sinan tarafından yapıldığı ifade edilmektedir.

Hadikatü'l-Cevâmi'de Şeyh Murad Efendi Tekkesi Mescidi bahsinde "... ve zaviyenin dahi mukâbilinde kuşluk hamamı vardır ki, Sadrazam-ı esbak Mehmed Said Paşa⁷¹ ki, kethüda-yı sadr-ı âli iken bina ve mezbûr zaviyeye ilhak eylemişdir"⁷² denilmektedir. Bu ifadelerden hamamın, kuşluk bir hamam olduğu, Şeyh Murad Efendi Zaviyesi'nin karşısında

⁶⁴ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁶⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 395.

⁶⁶ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 375.

⁶⁷ Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 87; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 248-249.

⁶⁸ *Tuhfetü'l-Mimarın*, s. 47.

⁶⁹ Sâi, *a.g.e.*, s. 45; Sâi Çelebi, *a.g.e.*, s. 52; *Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye*, s. 127.

⁷⁰ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 393-394.

⁷¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğludur. Said Mehmed Paşa, Ağustos 1746 Sadaret Kethüdası olmuş, çeşitli görevlerde bulunmuş, 1755'te Sadrazam olmuş ve bir yıl sonra azledilmiştir. 1756'da Mısır, 1757'de Adana valiliği yapmış ve 1761 yılında da Maraş'ta vefat etmiştir. Şeyh Murad Zaviyesi yakınındaki kuşluk hamamı, Sarıyer'de bir tekke ve Yuşa Tepesi'nde bir mescit yaptırmıştır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. III, İstanbul 1308, s. 29-30.

⁷² Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 374.

yer aldığı, bir dönem sadrazamlık yapan Mehmed Said Paşa'nın Sadaret Kethüdalığı görevinde iken hamam inşa ettirdiği ve bu hamamını da adı geçen zaviyeye ilhak ettiği anlaşılmaktadır.

Hamamın ismi 1735 tarihli defterde geçmemektedir. Bunun nedeni ise o tarihlerde hamamın muattal olmasından ya da hemen yanındaki tekkenin içerisinde kalmasından kaynaklanmış olmalıdır.

1766 tarihli defterde Hamam-ı Cedid olarak kaydedilen bu kuşluk hamam, Said Paşa Vakfı'ndandır. Emetullah Hatun tasarrufunda olup gedik sahibi Emetullah Hatun tarafından aylık 24 kuruşa işletilmektedir.⁷³ Bu bilgilere göre mekan yakınlığı ve zaman dikkate alındığında hamamı evvela Mustafa Paşa'nın yaptırdığı, daha sonraki yıllarda hamam harap olduğu için Said Paşa tarafından tekrar yaptırıldığı akla gelmektedir.

k. Otakçılar Hamamı

Eski adı Otakçılar Caddesi olan şimdiki Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde ve Akarçeşme'ye doğru yüründüğünde sağda ve Eskişaray Ağası Yakub Ağa Mektebi ve haziresinin sağ tarafında bulunmaktaydı. Hamamın sol tarafında ve biraz aşağısında Çadırcı Tekkesi yer almaktaydı.⁷⁴ Karşısında, Mühendis Ali Bey'in tamir ettirdiği çeşme halen varlığını sürdürmektedir. İbrahim Tanışık Bey, İstanbul Çeşmeleri adlı eserinde, Mühendis Ali Bey Çeşmesi bahsinde "*Otakçılar kurbundaki harap hamam karşısında yer almaktadır*" notunu düşmüştür.⁷⁵ Buna göre, 1943 tarihinde hamam harabe halindeydi. Günümüzde hamamdan iz kalmamıştır.

Tezkiretül-Ebniye'de Edirnekapısı dışında bulunduğu bahsedilen hamam, Otakçılar hamamı olmalıdır. Cami ve tekke ile birlikte yapılmış ve yine bu binalar ile birlikte ortadan kalkmış olmalıdır.⁷⁶ Evliya Çelebi, seyahatnamesinde İstanbul'daki tekkeler hakkında bilgi verir iken Emir Buhari Tekkesi'nden de bahsetmekte, ancak yeri konusunda bilgi vermemektedir.⁷⁷ İstanbul'daki bazı tekkelerin yerleri üzerine yapılan araştırmada da Otakçılar Hamamı yakınlarında Çadırcı Dergâhı adında bir tekkenin varlığından bahsedilmektedir.⁷⁸ Aptullah Kuran ise eserinde söz konusu

⁷³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁷⁴ Bilgin Turnah-Esin Yücel, "İstanbul'da Bazı Tekkelerin Yerleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara 1984, s. 151-152; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 253-254.

⁷⁵ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul 1943, s. 188.

⁷⁶ *Risâle-i Tezkiretül'-Ebniye*, s. 128.

⁷⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 320.

⁷⁸ Turnah-Yücel, *a.g.m.*, s. 151-152; Ayrıca Emir Buhari hakkında malumat için Emir Buhari Zaviyesi Camii bahsine bakınız. Ayyansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 377.

hamamdan Emir Buhari Hamamı olarak bahsetmektedir.⁷⁹ Hamam, 1595 (h.1004) yılından sonra yapılmıştır.⁸⁰ Evliya Çelebi'ye göre Otakçılar Hamamı kavarezenlere tahsis edilmelidir.⁸¹

1735 tarihli hamam defterine göre hamamda beş tellak, dört natır ve bir külhan-cı olmak üzere toplam on kişi çalışmaktaydı. Ayrıca hamam külhanında barınan ve külhanbeyi denilen beş hammâl bulunmaktaydı.⁸² 1766 tarihli defterde kuşluk olarak kaydedilen hamam Hudâi Mahmud Efendi Vakfı'ndandır. Haseki Hacı Mehmed Ağa tasarrufunda olup gedik sahibi Abdullah tarafından aylık 50 kuruşa işletilmekteydi.⁸³ Çalışan sayısı ve icar ücreti dikkate alındığında hamamın orta büyüklükte olduğu söylenebilir.

I. Yalı (Karaağaç) Hamamı

Saray Hamamı veya Hadice Sultan Hamamı isimleriyle de bilinmektedir. Hamam, Hadice Sultan'ın Muhasip Mustafa Paşa ile evlendirildiği sıralarda inşa edilmiş olmalıdır.⁸⁴ Hatice Sultan'ın sarayı ya da yalısı Ayvansaray Kapısı dışında Yâvedûd Mahallesi'nde, Haliç kıyısında Yâvedûd İskelesi yakınlarında yer almaktaydı.⁸⁵ Hadice Sultan Sarayı'nın yıkılması üzerine hamam halkın kullanımına açılmış olmalıdır. Sarayın karşısında Hadice Sultan'ın 1711 (h.1123)'de yaptırmış olduğu sebili, çeşmesi ve mektebi vardır. Sebili hariç diğer eserleri günümüzde de mevcuttur. Çeşme, Nisan 1989'da ihya edilmiştir.⁸⁶

Yalı Hamamı'nın ismi 1735 tarihli hamam defterinde geçmemektedir. Bunun nedeni ise o tarihlerde saray hamamı olarak kullanılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

⁷⁹ Kuran, *a.g.e.*, s. 389.

⁸⁰ Kendisinin Üsküdar'da bir Âsitanesi ve Bulgurlu'da da bir hamamı daha vardır. 1628 (h.1038) yılında vefat etmiştir. Kabri, Üsküdar'da Camii yanındaki türbesindedir. Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 88; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 254.

⁸¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 331.

⁸² LAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 2.

⁸³ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁸⁴ Hatice Sultan, IV. Mehmed'in kızıdır. 1675'te (h.1086) Muhasip Mustafa Paşa ile evlenmiş ve dört oğlu olmuştur.) Muhasip Mustafa Paşa 1686'da vefat edince 1691'de (h.1102) Morali Hasan Paşa ile evlenmiş ve 1743'te (h.1156) vefat etmiştir. Kabri Eminönü'nde Yeni Cami Türbesi'ndedir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C. I, İstanbul 1308, s. 31; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 112.

⁸⁵ VGMA, 639 Nolu Defter, sayfa 61, 35 sıra numaralı Sultan I. Mahmud'un gurre-i Receb 1165/15 Mayıs 1752 tarihli vakfiye tercümesi; VGMA, 732 Nolu defter, sayfa 61, 44 sıra numaralı Safiyye binti Abdullah bin Abdurrahman'ın 5 R.Ahır 1148/25 Ağustos 1735 tarihli vakfiyesi; VGMA, 739 Nolu defter, sayfa 85, 42 sıra numaralı Ömer oğlu Silahtar Ağası İbrahim Bey'in 29 Safer 1168/15 Aralık 1754 tarihli vakfiyesi.

⁸⁶ Akbatu, *a.g.e.*, s. 495; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 152; Aynı yazar, *İstanbul Hamamları*, s. 291.

1766 tarihli defterde Karaağaç adıyla ve kuşluk olarak kaydedilen hamam, bu hamam olmalıdır. Muhtemelen sarayın, 1766 yılından evvel yıkılmış olması nedeniyle hamamın ismi, komşusu olan hane sahibinin sıfatıyla kaydedilmiştir. Söz konusu deftere göre hamam Şehzadegan Efendilerin tasarrufunda bulunup gedik sahibi ustalar tarafından icar edilmekte ve aylık 10 kuruşa iltizamla işletilmektedir.⁸⁷ Karaağaç Hamamı'nın şehzadelerin tasarrufunda bulunması dikkate alındığında yeğeni Sultan III. Mustafa, çok hürmet ettiği halasından hamamı devralmış olmalıdır. Hamamın icar ücreti dikkate alındığında küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

III. Selim dönemine ait bir Bostancıbaşı defterine göre hamam, Ayvansaray İskelesi ile Yâvedüd İskelesi arasında yer almakta olup “*Sabık vezir odabaşısı Mehmed Ağa'nın yalısı ve Yalı Hamamı*” olarak kaydedilmiştir.⁸⁸ 1815 (1230) tarihli Bostancıbaşı defterinde ise Ayvansaray İskelesi ile Defterdar İskelesi arasındaki yapıları sayarken sabık Tersane Emini Vahid Efendi'nin Yalısı'ndan sonra “*Saray hamamı ve ittisalindeki arsası*”, devamında ise *Karaağaç Ustasızade Ahmed Hanesi* olarak kaydedilmiştir.⁸⁹ 1861 tarihli İstanbul haritasında da hamamın yeri gösterilmiştir.⁹⁰ Buna göre hamam 1862 yılından sonra yıkılmış olmalıdır.

m. Atike Sultan (Yalı) Hamamı

Hamam, Eyüp sahillerinde, Şah Sultan Mahallesi'nde,⁹¹ Atike Sultan'ın sahil sarayındadır. 1735 tarihli hamam defterinde Atike Sultan'ın⁹² Yalı Hamamı olarak geçmektedir. Hamamda üç tellak ve bir külhancı olmak üzere toplam dört kişi çalışmaktaydı.⁹³ 1735 tarihli defterde ismi geçtiğine ve hamamda çalışanların da bulunmasına bakıldığında ihtiyaç üzerine hamamın halkın kullanımına açıldığı anlaşılmaktadır.

⁸⁷ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁸⁸ *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Ankara 2013, s. 9, vrk. 56/b.

⁸⁹ Reşat Ekrem Koçu, “Bostancıbaşı Defterleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1963, s. 2984; Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *İkinci Mahmud'un İstanbulu-Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul 1992, s. 103.

⁹⁰ *19. Asırda İstanbul Haritası*, haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul 1958, pafta D-7. Ayrıca bakınız Ek 1.

⁹¹ Şah Sultan, Yavuz Sultan Selim'in kızı, Sadrazam Lütfi Paşa'nın hanımı olup Eyüp'te 1556 yılında yaptırmış olduğu cami civarındaki müstakil türbede medfundur. Çevresindeki mahalle ismini bu camiden almıştır. Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 188, 342-343; Uluçay, *a.g.e.*, s. 57-58; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, C. 1, TTK., Ankara 1997, s. 136-137.

⁹² 1735'e kadar, tarihimizin kaydettiği dört Atike Sultan vardır. Sahilsarayın ve hamamın III. Ahmed'in kızı Atike Sultan'a ait olduğu düşünülmektedir. Atike Sultan, 1712 yılında doğmuş, 1724 yılında Nevşirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa ile evlenmiş ve 1737'de 25 yaşında vefat etmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 140, 278; Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesinde Eyüp'te Şah Sultan Mahallesi'nde geçen hamam, bu Yalı hamamı olmalıdır. VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi.

⁹³ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1.

Atike Sultan'ın genç yaşta vefat etmesi, çocuğunun bulunmaması ve mülkünü vakfetmemesi sebebiyle hamamın mülkiyet hakkı kardeşi III. Mustafa'ya geçmiş olmalıdır. III. Mustafa ise kardeşi Atike Sultan'dan kalan hamamı kızı Şah Sultan adına vakfetmiş olmalıdır. Nitekim 1766 tarihli hamam defterindeki bilgiler bu iddiamızı doğrular niteliktedir.

1766 tarihli hamam defterinde Yalı Hamamı olarak kaydedilen bu kuşluk hamam Şah Sultan Vakfı'ndandır.⁹⁴ Şah Sultan'ın yaşı henüz küçük olduğundan babası Sultan III. Mustafa'nın tasarrufunda olup gedik sahibi Süleyman tarafından aylık 11,5 kuruşa işletilmektedir.⁹⁵ Hamamdaki çalışan sayısı ve icar ücreti dikkate alındığında hamamın küçük bir hamam olduğu söylenebilir.

1811 (h.1227) tarihli bir vakfiyede Eyüp'te Şah Sultan Mahallesi'nde Yalı Hamamı'ndan bahsedilmektedir.⁹⁶ III. Selim dönemine ait bir Bostancıbaşı defterine göre hamam, Eyüp Bostan iskelesi ile Bahariye Sarayı arasında, Şah Sultan Camii ve tekkesi ile Çukursaray ve Hançerli Yalısı yakınlarında yer almaktadır.⁹⁷ 1815 (h.1230) tarihli Bostancıbaşı Defterine göre ise Eyüp İskelesi ile Bahariye Kasrı arasında olup hamamın yeri şöyledir; İsmetlu Hibetullah Sultan Hazretlerinin sarayı, İsmetlu Hadice Sultan Hazretlerinin Sarayı, Hanımsultanzâdenin sakin olduğu Çukur Yalı, Yalı Hamamı ve iskelesi ve kaynakhane, yakınlarında Hançerli Sultan Yalısı (hâlidir), yakınlarında Şah Sultan Hazretleri'nin⁹⁸ Tekkesi yer almaktadır.⁹⁹ Buna göre hamam, 1815 yılından sonra yok olmuş olmalıdır.

⁹⁴ Şah Sultan, III. Mustafa'nın kızıdır. I. Mahmud ve III. Osman'ın çocukları olmadığı için, 29-30 yıldır Topkapı Sarayı ve İstanbul'da doğum şenlikleri yapılmamıştır. Bu sebeple III. Mustafa ilk doğan çocuğunun şenliğine büyük önem vermiştir. İlk doğan çocuğu kız olup 1759 yılında doğmuş ve Hibetullah Sultan adı verilmiş, ancak üç yaşına geldiğinde vefat etmiştir. İkinci kızı ise Şah Sultan olup 1761 yılında dünyaya gelmiş ve 1802 yılında vefat etmiştir. Üçüncü çocuğu ise Mihrişah Sultan olup 1762 yılında dünyaya gelmiş ve bir yaşlarında vefat etmiştir. Yine aynı yıl Mihrişah Sultan dünyaya gelmiş, O da altı yaşında vefat etmiştir. Uluçay, *a.g.e.*, s. 151-154. III. Mustafa hayatta kalan ilk çocuğu olması sebebiyle olmalı Şah Sultan adına bir vakıf kurmuştur.

⁹⁵ BOA, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 6.

⁹⁶ VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi.

⁹⁷ *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, s. 7-8, vrk. 58/a-b.

⁹⁸ Şah Sultan (1761-1803), III. Mustafa'nın kızıdır. Eyüp'teki türbesine defnedilmiştir. Daha sonra annesi de aynı türbeye defnedilmiştir. İskender Bey Mektebi'nin yerine bir mektep ve sebil inşa ettirmiştir. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 45; Haskan, *Eyüp Tarihi*, C. II, s. 144, 157.

⁹⁹ Reşat Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4'ten ayrı basım, İstanbul 1958, s. 59; Kayra-Üyepazarıcı, *a.g.e.*, s. 105.

n. Kağıthane Hamamı

Kağıthane Köyü'nde, mezarlık civarında, Daye Hatun Camii yakınlarında idi.¹⁰⁰ Evliya Çelebi'nin tasnifine göre Kâğıthane Hamamı “kâğıtçılara” tahsis edilmelidir.¹⁰¹ Evliya Çelebi, İstanbul çevresinde padişahlara ait mesirelerden Kağıthane Kuyumcular Mesiresi hakkında bilgi verirken “*Kâğıthane’de iki yüz kadar bağlı evler vardır. Dâye Hatun’un bir de cami-i şerifi vardır. Bir latîf hamamı, yirmi kadar dükkânları vardır*” demektedir.¹⁰² Evliya Çelebi'nin bu ifadelerinden Kağıthane Köyü'nde, iki yüz kadar bağlı evin bulunduğu, camiinin Daye Hatun tarafından yaptırıldığı, güzel bir hamamı ve yirmi kadar dükkanın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ayvansarayî, Hadikatü'l-Cevâmi adlı eserinde Kağıthane Karyesi (Daye Hatun) Mescidi hakkında bilgi verdikten sonra “*Karye-i mezbûrenin hamamı dahi vardır ve câmekânında yekpâre taşlardan bir şadırvan havuzu vardır*” demektedir. Devamında Tahta Kadı Mescidi bahsinde ise “*Bu mescid ziyâdedir. Halen haraptır. Bânisi Mustafa Efendi’dir ki orada vaki mezaristanda medfundur ve köy hamamı dahi bu vakfın müsakkafatındandır*”¹⁰³ demektedir.¹⁰⁴ Bu bilgiye göre hamam, Tahta Kadı Mustafa Efendi Vakfı'ndan olup bânisi Mustafa Efendi de oradaki mezarlıkta medfun bulunmaktadır. Haskan, İstanbul Hamamları adlı eserinde Seyahatname'ye atıfta bulunarak söz konusu hamamdan Daye Hatun Hamamı olarak bahsetmiştir.¹⁰⁵ Bu bilgilere göre Haskan'ın yapmış olduğu bu isimlendirme doğru olmamalıdır.

1735 ve 1766 tarihli hamam defterlerinde söz konusu hamamın isminin geçmemesi Eyüp'e uzak ve köyde bulunmasından kaynaklanmıştır.

o. Yusuf Ağa Hamamı

Hamam, Eyüp'te Kalenderhane Caddesi üzerindeki Kalenderhane Tekkesi içinde yer almaktaydı. Günümüzde tekkenin yerinde Eyüp Müftülük binası bulunmaktadır.¹⁰⁶ Sultan III. Selim saltanatının ortalarında şeyh olan Belhi Efendi'nin ricasıyla Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa, Kalenderhane Tekkesini yenilediği sırada bir de hamam yaptırmıştır. Vakfına gerekli desteğin sağlanmamasından dolayı hamamı muattal kalmıştır.¹⁰⁷ Bu bilgilere göre hamam, XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olmalıdır.

¹⁰⁰ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 131.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁰² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 484.

¹⁰³ Müsakkafat: gelir sağlayan anlamına gelmektedir.

¹⁰⁴ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 386.

¹⁰⁵ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 131.

¹⁰⁶ Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 299.

¹⁰⁷ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 359.

2. Eyüp Hamam Çalışanları

Hamamların varlığı beraberinde hamamları işleten hamamcılık, hamamda müşterilere hizmet eden tellaklık, natırlık ile hamamların sıcak su ihtiyacını karşılayan külhancılık mesleklerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Hamamlarda hizmet gören çalışanlardan ilki tellaklardır. Tellak, Arapça'da "delk" kökünden gelmekte olup *ovma*, *ovuşturma*, *el ile sürtme*, *dokunma*, *değme*, *temas etme*, *stırlma* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.¹⁰⁸ Aynı zamanda *kırkacı*, *berber* anlamına da gelmektedir.¹⁰⁹ Halk dilinde dellak denir.¹¹⁰ İhtisap kanunnamelerinde tellakların işlerini iyi bilen ve pratik kimselerden olmaları, usturalarının keskin olması, baş tıraş etmekte mâhir ve kâmil olmaları, kâfir başını ve uyuz başını tıraş ettikleri ustura ile Müslümanları tıraş etmemeleri, usturası altında kimseye zahmet çektirmemeleri, fotalarını pak tutmaları, Müslümanlara verdikleri fotayı ve ridayı kâfirlere, kâfirlere verdiklerini Müslümanlara vermemeleri, gayrimüslimlerin fotasının ayrıca alâmeti bulunması, fazlasıyla hizmet edip hamama gelen kişileri iyi keselemeleri, sabun ile güzelce yıkamaları, kese ve usturalarını temiz tutmaları istenmekteydi.¹¹¹ Bu ifadelerden tellakların hamama gelen müşterileri kese ve sabun ile yıkayan, baş tıraşı eden ve gerektiğinde saçları ören kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

1735 tarihli hamam defterinde kadın tellak isminin geçmemesi dikkat çekmektedir. Arşiv belgelerinde ve hamamlar hakkında yapılmış çalışmalarda da kadın tellaklardan bahsedilmemektedir. Bunun sebebi Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadınların hamamlara aile üyelerinden veya akrabalarından birisi ile gitmeleri ve temizlik işlerinde birbirlerine yardımcı olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Hali vakti yerinde olan bazı kadınlar ise hamamlara hizmetçisi veya kölesi ile birlikte gitmekteydiler.¹¹²

Hamamlarda hizmet gören çalışanlardan diğeri ise natırlardır. Natır kelimesi, Arapçada "natr" kökünden gelmekte olup *bağ*, *bostan*, *ekin vs. bekçisi*, *hamam hizmetçisi* anlamlarına gelen Türkçe bir isimdir.¹¹³ Hamamları konu alan bazı çalışmalarda na-

¹⁰⁸ Arif Erkan, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 1, İstanbul 2004, s. 1167.

¹⁰⁹ Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara 2011, s. 564.

¹¹⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 190.

¹¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 260-261; Yaşar Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, Ankara 1982, s. 77-78; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, C. I, İstanbul 1995, s. 390-398; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II, İstanbul 1997, s. 294, 393; C. III, İstanbul 1997, s. 115; C. IX, İstanbul 1992, s. 532.

¹¹² Metin And, "Yabancı Seyyahların Gözüyle 16. Yüzyıl İstanbul'unda Hamamlar ve Temizlik", *İstanbul Armağan 3 -Gündelik Hayatın Renkleri-*, Yayıncı: Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 141-142.

¹¹³ Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet 1317; s. 1449; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (24.Baskı), Ankara 2007, s. 810; Arif Erkan, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 2, İstanbul 2004, s. 2251.

tıruların kadın müşterileri yıkayan veya hamama gelen kadınların eşyasını taşıyan ve hamamda kadınların hizmetlerini gören kişiler olarak ifade edilmektedir.¹¹⁴ Osmanlı aile ve sosyal hayatının gereği olarak kadın hamamlarında çalışanların kadın olması gerektiği düşünülebilir. Ancak incelemeye konu hamam defterinde kadın natırlardan bahsedilmemektedir. Arşiv belgelerinde ve ihtisap kanunnamelerinde de kadınların hamamlarda çalıştıklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Natırların, hamam çalışanlarının kendi aralarındaki iş bölümü, ihtisap kanunnamelerindeki natırlar ve tellaklar hakkındaki ifadeler dikkate alındığında, müşteriye nalin ve peştamal veren, hamamın camekân kısmında müşterilerin elbise vb. eşyalarını kollayıp gözetken kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Tellak ve natırların görevleri itibari ile birbirleriyle karıştırılmalarının sebebi ise arşiv vesikalarında ve hamamlar hakkında yapılan çalışmalarda natırların yaptıkları iş hakkında ayrıntılı bilgi verilmemesi ve her iki meslek erbabının birlikte zikredilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Hamamlarda hizmet gören diğer bir çalışan ise külhancıdır. Külhancı, hamamların altında külhan adı verilen bölmede bulunan kazanı yakarak hamam suyunun ısıtılması işini yapmaktaydı.

Hamamlarda tellak, natır ve külhancı dışında hamamcı, kapıcı, tezgâhtar, kahveci, kafesçi olarak çalışanların da bulunduğu bilinmektedir. Buna karşın incelemeye konu hamam defterinde Eyüp hamamlarını işleten hamam sahipleri hakkında bilgi verilmemektedir. Yine söz konusu defterde hamama gelen müşterilerden ne kadar para alındığı konusunda da bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁵

Söz konusu hamam defterinde Eyüp hamamlarında çalışan tellak ve natırların üzerinde *bilâ-dîrlîk* kaydı vardır. Bu ifadeden tellak ve natırların hamam sahibinden ücret almadıkları, hamama gelen müşterilerden almış oldukları bahşişlerle geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Hamamın sıcak su ihtiyacını karşılayan külhancıların ücret aldıkları düşünülmeyle birlikte bu konuda da söz konusu hamam defterinde bilgi verilmemektedir.

Eyüp hamamlarında hamam çalışanlarının dışında hamamların külhan bölümünde kalanlar da bulunmaktadır. Hamamı ısıtmak için ateş yakılan külhan bölümü, birçok insanı barındırmaya elverişli bir yer olduğundan evi olmayanlar -özellikle kışın- burada yatıp kalmakta ve bu nedenle de kendilerine *külhanbeyi* denilmekteydi.¹¹⁶

¹¹⁴ Mustafa Uzun-Nurettin Albayrak, "Hamam: Kültür ve Edebiyat", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 430; Haskan, *İstanbul Hamamları*, s. 6-7; Ünal, *a.g.e.*, s. 512.

¹¹⁵ Hamam çalışanlarının yaptıkları iş karşılığında ne kadar ücret aldığı hakkında 1640 Tarihli Narh Defteri'nde bilgiler yer almaktadır. Buna göre hamama gusül için girenden bir akçe, kese sürünüp traş olandan iki akçe alınmaktadır. Müşterinin hamamcıya gönüllü olarak bahşiş vermesi yasaklanmamıştır. Müşteri gönüllü olarak tellağa ve natıra ücret verdiğinde hamam ücretini ayrıca vermek zorundadır. Daha fazla bilgi için bakınız. Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 260-261; Yücel, *a.g.e.*, s. 77-78.

¹¹⁶ Külhanbeyleri daha çok kimsesiz çocuklardan oluşmaktadır. Kendilerine has elbise giymekte ve kendilerine has bir dille konuşmaktadırlar. İşleri güçleri olmayıp diğer insanlarla kavga etmekten

İncelenen dönemde Eyüp kaza merkezinde yer alan hamamların külhanlarında barınan ve *hammâlân* olarak bilinen çok sayıda külhanbeyi kayıtlıdır. Hamam defterine bu kişilerin sadece toplam sayısı yazılmıştır. Bunların kimler olduğu, nereli oldukları, ne iş yaptıkları hakkında ise bilgi verilmemiştir. Türbe Hamamı'nda sekiz, Çömlekçiler Hamamı'nda üç, Emine Sultan Hamamı'nda beş, Eskiye Hamamı'nda dört, Kırkık Hamamı'nda üç ve Otakçılar Hamamı'nda beş kişi olmak üzere toplam yirmi sekiz kişi hammâlân olarak kaydedilmiştir.¹¹⁷ Külhanbeylerinin kalmış olduğu hamamların konularına bakıldığında genellikle dönemin merkezî ve büyük hamamları olduğu dikkat çekmektedir.

a. Mesleklerine Göre Eyüp Hamam Çalışanları

1735 tarihli hamam defterine göre Eyüp hamam esnafı tellaklık, natırlık, külhancılık, hamamcılık, kapıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere yedi farklı iş kolunda olmak üzere toplam yetmiş dokuz kişi çalışmaktaydı. Bu iş kollarında kırk altı kişi tellaklık, on yedi kişi natırlık, on kişi külhancılık, iki kişi hamamcılık, iki kişi kafesçilik, bir kişi kapıcılık ve bir kişi tezgâhtarlık yapmaktaydı. Bunlardan tellaklık ve külhancılık meslekleri her hamamda, diğer meslekler ise bazı hamamlarda icra edilmekteydi. Eyüp hamam çalışanları mesleklerine göre kıyaslandığında kırk altı kişi ile %58,2'sini tellaklık, on yedi kişi ile %21,5'ini natırlık, on kişi ile %12,7'sini külhancılık ve altı kişi ile %7,6'sını hamamcılık, kafesçilik, kapıcılık ve tezgâhtarlık yapanlar teşkil etmektedir.

çekinmemektedirler. Bunlar bir tür serseri sayılmaktadır. Külhanbeyleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Server Tanilli, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, (Derleyen: François Georjeon-Paul Dumont), (Çev.: Maide Selen), İstanbul 2000, s. 138; Mehmet Demirtaş, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006, s. 113-141.

¹¹⁷ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

Tablo 1: 1735 yılında Eyüp hamam çalışanlarının sayısı ve mesleği¹¹⁸

No	Hamam	Bulunduğu yer / mevki	Hamam çalışanlarının görevi							
			Tellak	Naur	Külhancı	Hamamcı	Kafesçi	Tezgâhtar	Kapıcı	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	3		1					4
2	Debbağhane	Yedikule harici	2	1	1				1	5
3	Türbe	Hz.Eyyüb Ensâri	12	6	1		1			20
4	Çömlekçiler	Eyüp	10	3	1					14
5	Yalı	Eyüp-Atike Sultan Sarayı	2		1	1				4
6	Emine Sultan	Eyüp	7	3	1					11
7	Eskiyeni	Eyüp	3	1	1			1		6
8	Kerpiç	Eyüp	1		1					2
9	Kırkık	Eyüp- Dügmeçiler Mah.	1		1	1				3
10	Otakçılar	Eyüp	5	3	1		1			10
	Toplam		46	17	10	2	2	1	1	79

Tablo 1’de Eyüp’te hangi hamamların bulunduğu, bu hamamlarda kaç kişinin çalıştığı ve bu kişilerin ne iş yaptıkları hakkında bilgi verilmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde Türbe, Çömlekçiler, Emine Sultan ve Otakçılar gibi Eyüp’ün merkezindeki ve merkeze yakın hamamlarda çalışanların sayısının bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Hamamların tamamında çalışan bulunmakla birlikte Eyüp merkezden uzaklaştıkça hamamlardaki çalışan sayısı azalmaktadır. Mesela o dönemlerde merkeze biraz uzak olan Bakırköy ve Yedikule civarındaki hamamlarda çalışan sayısı dört ila beş arasında değişmektedir. Hamamlardaki çalışan sayısını belirleyen diğer bir faktör ise hamamların fiziki büyüklüğü ve müşteri yoğunluğu olmalıdır. Eyüp merkeze yakın olan Kerpiç, Kırkık, Eskiyeni ve Haliç sahilinde yer alan Atike Sultan Sarayı hamamlarında çalışanların sayısı ise iki ila altı arasında değişmektedir. Görüldüğü üzere hamamlarda çalışanların sayısı ile hamamların bulunduğu mevki ve hamamların büyüklüğü arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bunun yanında hitap ettiği çevrenin nüfus yoğunluğu, halkın ekonomik durumları, kişisel tercihler ve hamama gitme kültürünün de etkili olduğu düşünülebilir.

b. Eyüp Hamam Çalışanlarının Memleket Durumu

1735 tarihli hamam defterinde çalışanların birçoğunun memleketleri verilmiştir. Eyüp hamamlarında mesleğini icra edenlerin memleket durumu şöyledir: Eyüp, İstanbul, Uskumru, Üsküdar, Dimetoka, İbrail, Ruscuk, Eğridere, Sarıgöl, Manastır, Ustro-

¹¹⁸ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

va, Premet, Avlonya, Alaiye, Beypazarı, Bolu, Borlu, Hamid, Karadeniz, Karahisar-ı Şarkî, Kastamonu, Pazarköy, Sinop, Sivas, Yalova ve Acem. Hamam esnafının çok az kısmının (dokuz kişi) nereli olduğu konusunda bilgi verilmemiştir. Memleketlerinin kaydedilmemesinin sebebi muhtemelen bu kişilerin sorun çıkarma durumu olmayan veya Eyüplü olmalarından kaynaklanmış ya da çok önceleri Eyüp'e yerleşmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Daha başka faktörler de etkili olabilir.

Hamam çalışanlarının memleket durumlarına bakıldığında Eyüp hamamlarında en fazla İstanbullu kişiler çalışmaktaydı. Memleketi belirtilen yetmiş kişiden on dokuzu İstanbullu idi. Bunu on kişi ile Eyüplüler ve beş kişi ile Sivaslılar takip etmiştir. Diğer otuz altı kişi ise imparatorluğun muhtelif uzak ve yakın yerlerinden Eyüp'e gelmişlerdir.

İstanbul'un ve Eyüp'ün dışında Anadolu tarafındaki yerlerden gelenlerin toplam sayısı yirmi birdir: Alaiye'den bir, Beypazarı'ndan bir, Bolu'dan üç, Borlu'dan bir, Hamid'den iki, Karadeniz'den bir, Karahisar-ı Şarkî'den bir, Kastamonu'dan iki, Pazarköy'den iki, Sinop'tan bir, Sivas'tan beş ve Yalova'dan bir kişi gelmiştir. Ayrıca dört kişi ise Acem olarak belirtilmiş olup bunların İran taraflarından geldikleri anlaşılmaktadır. Rumeli tarafından gelenlerin toplam sayısı ise on dördür: Avlonya'dan bir, Dimetoka'dan bir, Eğridere'den bir, İbrail'den bir, Manastır'dan bir, Premet'ten üç, Ruscuk'tan bir, Sarıgöl'den iki ve Ustrova'dan üç kişi gelmiştir. Manastır, Ustrova, Premet ve Avlonya'dan gelen sekiz kişi ise Arnavut asıllı Osmanlı vatandaşlarıdır. Buna göre Balkanlardan gelenler içerisinde Arnavut asıllı kişilerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Anadolu ve Rumeli'deki yerlerden başka Eyüp'e yakın İstanbul'dan on dokuz,¹¹⁹ Uskumru'dan bir ve Üsküdar'dan bir kişi Eyüp hamamlarında çalışmaktaydı. Bu bilgilere göre Eyüp hamam çalışanlarının %12,7'sini (on kişi) Eyüplü, %26,6'sını (yirmi bir kişi) Eyüp'e yakın yerlerden, %17,7'sini (on dört kişi) Rumeli tarafındaki yerlerden, %26,6'sını (yirmi bir kişi) Anadolu tarafındaki yerlerden, %5'ini (dört kişi) Acem'den gelenler ve %11,4'sını (dokuz kişi) memleketi belirtilmeyen diğer çalışanlar teşkil etmektedir.¹²⁰

Eyüp hamam çalışanlarının memleket durumları iş kollarına göre şöyledir: İş kolları bakımından Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını tellaklar oluşturmaktaydı. Tellakların memleket durumuna bakıldığında kırk altı tellaktan sekizi Eyüplüdür. Eyüp'e yakın yerler arasında İstanbul şehrinde on iki tellak, Uskumru'dan bir tellak ve Üsküdar'dan bir tellak bulunmaktaydı. On bir tellak Rumeli'nin muhtelif yerlerinden olup bunlardan yedisi Arnavutluk'tan gelmiştir. Anadolu'nun muhtelif yerlerden on bir tellak ve Acem'den bir tellak gelmiştir. Bir tellağın ise memleket durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre tellaklar kendi içerisinde kıyaslandığında %17,4'ü Eyüplü,

¹¹⁹ Deftere şehri (İstanbul) olarak kaydedilmiş olup İstanbul'un hangi semtinden olduğu belirtilmemiştir.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için EK-2'deki tabloya bakınız.

%30,4'ü Eyüp'e yakın yerlerden, %23,9'u Rumeli'nin muhtelif yerlerinden, %23,9'u Anadolu'nun muhtelif yerlerinden ve %2,2'si Acem taraflarından gelmiştir. %2,2'sinin ise memleketi belirtilmemiştir.¹²¹

İş kollarına göre tellaklardan sonra Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını natırlar oluşturmaktaydı. Hamamlarda çalışan natırların memleket durumuna bakıldığında on yedi natırdan sadece birisi Eyüplüdür. Üç natır İstanbulludur. İki natır Rumeli'nin muhtelif şehirlerinden ve altı natır ise Anadolu tarafındaki muhtelif yerlerden ve üç natır Acem'den gelmiştir. Eyüp hamamlarında çalışan iki natırın ise memleket durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre natırlar kendi içerisinde kıyaslandığında %5,9'u Eyüplüdür. %17,6'sı İstanbul şehriden, %11,8'i Rumeli taraflarından, %35,3'ü Anadolu taraflarından ve %17,6'sı Acem taraflarından gelmiştir. %11,8'inin ise memleketi belirtilmemiştir.¹²²

İş kollarına göre Eyüp hamamlarında üçüncü fazla çalışan sayısını külhancılar oluşturmaktaydı. Hamamların külhanlarında çalışan on kişiden dördü Sivashlıdır. Altı külhancının memleketi ise belirtilmemiştir.¹²³ Eyüp hamamlarında çalışan külhancıların memleket durumlarına bakıldığında, memleketi belirtilenlerin tamamının Sivashlı olması dikkat çekmektedir.

Eyüp hamamlarında tellaklar, natırlar ve külhancılar dışında başka hamamcılık, kاپıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere farklı iş kollarında az sayıda (altı kişi) çalışan da bulunmaktaydı. İstanbul şehriden dört kişiden ikisi kafesçilik, ikisi hamamcılık, Eyüplü bir kişi tezgâhtarlık ve Ustrovalı bir kişi kاپıcılık işlerini yapmaktaydı.¹²⁴

Eyüp hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında hamam çalışanlarının önemli bir kısmı İstanbul, Eyüp ve çevresindedir. Bunun yanında azımsanmayacak sayıda Anadolu'nun ve Rumeli'nin farklı şehirlerinden gelerek Eyüp hamamlarında çalışanlar da bulunmaktadır. Hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında Eyüp, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını yansıtan önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

c. Eyüp Hamam Çalışanlarının Yaş Grupları

1735 tarihli hamam defterinde hamam çalışanlarının yaşları yazılmamıştır. Ancak bazıları için yaşları hakkında fikir verebilecek *mütekaid*, *ihtiyar*, *câr-ebri*, *taze* ve *sabi* ifadeleri kullanılmıştır. Bunlar için de yaş durumlarının ne şekilde belirlendiği ile ilgili olarak herhangi bir bilgi verilmemle birlikte kişinin genel fiziki görünümüne bakılarak göz ile tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bunun içinde *mütekaid*, *ihtiyar*, *taze*, *câr-ebri*

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için EK-3'teki tabloya bakınız.

¹²² Ayrıntılı bilgi için EK-4'teki tabloya bakınız.

¹²³ Ayrıntılı bilgi için EK-5'teki tabloya bakınız.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için EK-6'daki tabloya ve Tablo 1'e bakınız.

ve *sabi* arasında kesin bir yaş sınırı koymak mümkün değildir. Eyüp hamamlarında çalışan toplam yetmiş dokuz kişiden yedisi *ihtiyar* olarak kaydedilmiştir. Diğer sekizi *câr-eburu*, ikisi *genç oğlan*, ikisi *küçük oğlan*, altısı *taze*, biri ise *sabi* olarak kaydedilmiştir. Elli üç kişinin yaş durumu hakkında ise bilgi verilmemiştir. Bu bilgilere göre Eyüp hamam esnafının hangi yaş gruplarında yoğunlaştığını görmek için defterdeki ifadeleri dikkate alarak bir sınıflandırma yapmak gerekirse 18-21 yaş arasındakileri *câr-eburu*, 7-12 yaş arasındakileri *sabi*, 13-17 yaş arasındakileri *taze* olarak kabul etmek mümkündür. Yaşları hakkında bilgi verilmeyenler ise orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilebilir. Yapılan bu sınıflandırmaya göre hamam çalışanlarının yaş gruplarına dağılım oranı ise şöyledir: *Ihtiyar* olarak kaydedilenlerin oranı %8.7, yaşları hakkında bilgi verilmeyenlerin oranı %67.1, *câr ebru* olarak kaydedilenlerin oranı %10.1, *taze*, *küçük* ve *sabi* sıfatlarıyla kaydedilenlerin oranı %13.9 olarak hesaplanmıştır.¹²⁵ Görüldüğü üzere Eyüp hamamlarında çalışanlar büyük oranda orta yaşlı kişilerden oluşmaktadır.

Eyüp hamamlarında çalışanların yaş durumları yaptıkları iş türüne göre şöyledir: İş kolları bakımından Eyüp hamamlarında en fazla çalışan sayısını tellaklar oluşturmaktaydı. Hamamlarda çalışan tellakların yaş durumuna bakıldığında kırk altı tellaktan beşi yaşlıdır. Altı tellak genç, on bir tellak ise çocuk yaşadadır. Yirmi dört tellağın ise yaş durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre tellaklar kendi yaş grubu içerisinde kıyaslandığında %10,9'u yaşlı, %13'ü genç, %23,9'u çocuktur. Yaşları hakkında bilgi verilmeyip orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilenlerin oranı ise %52,2'dir.¹²⁶

İş kolları bakımından tellaklardan sonra en fazla çalışan sayısını natırlar oluşturmaktaydı. Eyüp hamamlarında çalışan natırların yaş durumlarına iş kollarına göre bakıldığında on yedi natırdan birisi yaşlı, ikisi *câr-eburudur*. On dört tellağın ise yaş durumu belirtilmemiştir. Bu bilgilere göre kendi yaş grubu içerisinde kıyaslandığında natırların %5,9'u yaşlı, %11,8'i gençtir. Yaşları hakkında bilgi verilmeyip orta yaşlı yetişkin olarak kabul edilenlerin oranı ise %82,3'tür. Deftere *taze* (13-17 yaş arası) ve *sabi* olarak kaydedilen (7-12 yaş arası) çocuklardan ise natırlık yapan bulunmamaktadır.¹²⁷ Çocukların natırlık işinde istihdam edilmemesinde, natırların müşterilerin eşyalarını emanet olarak aldıkları dikkate alındığında, yaşlarının küçük olması, emanet işlerini hakkıyla yerine getirmemeleri ve natırlık işinin fazla sorumluluk gerektiren bir iş olması etkili olmuş olmalıdır.

Eyüp hamamlarında çalışan külhancıların tamamının yaşı ise belirtilmemiştir.¹²⁸ Yukarıda yaşları hakkında bilgi verilmeyenlerin orta yaşlı yetişkin olarak kabul edildiği ifade edilmişti.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için EK-7'deki tabloya bakınız.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için EK-8'deki tabloya bakınız.

¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için EK-9'daki tabloya bakınız.

¹²⁸ Ayrıntılı bilgi için EK-10'daki tabloya bakınız.

Eyüp hamamlarında tellaklar, natırlar ve külhancılardan başka hamamcılık, kâpıcılık, kafesçilik ve tezgâhtarlık olmak üzere farklı iş kollarında az sayıda (altı kişi) çalışan da bulunmaktaydı. Türbe Hamamı'nda çalışan bir kişi ihtiyar olarak kaydedilmiş, diğer beş kişinin yaş durumları hakkında ise bilgi verilmemiştir.¹²⁹

d. Eyüp Hamam Çalışanlarının İsimleri, Lakapları ve Unvanları

Türkler, İslam dinini kabul etmeden önce Türkçe isimler alır iken, İslam dinini kabul ettikten sonra zamanla eski Türkçe adlar yerine daha çok Müslüman Arap isimlerini tercih etmeye başlamışlardır. Nitekim XV. yüzyılda tahrir defterlerinde daha çok Türkçe isimler yer alırken bu zamanla değişmeye başlamış ve XVI. yüzyıldan itibaren Türkçe isimler azalmıştır.¹³⁰ XVIII. yüzyılın ilk yarısında da benzer durum söz konusudur. 1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarında yirmi dokuz Müslüman ve altı gayrimüslim olmak üzere toplam otuz beş farklı isim tespit edilmiştir. Ancak bunlardan bazıları defterde çok defa geçtiği gibi bazıları da sadece bir kez geçmiştir. Bir defa geçen isimler Çelebi, Eyüp, Halil, Musa, Nasuh, Recep, Süleyman, Şahin ve Veli'dir. Çift isimler ise on iki adet olup bir defa geçmiştir. Bu isimler Abdullah Abdülkerim, Ahmed Süleyman, Ali Abdullah, Ali İbrahim, Ali Mustafa, Ali Ömer, Derviş Mehmed, Hacı Mehmed, Hacı Osman, Mehmed Abdullah, Mehmed Gülâbi ve Veli Bekir'dir. Gayrimüslim isimlerinden Avanis, Merad, Mihal, Simon ise bir defa geçmiştir. Çift isimli Gayrimüslim çalışan ise bulunmamaktadır.

Hamam esnafı içerisinde farklı isimler bulunmasına rağmen, belli isimlerin sayısı fazladır. Bu isimler Mehmed, Ahmed, Ali, Hüseyin, İbrahim, Osman, Hasan ve Mustafa'dır. Çok geçen isimlerin başında on beş kişi ile Mehmed gelmektedir. İkinci sırada on bir kişi ile Ali ve üçüncü sırada on kişi ile Ahmed isimliler yer almaktadır. En çok geçen isimler içerisinde dördüncü sırada ise beş kişi ile Hüseyin yer almaktadır. Beşinci sırada ise üç kişi ile İbrahim ismi gelmektedir. Bunu ikişer kişi ile Hasan ve Mustafa takip etmektedir. Gayrimüslim isimlerinden İvaz üç ve Avdik ise iki defa geçmektedir.

Eyüp hamamlarında çalışanların isimleri dikkate alındığında Türkler, Hazreti Peygamberin isimlerinden olup Hz. Peygambere saygı ifadesi olarak Muhammed'den bozma Mehmed'i ve diğer ismi Ahmed'i en çok tercih etmişlerdir. On beş kişi Mehmed, on kişi ise Ahmed isimlidir. Diğer bir ismi Mustafa ise defterde iki kez geçmektedir. Hazreti Peygamberin isimlerinden başka torunlarının ismi Hüseyin beş, Hasan ise iki kez geçmektedir.

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için EK-11'deki tabloya bakınız.

¹³⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830*, TTK, Ankara 2010, s. 79.

Tablo 2: İsimler¹³¹

No	Müslüman isimler	Adet	No	Müslüman isimler	Adet	No	Müslüman isimler	Adet
1	Abdullah Abdülkerim	1	14	Halil	1	27	Şahin	1
2	Ahmed	10	15	Hasan	2	28	Veli	1
3	Ahmed Süleyman	1	16	Hüseyin	5	29	Veli Bekir	1
4	Ali	11	17	İbrahim	3		Toplam	70
5	Ali Abdullah	1	18	Mehmed	15		Gayrimüslim isimler	
6	Ali İbrahim	1	19	Mehmed Abdullah	1			
7	Ali Mustafa	1	20	Mehmed Gülâbi	1	30	Avanis	1
8	Ali Ömer	1	21	Musa	1	31	Avdik	2
9	Çelebi	1	22	Mustafa	2	32	İvaz	3
10	Derviş Mehmed	1	23	Nasuh	1	33	Merad	1
11	Eyüp	1	24	Osman	1	34	Mihal	1
12	Hacı Mehmed	1	25	Recep	1	35	Simon	1
13	Hacı Osman	1	26	Süleyman	1		Toplam	9
Genel toplam								79

Hamam çalışanları tarafından tercih edilen diğer isimler ise Hz. Peygamberden sonra yerine geçen, cennetle müjdelenen ve tüm Müslümanlar tarafından sevilen dört sahabenin isimleridir. Bunlar içinde en çok tercih edilen ise Ali'dir. On bir kişi bu ismi taşımaktadır. Osman ismini ise bir kişi tercih etmiştir. Hamam çalışanları tarafından tercih edilen diğer bir isim ise peygamber ismi olup İbrahim'dir. Sayısal olarak tercih edilen isimler dikkate alındığında Hasan ve Hüseyin isimleri Mehmed, Ali ve Ahmed'den sonra gelmektedir.

Türkçe isim olarak ise Çelebi ve Şahin isimlerini taşıyan birer kişi dikkat çekmektedir. İsimlerinin sayısı ve çeşitliliği dikkate alındığında Eyüp hamam çalışanlarının, mensubu olduğu dinin önemli şahsiyetlerinin isimlerini, İslami isimler aldıkları anlaşılmaktadır.

e. Hamam Çalışanlarının Statüsü

Osmanlı toplumunda insanlar, genellikle mensubu oldukları ailelerinin soy geçmişlerini, bazı fiziki özelliklerini çağrıştıran, memleketlerini belirten, sahip oldukları mesleklerini ve statülerini ifade eden lakap, unvan vb. lafızlarla, bazen de sosyal statü ifade eden lakap ve unvanlarla anılmakta ve bu şekilde kayıtlara geçmekteydi. Eyüp hamam çalışanlarının isimlerinden başka kullandıkları lakap ve unvanlar da dikkat çekicidir. 1735 tarihli hamam defterinde ismi geçen kişilerin statülerini ifade eden lakap, unvan vb. lafızlar tespit edilerek hamam çalışanlarının statü durumu değerlendirilmiştir. Bunlardan özellik çağrıştıran sıfatlardan *kara* kullanılmıştır. Bir kişi kara sıfatıyla kaydedilmiş olup bu sıfat o kişinin daha çok fiziki görünümünden kaynaklanmış olmalıdır.

¹³¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Eyüp hamam çalışanlarından bazıları hamam defterine lakaplarıyla kaydedilmiştir. Hz. Peygamberin torunu Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere *es-Seyyid*, Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere ise *şerif* denilmektedir.¹³² Hamam çalışanlarından iki kişi es-Seyyid lakabıyla kaydedilmiştir. Bunu dışında unvan ve lakaplı kişi bulunmamaktadır. Lakap ve unvanlara bakıldığında hamam çalışanlarının içinde buldukları topluma özgü lakap ve unvanlar ile anıldıkları anlaşılmaktadır.

f. Eyüp Hamam Çalışanlarının Dini Durumu

1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının dini durumları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Gayrimüslim çalışanların isimlerinden sonra *zimmî* ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple hamam çalışanlarının Müslüman mı, yoksa gayrimüslim mi oldukları kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Tablo 3'te de görüldüğü üzere söz konusu hamam defterine göre Eyüp hamam çalışanlarının dinleri farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan 79 kişiden 70'i Müslüman, 9'u ise Gayrimüslimdir.¹³³ Her iki grup birbiri ile kıyaslandığında Müslümanların %88,6 oranına, Gayrimüslimlerin ise %11,4 oranına sahip oldukları görülmüştür. Buna göre Eyüp hamamlarında çalışanların çoğunluğu Müslüman'dır.

Tablo 3: Eyüp hamam çalışanlarının dini durumu¹³⁴

No	Hamam	Hamam çalışanlarının dini durumu			
		Bulunduğu yer / mevki	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	3	1	4
2	Debbağhane	Yedikule harici	4	1	5
3	Türbe	Hz. Eyyüb Ensâri	20	-	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	12	2	14
5	Yalı	Eyüp- Atike Sultan Sarayı	4	-	4
6	Emine Sultan	Eyüp	11	-	11
7	Eskiyeni	Eyüp	5	1	6
8	Kerpiç	Eyüp	-	2	2
9	Kırkık	Eyüp- Düğmeciler Mah.	2	1	3
10	Otakçılar	Eyüp	9	1	10
	Toplam		70	9	79

Tablo 3'te verilen bilgilere göre Türbe, Yalı ve Emine Sultan (Debbağhane) ha-

¹³² *Sâdât, seyyidîn; şürefa ve eşraf* ise *şerifin* çoğuludur. C. Van Arendoks, "Şerif", *IA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 435-442; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İhtiyat Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 161-162; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 755, 777.

¹³³ Gayrimüslimlerden birisi Çömlekçiler Hamamı'nda yanaşma tellak, birisi Kerpiç Hamamı'nda tellak olarak çalışmakta, diğer gayrimüslimler ise çalıştıkları hamamlarda külhancılık yapmaktadır.

¹³⁴ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

mamlarında Gayrimüslim çalışan bulunmamaktaydı. Diğer hamamlarda çalışan Gayrimüslimler genellikle külhancılık yapmaktaydılar.

g. Eyüp Hamam Çalışanlarının Milliyet Durumu

1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında kısmen bilgi bulmak mümkündür. Söz konusu defterde hamam çalışanları isimleri, memleketleriyle birlikte tek tek kaydedilmiştir. Liste sonunda da çalışanların mensubiyetleri *Arnavut* ve *ecnâs-ı saire* olarak ikiye ayrılmıştır. Her bir hamam çalışanın hangi millete mensup olduğu ismiyle birlikte kaydedilmemiş, sadece Arnavutluktan gelenler “Arnavud” başlığı altında topluca belirtilmiştir. Diğer unsurlar ise “Ecnâs-ı saire” olarak kaydedilmiştir. Bu sebeple çalışanların geldikleri yerlere bakılarak kimlerin Arnavut asıllı olup olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Defterde böyle bir ayrıma gidilmesinde ise Arnavut asıllı hamam çalışanlarının Patrona Halil İsyanı’nda önemli rol oynamasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu konuda defterin sonunda Arnavut asıllı kişilere hamamlarda iş verilmemesi konusunda uyarılar bulunmaktadır.¹³⁵ Diğer hamam çalışanları hakkında toplu bilgi verildiğinden hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında detaylı bir kıyaslama yapmak mümkün değildir. Mevcut bilgilerden hareketle sekiz çalışanın Arnavut asıllı (%10,1) olduğu, diğer yetmiş bir kişinin (89,1) ise diğer milletlere mensup hamam çalışanları olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: 1735 yılında Eyüp hamam çalışanlarının milliyet durumu¹³⁶

No	Hamam	Bulunduğu yer / mevki	Hamam çalışanlarının milliyeti		
			Arnavut	Ecnâs-ı Saire	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	3	1	4
2	Debbağhane	Yedikule harici	3	2	5
3	Turbe	Hz.Eyyüb Ensâri		20	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	1	13	14
5	Yalı	Eyüp-Atike Sultan Sarayı		4	4
6	Emine Sultan	Eyüp		11	11
7	Eskiyeni	Eyüp		6	6
8	Kerpiç	Eyüp		2	2
9	Kırkık	Eyüp- Duğmeciler Mah.	1	2	3
10	Otakçılar	Eyüp		10	10
	Toplam		8	71	79

Tablo 4’te ve Ek-2’deki tabloda verilen bilgiler incelendiğinde Arnavut kökenlilerin Bakırköy ve Debbağhane hamamlarında çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bakırköy Hamamı’ndaki üç Arnavut’un Premetli, Debbağhane Hamamı’ndaki üç Arnavut’un ise Ustrovalıdır. Benzer durum diğer hamamlarda belirgin şekilde gö-

¹³⁵ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 13.

¹³⁶ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

rülmemektedir. Bu bulgular dikkate alındığında söz konusu hamam çalışanlarının hemşerilik duygusuyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

h. Eyüp Hamam Esnafının Eşkâl Özellikleri

Eşkâl tariflerinde genellikle kişilerin yaşlarına, boy özelliklerine değinilmekte, sakal, bıyığı bulunup bulunmadığı ve ten rengi (sarı bıyıklı, kara sakallı, kır sakallı gibi) belirtilmekte, bir özü bulunmaların da özünün cinsine işaret edilmektedir. 1735 tarihli hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının saç ve sakal renkleri genellikle belirtilmiştir. Bu şekilde hamam esnafının ancak bir kısmının eşkâli hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. İncelenen hamam defterinde Eyüp hamam çalışanlarının boyları hakkında bilgi verilmemektedir. Bunun sebebi Eyüp hamamlarında çalışan kişilerin dış görünüş açısından boylarının dikkat çekmemesinden ya da böyle bir özelliğin deftere kaydedilmesine ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanmış olabilir. Hamam çalışanlarının boylarının kaydedilmemesinde daha başka faktörlerde etkili olmuş olabilir.

Ten rengi: Eyüp hamam çalışanları eşkâl kayıtlarında ten rengi belirtilen kişiler bulunmamaktadır. Ten rengi yazılmamış olmakla birlikte sakal-bıyık renginden ten rengini çıkarmak mümkündür. Sakal-bıyık rengi sarı ve kumral olarak kaydedilenlerin –birkaçı istisna- açık renk tenli olduklarında şüphe yoktur. Yine bunun gibi kara ve kır sakallı ile kara ve kır bıyıklı olanlar da esmer olmalıdır. Sakal-bıyık renginde başlıca dört grup vardır: Kara, kır, kumral ve sarı. Bunlar içinde en büyük grubu karalar oluşturmaktadır. Bu sonuncular sakal-bıyık bahsinde daha detaylı ele alınacaktır.

Sakal-bıyık: Devrin icaplarına göre erkeklerin tercihleri arasında –yaş sınırı verilmemekle beraber- yirmili yaşlarda bıyık, otuzlu yaşlardan itibaren sakal görülmektedir. Eşkâl tariflerinde renkle birlikte daima kişinin sakallı veya bıyıklı oluşuna da yer verilmiştir.

Eyüp hamam çalışanlarının geneline bakıldığında sakallıların sayısı (yirmi bir kişi), sadece bıyıklı olanlara göre fazladır. Bunlardan onu kara sakallı, biri kumral sakallı, beşi kır sakallı ve beşi sarı sakallıdır. Burada sakallı olanlar tabii olarak aynı zamanda bıyıklıdır. Sakalı olmayıp sadece bıyıklı olan hamam çalışanı sayısı ise on beştir. Bunlardan altısı kumral bıyıklı, ikisi sarı bıyıklı, ikisi kara bıyıklı, ikisi bostanî kara bıyıklı, biri bostanî sarı bıyıklı, biri bostanî kumral bıyıklı ve biri bıyıklı olarak kaydedilmiştir.

Sakallı ve bıyıklıların yanında deftere bir çalışan köse olarak kaydedilmiştir. Bu kişinin gerçekten köse mi olduğu, ya da bu lafzın sadece bir sıfat olarak mı kullanıldığı hakkında ise bilgi verilmemiştir.

Defterde şahısların sadece sakallı ve bıyıklı olduklarına işaret edilmemiştir. Bıyığı yeni çıkmış delikanlılar *câr-ebri* (genç) olarak kaydedilmiştir. Bıyığı yeni çıkanlardan

başka yaşı çok küçük olanlar, sakalı ve bıyığı olmayıp ergin delikanlılık (ergin çocukluk) yaşta bulunanlar *genç oğlan*, *küçük oğlan*, *taze oğlan*, *taze olarak kaydedilmiştir*. Yaşı çocukluk ile delikanlılık arasında bulunanlar ise *sabi oğlan*, *taze sabi*, *sabi* (sabi çocuk) olarak vasıflandırılmıştır. Hamam çalışanlarının sekizi *câr-ebri*, ikisi *genç oğlan*, ikisi *küçük oğlan* ve altısı *taze oğlan*, birisi *sabi* olarak kaydedilmiştir. Bu bilgilere göre hamam çalışanlarının sekizi *genç*, onu *ergin çocuk*, biri ise *sabi* çocuk eşkâl özelliklerine sahiptir.

Özürlüler: Eyüp hamam çalışanları içerisinde bedensel özrü olanlara da rastlanmaktadır. Görme özürli bir kişi *yek-çesm* olarak kaydedilmiştir. *Yek-çesm* ifadesinden bu kişinin tek gözlü birisi olduğu anlaşılmaktadır. Gözünü kaybetme nedeni hakkında ise bilgi verilmemektedir. Bu kişi, tek gözlü olarak dünyaya gelmiş olabileceği gibi, doğumdan sonra bir olay ya da hastalık sebebiyle de bir gözünü kaybetmiş olabilir. Söz konusu deftere başka özürli çalışan kaydedilmemiştir.

Sonuç

Eyüp hamamları hakkında bilgi veren kaynaklar çeşitli dönemlere aittir ve kaynakların türleri farklıdır. İncelemeye konu olan dönemde Eyüp Kazası sınırları içinde on beş hamam bulunmaktadır. Bu hamamlardan bazıları günümüzde ya aynı işlevi sürdürmekte ya da farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Yine birkaç hamam da harap vaziyettedir. Günümüzde, Eyüp hamamlarının önemli bir kısmından ise iz dahi kalmamıştır.

Yapılan incelemede Eyüp hamamlarının, içinde buldukları döneme ve buldukları mekânlara göre farklı isimlerle kaynaklarda geçtiği, ancak bu durumun zaman zaman karışıklığa neden olduğu tespit edilmiştir.

Eyüp Kazasının sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan hamamların tamamı Osmanlı döneminde farklı yıllarda inşa edilmişlerdir. Bu hamamlar, işlevsel açıdan, çifte ve kuşluk hamam olarak kullanılmışlardır. Toplumsal açıdan belirli statüye sahip erkekler ve kadınlar tarafından yaptırılmış ve vakfedilmişlerdir. Hamamların mülkiyet durumlarına bakıldığında üçü şahıslara, diğerleri ise vakıflara aittir.

Çalışmaya kaynak teşkil eden 1735 tarihli hamam defteri, Eyüp hamamları ve çalışanları hakkında önemli bilgiler vermektedir: Defterden, hamamlarda çalışanların isimleri, fiziki özellikleri, nereli oldukları, ne iş yapıkları, hangi hamamda kaç kişinin çalıştığı ve barındığı hakkında bilgi edinilmiştir. Söz konusu defter daha önceki ve sonraki yıllara ait Eyüp hamamları hakkındaki bazı bilgileri mukayese imkânı vermektedir. Buna göre hamam çalışanları başta tellaklık, natırlık ve külhancılık olmak üzere yedi farklı iş kolunda mesleklerini icra etmişlerdir. Hamamlarda çalışan sayısı iki ila yirmi arasında değişiklik göstermektedir. Merkezde bulunan hamamlarda çalışan sayısı fazla iken bu sayı, merkeze uzak ve nüfus yoğunluğunun daha düşük olduğu yerlerde azalmaktadır.

Hamam çalışanlarının memleket durumları incelendiğinde önemli bir kısmının İstanbullu ve Eyüplü oldukları görülmüştür. Ayrıca Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinden gelerek Eyüp hamamlarında çalışan çok sayıda kişi mevcuttu.

Çalışanların dini durumlarına bakıldığında, büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu tespit edilmiştir. Müslümanlar tellaklık, natırhık, külhancılık ve diğer işlerle uğraşmakta, Gayrimüslimler ise tellaklık ve külhancılık yapmaktaydılar. Çalışanların milliyet durumlarına bakıldığında ise büyük çoğunluğunun milliyet durumu belirtilememiş, sadece Arnavut asıllı olanlar belirtilmiştir. Hamam çalışanlarının az bir kısmı Arnavut asıllı olup tamamı tellaklık yapmaktaydı.

Eyüp Hamamlarında çalışanların yaş durumuna bakıldığında, daha çok orta yaş grubuna dâhil oldukları görülmektedir. Bunun yanında çalışanlar arasında çocuk, genç ve yaşlı kimseler de vardı. Eşkâl özellikleri bakımından hamam çalışanlarının daha çok bıyıklı ve sakallı oldukları anlaşılmıştır.

Sonuç olarak Eyüp hamamlarının yöre halkının kişisel temizlik ihtiyaçlarının karşılanmasında ve toplumsal ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rolleri olduğu, Eyüp'ün fiziki, kültürel ve sosyal açıdan Türk-İslam şehri görünümü kazanmasına önemli katkılar sunduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Cevdet Belediye, 55/2706, 1766 (h.1180) Tarihli İstanbul Hamamları Defteri.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İAK.)

İAK, Muallim Cevdet, No: B-6, 1735 (h.1147) Tarihli İstanbul Hamamları Defteri.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, 630/2 Nolu Defter, sayfa 1014, sıra 627, Şeyh Ahmed Efendi ibn-i eş-Şeyh Fazlullah Efendi Vakfiyesi. 1 Şaban 1227/10 Ağustos 1812 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 639 Nolu Defter, sayfa 61, sıra 35, Sultan I.Mahmud'un Vakfiyesi, Gurre-i Receb 1165/15 Mayıs 1752 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 732 Nolu defter, sayfa 61, sıra 44, Safiye binti Abdullah bin Abdurrahman Vakfı'na ait 5 R.Ahir 1148/25 Ağustos 1735 tarihli vakfiye tercümesi.

VGMA, 739 Nolu defter, sayfa 85, 42 sıra numarasında kayıtlı Ömer oğlu Silahtar Ağası İbrahim Bey'in 29 Safer 1168/15 Aralık 1754 tarihli vakfiye tercümesi.

2. Kaynak Eserler

Ayvansarayî Hüseyin Efendi-Ali Satı' Efendi-Süleyman Besim Efendi, *Hadîkatül-Cevâmî'* (İstanbul Camileri ve Diğer Dîni-Sivil Mimari Yapılar), Haz. Ahmet Nezh Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314.

Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, III, İstanbul 1308.

Risâle-i Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler), Haz. Rıfki Melül Meriç, TTK., Ankara 1965.

Sâî, *Tezkiretü'l-Bünyân* (Koca Mimar Sinan'ın Mükemmelen Tercüme-i Halîyle Âsârı Hakkında Mahumatı Hâvîdir), İkdâm Matbaası, Dersaadet 1315.

Sâî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân: Mimar Sinan'ın Kendi Ağzından Hayat ve Eserleri*, Yay. haz. Sadık Erdem, Binbirdirek Yayınları, İstanbul 1988.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet 1317.

Tuhfetü'l-Mimarîn (Mimar Sinan Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler), Haz. Rıfki Melül Meriç, TTK., Ankara 1965.

Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Pan Yayıncılık, Ankara 2013.

3. Tetkik Eserler

19. *Asırda İstanbul Haritası*, Haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, pafta D-7.

Akbatu, Şinasi, "İstanbul Hamamları", *İstanbul 1973 İl Yılığ*, İstanbul 1973, s.489.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. II-III, İstanbul 1997; C. IX, İstanbul 1992.

[Altınay], Ahmet Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930.

And Metin, "Yabancı Seyyahların Gözüyle 16. Yüzyıl İstanbul'unda Hamamlar ve Temizlik", *İstanbul Armağanı 3 –Gündelik Hayatın Renkleri-*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s.139-143.

Arendoks, C. Van, "Şerif", *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s.435-442.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (1451-1481)*, C. IV, Baha Matbaası, İstanbul 1974.

Demirtaş, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlıda Bir Zümrenin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, Erzurum 2006, s.113-141.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (24.Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2007.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, C. I, İstanbul 1995.

Erkan, Arif, *Büyük Arapça-Türkçe Lügat*, C. 1-2, Yasin Yayınevi, İstanbul 2004.

Eyice, Semavi, "Hamam: Tarih ve Mimari", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s.402-430.

Haskan, Mehmet Nermi, *Eyüp Tarihi*, C. II, İstanbul 1993.

_____, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.

_____, "Eyüpsultan Hamamları", *Eyüpsultan Tarihi*, Eyüpsultan Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Kankal, Ahmet, *Türkmen'in Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayati)*, Ankara 2004.

Kayra, Cahit - Üyepazarıcı Erol, *İkinci Mahmud'un İstanbulu-Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1992.

Koçu, Reşat Ekrem, "Akarçeşme Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1958, s.500-501.

_____, "Bakırköy Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1960, s.1912-1913.

_____, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1963, s.2979-2995.

_____, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4'ten ayrı basım, İstanbul 1958.

_____, "Eminesultan Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1968, s.5072.

_____, "Eskiyeeni Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s.5304.

_____, "Eyyübsultan Türbe Hamamı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1971, s.5463.

Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı, İstanbul 1986.

Kütükoğlu, Mübahat, *1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.

_____, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK, Ankara 2010.

Mantran Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C. II, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, C. I-II, TTK., Ankara 1997.

Özcan, Abdulkadir, "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s.248-250.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, C. I, İstanbul 1943.

Tanilli, Server, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, (Derleyen: François Georgeon-Paul Dumont), (Çev.: Maide Selen), İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.137-146.

Tulum, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara 2011.

Turnah, Bilgin - Yücel Esin, "İstanbul'da Bazı Tekkelerin Yerleri", *Vakıflar Dergisi*, S.18, Ankara 1984, s.141-162.

Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 6. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

Uzun, Mustafa - Albayrak Nurettin, "Hamam: Kültür ve Edebiyat", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s.430-432.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

Ülgen, Ali Saim, "Hamam", *İA*, C. V/I, Eskişehir 1997, s.174-178.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

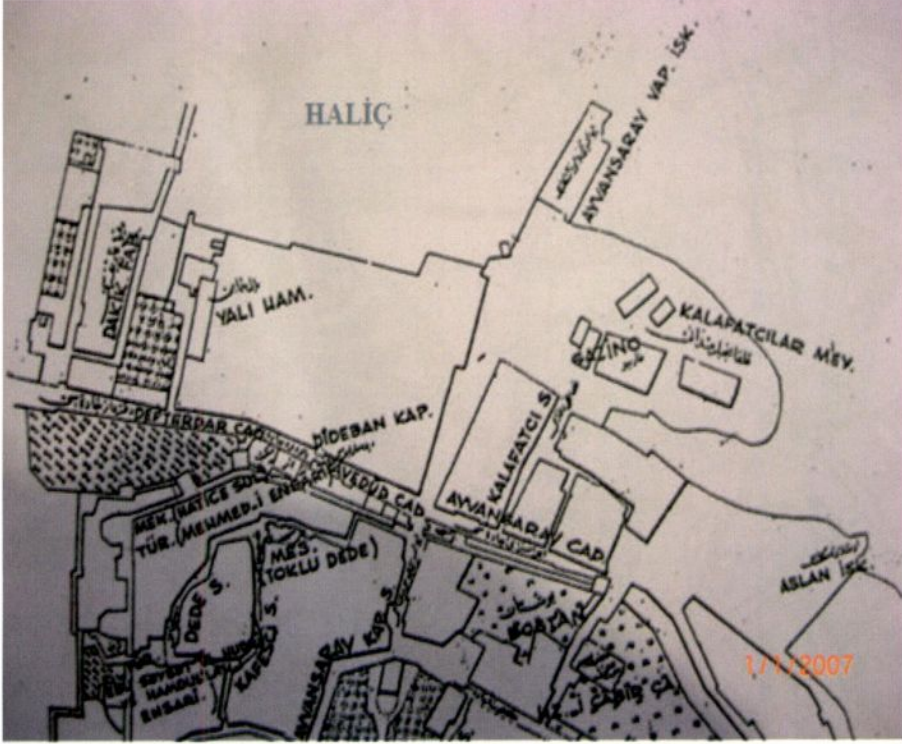
Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakıfyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1938.

Yılmaz, Mehmet, "Mustafa Paşa (Kemankeş, Kara)", *Yaşamları ve Yapılarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, İstanbul 2008, s.310-311.

Yücel, Yaşar, *1640 Tarihli Es'âr Defteri*, Ankara 1982.

EKLER

Ek 1: Yalı (Karaağaç) hamamı¹

¹ 19. Asırda İstanbul Haritası, Haz. Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, Şehir Matbaası, İstanbul 1958, pafta D-7.

Ek 2: Eyüp hamam çalışanlarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket																																
		Eyüp ve Çevresi										Rumeli Tarafları										Anadolu Tarafları						Genel Toplam						
		Eyüp	Şehit (İstanbul)	Sadıcc	Kasmpaşa	Uskumru	Üsküdar	Toplam	Dimetokn	İbrail	Kuşçuk	Eğridere	Sarıgöl	Manastır	Ustrova	Prencet	Avlonya	Toplam	Alaiye	Beypazar	Bolu	Borlu	Hamid	Karadeniz	Karabırsak-ı Şarki	Kastamonu	Pazarköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirtilmeyen	
1	Makrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
2	Debbaghane	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5	
3	Türbe	-	5	-	1	-	6	-	1	2	-	-	-	-	-	-	4	1	1	2	-	-	-	1	-	1	1	-	7	1	3	20		
4	Çömlekçiler	2	3	-	-	-	5	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	2	-	-	2	-	1	-	6	1	1	14		
5	Yalı	2	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	
6	Emine Sultan	1	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	2	-	-	1	1	2	-	11		
7	Eskiyeni	5	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	
8	Kerpiç	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	
9	Kırık	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	
10	Otaççılar	-	7	-	-	-	7	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10	
	Toplam	10	19	-	-	1	31	1	1	1	2	1	3	3	1	14	1	1	3	1	2	1	1	2	1	2	2	1	5	1	21	4	79	

Not: İtali rakamlar Gayrimüslim hamam çalışanlarıdır.

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, 1735 (h.1147) tarihli, s. 1-3.

Ek 3: Eyüp hamam tellaklarının memleketi.¹

No	Hamamlar	Memleket																																
		Eyüp ve Çevresi					Rumeli Tarafları					Anadolu Tarafları																						
		Sehri (İstanbul)	Stidice	Kasımpeşe	Üskümrü	Üsküdar	Toplam	Dimetoka	İbrail	Ruscuk	Eğridere	Sarıgöl	Manastır	Üstrova	Premet	Avlonya	Toplam	Alaiye	Beypazar	Bolu	Bolu	Hamid	Karadeniz	Karabısar-ı Şarki	Kastamoun	Pazarıköy	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Acem	Memleketi Belirlenmeyen	Cenel Toplam	
1	Makrihora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
2	Debbaghane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
3	Türbe	4	-	-	1	-	5	-	1	2	-	-	-	-	-	3	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	12	
4	Çömekçiler	2	3	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	10	
5	Yalı	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
6	Emine Sultan	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	-	-	-	-	1	5	-	-	7	
7	Eskiyesi	3	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
8	Kerpiç	-	/	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
9	Kırkak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
10	Otağçılar	-	4	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	
	Toplam	8	12	-	1	1	22	1	-	1	2	1	2	3	1	11	-	1	2	-	-	1	2	2	1	1	1	1	11	1	1	46		

Not: İtalik rakamlar Gayrimüşlim tellaklardır.

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

**Ek 6: Eyüp hamamlarında diğer çalışanların
(hamamcı, kapıcı, kafesçi ve tezgâhtar) memleketi.¹**

No	Hamamlar	Memleket										Genel Toplam																
		Eyüp ve Çevresi			Rumeli Tarafları				Anadolu Tarafları																			
		Şehri (İstanbul)	Sütlüce	Kasımpaşa	Üsküdar	Toplam	İzmit	İstanbul	Manastır	Uşak	Arnavut	Avlonya	Toplam	Alaşehir	Beyşehir	Bolu	Bartın	Hamid	Karaman	Karaman	Karaman	Pazarlık	Sinop	Sivas	Yalova	Toplam	Açık	Memleketi Belirtilmeyen
1	Makrîhora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Debbaghane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Türbe	1 ¹	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	Çömlekçiler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Yalı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Emine Sultan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Eskiyesi	1 ³	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Kerpiç	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Kırık	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Otağlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	1	4	-	-	5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6

¹ İAK, *İstanbul Hamamları Defteri*, s. 1-3.

² Karhâne-i kapucu olarak kaydedilmiştir.

³ Kafesçi olarak kaydedilmiştir.

⁴ Hamamcı olarak kaydedilmiştir.

⁵ Tezgâhtar olarak kaydedilmiştir.

⁶ Hamamcı olarak kaydedilmiştir.

⁷ Kafesçi olarak kaydedilmiştir.

Ek 7: Eyüp hamam çalışanlarının yaş durumu.¹

No	Hamamlar	Yer / Mevkii	Yaşlı				Yetişkin / Orta Yaş		Genç (18-21 Yaş)		Çocuk						Genel Toplam			
			Mütakaid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam	Yaşları Belirtilmeyenler	Toplam	Çar-ehru	Toplam	Genç oğlan	Küçük oğlan	Taze oğlan	Taze	Sabi oğlan	Taze sabi		Sabi Çocuk (7-12 Yaş)	Toplam	
1	Makrihora	Bakırköy	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	4
2	Debbaghane	Yedikule	-	-	-	4	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5
3	Türbe	Eyüp	-	2	-	16	16	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20
4	Çömlekçiler	Eyüp	-	-	-	7	7	3	3	1	-	-	3	-	-	-	-	-	4	14
5	Yalı	Eyüp	-	-	-	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
6	Emine Sultan	Eyüp	-	2	-	5	5	1	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-	3	11
7	Eskiyezi	Eyüp	-	1	-	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
8	Kerpiç	Eyüp	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
9	Kırık	Eyüp	-	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
10	Okakçılar	Eyüp	-	2	-	5	5	2	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	10
	Toplam		-	7	-	53	53	8	8	2	2	-	6	-	-	-	-	1	11	79

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Ek 8: Eyüp hamam tellaklarının yaş durumu.¹

No	Hamamlar	Yer / Mevkii	Yaşlı				Yetişkin / Orta Yaş		Genç (18-21 Yaş)		Çocuk						Genel Toplam		
			Mitkaid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam	Yaşları Belirlenmeyenler	Toplam	Çar-cıru	Toplam	Genç oğlan	Küçük oğlan	Taze oğlan	Taze oğlan	Sabi oğlan	Taze sabi		Sabi Çocuk (7-12 Yaş)	Toplam
1	Makrihora	Bakırköy	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3
2	Debbaghane	Yedikule	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
3	Türbe	Eyüp	-	1	-	1	9	9	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	12
4	Çömlükçiler	Eyüp	-	-	-	-	4	4	2	2	1	-	-	-	-	-	3	-	4
5	Yalı	Eyüp	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
6	Emine Sultan	Eyüp	-	1	-	1	2	2	1	1	1	2	-	-	-	-	-	3	7
7	Eskiyeni	Eyüp	-	1	-	1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
8	Kerpiç	Eyüp	-	-	-	-	7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
9	Kırkık	Eyüp	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
10	Onakçılar	Eyüp	-	2	-	2	1	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-	5	
	Toplam		-	5	-	5	24	24	6	6	3	2	-	5	-	1	11	46	

Not: İtalik rakamlar Gayrimüslim tellaklardır.

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

Ek 9: Eyüp hamam natırlarının yaş durumu.¹

No	Hamamlar	Yer/ Mevkii	Yaşlı				Yetişkin / Orta Yaş		Genç (18-21 Yaş)		Çocuk						Genel Toplam	
			Mitçakaid	İhtiyar	Pir ve İhtiyar	Toplam	Yaşları Belirtilemeyenler	Toplam	Çâr-çbrü	Toplam	Genç oğlan	Küçük oğlan	Taze oğlan	Taze	Sabi oğlan	Taze sabi		Sabi
1	Makrihora	Bakırköy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Debbaghane	Yedikule	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
3	Türbe	Eyüp	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
4	Çömlekçiler	Eyüp	-	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3
5	Yalı	Eyüp	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Emine Sultan	Eyüp	-	1	-	1	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
7	Eskiyezi	Eyüp	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
8	Kerpiç	Eyüp	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Kırkık	Eyüp	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Okakçılar	Eyüp	-	-	-	-	2	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3
	Toplam		-	1	-	1	14	14	2	2	-	-	-	-	-	-	-	17

¹ İAK, İstanbul Hamamları Defteri, s. 1-3.

MEHMET ALİ PAŞA İSYANI'NIN ANTALYA'YA ETKİLERİ

(1831-1833)

GÜVEN DİNÇ*

Giriş

1831-1833 yıllarında Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak ortaya çıkan, fakat Avrupalı güçlerin müdahaleleriyle uluslararası nitelik kazanan Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır'a semt ve civar olması dolayısıyla Antalya'yı doğrudan etkilemiştir. Bu çalışmada Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın ilk evresi sayılan 1831-1833 yıllarında yaşanan gelişmelerin Antalya'ya askerî, siyasi, sosyal, ekonomik ve toplumsal etkileri incelenmektedir.

Coğrafi olarak Doğu Akdeniz'de bulunan Antalya, II. Attolos zamanında kuruluşundaki temel etken olan stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca bölgede gerçekleştirilen siyasi, askerî ve ticarî gelişmelerde önemli bir yer edinmiştir. Kurulduğu yerin ticaret ve deniz aşırı ulaşımına uygun olması, şehri ilk dönemlerden itibaren Güney Anadolu'nun temel ithalat ve ihracat limanlarından birisi yapmıştır. Bu sebeple çok sayıda devletin egemen olmak istediği şehirler arasında yer almıştır.¹

Mısır, Asya ile Afrika'nın buluşma noktasında yer alan ve tarih boyunca birçok medeniyete kaynaklık eden önemli bir bölgedir. Mısır'a bu niteliği kazandıran Nil nehri ise tarihin gördüğü en eski ve büyük medeniyetlerden Mısır medeniyeti ve kültürüne ev sahipliği yaparken, İskenderiye limanı bu kültür ve medeniyetin dışarıya açılmasını sağlamıştır.

Coğrafi olarak neredeyse birbirlerinin karşılarında konuşlanmış olan İskenderiye ve Antalya şehirlerinin ilişkileri eski tarihlere dayanmaktadır. Özellikle Nil deltası ve hinterlandının Güney Anadolu ile bağlantısı Antalya ve Mersin limanları üzerinden gerçekleşmiştir. Antalya Bizans döneminde önemli bir ithalat ve ihracat limanına sahip olup Avrupa ve Mısır ticaret gemilerinin uğrak noktasıydı. Bizans döneminde Antalya ticaretine hâkim olan Venedikli tüccarlar Selçuklu hâkimiyeti sırasında da

* Yrd. Doç., Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, gdinc@akdeniz.edu.tr

¹ Osmanlı dönemi Antalya tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338-1340.

hiçbir güçlükle karşılaşmadan ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Venedikli tüccarların ilgisini buraya çeken husus, Mısır ile Antalya arasındaki ticarî trafiğin yoğunluğu idi. Mısır'dan baharat, keten, şeker gibi maddeler Antalya'ya geliyor, oradan da meşe palamudu, kitre zamkı, şap, kereste, zift gibi sanayi malları dışarıya gönderiliyordu.²

Antalya ile Mısır arasındaki ilişkiler eski tarihlerden itibaren var olagelmışse de belki de en yoğun ilişkide bulunulan dönem Mısır'ın Osmanlılar tarafından fetihle birlikte yaşanmaya başlandı. Zira öncesinde çoğunlukla farklı devletlerce idare edilmesinden kaynaklanan iki bölge arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlar Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkim olmasıyla ortadan kalktı. Bu sayede Antalya ticarî önemini daha da arttırdı. Antalya Limanı'ndan başlayarak Kıbrıs, Şam, İskenderiye, İstanbul, Venedik gibi bölgelere ulaşan deniz yolu, XVI. yüzyılda eski önemini kaybetmekle birlikte kullanılmaya devam edildi. Devlet görevlilerinin Mısır'a gidip gelirken daha kısa zamanda ulaşımın sağlanması nedeniyle deniz yolunu kullandıkları bilinmektedir.³

İskenderiye ve Trablusşam limanlarına gelen Hint malları buralardan Antalya'ya yollanmakta, oradan Batı Anadolu ve İç Anadolu'yu kesen iki yolu takip ederek Bursa'ya ulaşmaktaydı. Aynı şekilde Anadolu malları yine bu yollarla Mısır ve Suriye, hatta Avrupa ülkelerine gönderilmekteydi. Antalya limanı Mısır ve Suriye'den gelen ticaret mallarını Bursa'ya ileten yolun üzerinde önemli bir merkez olma özelliğini XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirdi.⁴ Bundan sonraki tarihî seyrinde genel olarak Akdeniz limanlarının ticarî hacimlerinin düşüşü dolayısıyla Antalya limanının ticarî potansiyelinde de gerileme görülmektedir. Antalya'nın ticarî önemi XIX. yüzyıl başlarında eskiye oranla gerilemiş olsa da yine ticarî ilişkinin en fazla kurulduğu liman İskenderiye idi.⁵ Dolayısıyla bölgede ve Mısır'da meydana gelen her gelişme Antalya'yı doğrudan etkilemiştir. Bu olaylardan biri de 1831-1833 yıllarında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı isyan girişimidir.

Mehmet Ali Paşa İsyanı

Aslen Rumeli'den Kavalalı ve 1769⁶ doğumlu olan Mehmet Ali Paşa 18 yaşında askerî hizmete girdi ve kısa zamanda yükseldi. Mehmet Ali'nin Mısır'a gelişi 1798 yılında Fransızların Mısır'ı işgal etmesi üzerine Kavala'dan gönderilen askerî kuv-

² Feridun Emecen, "Antalya", *DİA*, c. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 233-234.

³ Latif Armağan, "XVI. Yüzyılda Antalya", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, S. 38, Ankara 2005, s. 98, 110.

⁴ Emecen, a.g.m., s. 234-235.

⁵ Suraiya Faroqhi, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 2, Ankara 1981, s. 1461-1472.

⁶ Mehmet Ali Paşa'nın 1770, 1771 veya 1773 yıllarında doğmuş olabileceği görüşleri de bulunmaktadır. Bkz. Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 26.

veterin kumandasını üstlenen Kavala hâkiminin oğlu Ali Ağa'nın yardımcısı olarak bulunmasıyla gerçekleşti. Ali Ağa'nın bir süre sonra geriye dönmesi üzerine kuvvetlerin komutası Mehmet Ali'ye kalmıştı.⁷ Kendisi Fransızlarla yapılan muharebelerde iki taraf arasındaki farkı, ülkenin zaaflarını gördü. Fransa'nın Mısır'ı işgal hadisesi Mehmet Ali'nin Mısır'a gelişine vesile olurken, aynı zamanda Mısır'da yükselmesine de yardım etti. Okuma yazma bilmemesine rağmen Fransız işgali sırasında Kölemenlerin de nüfuzlarını yitirmesinin etkisiyle kısa sürede idareyi eline alarak 1805 Mayıs-Haziran'ında Mısır valisi atandı.⁸ Mehmet Ali Paşa, Mısır'da İngilizleri (1807) ve Kölemenleri (1811) bertaraf ederek bütün güçleri eline geçirdi. 1818'de ise Osmanlı yönetiminin bir türlü çözemediği Vehhabî isyanını basturarak hac yolunu açmasıyla İslâm dünyasında da saygınlık ve şöhrete ulaştı. Üstelik senelik vergisi de 4 bin keseden 12 bin keseye çıkartıldı.⁹

Mehmet Ali Paşa, hayata geçirdiği reformlarla Mısır'ı idarî, ekonomik ve sosyal alanlardan kalkındırarak Doğu Akdeniz'de etkili bir konuma getirdi. Böylece "*Modern Mısır'ın Kurucusu*"¹⁰, "*Doğu Akdeniz'in Aslanı*"¹¹ unvanlarını aldı. Nitekim Osmanlı Devleti 1821 yılında Mora'da başlayan Yunan isyanı ile baş edemeyince Girit, Suriye ve Trablusşam valiliklerine karşılık modern bir ordu kurmuş olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım almak zorunda kaldı.¹² 20 Ekim 1827 tarihinde İngiliz, Fransız ve Rus ortak müttefik donanmalarının girişiyle gerçekleşen Navarin baskınıyla donanması yakılan Mehmet Ali Paşa, ordusunu Padişahın izni olmaksızın geriye çağırdı ve bundan sonra Yunan isyanı bağımsızlıkla sonuçlandı.¹³ Ancak Mehmet Ali Paşa yine de kendisine vaat edilen Girit, Suriye ve Trablusşam valiliklerini Edirne

⁷ Ali Fuad, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 19 (96), Haziran 1928, İstanbul Devlet Matbaası, s. 64; Râğıb Raif, Rauf Ahmed, *Bâb-ı Ali Haricîye Nezareti - Mısır Meselesi*, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2011, s. 5-6.

⁸ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, TTK. Yay., Ankara 1945, s. 21-25; Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, Edit M.W. Daly, Cambridge 1998, s. 144; Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 7; Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, Fatih Ofset, İstanbul 1998, s. 19 vd.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan II. Mahmud'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya Göndermiş Olduğu Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, c. XXV/98, Ankara 1961, s. 249; Hassan Ahmed İbrahim, "The Egyptian Empire", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, Edit M.W. Daly, Cambridge 1998, s. 198-202; Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 8; Altundağ, *a.g.e.*, s. 25-28; Fahmy, *a.g.m.*, s. 145-146.

¹⁰ Bkz. Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

¹¹ Arthur E. P. Brome Weigall, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, Edinburg and London 1915, s. 44.

¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c. 5, TTK. Basımevi, Ankara 1983, s. 127-128.

¹³ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 42-57.

Antlaşması'ndan sonra talep etti. Padişah II. Mahmut Mora isyanının olumsuz neticesinde Mısır valisini sorumlu gördüğünden ve Mora ve Cezayir'i¹⁴ henüz kaybetmiş olduğundan Girit valiliğini vermekle yetindi.¹⁵ Mehmet Ali Paşa ise bir ara kendisine faydadan fazla zarar getiren Girit yerine Suriye valiliğini talep edip adayı iade etmek istedi.¹⁶ Ancak kabul görmeyince kendisi Suriye'yi işgal etmeye kalkıştı ve bu konuda aradığı fırsat Akka valisi Abdullah Paşayla yaşadığı sorun ile geldi.¹⁷ Mehmet Ali Paşa, Abdullah Paşa'nın 10 bin kese borcu olduğunu söyleyerek Mısır'dan kaçıp Suriye'ye sığınan 6 bin kadar Mısırlı'nın iadesini istedi.¹⁸ Bâbüâlî sorunun iki tarafa nasihatnameler yazılarak ve adamlar gönderilerek çözülmesine çalıştı.¹⁹ Mehmet Ali Paşa gerekli tedbirlerini aldıktan ve Suriye bölgesinde propaganda faaliyetlerini yaptıktan sonra 1831 Ekim sonlarında oğlu İbrahim Paşa komutasındaki 30 binden fazla askeri karadan ve denizden Akka valisi üzerine gönderdi.²⁰

İki paşa arasındaki olaylar Padişah ile Mehmet Ali Paşa arasındaki savaşa dönüştü. 30 Mayıs 1832 tarihinde, şeyhülislam tarafından verilen fetva ile iki taraf arasında başlayan mücadelenin şer'iliği de sağlanmış oldu.²¹ Artık mesele Osmanlı Devleti'ne tâbi bir valiyle yapılan basit bir mücadele olmaktan çıkarak Osmanlı mülküne saldıran bir düşmana karşı yapılan ciddi bir savaş hâlini aldı.²²

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Sayda Valisi Abdullah Paşa ile mücadeleye girdiğinde öncelikle bölge halkı üzerinde propaganda faaliyetleri yaparak onları tarafına çekti.²³ Suriye topraklarına girdikten sonra aynı siyasetini sürdürdü; bu sayede Akka'nın kuzeyinde bulunan Sur, Sayda, Beyrut ve Trablus, Şam şehirlerine önemli bir dirençle karşılaşmadan hâkim oldu. Akka ise altı aylık bir kuşatmadan sonra dü-

¹⁴ Cezayir 1830'da Fransa tarafından işgal edilmişti.

¹⁵ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, s. 61.

¹⁶ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'aniüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 3, çev. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 560.

¹⁷ Karal, *a.g.e.*, s. 128-129. Tarihi gerçekler Mehmet Ali Paşa'nın 1810'lu yılların başlangıcından itibaren Suriye bölgesine hâkim olmak istediğini göstermektedir. Bkz. Sabahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995, s. 22.

¹⁸ BOA., HAT., 358/20037-J.

¹⁹ BOA., HAT., 358/20037; Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, c. 4, 705-708.

²⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 302; Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1997, s. 62; Samur, *a.g.e.*, s. 28; Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

²¹ Raif, *a.g.e.*, s. 12.

²² Altundağ, *a.g.e.*, s. 53-59; Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 61-74.

²³ Samur, *a.g.e.*, s. 23-24; Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.1, Ankara 1943, s. 39-40.

şerken Abdullah Paşa esir olarak deniz yoluyla Mısır'a gönderildi.²⁴ Mehmet Ali Paşa buralara ya tâbiyetini kabul eden eski yöneticileri kendi adına atadı ya da yeni mütevellimler tayin etti.²⁵

Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı bu isyan girişimine karşılık olarak Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa 20 bin kişilik bir kuvvetle Suriye'ye gönderildi. 1832 yazında Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa güçleri arasında Suriye'nin en kuzey noktasında Toros Dağları'nın güneyinde Beylan'da yapılan savaş İbrahim Paşa'nın zaferi ile sonuçlandı. Beylan Savaşı'ndan sonra Tarsus, İskenderun ve Adana'nın işgal edilmesi Osmanlı Devleti açısından işin vahametini ortaya koydu. Artık büyük bir bölge İbrahim Paşa'nın kontrolünde bulunmaktaydı.²⁶

İbrahim Paşa Suriye'den Anadolu'ya geçtiğinde birçok şehirde düşman gibi değil, dost ve kurtarıcı olarak görüldü. Zira halk bir taraftan hâkimlerden usanmış, diğer taraftan Padişah II. Mahmut'un yaptığı ıslahatlardan rahatsızdı. Dolayısıyla İbrahim Paşa bir kurtarıcı olarak telakki edildi. Bu sebeple birçok şehir Mehmet Ali Paşa tarafını tutarak bağlılık gösterdi.²⁷

Beylan bozgunundan sonra Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa ordusu Konya'ya çekti ve burada toplamaya başladı. İbrahim Paşa ise Konya'ya kadar ilerleyerek burayı ordugâh yaptı. İbrahim Paşa üzerine Rumeli'de bulunan sadrazam Reşit Mehmet Paşa sevk edildi. Konya'da 21 Aralık 1832²⁸ günü başlayan muharebede Sadrazam Reşit Mehmet Paşa idaresindeki çoğu düzensiz birliklerden oluşan 60 bin kişilik Osmanlı ordusu ağır bir bozguna uğradı. Üstelik sadrazam Reşit Mehmet Paşa dumanlı bir havada yanlışlıkla Mısır ordusu arasına girerek yaralı olarak esir düştü. Böylece Mısır kuvvetleri Kütahya'ya kadar rahatça ilerledi ve İstanbul yolu açıldı. Mağlubiyet sonrasında Bâbîâlî'nin anlaşma için gönderdiği memurların İbrahim Paşa ile müzakereleri de neticesiz kaldı.²⁹

İbrahim Paşa'nın Anadolu'da ilerleyerek İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'nın güçlü yönetimine geçme ihtimalinin belirmesi, Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları bulunan devletleri harekete geçirdi. Bu ise sorunun uluslararası bir hüviyet kazanmasına sebep oldu. Bâbîâlî, bu kapsamda İngiltere'den yardım talep ettiyse de İngiltere sadece diplomatik yardımda bulunabileceğini belirttiğinden Rusya'dan yardım dilemek du-

²⁴ BOA., HAT., 908/39778; Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 713; Karal, *a.g.e.*, s. 129.

²⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 713; Altundağ, *a.g.e.*, s. 56.

²⁶ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 70-76; Salih Kış, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004, s. 7.

²⁷ Altundağ, *a.g.e.*, s. 63-65.

²⁸ Ahmed Lûtfî Efendi 22 Aralık tarihini vermektedir. Bkz. Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 720.

²⁹ Ahmed Lûtfî Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 720; Ali Fuad, a.g.m., s. 64; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âmedi Mustafa Bey'in Kütahya'da Bulunan Mısır Kuvvetleri Kumandanı İbrahim Paşa'ya Mektubu", *Belleteri*, c. VI, S. 23-24, T.T.K., Ankara 1942, s. 263-267; Karal, *a.g.e.*, s. 130-131.

rumunda kaldı.³⁰ Nitekim Bâbiâli İbrahim Paşa'nın Kütahya'dan İstanbul'a yürüyeceğine dair aldığı duyurular üzerine Rus Çar'ından yardım talebinde bulundu.³¹ Bu gelişme, o ana kadar etkisiz bir politika izleyen Fransa ve İngiltere'yi harekete geçirdi. İki devlet Bâbiâli'nin onayıyla Mehmet Ali Paşa'ya, Akka, Kudüs, Trablusşam ve Nablus sancaklarını kabul ederek Padişah ile barış yapmasını önerdi. Ancak Vali bu teklifi kabule yanaşmayarak Suriye ile Adana vilayetlerinin de kendisine bırakılmasını istedi.³² Rusya, İngiltere ve Fransa'nın gittikçe artan baskıları karşısında II. Mahmut'un Adana'yı bırakmayı kabul etmesi üzerine, Mısır valisi de "makul ölçülerde" bir anlaşmaya yanaşmak zorunda kaldı. Sonuçta isyan 14 Mayıs 1833 tarihinde Kütahya'da imzalanan "muahede" ile son buldu.³³

İsyanın Antalya'ya İlk Etkileri

Mehmet Ali Paşa isyanından ilk etkilenen bölgeler en yakın yerler olmuştur. Devlet kademesinde isyanın daha ileri boyutlara ulaşacağı ve uzak şehirlerin etkilenebileceği düşünülmemiştir. Ancak yine de 1832 yılı başlarından itibaren Bâbiâli ülke genelindeki yerel yöneticileri gelişmelerden haberdar ederek ihtiyat halinde bulunmalarını ve isyanla ilgili öğrenilen bilgilerin derhal İstanbul'a iletilmesini emreden yazılar gönderdi. Bu kapsamda Antalya Mütesellimi³⁴ Mehmet Said Efendi, henüz 1 Ocak 1832 tarihli yazısında mevsimin kış olması münasebetiyle çok fazla haber toplanamadığını, fakat Şam'dan Selim Paşa'nın gelen bir adamından Mehmet Ali Paşa'nın 15 bin eğitilmiş askerle denizden ve karadan Akka üzerine gittiği, Akka valisinin kaleye girdiği, İbrahim Paşa'nın kıydan saldırarak etraftaki kasaba ve köy halkını kendisine bağladığı haberlerini ilettiler. Mütesellim Mehmet Said Efendi ayrıca bundan sonra alacağı güvenilir bilgileri derhal İstanbul'a ileticeğini de yazısına eklemiştir.³⁵

Mütesellim Mehmet Said Efendi'nin isyan ile ilgili öğrendiği gelişmeleri aktardığı

³⁰ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etme Üzere 1832 Senesinde Me'mûriyet-i Mahsusa İle Londra'ya Gönderilmesi", *Belleten*, c. VI, S. 23-24, TTK, Ankara 1942, 229-251; Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 87-91; Mahmut Hanefi Kutluoğlu, "1833 Kütahya Antlaşma'sının Yeni Bir Değerlendirmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 265-269.

³¹ Rusya, Osmanlı talebinden önce Karadeniz donanmasının yardım için her an hazır bulunduğunu defaatle bildirmekteydi. Mustafa Aydın, "Rus Filosu İstanbul'da (20 Şubat-10 Temmuz 1833)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 325-327.

³² Kutluoğlu, *a.g.m.*, s. 281-284.

³³ Altundağ ve Kutluoğlu'na göre varılan uzlaşmayı bir muahede şeklinde değerlendirmek hatalıdır. Bkz. Altundağ, *a.g.e.*, s. 129-137, 133; Kutluoğlu, *a.g.m.*, s. 286. Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya: Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

³⁴ Antalya XIX. yüzyıl başlarında mütesellim, muhasıl unvanı verilen görevlilerce idare edilmekteydi. Bkz. Hasan Moğol, *XIX. Yüzyıl Başlarında Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara 1991, s. 42-57. Moğol, bu eserinde Mehmet Ali Paşa isyanının Antalya'ya etkilerinden bahsetmemektedir.

³⁵ BOA., HAT., 358/20024-A.

bir başka mektubu 5 Şubat 1832 tarihlidir. Bu mektupta Antalya'dan İskenderiye'ye giden gemiciler ve hacılardan alınan bilgiler yer almaktadır. Said Efendi bunlardan Antalya ile ilgili olarak İstanbul'a bir miktar Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye askerinin Antalya'ya geldiğinin Mısır'da öğrenildiği bilgisini aktardı.³⁶

Mehmet Said Efendi isyanın başlamasından sonra gerekli güvenlik önlemlerinin alınıp ihtiyat halinde durulmasını öngören fermanla birlikte çalışmalara başladı ve kalenin durumuna ilişkin ayrıntılı bir rapor gönderdi. Rapora göre, Antalya kalesi Tekelioğlu İsyanı³⁷ sırasında (1812-1814) oldukça harap hale gelmişti ve uzun zaman tamir görmemişti.³⁸ Bu sebeple Mütesellim Said Efendi, kalenin tamiri gereken yerlerin bir an önce iyileştirilmesi gerektiğini açıkladı. Ancak bu işin çok paraya muhtaç olduğu anlaşıldığından ileriki tarihlere bırakıldı.³⁹

Öte yandan isyanın başlamasıyla birlikte Antalya'nın denizden bir saldırıya maruz kalabileceği endişesiyle birtakım güvenlik önlemleri de alındı. Bu amaçla öncelikle Silistre Valisi Mehmet Paşa'nın, maiyetinde bulunan askerlerle Antalya'ya gitmesi kararlaştırıldı.⁴⁰ Bunun üzerine Silistre Valisi Mehmet Paşa yapacağı görevle ilgili ayrıntılı talimatları almak üzere İstanbul'a geldi.⁴¹ Bâbiâli'de Serasker, Kaptan-ı Derya ve bazı ileri gelen yöneticilerin de aralarında bulunduğu ve yapılacak işlerin ayrıntılı biçimde görüşüldüğü toplantıda, Mehmet Paşa'nın yaklaşık 3 bin Mansûre askerini alarak kara yoluyla Anadolu'ya geçmesi, mühimmat ve erzaklarının deniz yoluyla gönderilmesi, Antalya'ya da bir alay asker ayrılması kararlaştırıldı. Yine bu toplantıda Antalya'ya görevlendirilecek bir alay için zahire tedarik edilmesi istenilirken Antalya ve çevresinden yağ ve pirinç gibi erzakın rahatlıkla temin edilebileceği görüşleri değerlendirildi.⁴²

³⁶ BOA., HAT., 609/29939-A.

³⁷ Tekelioğlu isyanı sırasında Antalya şehri ve kalesi büyük zarar görmüştü. Tekelioğlu isyanı hakkında bkz. Fahrettin Tızlak, "Tekelioğlu İsyanı", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (4-8 Ekim 1999), Ankara 2002, s. 237-254.

³⁸ BOA., HAT., 375/20447. Tekelioğlu isyanı sırasında büyük zararlar gören Antalya kalesinin çeşitli kısımlarının tamiri aslında 1815, 1816, 1820, 1825, 1827, 1830 yıllarında gerçekleştirilmişti. Bkz. Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 7, İzmir, 1992, s.139.

³⁹ BOA., C.AS., 211/9016.

⁴⁰ Osmanlı Devleti Mısır kuvvetleri karşısında büyük bir ordu toplamaya çalışmış, buna karşılık Anadolu'dan istediği oranda asker tertip edememiştir. Çünkü Anadolu halkı ya Mehmet Ali Paşa tarafını tutmakta, ya da Mehmet Ali Paşa'nın kendi şehirlerine de saldırıda bulunmasından korkmaktaydı. Bâbiâli ordu tertibi için çareyi Mısır valisinin etkide bulunamayacağı Rumeli'den asker toplamakta bulmuştur. BOA., HAT., 347/19732.

⁴¹ Mehmet Paşa İstanbul'da Kapı Kethudası Naşit Bey'in evinde misafir olmuştur. Bkz. BOA., HAT., 355/19917.

⁴² BOA., HAT., 356/19995.

Silistre Valisi Mehmet Paşa Şubat 1832 sonlarında Balıkesir yoluyla iki bölük asker ve dairesi halkıyla birlikte Antalya'ya ulaştı.⁴³ Mehmet Paşa maiyetinde gelen askerlerin günlük yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Antalya Mütesellimi Said Efendi görevlendirilerek bu iş için gerekli 98 bin kuruş Antalya'ya havale edildi. Antalya'ya gelen askerlerin zahireleri Teke, Hamid, Menteşe ve Karahisar-ı Sahib sancakları ile Terkemiş Hassı'ndan⁴⁴, günlük 80 dirhem et ihtiyaçları ile atların samanları Antalya'dan temin edildi.⁴⁵ Bu kapsamda Teke, Hamit, Menteşe ve Karahisar-ı Sahib sancakları ile Terkemiş Hassı'ndan rayiç fiyat üzerinden 40 bin kile (1.028 ton) buğday ve 10 bin kile (257 ton) arpa toplandı. Antalya şehrinde peksimet yapabilecek çok sayıda fırın bulunmasından dolayı toplanan zahireden Teke Sancağı hissesine düşen 10 bin kile (257 ton) buğday un olarak fırınlara dağıtılıp peksimetler yapıldı. Böylece Antalya'ya gelen Asâkir-i Mansûre Alayları ile Silistre Valisi Mehmet Paşa ve dairesinin ihtiyaçları karşılanabildi.⁴⁶

Yukarıda belirtildiği üzere Mehmet Ali Paşa isyanı patlak verdiğinde Antalya'ya bir saldırının ancak denizden gelebileceği düşünülüyordu. Bu sebeple Akdeniz sahillerinin muhafazasına girildi. Akdeniz sahillerinin güvenliği savaş bölgesindeki askerlere iâşe ve mühimmat gönderilebilmesi için büyük önem arz etmekteydi.⁴⁷ Ayrıca alınan ihbarlara göre Mısır gemileri Akdeniz'de idi. Bu gerekçelerle Osmanlı donanması 1832 yazında Akdeniz'e çıkarıldı. Donanmanın güvenlik açısından öncelikle Kıbrıs'a uğraması; ardından İskenderun sahiline gitmesi planlandı. Bu kapsamda Kıbrıs Muhassılı Mehmet Emin Ağa'ya, donanmanın Kıbrıs'a güvenli bir şekilde yanaşabilmesi için yüksek tepelere karakollar kurularak Mısır filolarının takibi ve eğer olumsuz bir gelişme sevilirse karakollarda ateşler yakılarak vaziyetin donanmaya uzaktan ihbar edilmesi görevi verildi.⁴⁸

Osmanlı donanmasının Akdeniz'e hareketini öğrenen Mehmet Ali Paşa İskenderiye'deki donanmasını derhal denize çıkardı ve Girit ile Kıbrıs'ta bulunan küçük gemilerine Osmanlı donanmasının ne tarafa gittiğinin öğrenilmesi görevini verdi.⁴⁹ Aynı dönemlerde Mehmet Ali Paşa'nın Antalya'ya gelen tuz yüklü bir gemisi müte-

⁴³ BOA., HAT., 716/34200. Silistre Valisi Mehmet Paşa'nın Antalya'ya görevlendirilmesi Antalya hakkında büyük memnuniyet yaratmıştı. BOA., HAT., 716/34200-A.

⁴⁴ Terkemiş, Osmanlı Devleti'nde Burdur ve çevresinde yaşayan Terkemiş Cemaati'nin adına izafeten Burdur ve çevresi için kullanılan isim idi. Terkemiş Hassı'nın idari merkezi de Burdur şehriydi. Bkz. Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Burdur ve Çevresi İçin Kullanılan İsimler", *Burdur Araştırmaları*, S. 3, Yıl 2, Burdur 2012, s. 76-81.

⁴⁵ BOA., HAT., 612/30035.

⁴⁶ BOA., HAT., 609/29939.

⁴⁷ BOA., HAT., 35/19932.

⁴⁸ Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010, s. 112.

⁴⁹ Ahmed Lûtfi Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 714.

sellim Mehmet Said Efendi ve geçici olarak şehirde bulunan Mirliva Haydar Paşa'nın girişimleriyle tutuklandı.⁵⁰

Osmanlı donanması Finike açıklarında iken, ihtimal ki, Antalya'ya doğru gelen 26 gemilik bir Mısır filosuna tesadüf etti, fakat üzerlerine gitmişse de rüzgâr altında olduğundan yakalanamadı.⁵¹ Donanma Akdeniz sahillerinde olduğu sürece kıyı emniyeti kontrol altında tutuldu. Böylece Akdeniz yoluyla öncelikle İskenderun, sonrasında İçel ve Antalya limanlarına işe ve mühimmat nakliyatı yapılabilirdi.⁵²

İbrahim Paşa kuvvetleri Suriye'den Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladığında isyanın daha büyük boyutlara ulaşacağı anlaşıldığından birçok yerde olduğu gibi Antalya'nın da güvenliğinin sağlanması için de tedbirler alındı. Belirtildiği üzere isyanın ilk başladığı evrede Antalya'da 1830 yılı başından itibaren⁵³ yönetici olarak Teke Mütesellimi Mehmet Said Efendi bulunuyordu. Mehmet Said Efendi zamanında alınan tedbirler şehrin güvenliğinin sağlanması için yetersizdi. Bu sebeple Antalya'ya doğrudan bir muhafızın tayin edilmesi kararlaştırıldı. Haziran 1832 tarihinde Mütesellim Mehmet Said Efendi yerine Yusuf Paşa "*muhafız*" unvan ve vazifesiyle tayin edildi. Ancak Said Efendi Yusuf Paşa gelinceye kadar görevine devam etti.⁵⁴

Muhafız Yusuf Paşa İstanbul'dan deniz yoluyla gelirken sekiz gün Sakız adasında kaldıktan sonra üç günde Rodos adasına geçti. Bu sırada Osmanlı donanması da Marmaris limanında bulunuyordu. Yusuf Paşa Rodos'ta birkaç gün dinlendiği sırada Marmaris'e geçerek Kaptan-ı Derya ile görüştü. Akabinde Antalya'ya gitmek üzere yola çıktı. Fakat bu esnada Mısır donanmasının Akdeniz'de olduğu öğrenildiğinden güvenlik açısından Antalya'ya denizden değil, kara yoluyla hareket etmesi uygun bulundu. Bu yüzden önce Marmaris'ten Meğri limanına, oradan kara yoluyla Antalya'ya ulaştı. Muhafız Yusuf Paşa'nın İstanbul'dan Antalya'ya yolculuğu bir ayı bularak ancak 17 Eylül'de Antalya'ya ulaşabildi.⁵⁵

Yusuf Paşa'nın muhafız olarak Antalya'ya tayin edilmesi Antalya halkı tarafından memnuniyetle karşılandı. Yusuf Paşa'nın Antalya kalesinin, sahillerinin korunması ve donanmaya yardım memuriyetiyle görevlendirilmesine dair ferman mahkeme-

⁵⁰ AŞS (Antalya Şer'iyye Sicili), 4/12-2; BOA., HAT., 356/19979-A; BOA., HAT., 364/20157-B (26 Temmuz 1832).

⁵¹ Ahmed Lütü Efendi, *a.g.e.*, c. 4, s. 714.

⁵² BOA., HAT., 356/19980; BOA., HAT., 360/20068.

⁵³ BOA., HAT., 358-20024-A; AŞS., 3/127-3.

⁵⁴ BOA., HAT., 364/20159-D. Mütesellim Mehmet Said Efendi ise görevi bittikten sonra İstanbul'a doğru yola çıktığında Burdur'da vefat etti ve yanında olan eşyaları Burdur naibi tarafından tutanak altına alınarak bir örneği Muhafız Yusuf Paşa'ya gönderildi. Bkz. AŞS., 5/37-2; BOA., HAT., 655/32027.

⁵⁵ BOA., HAT., 364/20159-D; BOA., HAT., 364/20159-E.

bütün ayan ve eşrafın bir araya geldiği toplantıda okunarak herkes tarafından büyük bir memnuniyete ve sevince sebep oldu. Öte yandan Yusuf Paşa da böyle bir göreve getirildiği için müteşekkirdi.⁵⁶

Muhafız Yusuf Paşa göreve başladıktan sonra öncelikle kalenin bozulan ve iyileştirilmesi gereken yerlerin tamiri için çalışmalara başladı. Antalya kalesinin tamiri isyanın başlangıcında Mütesellim Mehmet Said Efendi tarafından talep edilmişse de büyük meblağlara mal olacağından zamana bırakılmıştı. Ancak Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'nın ve Serasker Hüseyin Paşa'nın Antalya kelesinin bir an önce tamirinin gerekliliğini ortaya koymasıyla çalışmalara girişildi. Bu konuda eski Antalya Mütesellimi Mehmet Said Efendi zamanından kalan paranın kullanılması fikri kabul edildi.⁵⁷ Kalenin tamirinde öncelikle top kundakları görevlendirilen hassa halifeleri, marangozlar ve demirciler tarafından tamir edildi ve masrafları hazineden karşılandı.⁵⁸

Muhafız Yusuf Paşa'nın yaptığı ilk faaliyetlerden biri de Mütesellim Mehmet Said Efendi zamanında Mirliya Haydar Paşa'nın girişimleriyle tutuklanan, fakat limanda bakımsızlıktan çürümeye yüz tutan tuz yüklü Mısır gemisini reis ve altı mürettebatıyla birlikte donanmaya, tuzu ise satarak parasını hazineye göndermek oldu.⁵⁹

Yusuf Paşa 6 Ekim 1832 tarihinde Antalya limanına Kıbrıs, Sönbeki, Çamlıca ve Mora taraflarından gelen yedi gayrimüslim kayığının mürettebatlarını sorguya çekerek bunlardan alınan bilgileri İstanbul'a rapor etti. Buna göre Mısır donanması bir ara Anamur'dan su almış, yakın bir zamanda Antalya civarında dolaşacaktır. Böyle bir ihbara rağmen Antalya açıklarında herhangi bir Mısır gemisine tesadüf edilmemişti.⁶⁰

Yukarıda açıklandığı üzere Mısır kuvvetlerinin İskenderun bölgesinde hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra Osmanlı ordusu yığınak noktası olarak Konya'yı belirleyerek asker, erzak ve mühimmat tedarik ve hazırlığını buraya yönlendirilmişti.⁶¹ Bu kapsamda Antalya'da bulunan Silistre Valisi Mehmet Paşa kapı halkıyla birlikte Serdar-ı Ekrem Hüseyin Paşa maiyetine katılmak üzere Konya'ya gitti. Antalya'ya da devlet gözünde güvenilirliği bulunmayarak vezirliği kaldırılan Aliş Paşa gönderildi. Ancak Aliş Paşa'nın Antalya muhafazasıyla ilgili bir görevi yoktu. Antalya muhafazası Muhafız Yusuf Paşa'ya havale edilmiş bulunuyordu.⁶²

⁵⁶ BOA., HAT., 364/20159-E.

⁵⁷ BOA., HAT., 355/19923.

⁵⁸ BOA., C.AS., 648/27259.

⁵⁹ BOA., HAT., 396/20885.

⁶⁰ BOA., HAT., 392/20772-A.

⁶¹ Kış, *a.g.t.*, s. 19-34.

⁶² BOA., HAT., 365/20190.

Bunlarla birlikte Konya'da ordu toplama hazırlığı kapsamında Muhafız Yusuf Paşa, Antalya'da 1832-1833 (H. 1248) yılı Rûz-ı Kasım'na⁶³ ait olan 190 bin kuruş paranın Teke Sancağı'na dağıtımını yaparak Kasım 1832 tarihinde toplanmasına başladı.⁶⁴ Böylece Konya Muharebesi öncesi Antalya'da bir taraftan güvenlik önlemleri alınırken diğer taraftan orduya yardım çalışmalarını da gerçekleştirildi.

Antalya'nın Osmanlı Ordusunun Nakliye Üssü Olarak Kullanılması

Mehmet Ali Paşa İsyanı başladığında Bâbiâli için en önemli konu bölgeye yeterli askerin görevlendirilmesi ve bunlara iaşe ve mühimmat tedarikinin sağlanması idi. Bu maksatla öncelikle asker, zahire, peksimet, et, hayvan tedarik edilecek yerler belirlendi. Ayrıca savaş alanına tedarik edilecek iaşe ve mühimmat malzemeleri ile askerlerin nakliyesi konusu da netliğe kavuşturuldu. Bu kapsamda Antalya bir liman şehri olarak isyanın başlangıcından Konya muharebesine kadar ordunun mühimmat ve iaşe nakliyesinde üs olarak önemli rol oynadı. Osmanlı ve Mısır kuvvetleri arasındaki mücadeleye henüz Anadolu içlerine intikal etmemişken Osmanlı ordusunun savaş bölgesine nakliyesi denizden öncelikle İskenderun, sonrasında İçel limanları vasıtasıyla sağlandı. Orduya uzak bölgelerden asker, mühimmat ve iaşe deniz yoluyla bu limanlara, buralardan da savaş bölgesine nakledildi. Bu sırada önemli bir kısım gemilerin durak noktası Antalya oldu.

Yukarıda belirtildiği üzere Serasker Hüseyin Paşa, İbrahim Paşa kuvvetlerini Anadolu'ya geçirmemek için ordugâhını Beylan ve İskenderun'da kurmuş olmasına rağmen kendisi buralarda tutunamayacağını anladığından süratle Konya'yı ordugâh haline getirmeye başlamış⁶⁵, zira bir süre sonra bu bölgeler İbrahim Paşa kuvvetlerinin eline geçmişti. Dolayısıyla İskenderun limanına taşınan erzak ve zahireler bundan sonra Konya'ya nakledilmek üzere Antalya ve İzmir limanlarına sevk edildiler.⁶⁶ Bu iş için çıkarılan bir fermanla uzak yerlerden Konya'da bulunan ve peyderpey toplanmakta olan orduya getirilecek iaşe ve mühimmatların Antalya, İzmir ve İçel iskelelerine, oradan da Konya'ya taşınmaları öngörüldü.⁶⁷ Bunlardan en fazla kullanılanı Antalya limanı idi.

⁶³ Hicri takvimde aylar sürekli yer değiştirdiğinden yaz ve kış mevsimini tespit etmek için yıl Rûz-ı Hızır ve Rûz-ı Kasım adlarıyla yaz ve kış olmak üzere ikiye bölünmüştü. 6 Mayıs'ta başlayan Rûz-ı Hızır 186 gün sürerek 7 Kasım'da sona ererdi. 8 Kasım'da ise Rûz-ı Kasım'ın ilk günü başlardı. Yılda iki taksit alınan vergiler bu dönemlerde toplamakta ve narhlar genellikle yine bu dönemlerde verilmekteydi. Bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Lüğati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s.179; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB., İstanbul 1983, s.59-60.

⁶⁴ AŞS., 4/2-1.

⁶⁵ BOA., HAT., 368/20340.

⁶⁶ BOA., HAT., 359/20045-F.

⁶⁷ BOA., HAT., 365/20200.

Nakliye için öncelikle kontrat süreleri biten müstemem kaptanlar düşünüldüyse de bunlar savaş alanına gitmek istemediklerinden aylıklı olarak Müslüman kaptanlar görevlendirildiler. Müstemem tüccarların gemilerinde kalan erzaklar yeni gemilere aktararak Antalya ve İzmir limanlarına yönlendirildiler.⁶⁸

1832 Temmuz'unda orduya gönderilmek üzere İskenderun iskelesine yola çıkarılan mühimmat yüklü gemilerden Antalya'ya gelenler arasında 8 top, 2 havan ve mühimmat yükü taşıyanlar vardı. Bu gemilerin Antalya'ya uğradığı sırada Osmanlı kuvvetlerinin Beylan'da mağlup olarak Çukurova ve çevresinin işgal edilmesi üzerine gemilerin İskenderun'a gitmelerine izin verilmedi. Top ve mühimmat yükleri sadrazamanın talebine bağlı olarak gerekli yerlere sevk edilmek üzere güvenli mahzenlere yerleştirildi.⁶⁹

Aynı ay donanma ile orduya gitmek üzere İskenderun limanına doğru yola çıkan Haydar Paşa komutasındaki Asâkir-i Mansûre Birinci Alayı ve Rusçuk Taburu ile topçu taburu da Antalya'ya uğradı. Antalya'da kaldıkları sürede kendilerine gerekli özen gösterildi.⁷⁰ Öte yandan çok sayıda askerin şehre zararı dokunmadan istirahat ve nakillerinin yapılabilmesi oldukça güçtü. Ancak Mirliva Haydar Paşa'nın çabalarıyla hiç kimseye zarar verilmeden 16 Temmuz 1832 günü topçu taburu, ertesi gün iki tabur asker ile Asâkir-i Mansûre Birinci Alayı ve 20 Temmuz'da Haydar Paşa kalan askerlerle birlikte İskenderun yerine Konya'ya doğru yola çıktı. Haydar Paşa komutasındaki askerlerin Antalya'ya herhangi bir zararı olmadan ayrılmaları Antalya halkında ve Mütessellim Mehmet Said Efendi'de büyük bir memnuniyet yarattı.⁷¹ Antalya'dan ayrılan askerler Konya'ya yaklaşık 15 günlük bir sürede ulaştı.⁷²

Orduya mühimmat ve erzak için Antalya limanına demir atan ilk gemiler Eylül 1832'de ulaştı. Gelen erzak ve mühimmat çok olduğundan gemilere ödenecek navul parası yeterli gelmeyerek merkezden bu iş için yeni para istendi.⁷³ Bu tarihte gelen 21 gemide mühimmatın yanı sıra buğday, arpa, peksimet, sabun, et yağı, pirinç vb. iase malzemesi bulunmaktaydı. Zahireler bozulabileceği endişesi ile öncelikle tahliye ettirilerek mahzenlere depolandı, sonrasında mühimmat yüklü diğer gemiler boşaltıldı.⁷⁴ 21 gemiden ilk sekiz günde iskeleye çıkarılabilen malzemeler şöyle idi:⁷⁵

⁶⁸ BOA., HAT, 365/20200.

⁶⁹ BOA., HAT, 359/20045-F.

⁷⁰ BOA., HAT, 364/20157. Askerlerin peksimetleri Terkemiş Voyvodası Arif Ağa tarafından tedarik edilmişti. Bkz. BOA., HAT, 375/20447.

⁷¹ BOA., HAT, 364/20157; BOA., HAT, 364/20157-A; BOA., HAT, 364/20157-B; BOA., HAT, 364/20157-C.

⁷² BOA., C.AS., 664/27879; BOA., C.AS., 665/27934

⁷³ BOA., HAT, 392/20772-C.

⁷⁴ BOA., HAT, 351/19832; BOA., HAT, 351/19832-A.

⁷⁵ BOA., HAT, 363/20150-A.

Tablo 1: 21 Gemiden İlk Sekiz Günde İşkeleye Çıkarılabilen Malzemeler

Gemi Kaptanı	Malzeme Çeşidi	Malzeme Miktarı
Giresunlu Hacı Mehmet Kaptan	Arpa	8.500 kile (218,4 ton)
Ünyeli Arif Kaptan	Arpa	10.000 kile (257 ton)
Giresunlu Mehmet Kaptan	Arpa	8.700 kile (223,5 ton)
Amasyalı Mehmet Kaptan	Arpa	9.000 kile (231,3 ton)
Giresunlu Esseyid Halil Kaptan	Arpa	11.000 kile (282,7 ton)
<i>Mahiyeli (Aylıklı) Kaptanlar</i>		
Trabzonlu Hamil Kaptan	Arpa	6.700 kile (172,1 ton)
Asitaneli İsmail Kaptan	Arpa	8.000 kile (205,6 ton)
Emir Osman Kaptan	Arpa	8.500 kile (218,4 ton)
Giresunlu Hasan Kaptan	Arpa	7.943 kile (204,1 ton)
	Barut-ı Siyah	25 varil
Varnalı Hacı Kaptan	Arpa	5.925 kile (152,2 ton)
	Barut-ı Siyah	20 varil
Zor Ali Oğlu Mehmet Kaptan	Arpa	8.000 kile (205,6 ton)
	Barut-ı Siyah	15 varil
Trabzonlu Oğlu Mehmet Kaptan	Arpa	4.343 kile (111,6 ton)
<i>Navlunlarıyla Gelen Peksimet Gemileri</i>		
Sakızlı Emin Kaptan	Peksimet	9.200 kantar (519,3 ton)
Absadalı İstiman Marko Kaptan	Peksimet	9.000 kantar (508 ton)
Absadalı Kostanti Kaptan	Peksimet	700 kantar (39,5 ton)
Eğribozlu Nikola Kaptan	Peksimet	1.100 kantar (62 ton)
Nemçeli Uzeb Kaptan	Peksimet	1.100 kantar (62 ton)
<i>Mahiyeli (Aylıklı) Peksimet Gemileri</i>		
Ünyeli Ahmet Kaptan	Peksimet	1.193 kantar (67,3 ton)
	Barut-ı Siyah	25 varil
Ünyeli Ömer Kaptan	Peksimet	1.150 kantar (64,9 ton)
Marhinili Ömer Kaptan	Peksimet	1.200 kantar (67,7 ton)
<i>Diğer Erzakları Getiren Gemi</i>		
Sönbecli Mustafa Kaptan	Pirinç	12.000 vukıyye (15,3 ton)
	Et Yağı	20.000 vukıyye (25,6 ton)
	Sabun	2.500 vukıyye (3,2 ton)

21 gemideki toplam malzemeler ve miktarları ise şöyle idi:⁷⁶

⁷⁶ BOA., HAT., 365/20167.

Tablo 2: 21 Gemideki Toplam Malzemeler ve Miktarları

Malzeme Adı	Miktarı
Arpa	91.200 kile (2343,8 ton)
Peksimet	381.272,5 vukıyye (488,7 ton)
Pirinç	101.440 vukıyye (130 ton)
Et Yağı	11.611 vukıyye (14,8 ton)
Sabun	2.230 vukıyye (2,8 ton)
Barut	85 varil

Şüphesiz ki silah ve mühimmat yanında çok miktarda malzemenin mahzenlerine indirilmesi, depolanması ve güvenli bir şekilde Konya'ya nakilleri kolay bir iş değildi. Antalya Muhafızı Yusuf Paşa bu iş için çok sayıda adam tedarik ederek⁷⁷ gemileri ancak 18 günde boşaltabildi.⁷⁸ Ayrıca mühimmat ve zahirelerin Konya'ya nakli için de çok sayıda deveye ve insana ihtiyaç vardı. Yusuf Paşa Teke Sancağı'ndan toplanacak develer yetersiz geleceğinden Alaiye Sancağı'ndan da deve tedarik edilmesini talep etti. Ayrıca nakliye işinin halka sıkıntı yaratmadan çözülmesi gerekiyor, bu da işi daha da zorlaştırıyordu. Gönderilen ferman gereği nakliye işiyle görevlendirilecek kişilere "mutedil" bir nakliye ücreti verilecekti.⁷⁹

Ordunun Konya'da toplanmaya başladığı dönem kısa doğru tesadüf ettiğinden özellikle iase tedariki büyük önem arz ediyordu. Bu yüzden Antalya'ya gelen 21 gemideki malzemelerin bir an önce Konya'ya sevki istendi.⁸⁰ Muhafız Yusuf Paşa nakliye için Antalya kazalarından ve Yörüklerinden bulabildiği miktarda deve ve insan tedarik etti. Mütesellim Said Efendi zamanında nakliye için Teke Sancağı'ndan her biri 800 kuruşa 300 deve istenmişti. Kısa sürede 280 deve toplanırken, bunlardan 23'ü işe yaramaz olduklarından iade edilerek yerine 43 adet deve daha istendi.⁸¹ Develerin bulunmasıyla birlikte öncelikle 14.262,5 kile (366,5 ton) arpa ve 6.863,5 vukıyye (8,8 ton) peksimet, 10.529 vukıyye (13,5 ton) pirinç ve 5912,5 vukıyye (7,5 ton) et yağı tertip edilen hayvanlara yükletilerek orduya gönderildi. Sonrasında 6.0184,5 vukıyye (77,1 ton) pirinç, 635 vukıyye (814 kg) sabun, 5.698,5 vukıyye (7,3 ton) et yağı, son seferde ise 30.726,5 vukıyye (39,4 ton) pirinç, 595 vukıyye (762,7 kg) sabun peyderpey orduya nakledildi.⁸² Nakliye sırasında hazineden 150 bin kuruş talep edilerek Isparta'ya kadar

⁷⁷ BOA., HAT., 363/20150.

⁷⁸ BOA., HAT., 396/20885; BOA., HAT.,392/20772.

⁷⁹ BOA., HAT., 392/20772; BOA., HAT., 363/20150.

⁸⁰ BOA., C.AS., 254/10620.

⁸¹ BOA., A.DVNS.MHM.d., 249/18-1; AŞS., 4/23-1.

⁸² BOA., HAT., 365/20167.

4 para nakliye ücreti ödendi.⁸³ Bu şekilde erzak ve mühimmatın Konya'ya nakli peyderpey gerçekleştirildi.⁸⁴

1832 Ekim'i sonu itibariyle, bir taraftan Antalya limanına getirilen, diğer taraftan Antalya ve çevresinden tedarik edilen toplam 81.252 kantar (4.586,5 ton) arpa, 3.284,5 kantar (185,4 ton) sadeyağ, 8.882 kantar (501,5 ton) pirinç ve 16.698 kantar (942,5 ton) peksimet Kırşehir anbarlarına teslim olundu. Ertesi ay ise 39.461 kantar (2.227,5 ton) arpa, 578 kantar (32,6 ton) pirinç ve 3.308 kantar (186,7 ton) peksimet yine Akşehir anbarlarına gönderildi.⁸⁵

Uzak bölgelerden getirilip Antalya ve İzmir limanları üzerinden orduya bu şekilde erzak nakledilmesi yeterli gelmeyeceğinden Karahisar-ı Sahib, Bozok, Ankara ve Kangır sancaklarından zahire ve peksimet tedarik edildi.⁸⁶

Yapılan hazırlıklardan sonra Osmanlı ordusu ile İbrahim Paşa kuvvetleri 21 Aralık 1832 tarihinde Konya'da karşılaştı. Bu savaşta Osmanlı ordusu ağır bir mağlubiyet alırken Sadrazam Reşit Mehmet Paşa yaralı olarak esir düştü. Artık İstanbul yolu Mısır kuvvetlerine açık hale geldiğinden sonrasında herhangi bir mücadele yaşanmadı. Dolayısıyla bundan sonra ordu için Antalya veya bir başka yer bu anlamda kullanılmadı.

İbrahim Paşa'nın Antalya'ya Saldırı İhtimalinin Belirmesi

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyana başladığında halkı ve yöneticileri kendi tarafına çekerek birçok şehri herhangi bir mukavemet olmadan ele geçirmişti. Öte yandan İbrahim Paşa Aralık 1832'de Konya'da Osmanlı ordusunu mağlup ettikten sonra Anadolu'yu kendisine bağlı görmekteydi.⁸⁷ İbrahim Paşa'nın Konya zaferinden sonra kendisine tâbi olmasını istediği yerlerden biri de Antalya idi. Zira Antalya Mısır ile Anadolu arasındaki bağlantıda stratejik bir konumda idi. İbrahim Paşa eğer Antalya'ya hâkim olabilirse Mısır ile ordu arasında en kısa yoldan bağlantı sağlanmış olacaktı. Bu sebeple Antalya'nın ele geçirilmesi için ayrı bir özen gösterdi.

İbrahim Paşa'nın Konya'ya saldırısıyla birlikte Mehmet Ali Paşa'nın da 25 kadar gemi ve 15-16 bin asker ile Antalya, Bodrum ve İstanköy taraflarına saldıracağı ihbarları alındı. Buna pek inanılmamış ise de halk arasında büyük korkuya sebep oldu.⁸⁸ Üstelik İçel ve Alaiye sahillerinin Mısır kuvvetlerinin eline geçtiği düşünüldüğünde korku

⁸³ BOA., HAT., 392/20772; BOA., HAT., 363/20150.

⁸⁴ BOA., HAT., 365/20173.

⁸⁵ BOA., C.ML., 477/19432.

⁸⁶ BOA., HAT., 909/39786-B; BOA., HAT., 365/20188; BOA., HAT., 365/20173.

⁸⁷ Altundağ, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁸ BOA., HAT., 347/19733; BOA., HAT., 350/19809.

bir kat daha artmaktaydı.⁸⁹ Mehmet Ali Paşa'nın Antalya'ya saldırı ihbarı İstanbul'a ulaştığında bunun gerçekliğinden şüphe edildiği, fakat yine de ihtiyat halinde bulunulması gerektiği belirtildi.⁹⁰

Muhafız Yusuf Paşa'nın Antalya'da meydana gelen gelişmeleri bildiren yazıları üzerine, İbrahim Paşa'nın etrafı kendisine bağlamak amacıyla çeşitli dedikodular yaydığı, Antalya'ya denizden ve karadan saldıracak olursa bunun "*hayli vakte muhtaç olduğu*", ayrıca "*Antalya kalesi metin ve müstahkem olup ve toprak dahi mevcut*" olduğu açıklanarak savunmada kalınması emredildi.⁹¹

Alınan ihbarlar üzerine Muhafız Yusuf Paşa, İbrahim Paşa'nın Antalya'ya saldıracağına kesin olduğuna kanaat getirdi ve 4 Aralık 1832 tarihli bir yazı ile durumu İstanbul'a bildirerek muhafaza için asker yardımı talebinde bulundu. Antalya'ya daha önce Teke Sancağı'ndan 400, Hamit Sancağı'ndan 500, Terkemış Hassı kazalarından 250 nefer olmak üzere toplam 1.150 asker tertip edilmişti. Ancak bu askerlerin 500'ü evli, çoğu sakat veya ihtiyar, oradan buradan toplama, derme çatma, işe yaramaz olup silahları da tam değildi. Üstelik 200'den fazlası hemen firar etmişti. Muhafız Yusuf Paşa işe yaramayan, firar eden bu askerlerin yerine yenilerinin gönderilmesi, fakat bu defa tertip olunacak askerlerin güzide, genç ve silahlı olması, mahallerinden kefillere bağlı olmasına dikkat edilmesini talep etti.⁹² Yusuf Paşa ayrıca 3 Ocak 1833 tarihli yazısında sahillerin muhafazasına dikkat ettiğini ve eğer bir saldırı meydana gelirse karşı koyacağını açıkladı.⁹³

İbrahim Paşa, Konya zaferinde Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı yaralı olarak esir almıştı. İbrahim Paşa bu aşamada ya kendisi ya da esir sadrazam yoluyla Anadolu'daki birçok şehrin yöneticisine mektuplar yazarak kendisine tâbi olmalarını, aksi takdirde üzerlerine asker göndereceğini, Osmanlı ordusu mağlup olup dağıldığı için kendilerini koruyacak herhangi bir kuvvet kalmadığını söyleyerek tehdit içerikli mektuplar gönderdi. Bunlardan biri de esir Sadrazam Reşit Mehmet Paşa tarafından kaleme alınarak Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'ya gönderilen mektuptur. Muhafız Yusuf Paşa mektubun sahteliğine dair şüphe üzerine sadrazamdan tarafından daha önce gelen mektuplarla karşılaştırdıysa da herhangi bir sahtelik tespit edemedi.⁹⁴ Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'ya esir sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın Abdi Ağa adlı adamı tarafından getirilen ve Kütahya'da bulunan İbrahim Paşa'ya tâbi olması için tehdit olarak kaleme alınan 8 Ocak 1833 tarihli mektup şöyledir.⁹⁵

⁸⁹ BOA., HAT., 367/20274.

⁹⁰ BOA., HAT., 354/19891-A.

⁹¹ BOA., HAT., 363/20140.

⁹² BOA., HAT., 354/19891-B.

⁹³ BOA., HAT., 362/20125.

⁹⁴ BOA., HAT., 363/20140-B.

⁹⁵ BOA., HAT., 363/20140-A; BOA., HAT., 363/20140-D.

“Sa’detlü mekremetlü müveddetlü birâderim Pâşâ-yı celîlî’l-kadr hazretleri

Bu def’a devletlü İbrâhim Pâşâ karındâşımız hazretleri tarafından külliyyeti asâkir berren ve bahren göndermek için tertîb olunmuş ise de sizin ile mukaddem hukûk-ı kadîmemiz olduğundan başka bu maslahat milletçe bir maslahat olduğundan beyhûde ısrâr etmenin mânası olmadığından ahâli-i memleket [ve] gerek sizi sıyânet için dâiremiz agâvatından Abdi Ağa irsâl olundu keyfiyet merkumun takrîrinden ma’lûmun buyruldukda ma’iyyetinizde olân asâkiri alıp bu tarafa geleşiz gene Teke Sancağı uhdenizde olmak üzere müşârünileyh karındâşımız ile görüşüp gene avdet etmek üzere nihâyet üç beş gündün ziyâde tevkîf etmemek üzere gelmeniz sizin [ve] gerek ahâlisinin hakkında pek güzel bir şey olacağı ma’lûmunuz oldukda keyfiyet merkumun takrîrinden ma’lûmunuz buyruldukda sizin ve gerek ahâlisinin sıyânetleri matûbunuz ise behemahâl bu tarafa gelmeniz için mahsûsan işbu şukka tahrîr ve irsâl olundu

Fi 16 Ş [Şaban] [12]48”

Mektuptan anlaşılacağı üzere İbrahim Paşa esir sadrazam Reşit Mehmet Paşa’ya kendi tarafına bağlamış, esir sadrazam vasıtasıyla Antalya Muhafızı Yusuf Paşa’ya da kendisine tâbi olmak üzere Kütahya’ya davet etmiştir. Üstelik Kütahya’ya gelerek bağlılık göstermesinin kendisi ve Antalya halkının iyiliğine olacağı tehdidinde bulunmuştur.

Antalya Muhafızı Yusuf Paşa’nın İbrahim Paşa’ya 17 Ocak 1833 tarihli cevabi mektubu ise şöyledi:⁹⁶

“Devletlü İbrâhim Pâşâ karındâşları berren ve bahren asâkir göndermek tertibinde ise de muktezâ-yı şîme-i rahm u şefkatleri âsârî olmak üzere tevkîfine bezl-i inâyet buyrulmuş olduğundan bahsle mevcûd ma’iyyet-i çâkerânem olan asâkiri bi’l-istishâb hak-pay-i velini’mîlerine vusûle şitâb [u] sür’at olunmak irâdesini şâmil bu def’a resîde-i dest-i tevkîr ve ta’zîm olân bir küt’a keremnâme-i velini’mîleri me’âl-i inâyet iştimâli rehîn-i zihn-i abd-i müstedîmleri olmuşdur eğerçi tubk-ı iş’âr-ı velini’mîleri üzere hareket lâzime-i hâlden ise de çâkerleri müsîn ve ihtiyâr olub çokluk rûkûb ve nüzûle ve bâ-husûs böyle kış ve karda şedd-i rahl etmeye kudretyâb olamayacağıma ve zât-ı velini’mîleri dahî bu vecihle kayd-ı meşakkatle giriftâr olmamıza revâ buyurmayacakları cihetine mebnî ıyd-ı şerife değîn tevkîfim husûsuna lütf u merhametleri sezâvâr buyrulmak niyâzıyla arz-ı hâl-i bendegânem terkîm ve takdîmine ictisâr eylediğim inşallahu te’âlâ muhât-ı ilm-i velini’mîleri buyruldukda olbâbda ve her hâlde emr u ferman ve lütf u pâyân zât-ı velini’mîlerindir.

Fi 25 Ş [Şaban] [12]48”

Muhafız Yusuf Paşa’nın esir sadrazam Reşit Mehmet Paşa’ya yazdığı cevabi mektuptan anlaşıldığı üzere İbrahim Paşa karadan ve denizden çok sayıda askeri An-

⁹⁶ BOA., HAT., 363/20140-A; BOA., HAT., 363/20140-D.

talya üzerine gönderecek, bu durumda Yusuf Paşa ve Antalya halkı büyük zararlar görecektir. Bundan kaçınmak için Yusuf Paşa'nın İbrahim Paşa'ya bağlılık göstermek üzere Kütahya'ya gelmesi gerekmektedir. Ancak Yusuf Paşa Osmanlı Devleti'ne ve Padişah'a bağlılıktan ayrılmamıştır. Ancak şartlar gereği, cevap olarak İbrahim Paşa'ya bağlılık göstermek gerekiyorsa da mevsimin kış ve karlı, kendisinin de yaşlı olduğunu öne sürerek birkaç günlüğüne dahi olsa Kütahya'ya gidemeyeceğini, Ramazan Bayramı'na kadar (yaklaşık bir ay) süre verilmesi karşılığını vermiştir.

Bu gelişmeler üzerine Muhafız Yusuf Paşa, Antalya kalesinin muhafazası için mevcut askerlerin görev sürelerinin bittiğini ve aynı zamanda işe yaramaz olduklarını, Isparta ve Burdur sancaklarından daha önce gelen 330'a yakın askerinin de neredeyse tamamının firar ettiğini söyleyerek yeni asker talebinde bulundu.⁹⁷

Antalya'yı savunmakla görevli askerlerin durumu böyle olunca Yusuf Paşa, kendisini Kütahya'ya çağırın mektubun geldiği gün bütün ahaliyi toplayarak durum değerlendirmesi yaptı. Burada mektupla ilgili herhangi bir bilgi vermeksizin Mısır kuvvetleri eğer Antalya'ya saldırırsa hep birlikte savunmada kalınması gerektiğini açıkladı. Ancak Yusuf Paşa'nın halkı toplayarak böyle bir konuşma yapması büyük korku ve endişe yarattı. Ahalinin ileri gelenleri:

"...ordu-yı hümayûna âriz olan bozgunluk ciheti ve civârımızda bulunan Isparta ve Burdur sancakları hasbe'l-iktizâ imdâd-ı mu'avenet etmek şöyle dursun müretteb olan asâkirleri dahi gelmemek ve gelenler de firâr eylemiş idüğü mülâsebesiyle keyd ve mefsedet-i â'dânın def ve ref'i akl-i kalil on beş bin mikdârı asâkir-i muntazamanın şurada bulunmasına mütevakkıf olub ve el'ân burada bulunan Şâkir Beg'in asâkiri ve gerek da'irenizin halkı sadece bizlerin imdâdıyla kudret-yâb olamayacağı ve vâzıhatdân ve bu veçhile muharebeye ibtidâr olunmak lâzım gelse bi'l-cümle 'iyâl u evlâdımız ayaklar altında sefil ve sergerdân ve perişânü'l-hâl olacağımız bi-iştibâhdır böyle olmakdan ise bir vakte değin çâr-nâçâr biz dahi tab'iyet yüzünü teşebbüs ederiz ve sen dahi muharebe edecek olur isen derûn-ı kal'ada ve şeh'r içinde tahassun etmeyüb taşrada muharebe eylemen cümlemizin müstedi'âsıdır ve bu bâbda bi'l-kusûr vâki' olan kusurumuzu avf buyurun..."⁹⁸

şeklinde cevap vermişlerdir.

Muhafız Yusuf Paşa, Antalya halkının bu duruşunu açıklayarak merkezden herhangi bir saldırı durumunda ne yapılması gerektiğini sordu.⁹⁹ Yusuf Paşa Antalya'ya denizden saldırı gelme ihtimalini de düşünerek bir taraftan sahilde savunma tedbirleri almakta diğer taraftan kale savunması için rütbeli asker sayısını arttırmaya çalışmaktaydı.¹⁰⁰

⁹⁷ BOA., HAT., 363/20140-B; BOA., HAT., 363/20140-C.

⁹⁸ BOA., HAT., 363/20140-B; BOA., HAT., 363/20140-C.

⁹⁹ BOA., HAT., 363/20140-B; BOA., HAT., 363/20140-C.

¹⁰⁰ BOA., HAT., 367/20274.

İbrahim Paşa'nın Antalya'ya Mütesellim Tayini ve Antalya'da Mısır Hâkimiyeti

Konya zaferinden sonra Kütahya'ya kadar ilerleyen İbrahim Paşa kuvvetlerinin Antalya'ya ihbar olunan saldırısı gerçekleştirmedi. Fakat İbrahim Paşa gönderdiği bir mütesellim ile şehri kendisine bağlamaya çalıştı. Antalya halkı Muhafız Yusuf Paşa'nın yaptığı toplantıda da belirttikleri gibi saldırı korkusundan İbrahim Paşa tarafına meyletmişti. Şüphesiz ki bu gelişmeleri öğrenen İbrahim Paşa birçok yerde olduğu gibi Antalya'yı ele geçirmek için de asker sevkine ihtiyaç duymadan bir mütesellim tayin etme yoluna giderek şehre hâkim oldu.

Aslında İbrahim Paşa Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'yı kendisine bağlılık göstermesi karşılığında tekrar Antalya yöneticisi olarak atamayı düşünmüştü. Ancak Yusuf Paşa devlete ve Padişaha bağlılıktan ayrılmayınca bir mütesellim atamak suretiyle şehri ve sancağı kendisine bağlamaya kalkıştı. İbrahim Paşa bu maksatla Muhafız Yusuf Paşa'ya Antalya'ya bir mütesellim tayin ettiğini, bu yüzden şehirden ayrılmasının ve karşı koymamasının kendisi ve şehir halkı için hayırlı olacağı tehdidinde bulunan bir mektup yolladı. Bu mektuptan birkaç gün sonra tayin edilen mütesellim Antalya'ya ulaştı.¹⁰¹

İbrahim Paşa tarafından Teke Sancağı merkez kazası Antalya'ya atanan mütesellim 11 Ocak 1833 (19 Şaban 1248) tarihinde gönderilen İsmail Ağa'dır. İbrahim Paşa, ordugâhının bulunduğu Konya'dan yazdığı Mütesellim İsmail Ağa'nın atama buyuruldusunda; Teke sancağının diğer vilayetler gibi Mısır hükümetine ilhâk olduğunu, her sancağa bir mütesellim tayin edildiği gibi Antalya'ya da mütesellim olarak İsmail Ağa'nın atandığını belirtti. Ayrıca diğer vilayetler gibi Mısır ile eşit konumda bulunmak isteniyorsa İsmail Ağa'nın sancakta mütesellim olarak kabul edilip kendisine bağlılık gösterilmesini, onun her emrinin yerine getirilmesini; emirlerini yerine getirmede tereddüt edilir veya karşı gelinir ise Antalya'nın Mısır ile Mısır ordusu arasında bir konumda bulunduğunu hatırlatarak, "*bir kâğıt gibi kesilip paramparça edileceğini*", böylece çok sayıda kadın ve çocuğun ayaklar altına alınıp perişan olacaklarını; bunun sorumluluğunun da kendilerinde olduğunu açıkladı. İbrahim Paşa, ayrıca, mütesellim atanan İsmail Ağa'ya sancak halkına iyi muamelede bulunması gerektiği uyarısını yaptı. İbrahim Paşa tarafından Antalya Mütesellimi atanan İsmail Ağa'ya verilen mütesellimlik hükmü şöyleydi:¹⁰²

"(yıpranmış) sa'adetlü Elhâc İsmâ'il Ağa zide mecduhu ve mefâhirü'l-emâsil a'yân ve vücûh-i memleket (yıpranmış) eyâlet-i sâ'ire müsillü hükümet-i Mısıryye'ye ilâve ve ilhâk kılındığı (yıpranmış) dâhili-çün her bir livâya tarafımızdan bir mütesellim nasb u ta'yin kılınması lâzım gelmiş olduğundan (yıpran-

¹⁰¹ BOA., HAT., 368/20331-B.

¹⁰² AŞS., 4/38-3. Bu hükmün bulunduğu sayfa oldukça yıpranmıştır. Hüküm ele alınan konu açısından önemli olduğundan okunabilen kısımları verilmiştir.

miş) umûr-ı mütesellimliğinin idâresi-çün ağa-yı mûmâileyh bi'l-intihâb sancak-ı mezkûra tarafımızdan mütesellim nasb u ta'yin olunmuş olduğu ma'lûmunuz olduğda ve mütesellim-i mûmâileyh tarafınıza vusûl buldukda siz dahi bilâd-ı sâ'ire ahâlisi gibi bizimle müsâvî bulunmak üzere mûmâileyhi sancağınızda mütesellim bilüb her bir emr u irâdesine mutâbe'at ve ibrâz-ı rûy-ı mutâva'at ve izhâr-ı hüsn-i hizmet ile tahsîl-i rızasında sa'y u gayret ve ma'azallah-ı Te'âlâ mütesellim-i mûmâileyhin bir güne hilâf-ı rızasına hareket veyahûd âher vec-hile tereddüd ve mûmâna'at hudûdunda olursanız işte sizler Mısır ile ordumuz beynindediniz az bir şey su'î hareketiniz zuhûra gelür ise mîkrâz arasında kalmış kâğıd gibi kesilüb hor u hâş olmakdan mücânebet ve bunca nisvân ve sibyanınızı ayağ altına alınarak ve bâllarını boynunuza alub dünyâ ve âhiretde mes'ûl ve mu'ateb olmakdan nefsinizi vikâye ve himâyet birle ibrâz-ı hüsn-i hizmet eyleyemez ve sen ki mütesellim-i mûmâileyhsin sen dahi fukarâyı güzelce sıyânet ve lâzümü'l-inhâ olan mevâdî tarafımıza inhâya mübâderet eylemeniz bâbında divân-ı ser-asker-i Mısır ve ârâm-gâh Konya'dan işbu buyuruldu tahrîr ve isdâr ve yedine î'tâ olundu bi-minneti-Te'âlâ gerekdir ki ber-mücib-i buyruldu 'amel ve hareket eyleyemez deyü

Fi 19 Ş [Şaban] Sene [1]248"

Antalya halkı mütesellim İsmail Ağa'nın Antalya'ya gelmesiyle birlikte kendisine, dolayısıyla İbrahim Paşa'ya ve Mehmet Ali Paşa'ya bağlılıklarını bildirdi. Muhafız Yusuf Paşa bu şartlarda herhangi karşı koyma gücü bulunmadığından yönetimi teslim ederek 5 Şubat 1833 tarihinde şehirden ayrıldı.¹⁰³ Böylece Antalya'ya ilk kez Osmanlı padişahının iradesi dışında bir yönetici atanmış oldu. Bu ise Antalya'nın İbrahim Paşa yönetimine, diğer bir deyişle Mehmet Ali Paşa ve Mısır hâkimiyetine geçmesi demektir.

Mehmet Ali Paşa isyanı Osmanlı tarihinde hanedan değişikliği ile sonuçlanabilecek tek isyan hareketi olarak nitelendirilmektedir. Bu açıdan Antalya, Mısır hâkimiyetine geçen diğer bölgeler gibi kısa süreli de olsa Osmanlı egemenliği dışında kalmıştır. Bu ise Antalya tarihinde Osmanlı hâkimiyeti dışında geçirilen tek süreçtir.

İbrahim Paşa tarafından mütesellim atanan İsmail Ağa'nın şehre gelmesiyle Muhafız Yusuf Paşa şehirden ayrılarak 19 Şubat 1833 günü Mısır ordugâhının nakledildiği Kütahya'ya vardı ve burada Ramazan Bayramı'nın ilk günü İbrahim Paşa ile görüşerek kendisine bağlılık bildirdi. Sonrasında ise Padişah'tan yaşlılığına bakarak İstanbul'a gelmesi ve burada oturması konusunda izin talep etti. Bu isteğini ısrarla üç defa dile getirdiyse de izin alamadı. Bunun üzerine Kütahya'da kendisine gösterilen konakta bir süre ikamet etmeye başladı.¹⁰⁴ Ancak aradan uzun süre geçmeden Yusuf Paşa'nın İstanbul'daki evine gelerek ömrünün geri kalanını burada tamamlamasına izin verildi.¹⁰⁵ Bunun üzerine Yusuf Paşa 23 Mart 1833 günü Kütahya'dan İstanbul'a

¹⁰³ BOA., HAT., 368/20331-B.

¹⁰⁴ BOA., HAT., 368/20331-B; BOA., HAT., 368/20331-C.

¹⁰⁵ BOA., HAT., 691/33412.

doğru yola çıktı. Mevsim henüz kış olduğundan Domaniç yerine bazı vakıf köyleri yolunu tercih etti ve isteği üzerine kendisine Karaman Valisi Hacı Ali Paşa tarafından bir mihmandar tahsis edildi.¹⁰⁶

Diğer taraftan Antalya'ya mütesellim tayini İstanbul'da öğrenildiğinde yapılan değerlendirmelerde, bu sorunun bir an önce çözüleceği ve buna sebep olan veya göz yumanların hak ettikleri cezaları alacakları görüşleri dile getirildi.¹⁰⁷ Zira artık Antalya'da Osmanlı hâkimiyeti son bulmuş, İbrahim Paşa'nın yönetimi ve Mısır hâkimiyeti başlamıştı. Eğer İbrahim Paşa tarafına geçen topraklar uzun süre bu halde kalırsa geriye kazanılması zor olabilirdi.

Antalya, Mütesellim İsmail Ağa, dolayısıyla İbrahim Paşa ve Mısır idaresinde kaldığı yaklaşık dört aylık sürede Anadolu'daki Mısır ordusu ile Mısır arasındaki önemli bağlantı noktalarından biri oldu. Mütesellim İsmail Ağa'nın ilk faaliyeti Kütahya'da bulunan Mısır ordusuna zahire ve peksimet sağlamak oldu. Bu amaçla sicilde kaydedildiği ifadesiyle “*devletlü İbrahim Paşa efendimizin emirnameleri üzere*” Antalya'daki peksimetin Kütahya'ya nakli için derhal deve tedarikine girişildi. Bu kapsamda 9 Şubat 1833 tarihinde “*şimdilik*” istenilen 1.500 deve “*cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le*” Elmalı (225), Kaş (215), Kalkan (132), Finike (132), İğdir (61), Kardıç ma' İğdir (36), Bucak (59), Millü (59), Karaöz (59), Kızılkaya (100), Serik (97), Beşkonak (41), Yarbaş ma' İğdir (7), Hisar ma' İğdir (6), Çit Dibi (2), Kara Veliler (10), Has (10), İstanos (5), nefsi-i Antalya (81) ve Antalya köylerinden (163) toplanmak üzere dağıtım yapıldı.¹⁰⁸

İbrahim Paşa 31 Mart 1833 tarihinde gönderdiği bir emirname ile Antalya kalesindeki top ve havanların İskenderiye'ye nakledilmesini istedi. Emirnamede Antalya kalesinde ne kadar tunç top ve havan var ise bunların iskeleyle indirilip Bican kaptanın korvetine ve orada bulunan diğer gemilere yüklenerek İskenderiye'ye götürmeleri emredildi.¹⁰⁹

İbrahim Paşa'dan Mütesellim İsmail Ağa'ya 1833 Martı sonlarında gönderilen bir başka emirde, Antalya'da bulunan mukataa ve iltizamların satıldığı ve Teke Sancağı salyanesinin boş kaldığının duyulduğu belirtilerek vergilerin toplanması konusunun ertelenmeden Mart taksitinin Kütahya'ya gönderilmesi, daha önce satılan mukataa ve iltizamlarda kimlerin hakları var ise sahiplerine iade edilmesi gerektiği açıklandı.¹¹⁰

8 Nisan 1833 tarihinde, Mütesellim İsmail Ağa ile ayan, naib ve diğer yöneticilere gönderilen hükümde Antalya'da bulunan pirincin bir an önce Kütahya'da bulu-

¹⁰⁶ BOA., HAT., 691/33412-B.

¹⁰⁷ BOA., HAT., 368/20331.

¹⁰⁸ AŞS., 4/41-1.

¹⁰⁹ AŞS., 4/32-4.

¹¹⁰ AŞS., 4/32-2.

nan ordugâha yolanması istendi.¹¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Antalya Şer'iyce Sicilleri üzerinde yapılan incelemelerde, bu tarihten sonra İbrahim Paşa tarafından Antalya'ya gönderilen bir başka hüküm tespit edilememiştir. Zira kısa bir süre sonra Mehmet Ali Paşa ve Padişah II. Mahmut'un uzlaşmaya varmasıyla isyan bitecek ve Antalya'da Mısır idaresi son bulacaktır. Ancak şu husus açık bir şekilde görülmektedir ki Antalya ahalisi ve şehirde bulunan idareciler Mütesellim İsmail Ağa'ya bağlılıklarını bildirmişler ve İbrahim Paşa tarafından gelen emirleri yerine getirmişlerdir.

Antalya Mısır hâkimiyetinde kaldığı sürede o kadar önemli bir rol üstlendi ki Mehmet Ali Paşa ile Padişah II. Mahmut arasında barış görüşmeleri başladığında İbrahim Paşa babasına Anadolu'nun güney sahillerindeki Antalya, Alaiye ve İçel'den vazgeçmemesi gerektiğini yazmıştı.¹¹²

Osmanlı Devleti'nin Antalya'ya Yeniden Hâkim Olması

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne ve Padişah'a karşı giriştiği isyan İstanbul'u da ele geçirip taht ve yönetim değişikliğine sebep olabilecek seviyeye geldiğinde dönemin büyük güçleri müdahil olarak Mısır ordularının Kütahya'dan daha ileriye gitmesine engel oldular. Böylece bu isyan girişimi Mayıs 1833 başlarında İbrahim Paşa'ya Habeş ve Cidde valiliklerine ek olarak Adana valiliğinin verilmesiyle son buldu.

Padişah II. Mahmut, 5-6 Mayıs 1833 tarihli olarak Anadolu yöneticilerine hitaben yazdığı fermanında, Mehmet Ali Paşa ve oğluna genel af ilan ettiğini, bundan önce yaşananların unutulmasını söyleyerek kimseye yaptıklarından ötürü kötü davranılmaması gerektiğini açıkladı.¹¹³ Böylece Mehmet Ali Paşa İsyanı görünüşte uzlaşmayla sona erdi.

İsyanın bitmesiyle birlikte doğal olarak Anadolu'da İbrahim Paşa tarafından atanan yöneticilerin görevleri de kendiliğinden düştü ve Osmanlı yönetimi tarafından yenileri tayin edildi. Bu kapsamda 14 Mayıs 1833 tarihinde Antalya'ya bir muhassıl tayini gerçekleştirildi. "*Teke Sancağı Mutasarrıfı*" olarak atanan Osman Hayri Paşa isyandan sonra Teke Sancağı ve Antalya'nın yeni yöneticisiydi. Teke Sancağı, Osman Hayri Paşa'ya "*muhassıllık veçhile*" verilmişti.¹¹⁴ Ayrıca Antalya iskele gümrüğü, kahve

¹¹¹ ASS., 4/32-3.

¹¹² Fahmy, *a.g.e.*, s. 50; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 228; Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 92, 200.

¹¹³ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 103. Bu ferman, isyandan etkilenen esas bölge Anadolu olduğundan ve diğer bölgeleri gelişmelerden uyandırmamak için sadece Anadolu yöneticilerine yazılmış ve yapılan anlaşmayı duyurmaktan ziyade Mehmet Ali Paşa ve oğluna verilen af ihsanını ilan etmekteydi. Bkz. Altundağ, *a.g.e.*, s. 133-134.

¹¹⁴ ASS., 4/9-1; BOA., HAT., 697/33663.

rüşümü, resm-i ipek, resm-i ihtisâb, beytü'l-mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkûd, Yave, Kaçgun, liman reisliği vb. vergiler Mukataat Hazinesi tarafından mukataa olarak Osman Hayri Paşa'ya havale edildi.¹¹⁵

Eski Kayseri mütesellimi olan Osman Hayri Paşa'yı¹¹⁶ Antalya'da büyük iş yükü ve sorumluluk bekliyordu. Zira ülke büyük bir kargaşadan çıkmış, bundan etkilenen önemli yerlerden biri de Antalya olmuştu. Osman Hayri Paşa'nın göreve başlamasından sonra Antalya'da devlet düzeni eskisi gibi tekrar kurularak çalışmalara başlandı. İlk gerçekleştirilen faaliyetler mali yönlüdür. Öncelikle 1833-1834 (1249) yılı avarız ve nüzul vergilerinin tarhi,¹¹⁷ ikinci olarak da 1248 senesinden kalan çeşitli giderlerin karşılanması için yeni vergilerin tahsili gerçekleştirildi.¹¹⁸

İşyanın sona ermesiyle askerlik süreleri bitenler Antalya'ya dönmüşlerdi. Bunlardan bazıları da çeşitli muharebelerde yaralandıklarından ötürü emekliye ayrılanlardı.¹¹⁹ Örneğin Asâkir-i Mansûre alaylarından Dokuzuncu Alay'ın İkinci Taburu'nun Beşinci Bölüğü'nde sekizinci onbaşı ve dördüncü neferi Burdurlu Hüseyin b. Mustafâ Konya muharebesinde sol kolunun pazısına kurşun isabet ederek yaralanmıştı. Tedavisinden sonra emekliliğe ayrılmış kendisine aylık 10 kuruş maaş bağlandı.¹²⁰ Bir diğer örnek yine Asâkir-i Mansûre alaylarından üçüncü alayın ikinci taburunun mümtaz bölüğünde beşinci onbaşısının üçüncü neferi Tekeli Hızır'dır. Hızır muharebede çenesinin sağ ucundan girerek diğer tarafından çıkan kurşun ile dişlerini dökmüştü. Tekeli Hızır'a da aylık 20 kuruş emekli maaşı tahsis edildi.¹²¹ İsyân sırasında çeşitli sebeplerle yaralanarak emeklilik maaşı bağlanan veya Antalya'ya döndükten sonra muhassıl maiyetinde istihdam edilen kişilerin sayısı 40'tan fazladır. Bu şekilde isyan sırasında cepheye savaşan Antalyalıların yaraları bir nebze de olsa sarılabildi.

Sonuç

Mehmet Ali Paşa İsyanı Osmanlı Devleti tarihinde görülen en önemli gelişmelerden biridir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni tehdit eden daha etkili bir iç sorun yaşanmamıştır. İsyân o boyutlara ulaşmıştır ki ancak Avrupalı güçlerin müdahalesi ve Padişah'ın tavizi ile çözülebilmiştir. Mehmet Ali Paşa İsyanı Padişahın bir valisine karşı koyacak gücü bile kalmadığını gösterirken Avrupalı devletler "*hasta adam*" olarak niteledikleri Osmanlı Devleti'nin ölüm döşeginde olduğunu görmüşlerdir.

¹¹⁵ BOA., C.ML., 470/19118.

¹¹⁶ AŞS., 4/9-2.

¹¹⁷ AŞS., 4/9-3.

¹¹⁸ AŞS., 4/10-1; AŞS., 4/11-1; AŞS., 4/12-1.

¹¹⁹ AŞS., 4/37-2; AŞS., 5/90-1, 2, 3, 4, 5; AŞS., 5/91-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11; AŞS., 5/92-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; AŞS., 5/93-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

¹²⁰ AŞS., 4/37-2.

¹²¹ AŞS., 5/89-1.

Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın etkili olduğu esas bölge Anadolu idi. Anadolu halkı İbrahim Paşa kuvvetlerini genel olarak bir düşman gibi değil, kurtarıcı olarak görmüştür. Bu yüzden İbrahim Paşa Konya'ya kadar ilerlemiş, Konya muharebesinden sonra ise neredeyse Anadolu'nun tamamına kendi yöneticilerini atayarak hâkimiyetini sağlamaya çalışmıştır.

Antalya Mehmet Ali Paşa İsyanı'ndan etkilenen bölgelerin başında gelmektedir. İsyanın ilk evresinde Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Antalya'ya ve diğer Güney Anadolu sahillerinin denizden saldırılabileceği düşünülerek sahillerin muhafazası gerçekleştirilmiştir. Antalya'ya denizden bir saldırı gelebileceği endişesiyle bir muhafız tayin edilmiş ve Rumeli bölgesinden getirilen askerler sayesinde güvenlik önlemleri alınmaya çalışılmıştır. Denizde de gerekli tertibatın sağlanmasıyla birlikte Antalya isyan sırasında cephedeki orduya iaşe ve mühimmat nakliyesinde en önemli köprü olmuştur. Antalya İskenderun limanına çıkarılan iaşe ve mühimmat yüklü gemilerin durak noktası olurken, İskenderun ve çevresinin Mısır kuvvetlerinin eline geçmesiyle birlikte ordugâh olarak kullanılan Konya'ya gönderilen gemilerin esas üssü olmuştur. Uzak bölgelerden, özellikle Rumeli'den gelen iaşe, mühimmat ve asker taşıyan gemiler Antalya'ya getirilmiş, buradan Konya'ya taşınmışlardır.

Konya muharebesinden sonra İbrahim Paşa'nın neredeyse tüm Anadolu'ya hâkim olması dolayısıyla birçok şehrin yöneticisi ve halkı ya İbrahim Paşa'ya tâbiyetlerini bildirmişler ya da İbrahim Paşa tarafından yeni yöneticiler atanmıştır. Antalya'da bulunan muhafız Yusuf Paşa bağlılık bildirmek üzere Konya'ya davet edilmiştir. Fakat Yusuf Paşa devlete ve Padişah'a sadakatten ayrılmayarak bu davete icabet etmemiştir. Bunun üzerine İbrahim Paşa doğrudan kendisi bir mütesellim tayin etmek suretiyle Antalya'ya hâkim olmuştur. İbrahim Paşa'nın Antalya'ya bir saldırısı durumunda herhangi bir karşı koyma güçlerinin olmadığını bilen Antalya halkı da İbrahim Paşa'nın hüsnuna uğramamak için mecburen bu yönetim değişikliğini kabullenmek durumunda kalmıştır. Böylece Antalya yaklaşık dört aylık bir sürede İbrahim Paşa, yani Mehmet Ali Paşa idaresinde kalmıştır.

İbrahim Paşa tarafından mütesellim atanan İsmail Ağa'nın yaklaşık dört aylık görev süresince Antalya, Mısır ordusu ile İskenderiye arasında köprü vazifesi görmüştür. Antalya'nın Mısır hâkimiyetindeki bu süreci Padişah II. Mahmut ile Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın uzlaşmaya varmalarıyla son bulmuş, yönetim tarafından Teke Sancağı'na yeni bir mutasarrıf tayin edilmesiyle Antalya'da yeniden Osmanlı hâkimiyeti sağlanmış ve düzen tesis edilmiştir.

KAYNAKLAR**A. Arşiv Kaynakları****1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA.)****Mühimme Defterleri (BOA., A.DVNS.MHM.d.) Defter Numarası**

249.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.) Dosya/Gömlek Numarası

347/19732	363/20140.	368/20331-B.
347/19733.	363/20140-A.	368/20331-C.
35/19932.	363/20140-B.	368/20340.
350/19809.	363/20140-C.	375/20447.
351/19832.	363/20140-D.	392/20772.
351/19832-A.	363/20150.	392/20772-A.
354/19891-A.	363/20150-A.	392/20772-C.
354/19891-B.	364/20157.	396/20885.
355/19917.	364/20157-A.	609/29939.
355/19923.	364/20157-B.	609/29939-A.
356/19979-A.	364/20157-C.	612/30035.
356/19980.	364/20159-D.	655/32027.
356/19995.	364/20159-E.	691/33412.
358/20024-A.	365/20167.	691/33412-B.
358/20037.	365/20173.	697/33663.
358/20037-J.	365/20188.	716/34200.
358-20024-A.	365/20190.	716/34200-A.
359/20045-F.	365/20200.	908/39778.
360/20068.	367/20274.	909/39786-B.
362/20125.	368/20331.	

Cevdet Askeriye Tasnifi (C.AS.) Dosya/Gömlek Numarası

211/9016.

254/10620.

648/27259.

664/27879.

665/27934.

Cevdet Maliye Tasnifi (C.ML.) Dosya/Gömlek Numarası

470/19118.

477/19432.

2. Antalya Şer'iyeye Sicil Defterleri (AŞŞ.)

Defter No: 3, 4, 5.

B. Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. 3, 4 çev. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 1999.

Ali Fuad, "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 19 (96), Haziran 1928, İstanbul Devlet Matbaası, ss. 64-121.

Altundağ, Şinasi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hakkında Kısa Bir Etüd", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.1, Ankara 1943, ss. 33-45.

_____, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Me'mûriyet-i Mahsusa İle Londra'ya Gönderilmesi", *Belleten*, c. VI, S. 23-24, TTK, Ankara 1942, ss. 229-251.

_____, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, TTK. Yay., Ankara 1945.

Armağan, Latif, "XVI. Yüzyılda Antalya", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, S. 38, Ankara 2005, ss. 93-111.

Aydın, Mustafa, "Rus Filosu İstanbul'da (20 Şubat-10 Temmuz 1833)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 323-334.

Çetin, Atilla, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, Fatih Ofset, İstanbul 1998.

Dinç, Güven, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2010.

Dodwell, Henry, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

Emecen, Feridun, "Antalya", *DİA*, c. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 233-236.

Khaled, Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1997.

_____, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, Edit M.W. Daly, Cambridge 1998, ss. 139-179.

Faroqhi, Suraiya, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 2, Ankara 1981, ss. 1461-1472.

İbrahim, Hassan Ahmed, "The Egyptian Empire", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, Edit M.W. Daly, Cambridge 1998, ss. 198-216.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, c. 5, TTK. Basımevi, Ankara 1983.

Kış, Salih, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

Kızıltoprak, Süleyman, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya: Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

_____, "1833 'Kütahya 'Antlaşma'sının Yeni Bir Değerlendirmesi" , *Osmanlı Araştırmaları*, S. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 265-287.

Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

Moğol, Hasan, *XIX. Yüzyıl Başlarında Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara 1991.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB., İstanbul 1983.

Özdemir, Rifat, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 7, İzmir, 1992, ss. 133-166.

Raif, Râğıb; Rauf Ahmed, *Bâb-ı Ali Hariciye Nezareti - Mısır Meselesi*, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ, 2011.

Samur, Sabahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1995.

Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Lüğati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982.

Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004.

Süleyman, Fikri, *Antalya Lıvası Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338-1340.

Tızlak, Fahrettin, "Tekelioğlu İsyanı", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (4-8 Ekim 1999), Ankara 2002, ss. 239-254.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Burdur ve Çevresi İçin Kullanılan İsimler", *Burdur Araştırmaları*, S. 3, Yıl 2, Burdur 2012, ss. 75-84.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Âmedi Mustafa Bey'in Kütahya'da Bulunan Mısır Kuvvetleri Kumandanı İbrahim Paşa'ya Mektubu", *Belleten*, c. VI, S. 23-24, T.T.K., Ankara 1942, ss. 263-267.

_____, "Sultan II. Mahmud'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya Göndermiş Olduğu Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, c. XXV/98, Ankara 1961, ss. 263-267.

Weigall, Arthur E. P. Brome, *A History of Events in Egypt from 1798 to 1914*, William Blackwood and Sons, Edinburg and London, 1915.

EKLER

EK-1: İbrahim Paşa'nın Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'ya kendisine tâbi olması için mektubu ve Yusuf Paşa'nın bu mektuba cevabı

مضمون صلحت افزه فتنه و دروایه انام صوبتیا

ساده کلمه خودنو بهار بر پاشا یحیی خدر فتنی
بدیده مضمون ابراهیم پاشا قزاقش فتنیت فتنه کیتو عسکر برآ و کلاً کوندمت ایچون نتیبا انام
سزله ایچه قشقر خود قشقر اولدیندیت بخت بیجمله مدینه بیجمله اولدیندیت بیجمله اصار اتمت دیلمتی
اولدیندیت اهلان ملکه کله سزایه ایچون ما رومز افروختن غیر افا ایسوانتی کتبه فتنیت
تقرینت سحریت بیجمله ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
قزاقش ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
کله ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر

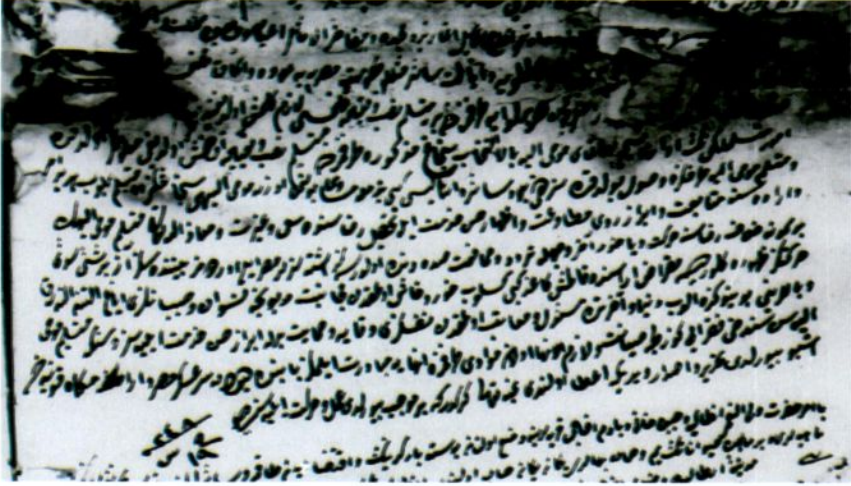
ایچون عسکر ایچون عسکر
ایچون عسکر ایچون عسکر

مقامار اقصوت کفار سنه حیثا اولدیه یازینون عیبه صوبتیا سزاده

مضمون ابراهیم پاشا قزاقشکی برآ و کلاً کیتو عسکر کوندمت نتیبا ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
انام کله اولدیه توفیقته نبل غایبه بیجمله اولدیندیت کتبه مهجود معینه جا کازیم اولدین عسکر ایچون عسکر
و کلاً ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
نشی مقامار ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
سزاده ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
مقامار ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر
مقامار ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر ایچون عسکر

HAT 363/20140-A

EK-2: İbrahim Paşa tarafından Antalya'ya mütesellim atanan
İsmail Ağa'nın tayin hükmü

OSMANLI İMPARATORLUĞU, İNGİLTERE VE RUSYA AÇISINDAN VÁMBÉRY’NİN ORTA ASYA GEZİSİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

MELEK ÇOLAK**

Giriş

XIX. yüzyılda Orta Asya’da nüfuz alanları yaratmak ve Orta Asya Hanlıklarındaki pazarları ele geçirmek için Rusya ile İngiltere arasında siyasi ve özellikle ekonomik rekabet başladı.¹ Rusya dışında Orta Asya Hanlıklarıyla karşılıklı elçi gönderen tek devlet olan Osmanlı İmparatorluğu ise² her fırsatta Türkistan Hanlıklarına, birbirlerine düşmemeleri yolunda öğütlerde bulundu.³ Türkistan, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya ve İngiltere tarafından istilanın ön hazırlıkları için araştırmalara konu oldu. Çeşitli yollarla gelen Batılılar aynı zamanda bölgenin siyasi, ekonomik ve stratejik özelliklerini belirlemek için ajan fonksiyonlarını icra ettiler.⁴ Çünkü Orta Asya’nın denetimini ele geçiren olağanüstü bir ticari pazara sahip olacaktı. Asya’nın bu bölümüne duyulan bilimsel ve egzotik ilgi daha az olmasına rağmen, askeri veya ekonomik istihbarat faaliyetleriyle başa baş ilerliyor, Orta Asya ile ilgili raporlar ya da seyahatnameler askeri ve ekonomik olduğu kadar, toplumsal-dinsel alanlarda da bilgi sağlıyordu.⁵ Rusya, İran, Hint İmparatorluğu ya da Çin’den başlayıp Buhara Hanlığında sonlanan kervan yollarında XIX. yüzyılda başta, yolculuk ederken ülkeleri adına istihbarat görevlerini yerine getiren, Avrupa devletlerinin sefirleri yada olağa-

* Bu çalışma Ármin Vámbéry’nin ölümünün 100. Yıldönümü münasebetiyle Macaristan Eötvös Loránd Üniversitesi’nde, Macar Bilimler Akademisi ve Eötvös Loránd Üniversitesi tarafından 13 Eylül 2013 tarihinde düzenlenen “*Vámbéry és kora*” (*Vámbéry ve Çağı*) adlı Uluslararası konferansta bildiri olarak sunulmuőtur.

** Prof. Dr., Muđla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bölümü, Muđla / TÜRKİYE, tunam10@gmail.com

¹ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, I.Basım, ss. 7-9.

² Zarcone, *a.g.e.*, s. 8.; Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856’dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, 2.Baskı, s. 39.

³ Alâeddin Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 33.

⁴ Alâeddin Yalçınkaya, *a.g.e.*, s. 39.

⁵ Zarcone, *a.g.e.*, s. 9.

nüstü elçileri olmak üzere heyecan peşinde koşan maceracılar da dahil çeşit çeşit yolcu dolanıyordu.⁶

Bu ortamda doğunun esrarlı ve büyüleyici güzelliği, yoksulluk içinde ve Yahudiliği nedeniyle dışlanmanın acısı ile büyüyen genç Árminius Vámbéry'yi kendine çekti.⁷ Macar dili ve Türk lehçeleri arasında varolduğunu düşündüğü akrabalık derecesini belirlemeyi, Macar dilinin köklerini araştırmayı hedefleyen ve bunun çözümünün Orta Asya'da bulunduğu inanan genç Vámbéry⁸ oraya “*gizlice gitme*” tasarısını Doğu ve Batı arasında bir şehir olan İstanbul'da gerçekleştirdi.⁹ Çünkü burası Orta Asya ile Batı arasında Avrupalıların uzak ve iyi bilinmeyen Doğu hakkında bilgi edinilebileceği temas noktalarından birisi olarak, Avrupalı seyyahlar için de zorunlu bir ara konaktı.¹⁰

1. Vámbéry ve Osmanlı Devleti

a. Osmanlı Devlet Adamları ve Vámbéry

Vámbéry uzun İstanbul ikametgâhı sırasında Hüseyin Daim Paşa sayesinde, Osmanlı Devletinin en nüfuzlu devlet adamlarıyla tanıştı. İstanbul'da kendine bir çevre edindi.¹¹ Sadık Rıfat Paşa'nın konağında yıllarca “*misafir*” oldu.¹² Bu uzun süren misafirlik sırasında, Osmanlıların Peşte Sefiri Şekip Efendi aracılığıyla Vámbéry'nin gerçek kimliği su yüzüne çıkmış, İngiltere namına İran, Afganistan Hive, Buhara, Semerkand ve bütün Orta Asya'ya bir geziye hazırlandığı bilgisi alınmıştı. Asya üzerindeki çetin hâkimiyet mücadelesini çok iyi bilen Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Rıfat Paşa'ya İngiltere ile Rusya arasında bir cihan hâkimiyeti mücadelesi olduğunu, bunun alanının Hindistan'dan başlayarak Osmanlı dâhil bütün Asya kıtası olduğunu, Türkistan'ın halen Rusya'nın işgalinde bulunduğunu söyledi. Fuat Paşa ayrıca Türkistan'da neler olup bittiğini hiç kimsenin bilmediğini, Reşid Efendiye senelerdir bu amaç ile İngilizlerin hazırlanmış olmalarının muhtemel olduğunu, kendi namına da hareket etmesinin muhtemel olduğunu söyledi.¹³

⁶ Zarccone, *a.g.e.*, s. 3.

⁷ Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajansı Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, 1.Baskı, ss. 12-16; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 2011, ss. 11-12.

⁸ Zarccone, *a.g.e.*, ss. 41-43; *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 13.

⁹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰ Zarccone, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 31.

¹² Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Aksoy Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1998, ss. 9-10; Cemal Kutay, *Osmanlıda İngiliz Casus Árminius Vámbéry'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-)*, Acar Bilgi Merkezi Yayınları No:15, İstanbul 2013, 1.Baskı, ss. 13-14.

¹³ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 9-10.

Vámbéry'nin deyimiyile

"bu nüfuzlu devlet adamları; gezisi için Asya'nın önemli kişilerine verilmek üzere tavsiye mektupları hazırlanmasını Türk Hükümetinden sağladılar. Bu tavsiye mektuplarında sadece seyahat etmekte olan Reşit Efendi olarak tanıtılıyor, Avrupalı kimliği gizleniyordu."¹⁴

Her ne kadar Vámbéry, "artık, başta Peşte Akademisi ve bazı İngiliz ilim heyetleri tarafından kendisine verilmiş görev ile kendisini Orta Asya'ya gidebilecek halde bulmasına ve bu gizli gezinin kendisine cidden heyecan verdiği" yazmasına rağmen¹⁵, bu önemli ayrıntı, Osmanlı dostlarının da onun tasarılarından haberdar olduklarını göstermektedir.¹⁶ Vámbéry hatıralarında, gerçek şahsiyetini ortaya koyduracak hiçbir soruyla karşılaşmadığını derin hayranlıkla kaydetmektedir.¹⁷ Osmanlı dostları sayesinde, Osmanlı Devletinin Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi'ye yazılan tavsiye mektubu ile Babıali'deki diğer paşaların yazdıkları mektupları da yanına alan Vámbéry, Osmanlı pasaportu ile İstanbul'dan ayrılarak sıkıntısız bir yolculuğun ardından Ocak 1863'te Tahran'a geldi. Osmanlı Sefaretinin konuğu oldu. Bu fırsattan yararlanarak İtalyan, İngiliz, Belçikalı ve Prusyalı diplomatlarla tanıştı.¹⁸ Osmanlı Sefareti ve Büyükelçi Haydar Efendi ona yardım etti.¹⁹ Vámbéry'nin tek yapacağı Mekke'den dönen bir hacı kfilesine kendini kabul ettirip, onlarla birlikte yola koyulmaktır.²⁰ Kaşgarlı İmam Hacı Bilal ve Türkistan'lı arkadaşları Osmanlı Sefaretine nezaket ziyaretinde bulunmak için Tahran'a geldiklerinde Orta Asya'ya gitmek istediğini söyledi.²¹ Sefir Haydar Efendi de Hacı Bilal'i kabul ederek Vámbéry'nin padişahın emaneti olduğunu ilettiler.²² Buna rağmen Vámbéry'nin hatıralarında, "Haydar Efendi'ye, böbürlenici bir şekilde Türkistan'a gitmek istediğini söylediğini" ve²³ Osmanlı Sefaretindeki iki gizli dost dışında, gerçek kimliğinin bilinmediğini açıklaması²⁴, Hindistan, Çin, Japonya, Rusya ve Macaristan'da bulunmuş olan Hacı Bilal'in²⁵ ve arkadaşlarının kendisinden şüphelenmediklerini be-

¹⁴ Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 31.

¹⁵ Kutay, Sahte Derviş, s. 14.

¹⁶ Zarccone, a.g.e. ss. 44-45.

¹⁷ Kutay, Sahte Derviş, s. 11.

¹⁸ Kutay, Sahte Derviş, s. 13; Zarccone, a.g.e., ss. 44-45; Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 18.

¹⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e. s. 20.

²⁰ Zarccone, a.g.e. s. 46.

²¹ Öke, a.g.e. s. 20.

²² Kutay, Sahte Derviş, s. 17; Öke, a.g.e. s. 20.

²³ Salih Yılmaz, "Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy.16, (Yaz, 2003), s. 128.

²⁴ Kutay, Sahte Derviş, s. 15-17.

²⁵ Kutay, Sahte Derviş, s. 20.

lirtmesi ilginçtir.²⁶ Türkistan yolculuğu öncesi, “doktor Bimzenstein’in kendisine üç adet zehir şişesi verip zor zamanlarında bunları kullanmasını” istemesi aslında gezinin niteliğini ortaya koymaktadır.²⁷ Vámbéry’ye göre “Avrupa sefaretlelerinin görevlileri onun Tahran’dan Meşhed’e gittiğini sanıyorlardı. Halbuki Tahran’dan çıktığında Vámbéry’nin güzergahı kuzey doğuya doğru giden Hazar Denizi ve Esterabad yoluuydu.”²⁸ Vámbéry Hive’ye vardığı zaman, tespit edebildiği en ilginç konu, Orta Asya Türklerinin, Osmanlı İmparatorluğu hakkında bilgi edinme istekleri oldu.²⁹ Vámbéry haturalarında padişahın tuğrasının Orta Asya’da ne kadar itibar gördüğünü ifade etmekten çekinmemiştir.³⁰ Vámbéry’nin Hive’de ziyaret ettiği önemli kişilerden biri, İstanbul’da iken Hariciye Nazırı Ali Paşa’nın konağında birkaç kez gördüğü Şükrullah Bey idi.³¹ Vámbéry’nin ifadesiyle “aslen Osmanlı olup tarikat pürlerinin hayatı üzerine dini tetkikler yapmak için on yıl önce Hive’ye gelip yerleşen ve Mehmet Emin Han Medresesinde oturan” Şükrullah Bey,³² Vámbéry’ye Hive Hanımı görmesi için aracılık vadetti.³³ Sonunda Hanın huzuruna çıkan Vámbéry, Buhara’ya gitme isteği konusunda Şükrullah Beyin, kendisini zorluklar nedeniyle uyarmasını ve öğütlerini şüpheyle karşılamaktadır. Vámbéry’ye göre Şükrullah Bey, onun sahte dervişliğinin farkına varmış olmalıdır.³⁴ Eskiden padişah nezdinde Hive Elçisi olarak görevlendirilmiş olması muhtemelen olan Şükrullah Bey’in³⁵, İstanbul’da tanıdığı Vámbéry’nin³⁶ “Reşid Efendi” olmadığını bilmemesi mümkün değildir.

Kendi ifadesiyle Hive’den sonra, Buhara’da da kendisinden sık sık kuşkululan ama maskesi asla düşürülemeyen Vámbéry³⁷ Semerkant’tan sonra ³⁸ Orta Asya’nın kilidi olan ve stratejik konumu nedeniyle İngilizlerin göz koyduğu Herat’ta kendisinin kılık değiştirmiş bir İngiliz olduğu kanısına varan genç Mehmet Yakup Han tarafından kabul edildi. Vámbéry burada da Osmanlı uyruğu olduğunu belirterek, izin belgesini gösterdi. Kasım 1863’te İran sınırındaki Meşhed’e giden yaklaşık 2000 kişilik büyük

²⁶ Kutay, a.g.e., s. 16.

²⁷ Salih Yılmaz, a.g.m., s. 130.

²⁸ Ármínus Vámbéry, Dervisruhábán Közép-Ázsián Át, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000, s. 90.

²⁹ Öke, a.g.e., s. 25, Kutay, Sahte Derviş., ss. 44-46.

³⁰ Öke, a.g.e., s. 20.

³¹ Öke, a.g.e., s. 23; Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 124.

³² Kutay, Sahte Derviş, s. 42.

³³ Öke, a.g.e., s. 25.

³⁴ Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 142; Kutay, Sahte Derviş, s. 49.

³⁵ Şükrullah Bey, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde HR.SYS.’de kayıtlı olan bir belgeye göre 1855’te Sultanın sefiri olarak Hive’ye gönderilen Şükrullah Aka ile aynı kişi olabilir. Bkz. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, ss. 61-62.

³⁶ Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 124.

³⁷ Zarccone, a.g.e., s.66; Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, ss. 171-172; Vámbéry, *Dervisruhábán Közép-Ázsián Át*, s. 239-242.

³⁸ Ármínus Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, s. 195.

bir kervanla Herat'tan ayrıldı. Yolculuğu sırasında onun kimliği üzerine bahse giren hatta kapaşan inanlarla birlikte!³⁹ Tahran'a geldiği zaman

“ilk işi Osmanlı sefirî Haydar Efendi'yi ziyaret etmek oldu. Başka bir görev ile İstanbul'a dönen Haydar Efendi'nin yerine atanan İsmail Efendi de ona gereken ilgiyi gösterdi. Artık gerçek kimliğini saklamak için bir neden kalmamıştı. Macerasını İran Şahı Nasirüddin'e de anlatan Vámbéry⁴⁰ üç ay Tahran'da kalarak yorgunluk giderdi. Bir yandan da gezisi sırasında “gizlice” Arap alfabesi ile fakat Macarca tuttuğu notlarını gözden geçirdi.⁴¹ Osmanlı topraklarını emniyetle geçtikten sonra⁴² vardığı İstanbul'da, Sadrazam Ali Paşa'ya ziyaret ederek, onun isteği üzerine Orta Asya'yı anlattı.”⁴³

b. Vámbéry'nin Yolculuğu Sırasında Derviş Tekkeleri ve Mollalar

Vámbéry'nin yolculuk güzergahında birçok tekke bulunmakta idi.⁴⁴ Orta Asya'nın en ücra köşelerinden Mekke'ye giden hacılar bu tekkeler zincirine güveniyorlardı.⁴⁵ Orta Asya'da “*kalenderhane*” denilen ve Vámbéry'yi ilgilendiren bölgede Çin'den başlayıp bütün Orta Asya'yı katederek İstanbul'a ve oradan Mekke'ye giden Haç yolu boyunca uzanan ve Müslüman dünyanın en mükemmel dayanışma ağlarından biri olan bu tekkeler zincirini, Vámbéry daha İstanbul'da iken keşfetmişti.⁴⁶ Vámbéry bu dönemde Doğu Türkçesini öğrenmek ve Orta Asya kültürü hakkında çalışmak üzere düzenli olarak Özbek ve Buhara tekkelerine gittiğini anlatmaktadır.⁴⁷ İlk Çağatayca hocası, bu tekkelerden birinde tanıştığı, Mekke'ye giden Buharalı derviş Molla Halmurad'dı.⁴⁸ Vámbéry seyahatnamesinde, İstanbul'da iken

“pek çok bilgi edindiği iki kişi olarak, Hüseyin Daim Paşa'nın konağında tanışıp, kendisine “Reşid” ismini veren, Avrupalı bir insandan kısa zamanda Asyalı bir insan haline gelişini sağlayan Ahmet Molla ile Orta Asya'dan konuşurken şevkle dinlediği Hal Murad Molla'nın”

³⁹ Zarccone, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁰ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 60.

⁴¹ Öke, *a.g.e.*, s. 26.

⁴² Kutay, *Sahte Derviş*, s. 60.

⁴³ Öke, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁴ Thierry Zarccone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, çev. Berna Akkoyal, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, 1.Baskı, s. 57.

⁴⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 65.

⁴⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 43-44.

⁴⁷ Zarccone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, s. 45.

⁴⁸ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 44.

adını vermektedir.⁴⁹ Daha sonra, II. Abdülhamid tarafından Korvinaların geri verilmesinden sonra Macaristan'a gönderilen Özbek Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi ile de İstanbul ikametgâhı sırasında tanışmış olmalıdır.⁵⁰ Bu konuda Vámbéry ilk değil. 1833-1834 yıllarında resmi bir görev için Orenburg'dan (Tataristan) Buhara'ya gönderilen Jean Jacques Pierre Desmains da⁵¹ molla ve mutasavvıflarla ilişki kurmaya çalışmıştı.⁵² Demiryolu yapılmadan önce Orta Asya'ya gitmek isteyen yolcu, genellikle Müslüman tüccarlardan oluşan kimi zaman hacıların da eşlik ettiği ve erken antikçağdan beri bilinen yolları izleyen kervanlara katılmak zorundaydı.⁵³ Bu kervan yolları Mekke'ye giden ve "kutsal Buhara'ya" da uğramak isteyen hacıların izlediği hac yollarıydı. Ve yol üzerindeki evliya türbeleri yön bulmaya yarayan işaretler oluşturuyordu.⁵⁴ Vámbéry hacı kervanlarına katılarak bu tekkeler zincirinden yararlanabildi.⁵⁵ Bu dayanışma ağı göz önüne alındığında Desmains'un neden Tatar mollası kılığını, Vámbéry'nin ise neden derviş kılığını tercih ettiği anlaşılabilir.⁵⁶ Ayrıca Türkçe, Farsça, Arapça bilmek kılık değiştirmenin vazgeçilmez tamamlayıcısıydı.⁵⁷ Madde manevi silahlarla donanan Vámbéry "sahte bir Müslüman" ve "sahte derviş" olarak, Macaristan'ı da gören Hacı Bilal'in kafesi ile yola koyulduğu zaman⁵⁸ şüpheler de başladı. Kolhan adlı bir Yumut Türkmen'i⁵⁹, onun padişahın gizli görevlisi olduğunu düşünen Afganlı kaptan⁶⁰, Gümüştepe'de kendisine tavsiye edilen Han Can ile arkadaşları, onun dervişliğinin sahteliğinin farkına varan ya da şüphelenen kişilerden sadece birkaçıdır.⁶¹ Üstelik, Buhara'da iken bir casuslar ordusu peşindeydi. Vámbéry "Buhara Ham Muzafferredin'in kullandığı en tehlikeli silahın casusluk olduğunu, gelen casusların çoğunun hacı ve İstanbul'da uzun süre kalmış kişiler olduklarını" anlatmaktadır.⁶² Vámbéry

⁴⁹ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 30-31. Zarccone'un eserinde *Hal Murad* olarak belirtilen molla, bu eserde kimi yerde *Halil Murad* (s.31), kimi yerde *Hal Murad* olarak belirtilmektedir (s.207). İkisi aynı kişi olmalıdır.

⁵⁰ "Török küldötség Budapesten", *Vasárnapi Újság*, XXIV. évfolyam, 18. szám, (1877 Majus 6), s. 281.; Melek Çolak, "Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı -Macar İlişkileri (1875-1878)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXVI, sy.1, (Temmuz 2011), s. 57.

⁵¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁵² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 31.

⁵³ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 74.

⁵⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 80.

⁵⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 64.

⁵⁶ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁵⁷ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 18.

⁵⁸ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 15-20; Öke, *a.g.e.*, ss. 20-21.

⁵⁹ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 34.

⁶⁰ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 60.

⁶¹ *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 81-83.

⁶² *Árminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 171-172.

daha sonra İngilizlere sunduğu raporlarda Osmanlı İmparatorluğunda tekkelerin düzenli olarak hükümetten maddi yardım aldıklarını⁶³, tecrübeli ve bilgili dervişlerin, yolcu Müslüman kafilelerine katılarak padişahın birer gizli ajanı olarak Panislamizmi Orta Asya'da yaydıklarını⁶⁴, Sultan II. Abdülhamid'in Tatar, Moğol, Gürcü ve Çerkes'leri, Hokand, Hive, Buhara'dan gelen hacıları, kendi safına çekerek bu amaç için kullandığını⁶⁵ bildirerek bu konuda İngilizleri uyarmaktadır.⁶⁶ Oysa kendisi de böyle bir görevle bir hacı kervanına katılan Vámbéry'yi, yolculuğu sırasında bu tekkelerin, hacıların ve mollaların koruduğuna tanık olmuştuk. Kendisine “*derişlik halini bir an bile elden bırakmamasını*” öğütleyen Hacı Bilal⁶⁷ ve diğer dostları şüpheli durumlara karşı Vámbéry'ye kolkanat germişlerdir.⁶⁸ Tekkelerde konakladığı zaman, pek çok zor durumdan kendini kurtarabilmiştir.⁶⁹ Hanlık polisinin derhal kuşku edildiği Vámbéry'yi ciddi bir sorgulamadan Buhara'da da bir tekkede din adamları ve dervişlerle birlikte kalması kurtarmıştır.⁷⁰ Vámbéry Buhara'da maskesini düşürmek için uğraşanlara karşı takındığı tutum ve din alimlerinden kurulu heyetin karşısına çıkmayı bir mahkemenin söz eder gibi anlatacağı olaylar hakkında⁷¹, birkaç yıl sonra Vámbéry'nin aslında bir Avrupalı olduğunu bilip bilmediğini kendisine soran bir Rus diplomata, Buhara'nın yönetiminden sorumlu Rahmet Bi, “*sahte dervişin sırrını çözmediğini, ama İslam teolojisi hakkındaki bilgisinden çok etkilendiği için bunu açıklamayı asla düşünmediğini söyledi.*”⁷² Tıpkı “*Reşid Efendi*” gibi, “*Mirza Cafer*” olarak⁷³ Tatar mollası kılığında⁷⁴ Buhara'ya gelen Desmainsons'un daha gelir gelmez kim olduğunun anlaşıldığını ve bütün Buhara halkının onunla alay ettiğini, daha sonra Buhara Hanlığına uğrayan bir diğer ajan Jan Vitkeviç'e, bir başka Buharalı yöneticinin dediği gibi⁷⁵ Vámbéry'nin Semerkant'tan Herat'a giderken karşılaştığı durum yine tekkelerin önemini göstermektedir. Vámbéry bu konuda şöyle demektedir: ⁷⁶ “*Kervanımız kent dışında konar konmaz, Eyüp adlı şeyhin*

⁶³ Öke, *a.g.e.*, s. 227.

⁶⁴ Öke, *a.g.e.*, s. 228.

⁶⁵ Öke, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁶ Öke, *a.g.e.*, s. 180.

⁶⁷ *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 83.

⁶⁸ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 43; *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 123, 159-160; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁶⁹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁷⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 54.

⁷¹ *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 172-173; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 54-57.

⁷² Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 57.

⁷³ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 37.

⁷⁴ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 16.

⁷⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, ss. 37-38. Zarccone bu görüşü kabul etmese de bu da bir ihtimaldir.

⁷⁶ *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 207.

tekkesine gittim. Hacı Salih bana, bu şeyhe hitaben bir tavsiye mektubu vermişti. Şeyhin korunmasına fazlasıyla ihtiyacım vardı.”

Üstelik korktuğu kişi de onu önceden tanıyan, İstanbul’da iken Çağatayca öğrenen Hal Murad Molla idi.⁷⁷ Vámbéry’nin burada Hal Murad hakkında söyledikleri, hocasına karşı vefalı bir öğrenci olmadığını göstermektedir. Şöyle ki:⁷⁸

“Hal Murad’ın sonradan Bombay ve Karaçi yoluyla döneceğini biliyor ve yolda onunla karşılaşmaktan çok korkuyordum. Gerçi adam, çok iyiliğimi görmüştü. Ama kendisine küçük bir yarar getireceğini anlarsa hiç çekinmeden bana ihanet edeceğini de biliyordum.”

Vámbéry’nin çelişkilerle dolu ifadeleri, Hive’de tanıştığı ve kendisiyle beraber İstanbul’a kadar gelen Molla İshak⁷⁹ (Bkz. Ek.1) hakkında devam etmektedir. Vámbéry’ye göre yol arkadaşı” *hem İstanbul’da kendisinden ayrılmak istemeyerek onunla gitmek istemiş*”⁸⁰, hem de Vámbéry’nin, “*niyetli olduğu Mekke yoluna devam bırakmayarak Macaristan’a getirisine bir hayli şaşırmıştır.*”⁸¹ Halbuki Vámbéry “Herat’tan çıktıkları zaman Molla’yı bir daha asla bırakmamaya, hatta mümkünse beraberinde Avrupa’ya götürmeye karar verdiğini” anlatmaktadır.⁸² Dönüş yolunda kendisine çok yardım eden ve Vámbéry’nin ifadesiyle “*her gün dinlenerek muhtaç oldukları bir miktar yiyecek ve yakacağı sağlıyor, onun akşam yemeğini hazırlayan*” Molla İshak hakkında⁸³, seyahatnamesinde, “*Tatarım*” adlı bölümde, ayrıntılı bir şekilde ,sevgi ile söz ettiği görülürken⁸⁴, Macar Bilimler Akademisi’nde bulunan ve Vámbéry’nin arkadaşlarına yazdığı mektuplar aynısını söylememektedir.⁸⁵ Örneğin Vámbéry, Áron Szilády’ye yazdığı 24 Ağustos 1866 tarihli mektubunda, sadık yol arkadaşı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:⁸⁶ (Bkz.Ek.2) “

⁷⁷ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 207.

⁷⁸ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, ss. 207-208.

⁷⁹ “Vámbéry tatárja”, *Szabadság*, XII-ik évfolyam, 62-ik szám., (1892 Május 24), s. 1; *Batu Kán Pesti Rokonai, Vámbéry és tatárja, Csagatai Izsak*, Szerkesztette: Kovács Sándor Iván, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 2001, s. 202.

⁸⁰ Oke, a.g.e., ss.26-27; Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 227

⁸¹ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 226.

⁸² Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, s. 501.

⁸³ Ármínus Vámbéry *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 218; Vámbéry, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át* s. 498-508.

⁸⁴ Vámbéry *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, s. 498-508.

⁸⁵ Ármín Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 24.8.1866 tarihli mektup; *MTA (Magyar Tudományos Akadémia:Macar Bilimler Akademisi) K*, Ms 4453/80, Ármín Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 19.3.1865 tarihli mektup; Ms 4453/68, Ármín Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 9 5.1865 tarihli mektup ; Ms 4453/70.

⁸⁶ Ármín Vámbéry’nin Áron Szilády’ye yazdığı 24.8.1866 tarihli mektup. *MTA*, K, Ms 4453/80.

“Köpekten pastırma olmaz. Aşyalıdan da sadık adam çıkmaz. Onun akli şimdi Paris ve Londra’da, eninde sonunda ne yapıp edip oralara da gidecektir. Diğerleri ne olursa o da avare bir dilenciden başka bir şey olmayacaktır.”

2. İngiltere ve Vámbéry

Genellikle “*Türkistan üzerinde İngiliz-Rus hakimiyet mücadelesinin olduğu ve İran’ın iki ülkenin nüfuz bölgesi haline geldiği dönem*” olarak tanımlanan dönemde, İngiltere adına Orta Asya gezisine hazırlanan Vámbéry⁸⁷ Tahran’a geldiğinde, Londra’nın İran Büyükelçisi Sir Charles Allison, “*bu tehlikeli yolculuğu başarıyla tamamlayabildiği takdirde, İngiltere’de tüm kapıların kendisine açılabileceğini belirtmişti.*”⁸⁸ Amaç bu olunca Vámbéry’nin seyahatnamesinde sözettiği, Herat’tan Tahran’a giderken yanında birde bir Rus bulunan Birmingham’lı bir İngiliz tüccarla (!) “*karşılığı*”⁸⁹, Kandahor ve Kabil’de İngiliz misyonuna “*rastlaması*”⁹⁰, tesadüf olmasa gerek. Yolculuğu bitmek üzere iken, Meshed’e vardığında ise “*artık tesadüfler*” ziyarete dönüşerek, “*İngiliz Miralay Dulmaz’ı ziyaret etti.*”⁹¹ “*Onun konukseverliği sayesinde yol yorgunluğunu attıktan sonra*”⁹¹, İstanbul üzerinden yurduna döndü. Birkaç gün sonra “*ona bu tehlikeli, fakat büyük görevi yerine getirme imkanı veren gezisini sağlayan İngiltere Coğrafya Cemiyeti’ne raporunu vermek üzere Londra’ya gitti.*”⁹²

3. Rusya ve Vámbéry

Vámbéry gezisi sırasında “*Rus Çarlığı’nın Orta Asya’da ele geçirdiği toprakların güney bitim noktası olan Aşur adasında Rus kontrolü sırasında Rusların kendisinden şüphelendiğini*” anlatmaktadır.⁹³ Ancak Herat’tan Tahran’a giderken Şahrud’da Birminghamlı İngiliz’in yanındaki Rus ise bir problem teşkil etmez.(!) Nasıl olsa bu olayı Revo-Britannic adlı İngiliz Dergisinin 1866 Kasım tarihli sayısında başka biçimde anlatacaktır.⁹⁴ “*Sahte dervişin*” yolculuğu sırasında garip ve dikkate değer “*tesadüfler de*” olmuştu. Rus Heyeti Afganistan’da İngilizleri kovmuş, Afganlılarla anlaşma yapmaya gayret ederken, Vámbéry, Osmanlı Devleti’nin Tahran Büyükelçisi Haydar Efendi’nin tavsiye mektubu ile Afgan Emirî Yakup Han tarafından kabul edilmişti. Ruslar onun fiziksel özellikleri nedeniyle İngiliz casusu olduğunu iddia etmişlerdi. Halbuki Rus baskısından sık

⁸⁷ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 75.

⁸⁸ Öke, *a.g.e.*, s. 21.

⁸⁹ *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s.223.

⁹⁰ Kutay, *Sahte Derviş*, s. 77.

⁹¹ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s.64; *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 222.

⁹² Kutay, *Sahte Derviş*, s. 60.

⁹³ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 22-25.

⁹⁴ *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 223.

sık yakınan Vámbéry'nin⁹⁵ gerçek kimliğini ve Orta Asya'ya bir geziye hazırlandığını, daha İstanbul'da iken, Rus Sefiri ,Osmanlı Devleti'nin Peşte Sefiri Şekip Efendi'ye bildirmiş, Peşte Sefiri de Rus Sefareti'nin Vámbéry'nin faaliyeti ile meşgul olduğunu İstanbul'a iletmişti.⁹⁶ Vámbéry Tahran'a dönünce ise Rus Büyükelçisi Von Giers, parlak tekliflerle bu bilgileri satın almak istediye de o Ruslara duyduğu düşmanlık yüzünden bu isteği geri çevirdi.⁹⁷ Birkaç yıl sonra Vámbéry'nin ardından Buhara'ya giden ve Rahmet Bi ile görüşen Rus diplomatın söyledikleri de göz önüne alınırsa⁹⁸, Rusların Vámbéry'yi adım adım takip ettikleri anlaşılmaktadır. Sonuçta, Türkistan'ı dolaştıktan sonra Rusya'nın bu bölgeye yönelik yayılmacı politikalarına şiddetle karşı çıkan ve İngiltere'nin bölgede çağdaşlaştrmacı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunan Vámbéry'nin topladığı bilgiler, Ruslar ve İngilizler tarafından kıymetli bir hazine gibi kullanılmıştır.⁹⁹

4. Vámbéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Değerlendirme ve Sonuç

Vámbéry, Orta Asya gezisi ve bununla ilgili yazdığı seyahatnamesi ile Orta Asya'yı bilim dünyasına tanıtmıştır. Ancak Vámbéry'nin bu gezisinin olayları ve kahramanları üzerine yazdıkları, çelişkilerle doludur. İfadeler birbirini tutmamaktadır. XIX. yüzyılda Orta Asya üzerine İngilizce ve Fransızca yazılmış seyahatname türü eserlerin yarattığı etki gözönüne alınırsa¹⁰⁰, hatıralarında çelişkili, hatta gerçeğe uygun olmayan ifadeler bilinçli olarak seçilmiş olsa gerek. Muhtemelen gezinin "gizli" ve "büyük badireler atlattılarak" yapıldığının anlatılması, seyahatnameye renk katacak, onun gizemini arttıracak, okuyucuya heyecan verecekti. Aynı zamanda başarı şansını da arttıracaktı. Vámbéry ile ilgili hemen hemen yerli veya yabancı bütün makale ve kitaplarda yer alan "Orta Asya gezisi sırasında" diye okuyucuya sunulan derviş kıyafetli Vámbéry'nin bu fotoğrafının, ona Orta Asyalı kıyafetler giydirilerek, Londra'daki bir fotoğraf stüdyosunda çekilmiş olması ihtimali bunu göstermektedir. Okuyucu için önemli olan fotoğrafın nerede çekildiği değil, derviş kıyafetli Vámbéry idi. Ancak tutarsız ifadelerin bulunması, Vámbéry'nin bu gezisinin ve gezinin ününü olan seyahatnamesinin bilimsel olarak değerini azaltmamakta, tam tersine soruları artırarak, eser üzerine yeni bilimsel çalışmaların yapılmasına davetiye çıkarmaktadır. Demek ki yaklaşık 150 yıl sonra, içindeki olağanüstü ve gerçek dışı söylemleri arındırdığımız zaman bile Vámbéry'nin seyahatnamesi önemini korumaktadır.

⁹⁵ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 76-77.

⁹⁶ Kutay, *Sahte Derviş*, ss. 9-10.

⁹⁷ Yalçinkaya, *a.g.e.*, s. 222; Oke, *a.g.e.*, s. 26; *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 18.

⁹⁸ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 57.

⁹⁹ Yalçinkaya, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁰⁰ Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, s. 69.

Yol arkadaşı İshak Molla'yı bir sahiplik duygusu içinde "benim Tatarım" diye tanımlayan, eserinde büyük ölçüde böhürlenen, bir bilim adamı olarak alçak gönüllü olmayan Vámbéry'nin kişiliğinin tekrar psikanaliz yöntemine tabi tutularak incelenmesi gerekmektedir. Bu, aynı zamanda esere ve Vámbéry'nin çelişkili ifadelerine de açıklık getirecektir. Çocukluğu yoksulluk içinde geçen ve inancı nedeniyle dışlanan Vámbéry adım adım mücadele ederek, kendini devletlerarası ilişkilerin içinde bulmuştur. Vámbéry bu açıdan bakıldığında gezisini üç devletin politikalarının kesiştiği bir noktada, Orta Asya'ya gerçekleştirmiştir. Bu dönemde İngiltere ve Rusya gözünü Orta Asya'ya dikmiştir. Osmanlı Devleti ise iç çekişmeler içindeki Orta Asya Hanlarına karşı koruyucu bir rol üslenerek onları birlik olmaları konusunda uyarmaktadır.

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, Vámbéry'nin İngilizlere yazdığı raporlarda iddia ettiği gibi Osmanlı padişahının tekkeleri kullanarak, üstelik devletin zayıf zamanında Panislamist hedefler peşinde koşup koşmadığı meselesi tartışılabilir. Ancak Vámbéry gezisini hem Osmanlı devlet adamları, hem de bütün Orta Asya ve Osmanlı İmparatorluğunda yer alan tekkeler zinciri sayesinde güven içinde tamamlayabilmiştir. Yazılan tavsiye mektupları sayesinde tekkeler sahte olan bir dervişe bile kollarını açmışlardır. Bunu sadece siyasetin bir parçası olarak görmek eksik bir yaklaşımdır. Yolcu "sahte bir Müslüman, sahte bir derviş olsa" bile ona yardım etmek Türk-İslam kültürünün bir parçasıdır. Vámbéry zaten bu gerçekle İstanbul'da tanıştığı için, derviş kılığına girmeyi tercih etmiştir.

Gezi Vámbéry'ye ün kazandırdığı gibi en çok, ona destek veren İngiltere karlı çıktı. Vámbéry Türklerin misafirperverliğini övüp, aynı zamanda İngiltere'nin olduğu kadar II. Abdülhamid'in de sözcülüğünü yapmasına rağmen, gezisi sırasında Orta Asya Hanlıkları ve halkı konusunda genellikle takındığı olumsuz tavır, İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki hareketlerine kılıf hazırlamıştır.

Rusya açısından bakıldığında Rus Sefareti Vámbéry'nin gezisini ilgi ile takip etmiş, hatta Vámbéry'nin Orta Asya gezisi, sadece 1 yıl sonra St.Petersburg'da Rusçaya çevrilmiş, eser Orta Asya'da bile okunmuştur. Hive Ham Muhammed Rahim Han'ın 1877'de Hanlığından geçen bir Osmanlıya, "Macarların Türk vnkandan geldiğini söyleyen Vámbéry'nin doğru söyleyip söylemediğini" sorması bunu göstermektedir.¹⁰¹ Rusya'nın bu geziyi takip etmesi, Vámbéry'nin Orta Asya'ya, gerçekten orada "İngiltere ve Rusya arasında cereyan eden bir büyük oyunun" parçası olarak mı, yoksa İngiltere ile anlaşan bir Rusya'nın bulunduğu bir ortamda mı gittiği sorusunu akla getirmektedir.

1854'de Kırım Savaşı devam ederken Lord Palmerston tarafından İngiltere'nin en güçlü zamanında Çerkezistan'ın Rusya'ya bırakıldığı, Ruslara karşı yardım istemek üzere Buhara Müftüsü Muhammed Parsa Efendi Osmanlı ve İngiltere'ye elçi olarak gittiğinde, elçinin yardım isteğinin İngiltere tarafından reddedilmesi, Türkistan'daki

¹⁰¹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s. 68.

Rus ilerlemesinin en hızlı olduğu bir dönemde, 1869 yılında Rusya ve İngiltere'nin aralarında gizli bir anlaşma yaparak Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasındaki önemli bir bölgeyi taksim ettikleri, 1877-1878 yılları arasında olan Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Rusya ve İngiltere'nin yardımı ile Kaşgar'ın da Çin tarafından işgal edildiği yıllar olduğu hatırlanırsa,¹⁰² her zaman ifade edilen İngiltere ve Rusya arasındaki "büyük oyunun" içinde, bir gizli ittifak sürecinin devam ettiği bir süreçte, Vámbéry'nin yolculuğunun, Rusya tarafından da izlenerek gerçekleştiği düşünülebilir. Gezinin sonuçlarından da İngiltere olduğu kadar Rusya da yararlanmıştı.

Vámbéry'nin ifade ettiği gibi bu gezi, "gizli" değildi. Her üç devlet de Vámbéry'yi sıkı bir şekilde takip etti. Ancak seyahatname yoluyla bunların okuyucuya anlatılması, gezinin büyümesini bozacaktı. İngiliz arşiv belgelerine göre II. Abdülhamid ve Vámbéry'yi araştıran Mim Kemal Öke, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Vámbéry'ye yolladığı talimatlardan ancak 5-6'sının mevcut olduğunu yazmakta, altmış aşkın belgeden oluşan önemli talimatların ise "ayıklanmış" olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.¹⁰³ Bu yüzden devletlerarası politikanın önemli bir siması olan Vámbéry'yi incelemek zorlaşmaktadır.

Vámbéry Osmanlı, İngiliz ve Rus diplomasisinin orta yerinde kalmış bir kişilik olarak sıradan değil, uluslararası bir kişiliktir. Bu yüzden geride kalan belgelerle, Vámbéry'nin ve seyahatnamesinin İngiliz, Rus ve Osmanlı arşiv belgelerinin karşılaştırılarak tekrar incelenmesi, meslek hayatının başlangıcı sır perdesiyle örtülü olan ve Fransa'ya ancak 29 yıl sonra dönebilen Jean Jacques Desmaisons'a benzer bir şekilde¹⁰⁴, gizemli hayatı ile dikkat çeken ve Vámbéry ile beraber Hive'de başladığı yolculuğunu 1892'de Macaristan'da Velence'de noktlayan İshak Molla¹⁰⁵ gibi gizemli pek çok noktayı aydınlatılabilir.

¹⁰² Yalçınkaya, *a.g.e.*, ss. 55-104.

¹⁰³ Öke, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁰⁴ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, s. 21.

¹⁰⁵ "Vámbéry tatárja", *Szabadság*, (1892 Május 24), s. 1.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

MTA (Magyar Tudományos Akadémia: Macar Bilimler Akademisi), K, Ms 4453/80, Ms 4453/68, Ms 4453/70.

2. Kitap ve Makaleler

Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, haz. Ahmet N. Özalp, Kitabevi, İstanbul 2011.

Batu Kán Pesti Rokonai, Vámbéry és Tatárja, Csagatai Izsák, Szerkesztette: Kovács Sándor Iván, Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2001.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyullar), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Çolak, Melek, "Macar Kaynaklarına Göre Gyula Andrassy ve Osmanlı -Macar İlişkileri (1875-1878)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.XXVI/sy.1, (Temmuz 2011), ss.51-65.

Kutay, Cemal, *Osmanlıda İngiliz Casus Arminius Vámbéry'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-)*, Acar Bilgi Merkezi Yayınları No:15, 1. Baskı, İstanbul 2013.

_____, *Sahte Derviş*, Aksoy Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 1998.

Öke Mim Kemal, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, 1.Baskı, İstanbul 1991.

"Török küldötség Budapesten", *Vasárnapi Újság*, XXIV. evfolyam, 18.szám, (1877 Majus 6), s.281.

Vámbéry, Ármin, *Dervisruhában Közép-Ázsián Át*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000.

"Vámbéry, tatárja", *Szabadság*, XII-ik évfolyam, 62-ik szám, (1892. Május 24), s.1.

Yalçinkaya, Alâeddin, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2.Baskı, Ankara 2006.

Yılmaz, Salih, "Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet ile Yusuf Destanı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy.16, (Yaz 2003), ss.127-143.

Zarcone Thierry, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Süfi Hacılar*, çev. Berna Akkıyal, Kabalcı Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul 2012.

_____, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yayınları, I.Basım, İstanbul 2013.

EK-2

X Kutubimben nem bir satuna arsinbul vha
hiçbirge emel. Niki must Paris us
EL. 13. 26. 2500
19. 11. 1880
KUTUBIMBEN

Londanben gün us erde, etebb utub
ada is meyy, is alete vuk unyiler
munt a tulleit. Si yy kerele kabus.

Hat de mit emel, meyy ile
nappendut a meymonessije arakis utub.
Nappun is ukurtum guncel meyhiss
a mullubben nehuyn nappat kethem,
kiss is volnits is tenidulisona. De
felek us unalkadi sovovun kuzgu.
Lukket, usy ten meyy kikit nem
nappunak a gyonovun is idim meyy
kimeina. Iyy jartem kimeina is.
En emelit ukurtum, meyy dalgethessat
Da itvur nappunak anshthor kithak
is in the esak ygzor emem auzgim
meynukethem art a kimeinavemut
koy I napp utem adabb allkem.

(x), Ármin Vámbéry'nin Áron Szilády'ye yazdığı 24.8.1866
tarihli mektup. MTA, K, Ms 4453/80.

ALMAN KAYNAKLARINA GÖRE ÇANAKKALE SAVAŞI*

NECMETTİN ALKAN**

Giriş

Başlangıcı 12. yüzyıla kadar giden ve çeşitli aşamalardan geçerek gelişen Türk-Alman münasebetlerinin doruk noktası ve finali, hiç şüphesiz 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'dır. 1189-1192 Üçüncü Haçlı Seferi sırasında cereyan eden askerî temasla başlayan bu ilişkiler, takip eden süreçte istikrarlı bir şekilde gelişmiştir.¹ Özellikle de 1790 Prusya-Osmanlı Askerî İttifak Anlaşması'nı ve Helmut von der Moltke'nin 1835 yılında askerî reform için istihdam edilmesini takip eden süreç, bu ilişkilerin daha ziyade dostluk zemininde gelişmesine vesile olmuştur. Daha sonrasında 1882'de Otto von Kähler'in de aynı amaçla Osmanlı hizmetine girmesi, Türk-Alman ilişkilerine "askerî dostluk" zemininde belli bir istikrar kazandırmıştır.²

2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman Askerî İttifak Anlaşması'nın imzalanması, bu sürecin bir devamıdır. Nitekim ardından 10 Ağustos'ta Alman Goeben ve Breslau savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçmesi ve 29-30 Ekim tarihinde Osmanlı savaş gemilerinin Karadeniz'deki Rus hedeflerine saldırması, bu film şeridinin son karelerini teşkil etmiştir. Karadeniz saldırısının Osmanlı Devleti için pratikte anlamı, devletin Almanya'nın yanında Müttefik Devletlere karşı savaşa girmesiydi.³ Netice itibarıyla Türklerin ve Almanların yolları böylece son bir kez daha keşilmiştir.

* Bu çalışma, Tübitak tarafından desteklenen "114K309" numaralı "Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Osmanlı Hizmetindeki Alman Subayları ve Savaş Sürecine Etkileri" isimli 1001 projesi kapsamında yapılan araştırmaların bir sonucu olarak kaleme alınmıştır.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/TÜRKİYE, necmettinalkan@gmail.com

¹ Necmettin Alkan, *Die deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe. Die deutsch-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse 1890 -1909*, Lit Verlag, Münster 2003, s. 22.

² Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy.43, (2007), s. 135-165.

³ Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 157-178.

Türkler ve Almanlar, Birinci Cihan Harbi'nde binlerce kilometrelik alanda birçok cephede ortak düşmanlarına karşı birlikte savaşmışlardır. Türk-Alman ortak cephelelerinde cereyan eden savaşlardan biri de 1915-1916 Çanakkale Harbi'dir. Fakat Çanakkale Savaşı, gerek muhtevasında ve gerekse günümüzdeki güncelliğinden dolayı Türk-Alman ilişkilerinin en önemli ve sembol hâdiselerden biri olarak zihinlerde yer edinmiştir.

Çanakkale Savaşı, Türk tarihçilerinin ve kamuoyunun en fazla alâka gösterdiği tarihi gelişmelerdendir. Akademisyenler bir tarafa, toplumun farklı kesimleri de Çanakkale'ye sahip çıkarak kendi konumlarına ve düşüncelerine göre bir Çanakkale Savaşı tarihi gündeme getirmişler/getirmektedirler. Özellikle de bu savaşın 100. sene-i devriyesine tekâbül eden 2015 yılında hakkında yapılan ilmi toplantıların, yayınların ve çeşitli faaliyetlerin sayısında büyük bir artış görülmüştür.

Türk tarihçiliğinin en çok rağbet edilen konularının başında gelmesine ve hemen hemen her yönüyle ele alınmasına rağmen, Çanakkale Harbi'nin kazanılmasında rolü olan müttefikimiz Almanların bu savaşta ki yerine ve katkısına değinen çalışmalar tersine çok azdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, doğrudan başlık olarak bu konuyu ele alan makale sayısı dokuzdur. Bu konuda iki makalesi olan Görgülü birinci çalışmasını, Çanakkale Zaferi'nin kazanılmasına dair Alman iddialarına cevap amacıyla kaleme almıştır.⁴ Görgülü'nün ikinci makalesi ise Almanların Çanakkale Savaşı'ndaki stratejik niyetlerini sorgular bir mahiyete sahiptir.⁵ Ramazan Çalık ise, Alman kaynaklarında Çanakkale Savaşı'nın nasıl anlatıldığını ve yorumlandığını ele almaktadır. Makale, muhteva olarak zengin olmasına karşın, çok az da olsa arşiv vesikası ihtiva etmektedir.⁶ Mustafa Gencer'in iki makalesi, bu savaşın Alman kaynaklarında nasıl geçtiği konusunu içermektedir. Gencer bu makalelerinde, arşiv malzemelerine isnat etmeden Çanakkale Savaşı'nda Almanya'nın rolünü, yardımını ve yerini anlatmaktadır. Bu makaleler, içerikleri zengin olmamasına rağmen böylesine bilgileri ihtiva etmeleri bakımından önemlidirler.⁷ Türk-Alman askeri münasebetleri hakkında araştırmalar yapan Mustafa Çolak'ın bu konuyla alakalı iki makalesi bulunmaktadır. Çolak ilk makalesinde,

⁴ İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. X, sy. 28, (1994), s. 105-134.

⁵ İsmet Görgülü, "Çanakkale'de Almanların Niyeti", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, sy. I, (2003), s. 161-182.

⁶ Ramazan Çalık, "Çanakkale Muharebeleri Üzerine Alman Bakışı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy. XX, (2000), s. 355-383.

⁷ Mustafa Gencer, "Çanakkale Savaşları'nda Türk-Alman İlişkileri", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, Mustafa Demir (Yay.), İstanbul 2015, s. 287-299; Mustafa Gencer, "Çanakkale Savaşlarında Alman Yardımı (1914-1916)", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, Ramazan Çalık (Yay.), Konya 2010, s. 237-246.

daha ziyade Almanya'nın askerî yardım çabalarını ele almaktadır.⁸ İkinci makalesinde ise, Almanya'nın Çanakkale Savaşı'ndaki yerini ve rolünü incelemektedir.⁹

Ergin Ayan ilgili makalesinde, Mustafa Kemâl Bey'in [Mustafa Kemâl Atatürk 1881-1938] Çanakkale Savaşı'ndaki yerini üç Alman komutanın Türkçe'ye tercüme edilen hatıralarından hareketle tespit etmeye çalışmaktadır.¹⁰ Konuyla alakalı diğer bir makalenin müellifi Sezer Kılıç ise, Liman von Sanders'in hatıratında Çanakkale Savaşı hakkında gündeme getirdiği bazı iddialara Türk kaynaklarından cevaplar vermeye gayret etmektedir.¹¹

Bu makalelerin gerek sayısı ve gerekse muhtevasından da anlaşıldığı üzere, yakın tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri olan Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasında Almanya'nın yeri, rolü ve katkısı hakkında yapılan Türkçe çalışmalar çok da yeterli değildir. Bu konuya bir katkı sağlamak amacıyla elinizdeki bu çalışma yapılmıştır. Araştırmada; Çanakkale Savaşı'nın Alman kaynaklarında nasıl geçtiği tespit edilmeye çalışılırken, konuyla alakalı her türlü kaynaktan istifade edilmeye gayret edilmiştir. Başta Alman askerî arşivi olmak üzere, bu savaşa iştirâk eden Alman subaylarının hatıralarına ve makaleleri ile dönemin gazetelerine ve dergilerine başvurulmuştur. Bunların yanı sıra konu hakkında yapılan akademik çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Çanakkale Savaşı'nda önemli görevleri olan Alman Otto Liman von Sanders'in, Carl Mühlmann'ın ve Hangs Kannengiesser'in hatıraları konumuz açısından çok önemlidir. Çalışmamızda bu zevâtin hatıratına fazlasıyla müracaat edilmiştir. Ayrıca bu savaşa iştirâk eden pek çok Alman subayının hatıralarına da başvurulmuştur. Diğer başlıca ana kaynaklarımız ise, Freiburg'daki Alman Askerî Arşivi'nden temin edilen belgelerdir. Bu arşivde, Çanakkale'de ve İstanbul'da çeşitli askerî görevlerde bulunan birçok Alman subaya, komutana ve diplomata ait raporlar bulunmaktadır.

Bu çalışmada cevabı aranan genel soru, Alman kaynaklarının Çanakkale Savaşı'nı ve zaferini nasıl gördükleri ve yorumladıklarıdır. Devamında, Çanakkale zaferinin elde edilmesinde Osmanlı Ordusu'nda görev yapan Alman subaylarının ve müttefik Alman Ordusu'na mensup subayların rolünün ne kadar olduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bunu tamamlayan diğer bir husus ise, Almanya'nın mühimmat yardımının bu başarının alınmasında ne kadar etkili olduğudur. Mustafa Kemâl Bey'in bu savaştan-

⁸ Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", *Türkler* (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 377-384.

⁹ Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşları ve Almanya", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy 16, (2010), s. 35-49.

¹⁰ Ergin Ayan, "Alman Subaylarının Hatıralarına Göre Çanakkale'de Mustafa Kemal", *Sosyalarştırmalar Dergisi*, sy. 3/11, (2010), s. 92-102.

¹¹ Sezen Kılıç, "Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları ile İlgili Bazı İddiaları", *Gazi Akademik Bakış*, c. VII/sy. 14, (2014), s. 2-19.

ki yerinin ve rolünün ne olduğu üzerinde de durulmaktadır. Çanakkale Cephesi'ndeki genel durum ve askerî mühimmatın nasıl olduğuna temas edilmektedir. Elde edilen cevaplara ve yorumlara, makalenin sonuç kısmında yer verilmektedir.

1. Savaş Hazırlıkları ve Von Sanders'in Beşinci Ordu Komutanı Olması

Çanakkale Savaşı tarihinin konularından ilkinin, Gelibolu'daki savaş hazırlıkları teşkil etmektedir. Savaş öncesinde başlayan bu hazırlıkların, Çanakkale zaferinin kazanılmasında önemli bir yere sahip olduğu muhakkaktır. Bundan dolayı Gelibolu'daki bu hazırlıkların ne olduğu, kimler tarafından ve nasıl yapıldığı ilk alt başlıkta ele alınmaktadır.

a. Gelibolu'nun Savaş Öncesindeki Durumu ve Tahkim Edilmesi

Çanakkale bölgesinin muhtemel bir düşman saldırısına karşı savunulması amaçlı ilk faaliyetler, Sultan II. Abdülhamid'in (a. 1842-ö.1918; h.1876-1909) saltanat yıllarına kadar geri gitse de, 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan Türk-Alman İttifak Anlaşması'nın ardından bu tür çalışmalar tekrar gündeme gelmiştir. Fakat özellikle de Goeben ve Breslau savaş gemilerinin 10 Ağustos'ta Çanakkale'den geçerek İstanbul'a gelmesi sonrasında bu hazırlıklar hızlandırılmıştı. Bunun için yapılan ilk hazırlık 31 Ağustos tarihinde bazı Alman subaylarının ve ekibinin Çanakkale'de görevlendirilmesiydi. Koramiral Merten, Kaptan Wossidlo, Üsteğmen Frege, Üsteğmen Herschel, Teğmen Woermann, Teğmen Natz, Deniz Mühendisi Reeder, Kurmay Hekim Rosenberger ve 160 kişiden müteşekkil bir ekip bu bölgedeki ilgili hazırlıkları yapmışlardı.¹²

Bu anlamda öncelikli olarak Çanakkale'nin savunulmasıyla alakalı mevcut durumu anlatan raporlar hazırlanmıştı. Bunlardan 5 ve 6 Eylül tarihli olanlarda, Gelibolu Yarımadası ve Çanakkale Boğazı'nın askerî durumu hakkında maddeler hâlinde tespitler zikredilmektedir. Bu raporlardan dikkatleri çeken ilk tespit, düşmanın diğer askerî kuvvetlerle boğazı geçmek amacıyla savaşmak için en az 10 savaş gemiyle tam saldırma niyeti olmaması durumunda, Çanakkale'deki mevcut tahkimâtın kullanılacak olan mayınlı savunmayla birlikte yapılacak olan yeterli eğitimle donanma kullanılmadan Çanakkale'nin "*alınamayacağı*" şeklindedir. Bu türde bir saldırının Türkiye'nin düşmanlarından "*beklenmediği*" de eklenmektedir. Ayrıca mevcut askerî tertibat durumunun, bir dizi "*küçük tamir ve iyileştirme*" faaliyetlerine ihtiyaç duyduğu da dile getirilmektedir. Devamında ise gerekli olan Alman subay ve astsubaylar hakkında ve görevleri hususunda bilgiler verilmektedir.¹³

¹² BA/MA, RM 40/59, 22.

¹³ BA/MA, RM 40/62, 36-39.

Ağır Sahra Obüs Alayı'nın Komutanı Yarbay Heinrich Wehrle, 12 Eylül tarihli raporunda, Gelibolu'da durumu belli başlıklar altında anlatmaktadır. Askerlerin eğitiminin genel olarak "*memnuniyet verici*" olduğunu söylemektedir. Yarımada'daki savaş aletlerinin durumunun "*uygun*" olduğunu ve bunların ikâme edildiğini, cephanelerin yerleştirilmesi ve bakımının "*mükemmel*" olduğunu yazmaktadır. Askerî mevkilerin tahkim edilmesinin büyük bölümünün "*kuvvetlice*" sağlandığını belirtmektedir. Bütün topraklarla atış talimlerinin yapıldığı ve bazı istisnalar dışında bu talimlerin yeterli olduğunu yazmaktadır.¹⁴

Bütün bu hazırlıklara rağmen başka bir raporda ise farklı tespitler gündeme getirilmektedir. Buna göre, Çanakkale'nin mayınlarla tamamen kapatılmaması ve toprakların tamir edilmemesi durumunda, düşmanların "*sürpriz bir şekilde*" Çanakkale Boğazı'na saldırmasıyla askerî kuvvetlerin burasını geçme imkânı bulacakları da iddia edilmektedir. Bu şartlar altında Çanakkale'nin tamamen kapatılarak geçiş ihtimallerinin ortadan kaldırılması gerektiği bir kez daha vurgulanmaktadır.¹⁵

Osmanlı Donanma Komutanı Amiral Guido von Usedom 15 Ekim tarihli raporunda, Çanakkale'deki toprakların "*iyi durumda*" olduğunu iddia etmektedir. Boğazın bir batarya ve ağır sahra obüsleriyle teçhiz edilmesine karşın; Türklerin obüslerle ateş edemedikleri ve bunu öğrenmek için belli bir zamana ihtiyaç duyduklarını yazmaktadır. İddiasına göre gambotlar, torpidobotları ve mayın araçları "*pek de iyi*" görünmemekteydi; araçların yarısı devamlı bakımdaydı. Bir kullanımdan sonra tekrar tamir edilmeleri gerekmektedir. Elleri 100 eski mayının bulunduğunu, bunların kullanılabilmesi için "*az bir*" çalışmanın yapılması gerektiğini de eklemektedir.¹⁶

Alman Askerî Heyeti üyesi ve Çanakkale Savaşı'na iştirâk eden Süvari Yüzbaşı Carl Mühlmann, Eylül 1914'te Amiral von Usedom boğazın tahkim edilmesiyle görevlendirildiğini söylemektedir. Mühlmann'ın anlattığına göre; von Usedom, Deniz Binbaşı von Janson, Mıralay Cevad Bey ve Koramiral Merten'in çalışmalarıyla "*kısa bir zamanda*" istihkâmlar genişletilmişti. Filolardan ve bahriye topçu şubelerinden gönderilen Alman ekipleri de bu çalışmalarda görev almışlardı. Devamında şunları yazmaktadır; "*diğer Alman subayları ve ekipleri, Avrupa yakasında bulunan tabyalar ve bataryalarda Türklerle iyi bir uyum içinde*" çalışmışlardı.¹⁷ Fakat bu hazırlıklarla Çanakkale Boğazı'nın "*tahkim*" edilmesine rağmen, bazı eksiklerin kaldığını da eklemektedir. Bataryaların hepsinin "*açık*" kalmasını, "*ne zırh*" ve ne de "*beton koruması*"nın olmasını belli başlı eksiklik şeklinde zikretmektedir. Aynı zamanda mühimmâtın da "*çok az*" ve "*sadece birkaç günlük*" olduğunu da dile getirmektedir.¹⁸

¹⁴ BA/MA, RM 407171, 127-128.

¹⁵ BA/MA, RM 40/59, 18.

¹⁶ BA/MA, RM 40/1, 14-16.

¹⁷ Carl Mühlmann, *Çanakkale Savaşı*, çev. Sedat Umran, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 43-44.

¹⁸ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 41-42.

Çanakkale Savaşı'na 9. Tümen Komutanı olarak iştirâk eden Albay Hans Kannengiesser, hatıratında Çanakkale Boğazı'nın savaşa hazırlıkları hakkında önemli bilgiler zikretmektedir. Kannengiesser'e göre, bu bağlamda "ilk olarak" yapılan çalışmalar; "suyolunun uygun ve mevcut yerlerinin korunmaya alınması, eski tesislerin ve özellikle bataryaların modern teknik araçlarıyla yenilenmesi, mayınlama ve engel ağlarının çekilmesi ve mümkün olduğunca engel araç gereçleriyle tamamen kapatılması"dır.. Devamında bu çalışmaları yapan Almanlar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Bu faaliyetler çok sıkı talim ve terbiye görmüş 5 Alman subayı ve 160 asker tarafından yapıyordu. Bu durum, fevkalade yoğun bir faaliyet olarak sürdürüldü. Deniz Albayı Karl Weniger ve Deniz İnşa Danışmanı Friedrich Schneider, ayrıntılı ve ilginç bir şekilde tesisi kurdular." Bunların dışında mayınlama çalışmaları hakkında da şunları söylemektedir:

"Mayınların tedarik edilerek toplanması mükemmeldi. Bunlar, Trabzon'dan getirilen Rus, İzmir önlerinde ele geçirilen Fransız ve en son Balkan Savaşı'nda bizzat Bulgarlardan alınan mayınlar[dı]. Aralık 1914'e kadar, 1915-1918 arasında görev yapan Torpido Albayı Paul Gehl'in yorulmak bilmez faaliyetlerinin başarılarıyla, 145 mayın tekrar kullanılmaya hazır hale getirildi."¹⁹

Savaş öncesindeki hazırlıklardan biri de, bazı modern montaj ve istihbarat malzemelerinin Bulgaristan ve Romanya üzerinden getirilmesi idi. Savaşta kritik görev ifâ eden bu malzemeler, sınırlardan "zorluklarla gizlice" geçirilerek depolanmıştır.²⁰

Savaş sırasında İstanbul'da görev yapan Avusturya Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski Çanakkale'deki savunma hazırlıkları hakkında yedi maddeyi hatıratında zikretmektedir. Pomiankowski'nin ifadesine göre yapılan hazırlıklar özetle şunlardı:

Boğazın giriş ve iç kısımlarının her iki yakasındaki tepelere 15 cm'lik sekiz sahra obüs bataryası yerleştirildi. Türk savaş gemilerinde fazladan bulunan 15 cm'lik modern sürat topları sökülerek boğazın iki tarafındaki mevkilere yerleştirildi. Tabyaların ateşini takviye edebilmek için eski ufak tonajlı Türk savaş gemileri sırasıyla Kepez Burnu arkasına, sonrasında ise Çanakkale ve Nagra'nın arkasına gönderildiler. Düşman savaş gemilerini yanıltmak için sahildeki suyolunun çeşitli yerlerine sahte toplar yerleştirildi. Daha öncesindeki 2 sıra dışında 9 sıra daha mayın düşendi ve bunların korunması için her iki yakaya hafif bataryalar konuldu. Geceleri mayınlı alanları aydınlatması için Summa'daki mevcut 10 aydınlatma cihazının yanına 8 tane projektör daha kuruldu. Nagra'da denizaltıların Marmara Denizi'ne geçişlerine engel olmak için 30 metre derinliğe varan bir ağ çekildi.²¹

¹⁹ Hans Kannengiesser, *Çanakkale'de Türklerle Beraber. Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale*, çev. Mehmet Serez, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 52-53.

²⁰ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 44.

²¹ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Kemal Turan, Kayhan Yayınları, İstanbul 2014, 2. bs, s. 102.

Böylesine önemli bilgileri veren Pomiankowski, bunların yapılmasında Almanların rolü hakkında bir şey yazmamaktadır. Sâdece en önemli tabya ve batarya komutanlıklarına Alman subaylarının ve yine topçu, teknik ve muhabere birliklerine de Alman subay ve astsubaylarının tayin edildiğini belirtmektedir.²²

b. Beşinci Ordu'nun Kurulması

Çanakkale'nin savunulması noktasındaki en önemli stratejik hazırlık ve faaliyet Gelibolu'da yeni bir ordunun kurulmasıydı. Beşinci Ordu olarak teşkil edilecek olan bu ordu, özellikle de Gelibolu'ya yapılacak düşman çıkarmasına karşı ve ardından başlayacak olan kara savaşlarında önemli bir görev ifâ etmişti. Bundan dolayı Beşinci Ordu'nun kurulmasıyla alakalı gelişmeleri de burada zikretmek faydalı olacaktır.

Beşinci Ordu'nun kurulması fikri, 18 Mart'taki İngiliz-Fransız donanma saldırısının başarısızlıkla neticelenmesinin ardından, Donanma Komutanı Amiral Souchon'un 24 Mart tarihinde Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yla yaptığı görüşmeye dayanmaktadır. Bu görüşmenin nedeni, Çanakkale'nin karadan savunulması görevinin General von Sanders'e verilmesi ve Alman Askerî Heyeti'ne mensup subayların da tamamen buraya çekilmesi için Enver Paşa'nın "*hareket*"e geçirilmesi idi. Souchon bu görüşmede, von Sanders ile von der Goltz'ün İstanbul çevresinde kendi yetki alanlarında büyük gayretle savunma hazırlıkları yaptıklarını, fakat "*Gelibolu'da bütün bunların hemen hemen eksik*" olduğunu; bütün kuvvetlerin süratli bir şekilde istihdam edilmesiyle durumların ancak düzelebileceğini söylemektedir.²³

Liman von Sanders ise, bu ordunun kurulmasının kendi gayretinin sonucu olduğunu iddia etmektedir. Von Sanders, "*Çanakkale'nin savunması*" için yeni bir ordunun kurulması düşüncesini, Alman Büyükelçiliği'nin ve Amiral Souchon'un da desteklediğini yazmaktadır. Devamında ise, Türk Genelkurmayı'nın da böyle bir ordunun teşkil edilmesi fikrini kabul ettiğini ve ilgili kararın 24 Mart 1915 tarihinde alındığını belirtmektedir.²⁴

c. Liman Von Sanders'in Beşinci Ordu Komutanı Tayin Edilmesi

Beşinci Ordu'nun komutanı olarak von Sanders'in tayin edilmesi, Amiral Souchon 24 Mart'ta Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yla görüşmesi neticesinde olmuştur. Souchon görüşmede, Çanakkale'nin karadan savunulması görevinin General von Sanders'e verilmesi ve Alman Askerî Heyeti'ne mensup subayların da tamamen bu-

²² Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 103.

²³ Lorey Hermann, *Der Krieg in den türkischen Gewässern*, Verlag von Mittler, Berlin 1928, s. 88.

²⁴ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, yay. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, 2. bs, s. 79-80.

raya çekilmesini istemişti. Çanakkale'deki mevcut komutan Esad Paşa'nın "mükemmel" bir asker olmasına karşın, komutan olarak büyük bir ağırlığa ve tecrübeye sahip olmadığını da vurgulamıştı. Nitekim Amiral Souchon'un bu görüşmesinden "bir saat sonra" von Sanders bu göreve tayin edilmiştir.²⁵

Liman von Sanders, 24 Mart öğleden sonra bizzat Enver Paşa'nın Çanakkale'de kurulacak olan Beşinci Ordu'nun komutanlığının kendisine teklif edilmesi üzerine, bunu kabul ettiğini yazmaktadır. Ordu karargâh heyetinde ise, Kurmay Başkanı Kâzım Bey, Süvari Yüzbaşı Prigge ve Süvari Yüzbaşı Mühlmann bulunuyordu. Geri kalan subaylardan Karargâh Komutanı Binbaşı Fresse hariç hepsi Türk'tü.²⁶ Von Sanders, Çanakkale'nin her iki tarafında bulunan bütün kara kuvvetleri ve mobil Jandarma'nın komutanı olacaktı.²⁷

Avusturya Askerî Ateşesi Pomiankowski, von Sanders'in tayin edilmesini "çok doğru ve isabetli" bir karar olduğunu söylemektedir. Bu tayin kararının alınması sürecini ise, 18 Mart saldırısının ardından İngilizlerin 50.000 ve Fransızların ise 40.000 askerini adalarda bulundurdıklarının öğrenilmesiyle birlikte başlatmaktadır. Enver Paşa'nın bunu öğrendikten sonra "hiç vakit kayıp etmeksizin" Beşinci Ordu'yu kurmayı ve başına da von Sanders'i geçirmeye "karar" verdiğini yazmaktadır.²⁸

d. Bu Görev İçin Başlangıçta Colmar von der Goltz'ün Düşünülmesi

Süreçle alakalı ilginç bir ayrıntı, aslında bu ordunun komutanlığı için başlangıçta Mareşal Colmar von der Goltz'ün isminin geçmesidir. Bizzat von der Goltz'ün Alman Genelkurmay Başkanı Helmuth Johannes Ludwig von Moltke'ye yazdığı mektubunda bu iddiayı gündeme getirmektedir. Yazdığına göre,

"Çanakkale'deki ordunun komutanlığını bana verme niyetindeydiler. Mart sonunda seyahate çıkmadan önce Harbiye Nâzırı, seyahatimde olabildiğince acele etmemi bildirmişti. Fakat seyahate çıktıktan bir kaç gün sonra değişiklik oldu. Bunda neyin etkili olduğunu ne araştırdım ne de öğrendim. Fakat bu her hâlükârda Türklerden kaynaklanmamıştı."²⁹

Von Schmiterlöv'ün bu konu hakkında von der Goltz'ten naklen aktardığına göre, "Enver Paşa'nın güveninin bir işareti olarak" Beşinci Ordu'nun komutanı olarak başlangıçta "kendisi" tayin edilmek istenmişti. Fakat bu gerçekleşmemişti. Von der Goltz bu görevlendirme düşüncesinin yarım kalmasını ise şöyle anlatmaktadır: Sırbistan'daki görevden "geri döndükten sonra göreve başlayacağım konusunda anlaşılırdı. İstanbul'dan ayrıldık-

²⁵ Hermann, *a.g.e.*, s. 89.

²⁶ Sanders, *a.g.e.*, s. 79-80.

²⁷ BA/MA, RM 5/4050.

²⁸ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 116.

²⁹ BA/MA, N 78/3, 16.

tan kısa bir süre sonra gazetelerden öğrendiğime göre, Liman benim yerime tayin edilmişti. Bunun nasıl olduğunu asla tam olarak öğrenememiştim.”³⁰ Von der Goltz’ün bu anlattıklarından, kendisinin bu göreve getirilmemesinden dolayı bir hayal kırıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır.

e. Savaş Sırasında Von Sanders’in Görevinden Alınması Teşebbüsü

Çanakkale Savaşı’nın ilginç gelişmelerinden biri, Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders’in bu görevinden alınma teşebbüsüdür. Von Sanders bu konu hakkında hatıratında uzun uzadıya bilgiler vermektedir. Anlattığına göre, 8 Temmuz 1915 tarihinden itibaren düşman kuvvetlerin muhtemel bir çıkarmasına karşı hazırlıklar yaptıkları sırada Alman Genel Karargâhı’ndan telgraflar almıştı. Bunlardan 26 Temmuz tarihli telgraf şu şekildeydi:

“General von Falkenhayn tarafından Osmanlı Hükümeti’ne, Enver Paşa’ya ve General Liman von Sanders’e: Çanakkale’deki askerî durum hakkında Alman Genelkurmay Başkanı’na bilgilendirmek üzere, Liman von Sanders Alman Genelkurmay Karargâhı’na gönderildiği takdirde haşmetli İmparator Hazretleri müteşekkiri kalacaklardır. Çanakkale Boğazı Komutanlığında generalin yerini tutmak için Mareşal Baron von der Goltz vardır. Kendisine kurmay başkanı olarak istendiği takdirde Ataşemiliter Albay von Lossow tayin edilebilir.”³¹

Von Sanders bu telgrafından aslında “çok nazik” bir anda komutan “değişikliği” anlamına geldiğini söyleyerek, Alman Genelkurmay’ına cevabî bir telgraf yazdığını ifade etmektedir. Bu telgrafta, Beşinci Ordu’yu üç aydır komuta ettiği ve kazandığı “başarılarından” ve “güvenden” dolayı Enver Paşa’nın kendisine teşekkür etmesinden ve “düşmanın büyük bir taarruzunun muhtemel olduğu” bir sırada bu isteğin geldiğini hatırlatmaktadır. Devamında, General von Falkenhayn’ın bu harekâtle alâkası olmadığını şöyle dile getirmektedir:

“Bilgi vermek için beni çağırmanın İmparator hazretleri olmadığına özellikle dikkat çekerim. Aynı zamanda Baron von der Goltz vekilim olarak Osmanlı Hükümeti’ne teklif olunuyor ve yukarıda geçen bilgi vermek işi vazife olarak kendisine düşen ataşemilitere de vekâleten kurmay başkanlığı verilmesi düşünülüyor. Bu görevden alınmam, hiçbir şekilde Türk Hükümeti’nden ve Enver tarafından tertip edilmiş ve tarafımdan da talep olunmamış olduğundan, Türkiye’deki görevimden ayrılmamın imparator hazretleri tarafından emredilip emredilmediğini bildirilmesini rica ederim.”³²

Liman von Sanders, bu telgrafına iki gün sonra cevap aldığını, “şimdilik Almanya’ya dönmenden vazgeçildiği”ni yazıyor. Ayrıca daha da önemlisi, bu meselenin Enver Paşa’nın

³⁰ Bernard von Schmiterlów, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschals Freiherr v.d. Goltz-Pascha*, K. F. Köhler Verlag, Berlin 1926, s. 190.

³¹ Sanders, *a.g.e.*, 107-108.

³² Sanders, *a.g.e.*, 107-108.

haberi olmadan “İstanbul’dan tertip”lendiğini de iddia etmektedir.³³ Von Sanders burada İstanbul’dan kastının ne olduğu doğrudan belirtmese de, bunun İstanbul’da Osmanlı Genelkurmayı’nda görev yapan Alman askerî yetkililerle bir alâkası olduğu anlaşılıyor.

Bu gelişmeyi “*komplo*” olarak adlandıran Alman tarihçi Wolf, bunun doğrudan Türk Genelkurmayı’ndaki Bronsart von Schellendorf tarafından “*yönetildiği*”ne inanmaktadır. Bu iddiasının ispatı olarak şunları anlatmaktadır: Albay von Lossow’un askerî ateşe olarak 25 Temmuz’da İstanbul’a gelmesinden sonra von Schellendorf, Alman Genelkurmay Başkanı General von Falkenhayn’a bir rapor göndererek, bu tayinden duyduğu memnuniyeti dile getirdikten sonra şunları yazıyor:

“Ben siz Ekselanslarından Yüksek İmparatorluk Kabinesi emriyle Lossow’un Çanakkale Ordusu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı’na tayinin sağlamanızı bütün içtenliğimle istirahat ediyorum. Ordu kumandanı yanında ona bağımlı olmayan bir başkanın bulunmasına tahammül etmiyorum, bu yüzden askerî heyetin subayları söz konusu değil. Fakat ordu kumandanının siper harbinde bilgi sahibi olmamasından, hiçbir zaman kendi mevzilerine gitmemiş olmasından, bu yüzden ön saflarındaki Alman subayların görüşlerine ters düşmesinden ve büyük kayıplara sebep olmasından dolayı Lossow gibi siper harbinde tecrübeli birinin Alman kurmay başkanını kesinlikle gerekli buluyorum. Yoksa burada işler kötüye gidecek.”³⁴

Bu belgedeki ilginç ayrıntı von Sanders’in, yanında görev yapan Alman subayları dinlemediği için yaptığı hatalarından dolayı bu savaşta “büyük kayıpların” verildiği iddiasıdır. Bundan hareketle von Sanders’in görevden alınmasının görünürdeki nedenini, kendisinin siper savaşı hakkında bilgisiz olması ve bundan dolayı askerî zaiyâtın yüksekliği şeklinde izah etmektedir.

Bu meseleye hatıralarında temas eden Pomiankowski, Liman von Sanders’in görevden alınarak geri çekilmesini İstanbul’daki Alman askerî çevrelerin isteği ile gündeme geldiğini telaffuz etmektedir. Buna göre bu değişiklik, İstanbul’daki von Sanders “*muhalif*”leri tarafından Alman Genelkurmay Başkanı General Freiherrn von Falkenhayn’ın ikna edilmesiyle gerçekleştirilmek istenmişti. Yerine ise, von der Goltz’ün vekâlet etmesi ve kurmay başkan olarak ise Askerî Ataşe von der Lossow’un tayin edilmesi “*teklifi*” Türklere yapılmıştı.³⁵

Colmar von der Goltz ise, kendisinin bütün bunlarla “*hiç ilgisinin*” olmadığını iddia etmektedir.³⁶

³³ Sanders, *a.g.e.*, s. 109.

³⁴ Klaus Wolf, *Gelibolu 1915. Birinci Dünya Harbi’nde Alman-Türk Askerî İttifakı*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İşbankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 332-333.

³⁵ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 125.

³⁶ Schmiterlów, *a.g.e.*, s. 191.

Deniz Yarbay Hans Humann, Almanya'ya gönderdiği bir raporunda konu hakkında ilginç bir ayrıntıyı gündeme getirmektedir. Humann'ın iddiasına göre, bu değişiklik aslında Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde gündeme gelmiş; fakat Paşa daha sonrasında bundan vazgeçmiştir. Humann, von Falkenhayn'a yazdığı ilgili raporunda, Enver Paşa'nın 30 Temmuz'da Gelibolu'ya yaptığı ziyaretin ardından bu meseleyi kendisiyle görüşüğünü söylemektedir. Görüşmede, mevcut şartlar altında "şu anda" bir komutan değişikliğinin "istenmediği"ni ifade etmesi üzerine bu karardan vazgeçilmiştir.³⁷ Bu görüşmeyle alakalı raporunu 31 Temmuz'da von Falkenhayn'a gönderen Humann, Enver Paşa'nın ilgili görüşlerini şöyle anlatmaktadır:

"Eğer Liman gidecekse, Çanakkale Ordusu kesinlikle von der Goltz'e verilmeyecek. Goltz'ü bu görev için çok yaşlı ve zayıf buluyor. Ayrıca Goltz'ü bugünkü Türk Ordusu'nun güvenine sahip olmadığını söylemiştir. Enver Paşa, başlangıçta Çanakkale Ordusu'nu Goltz'e vermek istiyordu. Fakat mevcut durumun değişmesinden dolayı bu görüşünü değiştirdi. Enver, bu orduyu Alman Askeri Heyeti'nde bulunan bir subaya da vermek istemiyor. Buna karşın von Lossow'un komutayı alma imkânı var. Fakat muhtemelen Çanakkale'deki komutanlığı bir Türk alacak. Bu dışarı ve Türk Ordusu'ndaki Alman subayları için hiç arzu edilmeyen bir şeydir. Enver Paşa'nın kendisi, askerî ve siyasî nedenlerden dolayı Liman'ın görevinde kalmasını acilen rica ediyor."³⁸

Burada Enver Paşa'nın artık von der Goltz hakkında olumsuz düşündüğü iddiası önemli bir ve ayrıntıdır. Paşa'daki bu fikir değişikliğinin nedeni, sadece von der Goltz'ün "yaşlı" ve "zayıf" olması değil, aynı zamanda kendisinin ordunun "güvenine" sahip olmamasıdır. Ayrıca von Sanders'in görevden alınması durumundan komutanlığa bir Türk subayını düşündüğü de aynı şekilde dikkat çekicidir.

En son von Usedom da 20 Eylül'de bir subay arkadaşına gönderdiği mektubunda bu konunun kapandığını söyleyerek şahsî fikrini dile getirmektedir. Liman von Sanders'in işini "çok iyi" yaptığını ve Türklerin "güvenini" kazandığını; onu görevinden "şimdi ihtimal dışı" olduğunu yazmaktadır. Devamında ise, böylece von Sanders'in kendisiyle "amansız bir düşmanlık" içinde bulunduğu von der Goltz'ün emri altına girmesinin söz konusu olmadığını da eklemektedir.³⁹

2. Alman Subayların ve Almanya'nın Performansı

Beşinci Ordu'da görev yapan ordu komutanı Liman von Sanders'in, diğer subay ve uzmanların bir kısmının isimleri, hangi görevleri yaptıkları ve bu zaferin elde edilmesindeki rolleri tespit edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya İmparatorluğu ile Avusturya'nın bu savaşa yaptıkları askerî katkıları anlatılmaktadır.

³⁷ Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Droste Verlag, Düsseldorf 1976, s. 177-178.

³⁸ BA/MA, RM 5/2313, 212.

³⁹ BA/MA, RM 2356, 211.

a. Von Sanders ve Diğer Almanlar

Beşinci Ordu'da görevine başlayan von Sanders, ilk iş olarak Gelibolu yarım adasının savunulmasına yönelik olan mevcut stratejiyi yanlış bularak değiştirmiştir. Buna göre, yarımadanın savunulmasına yönelik strateji, askerî birliklerle “*sahillerin önemli bir kısmının kontrol altında bulundurulması*” idi. Beş tümen, Çanakkale'nin Avrupa ve Asya sahillerini savunmak üzere dağıtılmıştı.⁴⁰ Bu şekilde doğrudan kıyıları korumak suretiyle, düşmanın karaya asker çıkarmasına engel olunmak isteniyordu. Fakat von Sanders mevcut “*kordon*” stratejisini değiştirip Beşinci Ordu'yu üç guruba ayırarak şöyle dağıtmıştır:

Albay Eduard von Sodenstern komutasındaki 5. Tümen ve Albay Ali Remzi komutasındaki 7. Tümen Saros Körfezi'ne ve Bolayır'a yerleştirilmişti. Albay Halil Sami komutasındaki 9. Tümen ve Yarbay Mustafa Kemâl Bey komutasındaki 19. Tümen, çeşitli gruplara ayrılarak Gelibolu'nun güney kısmına ve Eceabat'a mevzilenmişti. Albay August Nicolai komutasındaki 3. Tümen ve Albay Rafet komutasındaki 11. Tümen Asya tarafında görevlendirilmişti.⁴¹ Von Sanders, bu strateji değişikliği ile kıyıları zayıf tutmakla birlikte asıl kuvvetleri geriye yerleştirip düşmanın saldırısına göre hareket ederek engel olmak istemişti.

Avusturya Askerî Ateşesi General Pomiankowski, von Sanders'in bu taktığının yanlış olduğunu düşünmekte ve bu düşüncesini şöyle izah etmektedir:

“Kıyı bölgelerine zayıf ve ihtiyat birliklerinin sevk edilmesi, asıl kuvvetlerin geride tutulması, kademeli düzenleme hatasından ileri geliyordu. Böyle değil de, çıkarma yapılan yerlerin tutulması, başka bir ifadeyle yarımadanın güney ucu, Arburnu-Kabaktepe hattının savunması için tahkimat yapılması ve bu yerlerin savunma planının karşı saldırı yerine, çıkarmayı engelleme şeklinde yapılması daha uygun olurdu.”

Fakat ilginçtir, Avusturyalı Askerî Ataşe bu eleştiriyi getirmekle birlikte, “*muazzam düşman topçusunun üstünlüğü*” karşısında bu bölgelerin savunulmasında “*başarı şansının az*” olduğunu da eklemektedir.⁴² Haurâtının ilerleyen sayfalarında, von Sanders'in bu şekilde askerî kuvvetlerin Gelibolu'daki dağılımında düşülen hatayı telafi etmeye çalışması ve mevcut kuvvetlerini İngiliz taarruzuna maruz kalan bölgeden derhal geri çekmeyi başarması, “*onun üstün kabiliyetini*” gösterdiğini söylemektedir.⁴³

2 Aralık 1917-5 Kasım 1918 arasında Osmanlı Ordusu Genelkurmay Başkanı olan Hans von Seeckt, savaşın sonunda 4 Kasım 1918 tarihinde kaleme aldığı “*Die Gründe des Zusammenbruchs der Türkei*” başlıklı raporunda Çanakkale Savaşı ve Liman

⁴⁰ Sanders, *a.g.e.*, s. 81.

⁴¹ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 89-90.

⁴² Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 120.

⁴³ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 126.

von Sanders'in bu savaşta yeri hakkında ilginç yorumlarda bulunmaktadır. Von Seeckt'in, "*dönemin basınının Çanakkale savunmasını onun başarısı olarak hanesine yazdıkları*" şeklinde başlayan değerlendirmesi, şöyle devam etmektedir:

"İnatçı bir taarruz karşısında dirençli bir savunma yapmakla görevini yerine getirdiği, inkâr edilemez. Fakat kafasındaki fikirlerine inatçı bir şekilde bağlanması, gerçek bir zaferi elden kaçırmasına neden olmuştur. Askerî yığınları kumanda etmesindeki ve bunlarla ilgilenmesindeki kabiliyetsizliği, herkese karşı olan takıntılı vehmine rağmen, işten anlayan Almanların desteği ile Türk Ordusu'nun, sonunda başarılı, fakat perişan bir şekilde Çanakkale Savaşı'ndan çıkmasını sağlamıştır."⁴⁴

Osmanlı Ordusu'nda böylesine yüksek bir görevde bulunan von Seeckt'in Beşinci Ordu Komutanı hakkında bu kadar ağır eleştiride bulunması önemli bir ayrıntıdır. Von Sanders'i doğrudan itham ederek, onun askeri kumanda etmesindeki "kabiliyetsizliği"nden ve "vehmi"nden dolayı bu savaştan yeterince bir başarı elde edilmediği iddiasını gündeme getirmesi, Çanakkale Savaşı tarihi açısından ilginç bir teferruttur.

Aynı şekilde Colmar von der Goltz de von Sander'i askeri olarak eleştirerek onun bu başarısının abartıldığını düşünmektedir. Von der Goltz, Alman Genelkurmay Başkanı von Moltke'ye 3 Ağustos 1915 tarihinde gönderdiği mektubunda Çanakkale Savaşı'nda elde edilen başarıların "*abartıldığını*" ve "*kötü*" bir sonuca neden olduğunu izah ederken von Sanders'i şöyle eleştirmektedir:

"General v. Liman kendi yardımcı ekibini hemen hemen bütün Alman subaylardan temizledi. Seddülbahir'deki güney gurubu askeri birliklerini komuta eden akıllı ve liyakatli olan Weber'i geri gönderdi. Yerine Türk general getirdi. Böylece Türklerde, Çanakkale'deki savunmanın sadece kendi başarıları olduğu ve burada Almanların yardımına sadece müteşekkîr oldukları duygusu bâriz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat tamamen tarafsız bir değerlendirmeyle, Almanların yardımı olmadan Boğazların asla savunulmayacağı sonucuna gelinir. Kendi kuvvetin ve kabiliyetin hakkındaki bir aldanma, bazı zorluklardan daha ziyade ciddi sonuçlara neden olabilir. Bu sonuçlar biz Almanlar için geçerlidir."⁴⁵

Von der Goltz benzer eleştiriyi, bu kez savaş hakkında yaptıkları abartılı yorumlardan dolayı Alman basınına da yaparak şu iddiada bulunmaktadır:

"Alman basınının Çanakkale savunması için yaptığı methiye, Türklerin kendilerine duydukları güveni endişe edilecek oranda artırmaya fazlasıyla neden olabilir. Bunun daha az yapılması, çok daha akıllıca olabilirdi. Her iki millet arasındaki ilişkilerin geleceği için, buradaki Alman yardımı unutulmamalıdır."⁴⁶

⁴⁴ BA/MA, N 247/50, 21.

⁴⁵ BA/MA, N 78/3, 20.

⁴⁶ BA/MA, N 78/3, 20.

Bu eleştirilerde dikkatleri çeken nokta, von Sanders'in Çanakkale'de görevli Alman subaylarını "temizlediği" ve yerlerine Türk subaylarını getirdiği iddiasıdır. Neticesinde Almanların yardımıyla elde edilen bu başarıyı Türklerin kendilerine mâl ettiklerini ve bunu kendi "başarıları" olarak gördüklerini, Alman basınının da bu hususta yaptığı yayınlarla Türklerin kendilerine duydukları güvenin "tehlikeli" bir şekilde artmasına neden olduğunu düşünmektedir. Bu duygunun sebebiyet verebileceği muhtemel olumsuz sonuçlar için de ikazda bulunmaktadır.

Ağustos ayında Çanakkale cephesine giderek orada gördüklerini kaleme alan gazeteci Emil Ludwig, izlenimlerini yazarken Liman von Sanders hakkında çok olumlu tespitler yapmaktadır. Ludwig şu duygusal tespitleri dile getirmektedir:

"Von Sanders ismi, Çanakkale'deki ordunun sevk ve idare edilmesinin teminatıdır. Çanakkale'deki tarihi sorumluluğu aylardan beri tek başına taşıyan Mareşal'i görmek gerçekten etkileyiciydi. Savaş alanında ve karargâhta sıcak ve tozlu ortamlardaki günde hemen hemen 20 saat çalışması 60 yaşındaki bu adamı hiç yormamış. Dünya Harbi'nin bu en kuytu savaş alanında sâkin bir şekilde duruyor. Dünya şehrinin kapılarını kapalı tutmak için, herkesin kendisine güvendiği gibi, kendisine güveniyor. Düşman 6 aydan beri denizde ve karada bu kapıyı boşuna sallıyor."⁴⁷

Osmanlı Ordusu'nda bulunan Alman subaylarının Çanakkale Savaşı sırasındaki faaliyetlerinde yanlış yaptıklarına dair eleştiriler az da olsa bulunmaktadır. Buna verilebilecek en güzel örnek, bizzat Liman von Sanders'in kendi eleştirisidir. Von Sanders, özellikle de Arıburnu'na 25 Nisan'da yapılan çıkarmanın ardından başlayan savunma savaşlarında verilen kayıpların çok fazla olmasını kendi yanlış kararı olarak değerlendirirken şunları yazmaktadır:

"Bununla beraber bu taarruzun benim tarafımdan yapılmış bir hata olduğunu kabul ederim. Bu hata, düşman kuvvetlerini iyi takdir edememekten ileri gelmişti. Sayı olarak az olmakla beraber, bir de cephaneyi idareli kullanmaya mecbur olan topçumuzla bu taarruzun başarılı olamayacağını hesaplayamamıştım."⁴⁸

Von Sanders, Beşinci Ordu içinde önemli mevkilere sahip olan Alman subayların isimlerini hatıratında yeri geldiğinde zikretmektedir. Bunların isimleri ve görev yaptıkları mevkileri şu şekildedir: 8. Ağır Topçu Alayı Komutanı Albay Wehrle, Donanma Komutanı Amiral Souchon, Beşinci Ordu Kurmay Heyeti'nde Süvari Yüzbaşı Prigge, Karargâh Komutanı Binbaşı von Fresse, 3. Tümen Komutanı Albay Nicolai, Güney Grubu Komutanı Albay Weber, 5. Tümen Komutanı von Sondenstern, Baytar Yüzbaşı Thime, Amiral Usedom, Deniz Üsteğmen Boltz, Deniz Albayı Piepen, 9. Tümen Komutanı Albay Kannengiesser, Binbaşı Willmer, Alman Kızılhaç'dan Bin-

⁴⁷ Emil Ludwig, "An der türkischen Nordfront", *Berliner Tageblatte und Handels-Blatt*, sy. 434, 26 Ağustos 1915, s. 1.

⁴⁸ Sander, *a.g.e.*, s. 102.

başı von Tautscheler, Kont Hohenberg, Albay von Berend, Yarbay Klehment ve Binbaşı Lethes.⁴⁹

Carl Mühlmann'ın yazdığına göre 1915 baharında toplamda 170 Alman Çanakale Boğazı'nın savunulmasında hizmet etmiştir. Yarbay Wehrle ve Ağır Obus Batarya Yüzbaşı Wilhelm, Ağır Obus Alayı'nda görev almışlardı. Mayınların döşenmesinde İstihkâm Miralayı Weber hizmet vermişti.⁵⁰ Bunların dışında Beşinci Ordu'da görev yapan Kurmay Başhekim Prof. Dr. Meyer'i de zikretmek gerek. Mühlmann'ın iddiasına göre, cephedeki her türlü olumsuz şartlardan dolayı salgın hastalık çıkma ihtimaline rağmen, "*büyük çapta*" salgınların patlak vermemesinin nedeni, ordunun sıhhiye personelinin "*fedakârca*" görev yapması ve Meyer'in "*sayesindeydi*."⁵¹

Liman von Sanders'in ifadesine göre savaşın ilerleyen sürecinde Haziran'ın sonlarına doğru bu savaşta görev alan "*ilk ve tek*" Alman birliği Beşinci Ordu'ya iştirak etmişti. Toplamda 200 kişi olan bu birliği oluşturan astsubaylar ve askerler ayrı ayrı ve farklı yollardan seyahat ederek Çanakale'ye varmışlardı. İstihkâm Bölüğü'nü teşkil eden bu Alman askerleri; "*sıcak iklim*", "*alışık olmayan Türk yemeklerinin etkisi*" ve "*çok kanlı zaiyât*" gibi nedenlerden dolayı kısa süre zarfında azalarak sayısı "*40*"a kadar düşmüştü. Bunlar ise iki cepheye dağıtılarak eğitimci olarak görev yapmışlardı.⁵² Mühlmann, bu bölüğün Romanya üzerinden teker teker geldiğini, fakat özellikle de dizanteri ve sıtmadan dolayı bunlardan 90 tanesi iki ay sonra hastalanarak tedavi gördüklerini yazmaktadır.⁵³

Savaşın ilerleyen günlerinde Beşinci Ordu'da görevli Alman subaylarının sayısı artmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bunlardan bazıları şöyle idi:

Anadolu yakasında 3. ve 11. Tümen'den teşkil edilen kolorduyu Albay Weber kumanda ederken, emrinde Genel Kurmay Şefi Binbaşı Perrinet von Thauvenay ve 3. Tümen Komutan Yarbay Nicolai bulunuyordu. Yarbay Hauck ve Yarbay Kannengieser de iki ayrı tümenin komutanıydı. Yine Anadolu'daki Genel Kurmay işleri Yüzbaşı Eggert'in uhdesindeydi. Güney grubundaki topçuların ve istihkâmcıların komutanları da Binbaşı Binhold ve Yüzbaşı Effnert olmak üzere aynı şekilde Alman'dı. Bu guruba daha sonra Almanya'dan 15 sahra ve 10 kale topçusu da katılmıştır. Rumeli yakasındaki 5. Tümen'in komutanı von Sodenstern idi. Temmuz 1915 itibarıyla bir kolordu ve üç tümen Alman komutanların emrindeydi. Temmuz'da Alman Askeri Heyeti'nin 71 üyesinden 22'si Beşinci Ordu'ya iştirak etmişlerdi.⁵⁴ Aralık ayı itibarıyla Çanakale'de

⁴⁹ Sanders, *a.g.e.*, s. 69-134.

⁵⁰ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁵¹ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 113.

⁵² Sanders, *a.g.e.*, 104.

⁵³ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁴ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 122.

görev yapan Alman sayısı takriben 700'ü bulmuştu.⁵⁵ Liman von Sanders'in verdiği sayıya göre ise, Çanakkale Savaşı'nda görev alan Alman subay, astsubay ve asker sayısı yaklaşık 500 idi.⁵⁶ Kannengiesser de bu tarihlerde Gelibolu'da görevli Alman sayısını 500 olarak vermektedir.⁵⁷

Bunların dışında Çanakkale Savaşı'na iştirak eden farklı Alman askerî ekipleri de vardı. Bu hususta Carl Mühlmann Beşinci Ordu'da görev yapan iki Alman bahriye makineli tüfek müfrezesinden bahsetmektedir. Anlattığına göre, bunların sayısının "az" olmasına karşın, "*performansları yüksekti ve kara operasyonlarının başlamasından beri birlikte*" savaşmışlardı.⁵⁸

Az sayıda da olsa Alman pilotları Çanakkale Harbi'ne katılmışlardı. Yine Mühlmann'ın zikrettiğine göre, 1915 sonbaharında Sırbistan-Romanya engelini aşan Alman pilotları cepheye geçerek bu savaşa iştirak etmişlerdi. Bunun için öncelikle Alman Yüzbaşı Serno, Gelibolu'ya uzak olmayan Galata'da üç uçaktan oluşan Çanakkale Pilot Şubesi'ni kurmuştu. Yarbay Buddeck de aynı şekilde burada görev yapan Alman havacılarından biri idi.⁵⁹

b. Almanya'nın ve Avusturya'nın Askerî Katkısı

Bu bölümde yukarıda temas edilen subay ve diğer askerî personelin dışında Almanya ile Avusturya'nın diğer askerî mühimmât, araç ve lojistik gibi katkıları ele alınmaktadır.

Çanakkale Savaşı sırasında cephede görülen en önemli sıkıntı askerî mühimmâtın azlığı idi. Bunun temin edilmesi için çeşitli yollar denenmişti. Bunlardan biri Alman Deniz Albayı Waldemar Pieper idaresinde İstanbul'da bir top cephanesi fabrikasının kurulmasıydı.⁶⁰ Mühlmann, bu fabrikanın kurulmasıyla alâkalı olarak daha geniş bilgi vermektedir. Mayıs 1915'te bu fabrikada 74 subay, kimyager, uzman, mühendis, memur ve subay; 47 usta ve 659 ustabaşı Alman görev yapmıştı. Burada ağır toplar için cephane üretilmişti.⁶¹ Bir başka eserinde Mühlmann, bu başarıyı şöyle izah etmektedir: "*böyle karmaşık bir üretim sürecini o dönemdeki ağır şartlar altında meydana getirebilmek, Alman teşkilat yeteneğinin en belirgin ispatıdır.*"⁶²

⁵⁵ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁶ Sanders, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁷ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 241.

⁵⁸ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 122.

⁵⁹ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 140.

⁶⁰ Sanders, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁶¹ Carl Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Verlag Koehler, Leipzig 1940, s. 61.

⁶² Mühlmann, *Çanakkale Savaşı*, s. 110-111.

Askerî mühimmâtın Almanya'dan temin edilmesindeki yollardan biri, Tuna üzerinden Bulgaristan'a, buradan da İstanbul'a idi. Bu sevkiyat gizlice yapılıyordu. Örneğin Kasım ayında bu yol üzerinden "Veilchen" takma adıyla önemli miktarda teknik parçalar, 20 ağır batarya ve yüklü miktarda cephane İstanbul'a gönderilmişti. Bu şekilde Kasım ayından itibaren Tuna limanları üzerinden günde 60-80 vagon askerî mühimmât İstanbul'a sevk edilmişti.⁶³ Kannengiesser de Kasım ayındaki mühimmat sevkiyatının kolaylaşması hakkında benzer bilgileri vermektedir. Özellikle de Sırbistan engelini ortadan kaldırılmasının ardından Berlin ile İstanbul arasındaki doğrudan tren bağlantısı "engelsiz" olarak sağlanmıştı. Bu yolla Alman topçu cephanesi gelmişti.⁶⁴

Alman savaş uçakları Çanakkale Savaşı'na iştirak etmişlerdi. Gelibolu'da savaşa katılan uçaklarda görevli Yüzbaşı Halbrock savaş sonrasında hazırladığı raporunda şu önemli hususları zikretmektedir:

1915 Ocak ayının sonunda Alman hava Üsteğmen Serno İstanbul'a gelerek Osmanlı hava birliğinin komutanlığını üstlenmiş; öncelikle Yeşilköy'deki hava alanını genişletmiş ve buraya hava bölüğünü yerleştirmişti. Bulgaristan'ın kabul etmesiyle 13 Mart'ta üç Alman uçağı ve üç hava balonu teslim edilmiş; bunlar Çanakkale'de kullanılmışlardı. Ağustos ayında ise savaşa iştirak eden uçakların sayısı altıya yükselmişti. Bu uçaklar karada savaşan askerî birliklere destek için bombardıman yapma, düşman askerlerine propaganda broşürleri atma ve düşman saldırıları hakkında istihbarat toplama gibi hizmetleri yerine getirmişlerdi. Kasım ayına gelince, balonların sayısı beşe ve uçakların sayısı ise sekize yüklemişti.⁶⁵ Von Usedom da Alman uçaklarının keşif ve bombardıman faaliyetlerinden bahsetmektedir.⁶⁶ Carl Mühlmann'ın iddiasına göre, savaşa doğrudan katılan Alman savaş uçağı sayısı savaşın sonuna doğru 16'ya ulaşmıştı. Hatta bunların altı düşman uçağını düşürdüğünü de yazmaktadır.⁶⁷ Pomiankowski, Alman uçaklarının Mayıs 1915'te İstanbul'a geldiğini ve bunlardan üç tanesinin Çanakkale'ye gönderildiğini söylemektedir. Temmuz ayında ise bu kez yedi uçak ve üç balonun daha geldiğini belirtiyor.⁶⁸

Alman denizaltılarının Çanakkale Savaşı'na katıldıklarına dair bilgileri de yine Mühlmann vermektedir. Almanya, İstanbul'dan gelen teklif üzerine Viyana'nın görüşünü aldıktan sonra altı denizaltıyı Çanakkale'ye göndermişti. Bunların bir kısmı Alman limanlarından, bir kısmı ise Avusturya'dan hareket ederek Çanakkale'ye intikal

⁶³ Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkrieg*, s. 61.

⁶⁴ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 241.

⁶⁵ BA/MA, RM 1945,4-14.

⁶⁶ BA/MA, RM 40/1-69.

⁶⁷ Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkrieg*, s. 60.

⁶⁸ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 121.

etmişlerdi. Bunlardan Kaptan Hersing komutasındaki denizaltı Mayıs ayında iki İngiliz savaş gemisini batırmıştı.⁶⁹ Nitekim Otto Hersing kaleme aldığı hatıratında, modern düşman savaş gemilerinin “*devamlı*” olarak Çanakkale kıyılarını “*ölümcül*” atışlarla topa tuttuğu ve Türklerin çok az topçusuyla bunlara karşı koymaya çalıştığı sıralarda, “*bir denizaltının bölgede bulunmasının müttefikimize çok yardımcı*” olabileceği düşüncesiyle bölgeye gidilmesi teklifini getirerek Çanakkale’deki savaşa katılmak için intikal ettiklerini yazmaktadır. Hersing’in anlatımıyla böylece bölgeye gelen Alman denizaltı U21, önce İngiliz “*Triumph*”ı ve ardından “*Majestic*”i batırmıştı.⁷⁰

Von Sanders de Alman denizaltılarının bu savaşa katkıları hakkında bilgiler zikretmektedir. Buna göre, bölgeye gelen Alman denizaltıları 25 ve 27 Mayıs tarihlerinde “*iki büyük*” başarı elde etmişlerdi. İngiliz “*Triumph*” ve “*Majestic*” savaş gemileri Yüzbaşı Hersing’in komutasındaki Alman denizaltısı tarafından torpillermişti. Bunun üzerinde düşman, savaş gemilerini korumak amacıyla daha dikkatli olmaya ve Alman denizaltılarına karşı savunma tedbirleri almaya başlamışlardı. Von Sanders, bu “*tedbirlerin sonucu*” olsa gerek, bundan sonraki süreçte Alman denizaltılarının Çanakkale önlerinde “*hiçbir başarı*” elde edemediklerini söylemektedir. Bu arada bu konu hakkında von Sanders, çok ilginç bir noktaya açıklama getirmektedir. Bu denizaltıların faaliyetleri neticesinde “*İngiliz savaş gemilerinin muharebe alanından çekildiği ve İngiliz taarruzlarının kırıldığı*” hakkında Alman basınında çıkan haberlerin “*tamamen yanlış*” olduğunun da altını çizmektedir.⁷¹

Alman İstihbarat Teşkilatı’nın Çanakkale Savaşı’ndaki rolü hakkında Carl Mühlmann önemli bilgiler vermektedir. Buna örnek olarak ise Osmanlı Genelkurmay Başkanı General von Falkenhayn’ın 22 Temmuz’da von Sanders’e gönderdiği önemli şu istihbarat bilgisini zikretmektedir: Düşman kuvvetleri Ağustos ayının başında Saros Körfezi veya Anadolu sahillerine büyük bir çıkarma denemesinde bulunacaktı. Bunun için bol cephane yığılması istenmişti. Nitekim bu istihbarat 14 gün sonra doğrulanmıştır. Fakat Mühlmann bunu zikretmekle birlikte yanlış istihbaratın geldiğini de eklemektedir.⁷²

Çanakkale Cephesi’ne yönelik Alman yardımı arasında sağlık malzemeleri de bulunuyordu. Liman von Sanders Almanların savaş sırasında sağlık alanında yaptıkları hizmetler hakkında önemli bilgiler anlatmaktadır. Buna göre, savaş günlerinde Gelibolu’da kurulan askerî hastahaneler yeterli olmadığı için, yaralıların “*büyük bir kısmı*” İstanbul’a gönderiliyordu. Kont Hohenberg’in kendi parası ile “*mükemmel bir şekilde*” kurduğu ve bizzat kendisinin “*fedakârca*” idare ettiği hastahane büyük hizmetler görmüştü. Yine Alman Kızılhaçı’nın gönderdiği sağlık heyetleri ve Binbaşı von

⁶⁹ Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkrieg*, s. 60.

⁷⁰ Otto Hersing, *U21 rettet die Dardanellen*, Koehler Verlag, Leipzig 1932, bs. 3, s. 37-65.

⁷¹ Sanders, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁷² Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkrieg*, s. 61.

Tauscheler'in yönettiği hastahane de aynı şekilde önemli işler yapmıştı.⁷³ Önsoy'un tespitlerine göre ise, 1915 yılında Almanların Gelibolu'ya gönderdikleri 160.000 marklık hastahane teçhizatı, seyyar eczahane ve dezenfekte malzemeleri yer alıyordu.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin diğer müttefiki Avusturya da Çanakkale Savaşı'na askeri bakımdan yardımda bulunmuştu. Liman von Sanders'in anlattığına göre, 15 Kasım'da 24 cm'lik "mükemmel" motorlu bir Avusturya bataryası Gelibolu'ya gelmiş; bunlar Anafartarlar'ın sol kanadına yerleştirilmişti.⁷⁵ Daha sonrasında Aralık ayında bu kez 15 cm'lik "mükemmel" bir Avusturya obüs bataryası da gelmiştir.⁷⁶ Carl Mühlmann Avusturya'dan gelen bu takviye birliklerinden bahsederek, bunların düşmanın başına "büyük işler" açtıklarını ifade etmektedir.⁷⁷ Aynı şekilde Kannengiesser de Kasım ayından sonra Avusturya'dan "mükemmel" bir motorlu havan bataryası getirilerek İsmailtepe'ye yerleştirildiğini söylemektedir.⁷⁸

3. Savaş Sırasında Cephedeki Durum

Çanakkale Savaşı'nı ve zaferini önemli kılan nedenlerden biri, cephenin içinde bulunduğu günlük olumsuz hayat şartları ve askerî mühimmâtın kötü durumu idi. Bundan dolayıdır ki bu savaş, genel olarak çok zor şartlar altında kazanılmış bir zafer görülmektedir. Gerçekte, cephedeki durumun nasıl olduğu hususunda Alman kaynaklarının neler söylediği bu başlık altında ele alınmaktadır:

a. Günlük Şartlar ve Yiyecek Durumu

Çanakkale Savaşı'nın cereyan ettiği sıralarda Gelibolu'daki askerlerin yiyecek durumları hakkında Liman von Sanders olumsuz ifadelerde bulunmaktadır. Buna göre öncelikle var olan yiyecek maddelerinin nakli "büyük zorluklar" altında gerçekleştirilebiliyordu. Tren ve kara yolu bağlantısının yetersizliğinden ve kamyonun olmamasından dolayı "deve yolları", "mekari kolları" ve "öküz arabaları" kullanılıyordu. Bu çok zor şartlar altında "günde birkaç ton" yiyecek ancak nakledilebiliyordu. Asıl nakliyat deniz yoluyla oluyordu. Genel durum hakkında ise şunları yazmaktadır:

"Zavallı Türkler, inşa edecekleri sahra istihkâmâtı için muhtaç oldukları alet ve edevatı çoğunlukla düşmandan ganimet olarak almaya mecbur kalıyorlardı. Çünkü elde çok az kazma ve kürek vardı. Korunaklar için gerekli ahşap

⁷³ Sanders, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁷⁴ Rifat Önsoy, *Türkiye'deki Almanya 1914-1918. Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Atlas Yayınları, Ankara 2004, s. 63.

⁷⁵ Sanders, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁶ Sanders, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁷ Mühlmann, *Çanakkale Savaşı*, s. 142.

⁷⁸ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 241.

ve demir malzemesi daha o vakit düşman mermileriyle tamamen harap olmuş köylerden sağlanıyordu. İhtiyaca yetecek kadar bile kum torbası tedarik edilemiyordu.”

Yine von Sanders zikrettiğine göre, İstanbul’dan gelen kum torbalarının askerini “tamamen yırtılmış askeri elbiselerini yamamak” için kullanılması “tehlikesi” de baş göstermeğe başlamıştı.⁷⁹

Gelibolu’daki mevcut yol bağlantısının yetersiz olmasından dolayı askerî birliklerin yerleştirilmesinde zorluklar çıkıyordu. Bu yolların iyileştirilmesi ve bağlantıların sağlanabilmesi için Amele Taburları istihdam edilmişti. Amele Taburlarında Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin çalıştırıldığı belirtilerek şunları söylemektedir: Bunlar, “Çanakkale Boğazı kıyıları boyunca Gelibolu’dan Yarımada’nın güneyine kadar bir bağlantıyla başarımlar ve bu anayoldan çıkan yan yolu da, bölmeler içinde deniz kıyılarına doğru yönlendirmişlerdi.”⁸⁰

Kannengiesser’in aktardığı bir bilgiye göre, Çanakkale Savaşı sırasında Yunan, Ermeni ve Yahudi Osmanlı vatandaşları Amele Taburları’nda geri hizmetlerde dahi olsa istihdam edilmişlerdi.

Carl Mühlmann da gerek yiyecek sıkıntısı ve gerekse askerlerin buldukları ortamlar hakkında benzer şeyleri gündeme getirmektedir. Askerin yiyecek stoklarının “fazla” olmadığını belirterek “açlığın” âdeta her yerde kol gezdiğini iddia etmektedir. Askere dağıtılan porsiyonların ve tayınların genellikle “azaltılmak zorunda” kaldığını söyleyerek devamında şunları anlatmaktadır:

“Yemeğin hazırlanması ve yapılması son derece ilkeldi, sahra mutfakları yoktu. Cephenin çok gerisindeki açık mutfak tesislerini düşman denetiminden gizlemeye çalışıyorlardı. Siperlerden geçilerek sağlanan uzun taşıma sonucu yemek, -çoğu kez bir lapa, koyun etiyle pişirilmiş olan pirinç, sebzedden ve birkaç et parçasından oluşuyordu- acıkmış olan siperdeki savaşıtlara soğumuş olarak ulaşılabiliyordu. Yeniden ısıtılması ancak karanlık basınca söz konusu olmaktaydı; çünkü çıkan duman, düşmanın ateşini üzerine çekiyordu. Bunlar ağır muharebelerde zaman zaman diğer cephelerde de katlanılması gereken durumlardı. Alman askerinin alışlagelmiş telakki ettiği sosyal tesisler, Gelibolu’da mevcut değildi. Böylece yetersiz beslenmede ve yetersiz donanımda sıhhiye hizmetinin güçlüğü yürütüleceği açıktır. Hastaların sayısı çok yüksekti ve askerî hastahaneler tıklım tıklım dolmuştu. Sıcak ve kuru yaz, birliklerin sağlığını olumsuz bir biçimde etkiliyordu.”⁸¹

Kannengiesser’in Gelibolu’daki günlük hayat şartları hakkındaki tespitleri yukarıdakilerle fazlasıyla örtüşüyor. Ona göre, Türk askerlerinin “konaklama ve diğer ihtiyaçları gültünç olacak kadar azdı.” Türklerin, bir battaniyeyi veya şilteyi toprağın üzerine sererek

⁷⁹ Sanders, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁸⁰ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 92.

⁸¹ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 112-113.

uyduklarını belirten yazar, günlük iâşe hakkında da aynı şekilde olumsuz iddiaları gündeme getirmektedir. Buna göre askerin günlük olarak yanında bulundurduğu porsiyonu “*bir parça ekmek*” ve “*birkaç zeytin*”den ibaretti. Devamında şunları anlatmaktadır:

“Sabahları un çorbası verilmekteydi. Öğle ve akşam yemeklerinde de yine yağlı ama bazen etli çorbaya devam edilirdi. Erzak azlığında başyemek bulgur pilavıydı.” Erzak azlığının nedeni ise, İngilizlerin erzak taşıyan gemiyi batırmalarıydı. Devamında zikrettiği Balkan Savaşı’na katılan askerlerin Çanakkale Cephesi’ndeki erzak durumunu mukayesesi önemlidir. Buna göre, Balkan Savaşı’ndan sağ çıkan “karınlarını otlar doyumak zorunda kaldıklarını ve açlığın, düşman kurşunundan da daha korkunç olduğunu, hatırlayanlara göre, “Evet, bu tam bir savaş değildi, evet her gün yemeğimizi de yiyorduk.”⁸²

Bu arada iâşenin zamanla “*azaldı*”ğını ifade eden Kannengiesser, buğday ununun da bitmesiyle birlikte ekme yapmak için mısır ununun kullanılmak zorunda kaldığını iddia etmektedir. Yiyecek durumunun daha da “*kötüleşmesi*” üzerine, Genelkurmay Levazım İşleri Dairesi Başkanı Tuğgeneral Topal İsmail Hakkı Paşa harekete geçerek “*ülkenin yardım maddelerini Çanakkale Savaşları için kısa yoldan göndermeyi ve yerine ulaştırılmasını başarmıştı. Böylece, 5. Ordu’nun ikmalini de faydalı hale getirmişti.*”⁸³

Askerlerin giyecek durumları hakkında da önemli bilgiler veren Kannengiesser’e göre, askerler için hazırlanan elbiseler “*inanılacak gibi değildi. Yaz ve kış gömlekleri, değişik renkli ve yırtıktı. Çok değişik ayakkabılar, ekseri küçük bir deri ipele bir araya getirilmişti. Bağları da, ekseri deriden yapılmıştı.*” Fakat daha sonrasında askerler üzerinde “*İngiliz elbisesi*”nin de görüldüğünü belirtmektedir.⁸⁴ Kannengiesser’in tasvir ettiği ayakkabılar çarık, askerlerin giydikleri İngiliz elbiseleri ise, İngilizlerin geri çekilerken bıraktıkları elbiseler olsa gerek.

Kannengiesser, Kasım 1915 itibarıyla Gelibolu’daki giyecek durumu hakkında şunları anlatmaktadır: “*Daha iyisi olmadığı*” için askerî birliklere kürk ceketler, kürk mantolar, bel kuşakları, odundan yapılmış ayakkabılar, lastik mantolar ve sivil pantolonlar türünde elbiseler dağıtılmıştı. Bunlar, bazen İstanbul’daki tekstil ve ayakkabı mağazalarından alınarak “*saygısız[ca] ve merhametsizce*” özensiz bir şekilde paketlenip gönderilmekteydi. Fakat bu elbiseler, Gelibolu’daki “*ıslak, çamurlu ve kayalık*” arazide pek de kullanılamıyordu.⁸⁵

Cephedeki bu olumsuz durumlar yaşanırken, aynı günlerde Fransız Ordusu’ndan bazı askerlerin Türk Ordusu’na katılmaları haberleri de gelmekteydi. Bununla alakalı olarak Kaiser II. Wilhelm’e (d.1859-ö.1949; h. 1888-1918) hitaben yazılan 27 Nisan

⁸² Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 146-147.

⁸³ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 149.

⁸⁴ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 154.

⁸⁵ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 243.

1915 tarihli bir raporda, “*sevindiren*” bir gelişme olarak bundan bahsedilmektedir. Buna göre, Fransızlarla birlikte Arıburnu’na çıkan “*Müslümanlardan oluşan bir askerî birlik bizim tarafa geçmiştir.*”⁸⁶ Aynı gelişme Norddeutsche Allgemeine Zeitung’da da haber olarak verilmiştir. Bu habere göre, Kumkale’ye çıkarma yapan Fransız Ordusu’nda bulunan Müslümanlar, “*bize katılmışlardı.*” Bu Müslüman askerlerin, Fransız 60. Koloni Alayı ve bu alaydaki 3. Tabur’a mensup oldukları iddia edilmektedir. Haberin sonunda ise, Fransızların bu haberi “*yalanlama gayretine*” girdikleri de eklenmektedir.⁸⁷

b. Askerî Mühimmât Durumu

Savaş malzemesinin vaziyeti de aynı şekilde baştan beri yetersizdi. Düşmanın Çanakkale’yi henüz daha yoklamaya başladığı günlerde; 10 Aralık 1914 tarihinde Almanya Büyükelçisi Wangenheim’in Alman Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği bir raporda, Çanakkale’nin savunması için elde bulunan savaş malzemelerinin “*yetersiz*” olduğunu dile getirmektedir. Mevcut cephaneliğin “*ne kadar yeteceğinin*”, düşmanların savaşı “*sevk ve idare etmesine*” bağlı olduğunu telaffuz etmektedir.⁸⁸

Çanakkale’de görevli Teğmen Scholz’un 16 Mart 1915 tarihinde Berlin’e gönderdiği raporda, cephede cereyan eden gelişmeleri anlattıktan sonra cephanenin yetersizliği hakkında şunları söylemektedir: “*Romanya bir şey bırakmıyor. Buradaki imkânlarımızla en yükseğini yapmaya gayret etmeliyiz. Çok az cephanemiz var. Bu orada doğru bir şekilde bilinmeli. Bundan dolayı cephanemizi temkinli kullanıyoruz.*”⁸⁹

Roma’daki Osmanlı büyükelçisi de, savaşın bütün hızıyla devam ettiği günlerde Alman meslektaşıyla yaptığı görüşmede Osmanlı Ordusu’nun Çanakkale’deki cephanesinin iyi olmadığını belirtmişti. 24 Mart 1915 tarihli bir belgeyle bu görüşmeyi Berlin’e bildiren Alman büyükelçi özetle şunları anlatmaktadır: Çanakkale’deki mühimmât sıkıntısının nedeni Romanya’nın üzerinden silah sevkiyatına engel olmasıydı. Bu durumu düşman devletlerin öğrenmesiyle birlikte Çanakkale’ye yüklenebileceklerini ve en sonunda buranın düşebileceği endişesini dile getirmektedir. Çözümü ise, askerî bir hareketle Sırbistan yolunun açılması olarak zikretmektedir. Sırbistan üzerine yapılacak bir seferin askerî ve siyasî amaçlar noktasında faydalı olabileceğini de iddia etmektedir. Buna karşın Alman büyükelçisi ise Türk meslektaşına verdiği cevapta, mevcut şartlar altında bütün imkânlar kullanılarak Romanya üzerinden askerî mühimmâtın sevk edilmesini zorlayacaklarını söylemiştir.⁹⁰

⁸⁶ BA/MA, RMS 5/4050.

⁸⁷ Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 7 Mayıs 1915, sy. 126, s. 3.

⁸⁸ BA/MA, RM 5/2309, 101.

⁸⁹ BA/MA, RM 5/4050, 169.

⁹⁰ BA/MA, RM 5/4050, 161-162.

Von Usedom da 23 Nisan'da yazdığı raporunda cephaneliğin azlığından şikâyetçi olurken, bunun için Almanya'dan sipariş edilen silahların Romanya üzerinden getirilmesi teşebbüsünün akim kaldığının, Tuna üzerinden getirilmesinin ise Sırbistan'a bağlı olduğunun altını çizmektedir. Sonuç olarak "*her şey Sırbistan yolunun açılmasına bağlıydı*", demektedir.⁹¹

Aynı konuda Liman von Sanders, piyade cephanesinin durumunun "*yeterli*" olmasına karşın, topçu cephanesinin "*baştan*" beri "*gayet az*" olduğunu söylemektedir. Bunun nedeni olarak İstanbul'da topçu cephanesi yapacak bir fabrikanın "*bulunmaması*"nı ve Almanya ile Türkiye arasında bulunan devletlerin henüz daha savaşa girmemesinden dolayı cephane sevkiyatına "*müsaade*" etmemelerini göstermektedir.⁹² Yine Carl Mühlmann da, cephane sıkıntısını sıkça dile getirmektedir. Henüz daha savaşın başında "*çok büyük*" oranda cephanenin tüketilmesi nedeniyle stoklarda azalmanın yaşandığını belirtmektedir. İstanbul'daki depoların da boşalmasının yanı sıra, Romanya sınırının kapalı olmasından dolayı Almanya'dan tedarik edilebilecek mühimmâtın gelmediğini de zikretmektedir.⁹³

Çanakkale'de topçu birliklerinde subay olarak görev yapan Wehrle, "*en büyük endişeleri*"nin "*korkutan*" cephane azlığı olduğunu ve henüz daha Mart ayının ortasına kadarki düşman gemilerinin saldırılarına karşı ellerindeki "*bütün*" cephanenin üçte birini tükettiklerini söylemektedir. Bundan dolayı düşmanın 15-17 Mart arasında saldırıya ara vermesini büyük bir "*memnuniyetle*" karşıladıklarını yazmaktadır.⁹⁴

Cephanenin azlığı veya yetersizliğinden şikâyet edenlerden biri de Alman Büyükelçi Wangenheim'di. Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 1 Temmuz 1915 tarihli raporunda, yeterli derecede topun olmasına karşın cephanenin "*azaldığını*" ve bu şekilde devam ederse düşman saldırısı karşısında duramayacaklarını belirtmektedir. Hatta Liman von Sanders'in, kendisinden yüksek kademelerin haberdar edilmesini rica ederek, "*eğer yeterli derecede cephane temin edilmezse, Çanakkale'nin kayıp edileceğini*" bildirdiğini de söylemektedir.⁹⁵

4. Cephedeki Türkler ve Savaşta İcraatları

Beşince Ordu'da Çanakkale Harbi'ne iştirak eden Türk subaylarının ve askerlerinin savaşta performansları, bu başlık altında ele alınmaktadır. Başta subaylar olmak üzere Türk askerlerin savaşta durumlarının ve zaferdeki rollerinin nasıl tasvir edildiği zikredilmektedir. Subaylar arasında özellikle de Mustafa Kemâl Bey'in kara savaşlarındaki yeri ayrı bir başlık altında anlatılmaktadır.

⁹¹ BA/MA, RM 40/1, 71.

⁹² Sanders, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁹³ Mühlmann, *Çanakkale Savaşı*, s. 110-111.

⁹⁴ Wehrle Paşa, "Aus meinem türkischen Tagebuch", *Die schwere Artillerie*, sy. 3/3, (1926), s. 36.

⁹⁵ BA/MA, RM 5/2313, 157-158.

a. Mustafa Kemâl Bey

Osmanlı Beşinci Ordusu'na bağlı 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemâl Bey'in Çanakkale zaferindeki yeri ve katkısı hakkında von Sanders önemli bilgiler vermektedir. Mustafa Kemâl Bey'i "*sorumluluk almasını seven görevine bağlı bir komutan*" olarak vassıflandıran von Sanders, kendisini Anafartalar mıntukasında toplanan Osmanlı askerî birliklerinden 19. Tümen Komutanlığı'na getirdiğini söylemektedir. "*Kararlılığına ve çalışkanlığına tamamen*" güvenebileceğini söylediği Mustafa Kemâl Bey'in askerî performansını şöyle anlatmaktadır: Mustafa Kemâl, 25 Nisan sabahı "*kendi kararıyla*" savaşa müdahale ederek düşmanı "*sahile sürmüş*" ve "*üç ay durmaksızın kırılmaz bir dirençle şiddetli taarruzlara başarıyla karşı koymuştu.*" Ayrıca 10 Ağustos'ta Mustafa Kemâl Bey'in bizzat kumanda ettiği hücum neticesinde, İngilizlerin Conkbayırı yakınındaki tepelerin kuzey yamaçları üzerinden "*epeyce bir mesafe geriye*" sürüldüklerini yazmaktadır.⁹⁶

Hans Kannengiesser, 25 Nisan'da İngilizlerin çıkarmasına karşı, Arıburnu Cephesi'nde 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemâl Bey ve 27. Piyade Alayı Komutanı Yarbay Mehmed Şefik Bey maiyetindeki askerî birliklerin savaştıklarını belirtmektedir. Yazdığına göre, Mustafa Kemâl Bey normalde kıyıyı koruma amacıyla görevlendirilmemişti. Kendisi, Kabaktepe'ye karşı veya ihtiyaç hâlinde Anadolu'da kullanılmak üzere "*faal*" ve "*sağlam*" olarak Eceabat'ta bekliyordu. Fakat buna rağmen Mustafa Kemâl Bey, tümenini düşmana karşı harekete geçirmişti. Böylece kendisi "*doğru zamanda, doğru bir karar vermiş*" ve düşmana müdahale etmişti. Bunları anlattıktan sonra, Mustafa Kemâl'in bu başarısının "*yetkili tüm eleştirmeler tarafından da*" kabul edildiği tespitini yapmaktadır.⁹⁷

Bu askerî hareket dışında Mustafa Kemâl Bey hakkındaki şahsî değerlendirmeleri yine oldukça olumludur. Özellikle de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve Mustafa Kemâl Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra 1927 yılında yayımladığı kitabında, onun hakkında yaptığı şahsî değerlendirmeleri şöyledir:

"Yarbay Mustafa Kemal Bey, şimdi Türkiye'nin Cumhurbaşkanı olarak tüm dünyada tanınmaktadır. Ben o gün zaten ondan çok etkilenmişim. Açık fikirli, güçlü ve ne istediğini bilen sakin bir adamdı. O, dışarıdan her hangi bir koruma olmaksızın veya görüşleri için tasvip, izin ve icazet armaksızın, bulunduğu yeri uyandırıyor ve diriltiyordu. Dolayısıyla az da konuşur ve sevensiz de olmadan geriye geçilerek kendisini muhafaza eder ve beklerdi. Vücut yapısı bana çok mukavim görünmüyordu fakat, hırçındı. Sırım gibi sert ve yedi canlı enerjiyle kuvvetlendirilmiş vücudu, birliklerinde apaçık görülmekteydi."⁹⁸

Carl Mühlmann, Mustafa Kemâl Bey'in bu askerî başarısı hakkında benzer şekilde olumlu şeyler yazmaktadır. Anlattığına göre, İngilizlerin şaşırtma çıkarması hak-

⁹⁶ Sanders, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁹⁷ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 105.

⁹⁸ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 124.

kinda gecikmeli gelen haberlerin belirsizliğine rağmen 19. Tümen Komutanı Miralay Mustafa Kemâl Bey, “*tehlkeyi hissetti ve ordu komutanın görüşlerinin de kendisiyle aynı olacağını düşünerek, bir alayı ve bir bataryayı Sarı Bayır doğrultusuna harekete*” geçirmişti. Türklerin geniş bir cephede ileri atılarak ilerleyen Avusturyalıları geri püskürttüklerini ifade eden Mühlmann, Mustafa Kemâl Bey’in bütün tümeni buraya getirdiğini belirtmektedir. Fakat Avusturyalıların da takviye almalarıyla, çok çetin bir mücadelenin başladığını söylemektedir. Bu mücadelede Türklerin ve Avusturyalıların birbirlerine süngülerle saldırdıklarını ve bu çarpışmaların yoğunluğundan dolayı, “*yabani otların kaplandığı toprak zeminin birçok yerde kırmızıya boyandı*”ğini da eklemektedir.⁹⁹

Mustafa Kemâl Bey’in 10 Ağustos’taki askerî harekâtı hakkındaki Mühlmann’ın anlattıkları şu şekildedir: Mustafa Kemâl Bey, “*sabahın alacakaranlığında*” yeni bir saldırı başlattı. Maiyetindeki askerler “*ölüme meydan okuyan bir cesaretle*” saldırdılar ve geri çekilen düşmanı takip ettiler. Böylece, “*hesapta olmayan faktörler*” ve “*Türklerin ölümü hiçe sayan kahramanlığı*” sayesinde İngilizler mağlup olmuşlardı. Yine onun ifadesiyle, “*İngilizler toprağı kanla yağrulmuş olan bu tepede bir daha görünmediler.*”¹⁰⁰

Bütün bu olumlu tespitlere karşın Alman Binbaşı Willmer’in, yıllar sonra 1927’de Liman von Sanders’e gönderdiği bir mektubunda Türkiye’de bizzat Mustafa Kemâl’in Çanakkale Savaşı’ndaki kendi başarıları hakkındaki bazı iddialarını eleştirmektedir. Bir dergide, Mustafa Kemâl Bey’in Çanakkale Savaşı hatıralarını okuyan Willmer, burada geçen Mustafa Kemâl Bey’in bazı iddialarından rahatsız olarak, von Sanders’i bunlardan haberdar etmek istemiştir. Willmer, Mustafa Kemâl’in “*Alman dostu olmadığı*”nı ve onun “*kendisini çok beğendiğini*” henüz daha Gelibolu’da iken bildiklerini iddia etmekte ve devamında şunları söylemektedir: “*Mustafa Kemal’in, sadece siz ekselanslarının emirlerini yerine getirmesine rağmen, zaferle neticelenen Anafartalar Savaşı’nın sevabını kendisine mâl etmesini, kendisini aşırı derecede büyük görmesinden dolayı şaşırılmaması gerek.*”¹⁰¹

Bu mektubu alan Liman von Sanders, bunu Çanakkale’deki heyetinde bulunan Binbaşı Mühlmann’a göndererek saklamasını istemişti. Bu mektubunda şahsî görüşünü şöyle dile getirmektedir: “*Türklerin, bundan 12 yıl öncesinde hiç de olmayan inanılmaz kendini beğenmişliğine karşı, belki bir gün oradaki o zamanki emir komuta durumuna açıklık getirecektir.*”¹⁰² Von Sanders’in mektubunda kullandığı, “12 yıl öncesinde hiç de olmayan kendini beğenmişlik” ifadesi, Türklerin savaş günlerinde bu zaferden dolayı kendileriyle övünmedikleri veya bu zaferi kendilerine mâl etmedikleri şeklinde yorumlanabilir.

Pomiankowski, 9 Ağustos 1915’te Saros Körfezi’nden yürüyüşe geçen İngilizlerin durdurulmasında Mustafa Kemâl Bey’in rolüne temas etmektedir. İngilizlere karşı harekete geçen Mustafa Kemâl Bey’in maiyetindeki askerî kuvvetler bunları kıydan

⁹⁹ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 84-88.

¹⁰⁰ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁰¹ Wolf, *a.g.e.*, s. 350.

¹⁰² Wolf, *a.g.e.*, s. 351.

“geriye” püskürtü. Bu kez 21, 22 ve 27 Ağustos tarihlerinde harekete geçen İngilizler, yine Mustafa Kemâl Bey tarafından “*feci kayıplar*” verilerek geri sürüldü ve bu sırada “*birçok İngiliz birliği imha edildi.*”¹⁰³ Burada Pomiankowski her ne kadar Mustafa Kemâl Bey’i methetse de “feci kayıplar” ifadesiyle, asker kaybının fazla olmasından onu somut tutmaktadır.

Çanakkale Savaşı hakkında son önemli araştırma esere sahip olan Wolf ise, Mustafa Kemâl Bey’in 24 Nisan’da yapılan askerî harekâtındaki rolü hakkında Türk tarafının genel yaklaşımına eleştiri getirmektedir. Yazar, özellikle de Türklerin bu zafere sahiplenme ve askerî kayıpları Almanlara yüklemeye noktasında gerçekleri değiştirdiğini iddia ederek şu yorumu yapmaktadır:

“Gelibolu Yarımadası’nın derhal ve enerjik bir şekilde savunulmasını bugün Türkiye’de neredeyse tamamen Mustafa Kemal’le ilişkilendirilirken, kayıplar yalnızca General von Sanders’in kararlarına isnat edilir. Böylece gerçekler tahrif edilmiş olur; aynı şey güncel açıklamalar ve anmalarda da yapılmaya devam edilir.”¹⁰⁴

Wolf’ün bu yorumu Türkiye’deki genel yaklaşımı özetler bir mahiyettedir. Çanakkale Savaşı hakkındaki Türk akademik çevrelerin yayımları ve bu husustaki resmi toplantılarda telaffuz edilen söylem bu şekildedir.

b. Diğer Türk Komutanlar ve Subaylar

Çanakkale’de görev yapan diğer Türk komutanlar ve subaylar hakkında Alman kaynaklarında geçen bilgiler ve yorumların tespitinde Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders’in neler yazdığı önemlidir. Von Sanders, kendi komutası altında bulunan Türk subaylarından önemli görevlerde bulunanların isimlerini ve görevlerini kitabının ilgili bölümlerinden zikretmektedir. Bu subayların isimleri ve görevleri şöyledir:

Kurmay Başkanı Yarbay Kâzım Bey, Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Albay Cevad Bey, 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa, 9. Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey, İkinci Ordu Komutanı Vehip Paşa, 4. Tümen Komutanı Cemil Bey, 12. Tümen Komutanı Albay Selahaddin Adil Bey, Gelibolu Jandarma Taburu Yüzbaşı Kadri Bey ve Topçu Yarbay Asım Bey.¹⁰⁵

Hans Kannengiesser de Gelibolu’daki Türk subaylarının isimleri ve görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Bunlardan Arıburnu Cephesi’nde görev yapan 27. Alay Komutanı Yarbay Mehmet Şefik Bey’in İngilizler karşısında gösterdiği başarıyı önemsemektedir. Yazdığına göre, Yarbay Mehmet Şefik Bey komutası altındaki askerî birliklerle birlikte İngilizlerin Arıburnu’ndaki ilerleyişini durdurmuştu. Bu hareket,

¹⁰³ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁰⁴ Wolf, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁰⁵ Sanders, *a.g.e.*, s. 69-134.

“*takdire şayan olarak, fevkalade memnuniyet vericiydi. Zira başarı kazanılmış ve Kabaktepe tekrar ele geçirilmişti.*”¹⁰⁶ Hatıratının ilerleyen sayfalarında Türk subayları hakkında hem olumlu hem de olumsuz ifadeleri ihtiva eden değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre Türk subayları arasında “*gayretli, hevesli, istekli, çalışkan, çok çabuk kavrayışlı ve enerjik olanlar da vardı. Ancak, maalesef pek çoğu da bir başkaydı. Bunlar, bizim Almanların heveslerini oldukça fazla rahatsız eden ve çalışmalarına engel olan, küçük ayrıntılar ve işler içerisine girmiş, hoşla gitmeyen meraklılardı.*”¹⁰⁷

Kannengiesser’in bu tespitinde dikkat çeken nokta Türk subayları arasında olumlu tasvir ettiklerinin sayısının, diğerlerine göre daha az olduğu iddiasıdır. Ona göre Türk subaylarının “çoğu”, cephedeki Almanları rahatsız edecek kadar küçük işlerle uğraşan şahıslardı.

c. Türk Askerleri

Çanakkale Savaşı’na katılan Türk askerleri hakkında Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders, çok olumlu görüşler sarf etmektedir. Türklerin, keşif görevinde “*fevkalade*” bir gelişme gösterdiğini belirterek devamında şu tespitleri yapmaktadır:

“Anadolu askerinin talim ve terbiyede sınırlı seviyeye kadar ilerleyebileceği hakkındaki kanaat tamamen yanlıştır. [...] İyi ve cevval küçük rütbeli komutanlar maiyetindeki Anadolu askeri, mevzi muharebelerinde, kısa taarruzlarda ve keşif hizmetlerinde istenilebilecek her tür vazifeyi yapabilir. Sonraları ordugâhında bulduğumuz bazı İngiliz emirlerinde, Türk keşif hizmetinin önemle takdir edildiğini gördük.”¹⁰⁸

Türk topçusunun da “*iyi talim edilmiş*” olduğunu ve “*çok güzel*” atış yaptığını ifade etmektedir.¹⁰⁹ Von Sanders kitabının bir başka yerinde Türk askeri hakkında, “*cesareti, metaneti ve sebat bakımından her türlü takdir ve övgüye layık olduğu*”nu yazmaktadır.¹¹⁰

Carl Mühlmann da Türk askeri hakkında çok olumlu tespitler dile getirmektedir. Öncelikle askerlerin içinde buldukları olumsuz şartlara temas ederek, “*yeterli beslenme*” imkânı bulamayan askerlerin durumu hakkında, “*iyice zayıflamış olan vücutları ve çökük yanaklı yüzleri içinde buldukları durumu anlatıyor*”, tespitini yapmaktadır.¹¹¹ Mühlmann hatıratının ilerleyen sayfalarında Çanakkale’de savaşan Türk askerlerinin, “*sağlıklı, randımanlı ve iyi bir durumda yaşatacak olan her türlü sosyal yardım teşkilatından*” mahrum olduğunu iddia ederek şunları yazmaktadır:

“Yetersiz besin almış, haşerelere boğuşan, güneş çarpmasına karşı korumasız, kum fırtınalarından, yağmur ve soğuktan müteessir olarak Türk insanı, gün-

¹⁰⁶ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁰⁷ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁰⁸ Sanders, *a.g.e.*, s. 123-124.

¹⁰⁹ Sanders, *a.g.e.*, s. 124.

¹¹⁰ Sanders, *a.g.e.*, s. 132.

¹¹¹ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 112.

düz ve gece savaşta en ön hatta alınmış; avcı hendeğinde, -yine de yakınmadan ve homurdanmadan- sorumluluğunu yerine getiriyordu. Bu ağır sınama döneminde Türklerle birlikte hareket eden herkes, bu sessiz kahramanlık karşısında sınırsız saygı ve hayranlık duyar ki, o dürüst Anadolu insanına karşı bu duyguyu düşmanına bir esirgemeyecektir. Burada, diğer kültürlü uluslar tarafından kuşkusuz gözlemlenen ama ruh dünyalarında kavranamayan bir “dine kendini adayış” Türklerde açığa çıkmaktadır ve bu; aynı şeyin başka hiçbir ulusa benzer ölçüde görülemeyeceği bir ruh halidir. Her halükârda Türk insanı gücünü bu özelliklerinden almaktadır.”¹¹²

Kannengiesser’in Türk askerleri hakkındaki tespitleri fazlasıyla olumludur. Türklerin daha öncesinde “*çok az*” eğitilmelerine rağmen, “*kahraman, güvenilir ve yiğit*” olduklarına inanmaktadır. Devamında şu tespitleri yapmaktadır:

“Son derece yetenekli ve kararlıydılar. O, kayıtsız ve şartsız komutanının takip ediyor ve düşmanın önüne atılıyordu. Ona göre, “Allah böyle istiyordu.” Koyu bir dinciydi ve bu hayat, temizliğin ilk basamağı olarak görülüyordu. Taburların savaşa girmelerinden az önce obüs sesleri altında, Alay İmamı durur, kural ve usule göre bir konuşma yapardı. Bunun gerçekten başka bir etkisi olurdu.”¹¹³

Gelibolu’daki savaşlara Temmuz 1915’ten itibaren iştirak eden Alman istihkâmçı Horaczek, cephedeki Türk askerlerini tasvir ederken, bunların “*çocuksu fanatik inanç*”a sahip olduklarını ve bu inancın, harbin kazanılmasında önemli bir işlev gördüğünü iddia etmektedir. Bu inancın, “*bütün bir halkı nasıl kuvvetlendirdiğini*” her gün gördüklerine belirterek şunları söylemektedir:

“Tereddüt etmeden vatani için ölmeyi herkesten isteyen bu iman olmadan, Çanakkale ve Türkiye kayıp edilirdi. Türkler, birbirinden ayrı on binlerce kilometreden oluşan üç savaş meydanında inanılmaz iş başardılar. Özellikle de kuvvetli Anadolu Türkleri, ölümden korkmadan, soğukkanlı, tutkulu ve emin bir şekilde askerî görevlerini yerine getirdiler. Kısmet, Allah’ın istediği olur! Türkler anlayışlı öğrencilerdi. Alman komutanlarına ve beraber savaşıkları askerlerine hayret ediyorlardı ve şaşırıyorlardı. Denizde veya karada bir başarı elde edildiğinde, “Allah büyük! Almanlar daha büyük!” diye, sıkça bağırıyorlardı.”¹¹⁴

Alman Büyükelçi Wangenheim’in, Alman Dışişleri Bakanlığı’na 1 Temmuz 1915 tarihinde yazdığı bir raporunda, Gelibolu’daki Türk askerleri hakkında çok olumlu ifadeler kullanmaktadır: “*Gelibolu’daki Türk askerî birliklerinin durumu her türlü methiyenin üzerindedir. Savaş cesaretleri sarsılmaz bir derecededir.*”¹¹⁵

¹¹² Mühlmann, *a.g.e.*, s. 164-165.

¹¹³ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 144.

¹¹⁴ Adolf Horaczek, *Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front*, Hamburg Verlag, Berlin 2014, s. 41-42.

¹¹⁵ BA/MA, RM 5/2313-157.

Türk askerlerinin Gelibolu'daki başarısını içinde buldukları zor şartları dikkate alarak izah edenlerden biri de Avusturya'nın İstanbul'daki Askerî Ataşesi Pomiankowski'dir. Pomiankowski, Türklerin Çanakkale Savaşı'nda çok zor şartlar altında gösterdikleri başarıyı, Alman subaylarla örtüşür şekilde oldukça olumlu bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

“Türk askerlerinin ifadesi güç mahrumiyet içerisinde ve tahammülü oldukça zor şartlar altında cesaret ve metaneti, fedakârlık ruhu ve kabiliyeti, eskiçağ kahramanlarının mücadele meziyetleri ile mukayese edilecek derecede kayda değerdi. Bu askerler, yazın kavurucu sıcaklarında sinek ve böcekten, kışın dondurucu soğuktan, kardan, yağmurdan, gereğinde aç-susuz, durmadan dinlenmeden imparatorluğun başşehri, sultanları ve halifeleri için en modern silah ve cihazlarıyla teçhiz edilmiş üstün düşman kuvvetlerine ve dünyanın en güçlü donanmasına karşı savaşmışlardı.”¹¹⁶

5. Çanakkale Savaşı Hakkında Bazı Sayılar

Bu başlık altında, Çanakkale Savaşı'na iştirak eden tarafların asker sayısı ve kayıplar ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra bir de müttefik devletlerin Çanakkale'den geri çekilirken geride bıraktıkları bazı mühimmât ve malzemelerle; başka bir ifadeyle elde edilen ganimetlerle alakalı bilgiler de verilmektedir.

Liman von Sanders hatıratında, bu savaşta Türk ve Alman kaybını toplamda 210.000 olarak zikretmektedir. Bunun 66.000'ni ölü ve 42.000'ni yaralı olarak kayıt etmektedir.¹¹⁷ Hans Kannengiesser'in rakamlarına göre, İtilâf devletlerinin asker sayısı 530.000'di. Türkiye'nin askeri 310.000 idi. İtilâf devletlerinden ölen, yaralanan ve kaybolanlar 180.282 iken, Türklerde 165.371 idi.¹¹⁸ Joseph Pomiankowski'nin zikrettiği rakamlara göre Gelibolu'da savaşan Türklerin sayısı 300.000 idi. Bunların 55.000'i ölü, 21.000'i hastalıktan ölen, 100.000 yaralı, 64.000 hastalıktan terhis, 10.000 kayıp olmak üzere toplam 250.000 zayiât vermektedir. İtilâf Devletleri ise 157.000 ve 550.000 arasında değişen askerle savaşa iştirak etmişlerdi. Bunların toplam zayiâtı 160.000; bunlardan hastalıktan terhis edilenlerin sayısı ise 128.000 idi.¹¹⁹

Bu genel bilgilerin dışında özellikle de İngiliz ve Fransız kayıpları hakkında gazetelerde çok daha ilginç rakamlar telaffuz edilmektedir. “*Lagerzeitung für Wagna*”nın bir haberine göre Fransızların kaybı takriben 100.000; İngilizlerin kaybı 205.000 idi. Bunların, 125.000'i yaralı, 80.000'i ölü, hasta ve kayıptı.¹²⁰ “*Der Troller*”in verdiği bilgi-

¹¹⁶ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 136.

¹¹⁷ Sanders, *a.g.e.*, s. 133.

¹¹⁸ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 264.

¹¹⁹ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹²⁰ *Lagerzeitung für Wagna*, “Die Verluste des Vierverbandes in den Dardanellen”, sy. 77, 15 Ocak 1916,

lere göre, İngilizlerin ve Fransızların kayıpları, 11 Aralık 1914 tarihinde İngiliz Avam Kamarası'na isnaden olduğu için daha somuttur. Buna göre: 1.609 ölü subay, 23.670 ölü asker; 2.969 yaralı subay, 72.222 yaralı asker; 337 esir subay, 12.114 asker. Toplam kayıp 4.915 subay ve 108.006 asker; 96.683 yaralı olmak üzere 209.604 idi. Fransızların kaybı ise 100.000 civarında tahmin edilmektedir. Bu haberin devamında, “*İngiliz Ordusu’nda savaşan sömürge askerleri bu listede yer almıyor*”, ifadesi yer almaktadır.¹²¹ Dolayısıyla bu rakamın çok daha yüksek olması ihtimali dikkate alınmalıdır.

Düşman kuvvetlerinin geri çekilmesiyle elde edilen ganimet hakkında da ilginç bilgiler verilmektedir. Buna göre; her yere dağılmış torpidolar, infilak etmemiş bombalar, cephanelikler; ambulanslar, 2.000 yatak, binlerce yatak çarşafı, semerler, subaylar için hazırlanmış mükemmel barakalar; dağlar gibi yığılmış konserve kasaları, kutuları, reçeller, bisküviler; büyük bir pirinç deposu. Bu ganimetleri tasvir eden en güzel ifade, “*bütün bunların bulunduğu alan bir ticaret limanı görüntüsüne sahip*”, olsa gerek.¹²² Ayrıca dağlar gibi yığılmış çuvallar içinde patates ve un; depolar dolusu bot, ayakkabı ve yeni üniformalar; önemli sayıda otomobil, motosiklet ve farklı askeri araçlar; 1000 at ve katır, bunlardan birkaç yüzü zehirlenmiştir ve sayısız el arabası.¹²³

Başarısız Çanakkale Savaşı'nın İngiltere ve Fransa'ya maliyeti ise takriben 5 Milyar Mark olarak değerlendirilmektedir. Savaş sırasında kaybedilen harp ve diğer ticaret gemilerinin miktarı ise dâhil değildir.¹²⁴ Dolayısıyla bütün bunlar dikkate alınırsa mâliyet çok daha fazla olacaktır.

6. Çanakkale Savaşı'nın ve Zaferinin Değerlendirilmesi

Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasının nasıl yorumlandığı bu başlık altında ele alınmaktadır. İlgili genel değerlendirmelerin yanı sıra özellikle de bu zaferin Türk ve Alman tarafı için ne anlama geldiği ile alakalı tespitler zikredilmektedir.

18 Mart başarısı hakkında “*Norddeutsche Zeitung*”da “*Çanakkale'nin parlak savunması*” başlığı altında bir yorum yayınlanmıştır. Yorumda şunlar denilmektedir: “*kahraman müttefiklerimizin bu başarısını sadece dostça tebrik edebiliriz. Bu başarı aynı zamanda askeri olarak en yüksek takdir hak ediyor.*”¹²⁵ Aynı gazetede bir gün sonra birinci sayfada çıkan bir başka yorumda ise bu zafer hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Yorumda, Çanakkale’de savaşlar hakkında teferruatlı bilgiler alındıkça, buradaki “*Türk silahlarının İngiliz ve Fransız saldırganlar*” karşısında elde ettikleri başarının “*büyüklüğü*”nün daha arttığı söylenmekte-

¹²¹ *Der Troller*, “Die englisch-französischen Verluste an den Dardanellen”, sy. 10, 14 Ocak 1916, s. 2.

¹²² *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, “Die Beute an den Dardanellen”, sy. 13, 13 Ocak 1916, s. 1.

¹²³ *Lagerzeitung für Wagner*, “Beute von Seddil-Bahir”, sy. 77, 15 Ocak 1916, s. 6.

¹²⁴ *Salzburger Chronik*, “Die Kosten der Dardanellen-Aktion”, sy. 8, 12 Ocak 1916, s. 2.

¹²⁵ *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, “Die glänzende Verteidigung der Dardanellen”, sy. 79, 20 Mart 1915,

dir. Devamında ise Osmanlıların bu “*muhteşem askerî başarısının Avrupa'nın savaş tarihinin parlak başarılarından*” biri olarak sayılabileceği iddia edilmektedir.¹²⁶

“*Berliner Tageblatt*” ise, 18 Mart'taki başarıyı birinci sayfada büyük puntolarla “*Fransız savaş gemisi Türkler tarafından batırıldı*” olarak haber yapmıştır. Alttaki yazıda ise, bugüne kadarki savaşta Fransız ve İngiliz donanmalarının büyük kayıplar vermediklerini ve savaş gemisi batırılmadığını, fakat 18 Mart'taki bu başarıyla “*Türk topraklarının övünmeyi*” hak ettiğini yazmaktadır.¹²⁷ Aynı günlerde gazetede “*Türk tahkimâtlarının bânisi Bluhm Paşa*” başlığı ile çıkan bir haberde, Çanakkale Boğazı'nın tahkimâtı hakkında bugüne kadar Alman öğretmenlerin ve komutanların denizde ve karada yaptıkları çalışmaların yerini anlatmaktadır. Moltke ile başlayan tahkimât çalışmaları özellikle de Friedrich Bluhm'un 1851-1887 yılları arasında devam etmişti. Bluhm'un, başlattığı Çanakkale'nin tahkimât çalışmalarının parasızlıktan dolayı yarım kalmasına karşın, daha sonrasında bunların tamamlandığını, iddia etmektedir.¹²⁸

Yine bu gazetede çıkan bir yorumda bu kez Ağustos ayındaki kara savaşları değerlendirilmektedir. “*Müttefikimiz Türklerin kahramanlıkları*” başlıklı yazıda, Türk Ordusu'nun vatanını korumak için kahramanca savunma yaptığını ve bunun Almanya'da “*tam bir hayranlıkla*” karşılandığının tespiti yapılmakta ve devamında şunlar söylenmektedir:

“Düşmanlar, Çanakkale Boğazı'ndan geçebilmek için aylardan beri yüzbinlerce askeriyile uğraşiyor. Düşman orduları her türlü savaş aracıyla teçhiz edilmiş bir şekilde savaşıyor. Kuvvetli savaş gemileriyle ve toplarıyla saldırı üstüne saldırı yapılar. Sonuç ise korkunç bir insan kaybından başka bir şey değil. Osmanlı Devleti'ni mahvetme amacıyla yapılan bu savaşta korkunç sayıda insan kurban edildi. Türk Ordusu'nun bu muhteşem kahramanlığına samimi bir memnuniyetle yaşıyoruz. Türk müttefikimizle gurur duyuyoruz.”¹²⁹

Mühlmann, Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasını “*önemli stratejik başarı*” olarak görmektedir. Bu başarı, Türkler ve müttefikleri için “*büyük bir moral kaynağı*” olduğu; düşman kuvvetlerinin geri çekilmesiyle birlikte artık İstanbul için “*korkulacak*” bir şeyin kalmadığı yorumunu yapmaktadır. Karadeniz'den gelebilecek Rus saldırısının başarı şansının, aynı şekilde düşmanın Çanakkale'den çekilmesinden sonra ihtimal dışı olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir sonuç ise, Türk Ordusu'nun artık diğer amaçlar için serbest kalmasıydı. Bu amaçları; Kafkasya'da, Mezopotamya'da, Mısır'da,

¹²⁶ *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, “Der Kampf um die Dardanellen”, sy. 80, 21 Mart 1915, s. 1.

¹²⁷ *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, “Französisches Panzerschiff von den Türken versenkt”, sy. 143, 19 Mart 1915, s. 1.

¹²⁸ *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, “Bluhm Pascha, der Schöpfer der türkischen Befestigungen”, sy. 43, 23 Mart 1915, s. 2.

¹²⁹ *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, “Die Helden unserer türkischen Bundesgenossen”, sy. 445, 1 Eylül 1915, s. 2.

Balkanlar'ın uzak yerlerinde ve Galiçya'da “*Türkiye’den beklentiler*” şeklinde izah etmektedir. Bu zaferlerle birlikte serbest kalan askerî birlikleri olmaksızın Türkiye, “*bu istekleri yerine getiremezdi.*” Çanakkale Zaferi'nin diğer sonuçlarını ise şöyle zikretmektedir: Rusya'nın “*tecrüd*” edilmesi, zaferin İslâm Dünyası'nda “*uyandırdığı kudretli izlenimler*”i, Çanakkale'yle birlikte “*ağır bir sarsıntı geçiren*” Doğu'daki itibarını yeniden “*pekiştirmek*” isteyen İngiltere'nin Suriye'de ve Irak'ta başlattığı diğer askerî hareketler için daha kuvvetli askerî birliklerini savaşa sokmak zorunda kalmasıdır.¹³⁰

Von der Goltz, Çanakkale Savaşı'nda Nisan ayının ilk haftalarında savaşın devam ettiği sıralarda Viyana'da yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin eskisine göre çok daha “*iyi*” silahlandığı tespitini yapmaktadır. Türkiye'nin “*sınırlı*” mâlî imkânlarıyla, silah teçhizatı olarak kıyaslanmayacak İngiltere gibi bir kuvvete karşı aynı derece adım atamayacağını söylemektedir. Fakat İngilizlerin ve Fransızların birlikte yaptıkları Çanakkale saldırıları, zayıf araçlara sahip olursa dahi “*enerji ve istekle*” zafere ulaşabileceğini ve “*Çanakkale'nin düşman tarafından alınamayacağını*” gösterdiğini belirtmektedir.¹³¹

Yine Mühlmann bir başka eserinde Çanakkale Zaferi'nin Almanlar için önemini uzun uzadıya anlatmaktadır. Bunlardan ilkinde göre Türklerin Çanakkale'deki başarısı, İttifak devletlerinin Balkanlar'daki durumunu daha da elverişli bir hâle getirmiştir. Bulgaristan'ın bunlarla ittifaka girmesi bu zaferle olmuştur. Ayrıca Yunanistan ve Romanya müttefik olarak kazanılmadı ama İtilâf devletlerine katılmalarını sürüncemede bırakılmıştır. Tam tersine Çanakkale ve devamında İstanbul düşseydi, Bulgaristan dâhil diğer Balkan devletlerinin Avusturya'ya karşı savaşa girmeleri noktasında bir şüphe yoktur, iddiasını dile getirmektedir. Bu “*Türk Zaferi*”nin aynı şekilde Ortadoğu'da da etkisini gösterdiği yorumunu yaparak şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Türkiye şimdi, Alman Yüksek Ordu Komutanlığı'nın isteği kapsamında da olan görevi için İngiltere'nin ve Rusya'nın Mısır, İran, Hindistan ve Kafkasya'daki hâkimiyetlerini yeniden tehdit etmeye gidebilirdi. Böylece Orta Avrupa'daki Alman cephelerinde düşman kuvvetlerini meşgul edebilirdi. Çanakkale Savaşı'nın Almanya'nın Batı Cephesi'ndeki yükünü hangi ölçüde hafiflettiği, İngilizlerin ve Fransızların Gelibolu'da savaşan askerlerinin sayısından anlaşılabilir. Takriben yarım milyon, 410. 000 İngiliz ve 79.000 Fransız askerî, donanmada görevli askerler buna dahil değil, savaşa iştirak etmişti. Bunların yarısı zâyi olmuştur.”

Son yorumu ise, Çanakkale'deki Türk Zaferi'nin Rusya'nın açık denizlerle ve de kendi müttefikleriyle olan bağlantısını nihaî olarak kesmesi şeklindedir. Buna göre henüz daha savaşın ikinci yılında Rusya büyük bir cephane ve silah ihtiyacı duymaya

¹³⁰ Mühlmann, *a.g.e.*, s. 166-167.

¹³¹ *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, “Freiherr v. D. Goltz über die Verteidigung der Türkei”, sy. 175, 7 Nisan 1915, s. 2.

başlamıştı. Bunu sadece İngilizler ve Fransızlar karşılayabilirlerdi. Fakat aradaki tek bağlantı Boğazlar olmasına karşın, burasını geçememişlerdi.¹³²

Hans Kannengiesser ise bu zaferin her iki taraf için manevî anlamını öne çıkaran bir yorum yapmaktadır. Ona göre;

“Türkler ve oradaki Almanlar için bu bir savunmaydı ve ebedî olarak da kalacak şerefli günlerdi. Özellikle düşünüldüğünde, bu zafer hangi materyallerle desteklenmişti? Cesur ve kahraman müdafaacılar, gözlerine dolan kumları çıkararak ve toza bulanmış elbiselerini de çırparak, top başına koşmuşlar ve az kalan materyallerini de kullanmışlar, tabyalarını kolayca tekrar hazır hale getirmişler”di.¹³³

Yine Kannengiesser, Çanakkale Savaşı'nı “*Türklerin gerçek zaferi*” olarak adlandırarak bu başarının elde edilmesinde dört faktörün etkili olduğunu şu şekilde izah etmektedir: “*Mareşal'in enerjik şahsiyeti, kahraman Türk askerleri, piyade cephesinin yeterince mevcut olması ve Gelibolu tepelerinde sıcak yaz aylarında, temiz ve güzel içecek ve akan suların bulunması.*” Devamında bu zaferin askeri ve siyasi sonuçlarını şöyle sıralamaktadır:

“Çanakkale Olayı'nın askeri ve politik sonuçları o zamanlar tüm dünyada hayretle karşılandı ve dolayısıyla fevkalade yayıldı. İlk önce açık ve nazik etkiyle itiraf edildi. Ancak bu değersiz kabul edilen Türkler karşısında bir kaybın görülmesi ve özellikle de Doğu'da, İtilaf Devletleri için bir “prestij” meselesiydi.” Ayrıca, “Rusya, için Bizans hayali de rüya oldu ve 1915 yılı da, şiddetle yere atılan bir kelebek oldu. Şimdi bu ağır moral sarsıntısının sonuna gelindi. İttifakları da kesin olarak bozulur ve kapanırdı. Muhtemelen Gelibolu olmadan küçük bir devrim de olmazdı.”¹³⁴

Bu zaferle alakalı olarak Kannengiesser'in yaptığı son yorumda, bu zaferin elde edilmesinde Türklerin sahip oldukları özellikleri şöyle anlatmaktadır:

“İtilaf Devletlerinin ezip çiğneyen materyalleri ve düşünen güçleri üzerine, zaferi elde eden Türkler tarafında, Sultan ve Halife'ye sarsılmaz güven, kesin istekler, sırım gibi sert fedakârlık, gayret ve sebat, sadakat ve bağlılık vardı. Fiziki güçlere karşı, ruhen güçler galip geldi. Bu materyal üzerinde, akıl, zekâ ve beyin bulunmaktaydı. Gelibolu Savaşı, örnek bir model, ders ve ibretti.”¹³⁵

Çanakkale Savaşı'nı Birinci Dünya Savaşı'nın “*en güzel ve en yüksek menkabelerinden*” biri olarak gören Pomiankowski, böylece “*Türk milletinin savaş gücü*”nün ve “*askeri dehası*”nın Gelibolu Yarımadası'nda “*gün*” gibi ortaya çıktığını düşünmektedir. Devamında kadim Grek tarihindeki bazı gelişmelerle şöyle mukayese etmektedir: “*Çanakkale Boğazı'na “Türk Termopil'i” adını vermekle hiç de mübalağa edilmiş sayılmazdı. Savınması bir*

¹³² Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkriege*, s. 61-63.

¹³³ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 74.

¹³⁴ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 273-274.

¹³⁵ Kannengiesser, *a.g.e.*, s. 275.

*Homeros'u yaratacak ve milli bir Türk destanına malzeme temin edecek kadar değerliydi.*¹³⁶ Avusturyalı Askerî Ateşesi'nin burada mukayesesini yaptığı Termopylae Savaşı, MÖ. 11 Ağustos 480 tarihinde Persler ile Grekler arasında cereyan etmişti. Az sayıdaki Grekler, Persleri mağlup ederek şehir devletlerini işgalden kurtarmışlardı.¹³⁷

İngilizlerin ve Fransızların Çanakkale'den çekilmesi üzerinde "*Neue Freie Zeitung*"ta çıkan bir yorumda, bu galibiyetin "*tarihî ve siyasî*" bir öneme sahip olduğu iddia edilmektedir. Öncelikle Boğazlar'a ve İstanbul'a sahip olmanın hem Doğu'ya hâkim olmanın ve hem de dünya hâkimiyetinin "*temel şartı*" olduğu tespiti yapılmaktadır. Roma İmparatorluğu'ndan başlayarak Doğu Roma İmparatorluğu dönemlerinde ve modern zamanlarda ise Rusya, Fransa ve İngiltere'nin bu bölgelere alâka gösterdikleri tespiti-nin ardından şu yorumda bulunulmaktadır:

"İstanbul'un kaybedilmesi durumunda Türkiye için çok daha ağır maddî kayıplar olacaktır. Bütün İslâm Dünyası'nda büyük bir prestij kaybına maruz kalacaktır. Türkiye'nin, çok büyük bir askerî güce sahip olan Batı Avrupalı Büyük Devletleri mağlup ederek kazandığı bu sevindirici zafer çok farklı sonuçlara sahip olacaktır. Özellikle de İngiltere olmak üzere düşman Müttefik Devletlere ağır zararlar verecektir. Hindistan ve Mısır bölgelerinde prestij kaybına ve hassasiyetlere yol açacaktır."¹³⁸

Havacı Yüzbaşı Halbrock'un Çanakkale Savaşı'nı yorumlarken yaptığı ilk tespit bunun savaş tarihindeki yeri hakkındadır. İddiasına göre, "*savaş tarihinde ilk kez kara, deniz ve hava birlikleri çatışmalarda koordineli*" bir şekilde bu savaşta kullanılmışlardı. Savaşın kazanılmasını izah ederken ise, İngiliz askerî komutanlığının "*hatalar*" yapmasının yanı sıra Türk askerinin "*kahramanca*" ve "*sağlam*" bir şekilde savaşlarını önemli neden olarak zikretmektedir. Ayrıca Türkiye tarafında savaşan Alman askerî personel ve askerî mühimmât ile özellikle de uçaklarının da bunda "*önemli bir katkı*" sağladıklarını söylemektedir.¹³⁹

Alman tarihçilerin Çanakkale Savaşı'nı nasıl değerlendirdiklerinin tespit edilmesinde ilk örnek olan Josef Matuz, "*Osmanlı Tarihi*" kitabında bu savaşın Osmanlı Ordusu'nun bir "*savunma başarısı*" olarak yorumlamaktadır. Devamında şu tespiti yapmaktadır: "*Liman von Sanders'in de katıldığı Osmanlı Ordusu'nun bu kısmî zaferi, Rusya için felâket sonuçlara neden olmuştur. Çünkü Rusya için Boğazlar'dan cephaneliğin geçmesi sürekli olarak kapalı kalmıştı.*"¹⁴⁰

¹³⁶ Pomiankowski, *a.g.e.*, s. 136.

¹³⁷ Julius Beloch, *Griechische Geschichte*, c. II, Cambridge 2012, 2. bs, 91-104.

¹³⁸ *Neu Freie Presse*, "Die historisch-politische Bedeutung der Räumung der Dardanellen", s. 18458, 11 Ocak 1916, s. 2.

¹³⁹ BA/MA, RM 8/145, 15-16.

¹⁴⁰ Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Primus Verlag, Darmstadt 1990, 2.

Frenc Majoros/Bernd Rill, popüler tarzda hazırladıkları genel Osmanlı Tarihi kitaplarında Çanakkale Savaşı'na ara başlık altında temas etmektedirler. İttifak Devletlerinin Boğazlar'dan geçme teşebbüslerinin başarısız olduğunu ve “*Alman General*” kumandasındaki *Beşinci Osmanlı Ordusu'nun “korkunç mevzi savaşını”* kazanmasının ardından geri çekildiklerini söylemektedirler. Yine bunlara göre; “*aslanlar gibi savaşan Türklerin kayıpları, İngilizlerden çok fazlaydı. Müttefik devletler Çanakkale Boğazı'nı geçmeleri durumunda savaşın kaderini belirleyebilirdi. Osmanlılar, bir kez daha uçurumun kenarından dönmüşlerdi.*”¹⁴¹

Klaus Kreiser, Osmanlı Tarihi hakkında kaleme aldığı kitabında Çanakkale Savaşı hakkında bir paragraflık bir bilgi ve yorum vermektedir. Kreiser'in iddiasına göre, İngiliz saldırısı, ilk önce Boğazlar'ın “*mayın*”la döşenmesi neticesinde; ardından Gelibolu'da Türklerin Anzaklara karşı yaptığı “*kanlı savunma savaşları*” neticesinde başarısız olmuştu. Bu şekilde Çanakkale Boğazı'nın “*kapatılması*”, Doğu'da büyük toprak kazanımına rağmen Rusya'nın “*mağlup olmasına yol açmıştı.*”¹⁴²

Çanakkale Savaşı kitabının müellifi Wolf, bu savaşı değerlendirirken, bu zaferin “*stratejik bakımdan ne Almanya ne de Türkiye için kalıcı bir önemi*”nin olduğuna inanmaktadır. Bu tespitini şöyle izah etmektedir: “*Bu cephenin açılmasıyla İtilaf kuvvetleri Batı Cephesi'nden çekilmiş ve bu harp alanında muharebeye girmiş oldular ve Rusya'nın ikmalî de ancak mahdut şekilde mümkün oldu. [...]* Fakat Gelibolu zaferinin stratejik avantajları Almanya açısından kısa zamanda tükendi.”¹⁴³

Sonuç

Çanakkale Harbi, bu çalışma kapsamında müracaat edilen Alman kaynakları tarafından büyük bir Türk askeri zaferi olarak görülmektedir. Dönemin iki önemli devleti İngiltere'ye ve Fransa'ya karşı Türk Ordusu'nun kazandığı bu başarı, dünya savaş tarihinin en önemli zaferlerinden biri şeklinde yorumlanmaktadır. Hatta bu savaşın büyüklüğünün anlatılabilmesi için kadim Grek tarihinde Preslere karşı yapılan savunma savaşlarıyla dahi mukayese edilmektedir. Buradaki ilginç ayrıntı, Çanakkale özelinde Anadolu'yu savunanın Türklerin Asyalı; Anadolu'nun giriş kapısı Boğazları ve İstanbul'u işgal etmek için saldıran İngilizlerin ve Fransızların ise Avrupalı olmasıydı. Dolayısıyla burada İngiliz-Fransız müttefiklerin Anadolu'ya saldırısının Perslerle bir tutulması dikkat çekicidir.

bs, s. 265.

¹⁴¹ Ferenc Majoros/Bernd Rill, *Osmanische Reich 1300-1922. Die Geschichte einer Grossmacht*, Verlag Styria, Wien/Köln 1994, s. 361.

¹⁴² Klaus Kreiser, *Der Osmanische Staat 1300-1299*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Münih 2008, 2. bs, s. 50.

¹⁴³ Wolf, *a.g.e.*, s. 455.

Bu zaferin elde edilmesinde Gelibolu'da Osmanlı Devleti saflarında savaşan Alman subaylarının, askerlerinin ve uzmanlarının rolü ilgili kaynaklarda fazlasıyla dile getirilmektedir. Başta Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders olmak üzere daha tümen ve alay komutanı Almanların isimleri sıkça zikredilerek bu savaşın kazanılmasındaki katkıları vurgulanmaktadır. Bölgedeki ordunun komutanı olması hasebiyle von Sanders'in ve savaşın hemen öncesinde Gelibolu'nun tahkim edilmesinde yaptığı başarılı çalışmalar nedeniyle Amiral von Usedom'un isimleri fazlaca zikredilmektedir.

Alman askerî ve silah yardımının Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasında önemli bir yere sahip olduğu, yine kaynaklarda işlenmektedir. Askerî ve lojistik yardım başlangıçta sıkıntılı olsa da, daha sonrasında Bulgaristan-Sırbistan yolunun açılmasıyla birlikte günde 60-80 vagon askerî malzeme Almanya'dan nakledilmeye başlandığı belirtilmektedir. Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasında Almanya'nın katkısı, sâdece bu cepheye doğrudan savaşa iştirak eden ve sayıları 500-700 arasında değişen subay, asker ve askerî uzmanla sınırlı kalmamış, daha birçok alanda önemli yardımları olmuştur. Almanya; denizaltılarıyla, savaş uçaklarıyla, istihbarâtçılarıyla ve sağlık ekipleriyle müttefiki Türk Ordusu'na destek vererek bu zaferin kazanılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Müttefik Avusturya'nın da bu zaferin kazanılmasında belli bir yardımının olduğu yine yukarıdaki sayfalarda zikredilmektedir.

Çanakkale Savaşı'yla alâkalı Alman kaynaklarında geçen en önemli bilgilerden biri de, Türk kaynaklarında bilinmeyen Liman von Sanders ve diğer bazı yüksek Alman subaylar arasındaki rekabettir. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Osmanlı askerî tarihinde önemli bir yere sahip olan von der Goltz ile von Sanders arasındaki bu rekabet çok önemlidir. Beşinci Ordu komutanlığına tayininde başlangıçta von der Goltz ismi geçmiş olmasına karşın, sonrasında her nedense ibre von Sanders'ten yana dönmüştür. Yine savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde Liman von Sanders'in Beşinci Ordu Komutanlığı görevinden alınmak istenmesi de, aynı şekilde İstanbul'da bulunan Alman askerî erkânı arasındaki çekişmenin bir başka kanıtı olsa gerek.

Yukarıdaki sayfalarda zikredilen von der Goltz'ün, von Sanders'in Çanakkale'deki başarısını küçük görmesi ve onu bazı kararlarından dolayı eleştirmesi, askerî endişelerden mi kaynaklanıyor, yoksa ordu komutanlığının ona verilmesinden dolayı yaşadığı kıskançlıktan mıdır, bilmiyoruz. Hans von Seeckt'in von Sanders'i eleştirisi von der Goltz'e göre çok daha ağır bir mahiyet arz etmektedir. Her ikisinin ortak eleştirisi ise, von Sanders'in yanlış kararları neticesinde ordunun fazla zayiât verdiği ve yıprandığı şeklindedir. Benzer eleştiriyi bazı Türk tarihçilerinin de yaptıkları malumdur.

Bu savaştaki Türk subayları ve askerleri hakkındaki görüşlere gelince, yapılan yorumlarda farklı görüşler göze çarpmaktadır. Subaylar arasında belli isimler dışında genel olarak olumsuz bazı görüşlere yer verilirken, askerler hakkında tam tersine hep olumlu tespitler yapılmaktadır. Gelibolu'daki günlük ve askerî olumsuz şartlar altında savaşmak zorunda kalan Türk askerinin dindarlığı, sabrı, cesareti ve fedâkârlığı her

fırsatta dile getirilmektedir. Hatta Gelibolu'daki kara savaşlarının kazanılmasında askerlerin bu özelliklerinin de fazlasıyla etkili olduğunu ikrar eden yorumlar yukarıda geçmektedir.

İlgili kaynaklarda, Mustafa Kemâl Bey'in bu savaştaki yeri ve rolü hakkında çok somut ve olumlu ifadelere yer verilmektedir. Özellikle de Nisan ve Ağustos aylarında İngilizler tarafından yapılan askerî çıkarmalara karşı kendi inisiyatifini kullanarak düşmanı püskürtmesi üzerinde fazlasıyla durulmaktadır. Buradaki önemli ayrıntı, Çanakkale Savaşı'yla alakalı Alman askerî evraklarında ve dönemin gazetelerinde Mustafa Kemâl isminin geçmemesidir. En azından bizim doğrudan ulaşabildiğimiz ve okuyabildiğimiz Alman askerî belgeleri ile gazeteleri için bunu söyleyebiliriz. Fakat özellikle de İstiklâl Harbi'nin ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takip eden süreçte yazılan bazı hatıralarda, Mustafa Kemâl Bey telaffuz edilir olmuştur. Örneğin Mustafa Kemâl Bey ismini sıkça zikreden Liman von Sanders, Hans Kannengiesser ve Carl Mühlmann hatıralarını hep bu süreçte kaleme almışlardı. Bu arada Mustafa Kemâl Paşa'nın liderliğinde İstiklâl Harbi kazanılmış ve yine onun öncülüğünde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu gelişmeler ister istemez ilgili müellifleri de etkilemiş ve Mustafa Kemâl ismini merkeze yerleştirerek geriye dönük olarak telaffuz etmişlerdir.

Çanakkale zaferinin Osmanlı Devleti ve Almanya lehine neden olduğu askerî, siyasi ve psikolojik sonuçları üzerinde de durulmaktadır. Bu zaferin Türkiye'ye getirdiği en önemli siyasi-psikolojik kazanç, İstanbul ve Boğazlar'ın düşman işgaline uğraması tehlikesinin ortadan kalkması ve Türkiye'nin İslâm Dünyası'ndaki itibarını artırması tespitidir. Bu iki tespitin, Türkiye açısından çok uzun vadeli olumlu gelişmelerle bir alakasının olduğu iddia edilebilir. Örneğin İstanbul'un ve Boğazlar'ın Türkiye'nin elinde kalması ve de bütün bu sürecin İstiklâl Harbi ile neticelenmesi Çanakkale Savaşı'nda elde edilen bu büyük zaferle de bağlantılıdır.

Bu zaferle ilgili olarak böylesine uzun vâdeli bir kazancın Alman tarafı için söz konusu olduğu söylenemez. Almanya'nın bu zafere bağlı olarak elde ettiği kazançlar, genel hatlarıyla Birinci Dünya Savaşı süreciyle sınırlı kalmıştır. Düşman devletlerin itibarlarının zedelenmesi, sömürgelerindeki durumlarının kötüleşmesi ve moral bozukluklarıyla diğer cephelerde savaşmak zorunda kalmaları gibi psiko-askerî ve siyasi etkiler, bu devletler aleyhine savaşın sonucuna etki etmemiştir. Bu sonuçtan hareketle İngiltere'nin ve Fransa'nın bu mağlubiyetin olumsuz etkilerini aşarak bundan sonraki süreci kendi lehlerine çevirmesini bildikleri tespiti yapılabilir.

KAYNAKLAR

Arşiv

- Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 5/2313, 157-158.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RMS 5/4050.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 5/2313, 212.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 2356, 211.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, N 78/3, 16-20.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 5/2309, 101.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 5/4050, 161-162.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/1, 1-71.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, N 247/50, 21
 Bundesarchiv/Militärarchiv, N 78/3, 30.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/59, 22.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/62, 36-39.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/171, 127-128.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/59, 18.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 40/1, 14-16.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, W 10/51475.
 Bundesarchiv/Militärarchiv, RM 8/1945, 4-14.

Hatıralar

- Hermann, Lorey, *Der Krieg in den türkischen Gewässern*, Verlag von Mittler, Berlin 1928.
 Hersing, Otto, *U21 rettet die Dardanellen*, 3. bs, Koehler Verlag, Leipzig 1932.
 Horaczek, Adolf, *Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front*, Hamburg Verlag, Berlin 2014.
 Kannengiesser, Hans, *Çanakkale'de Türklerle Beraber Bir Alman Albayın Gözünden Çanakkale*, çev. Mehmet Serez, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
 Mühlmann, Carl, *Çanakkale Savaşı*, çev. Sedat Umran, Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, 2. bs, İstanbul 2014.

Von Sanders, Liman, *Türkiye'de Beş Sene*, yay. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, 2. bs, İstanbul 2006.

Von Schmiterlów, Bernard, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschals Freiherr v.d. Goltz-Pascha*, K. F. Köhler Verlag, Berlin 1926.

Wehrle Paşa, "Aus meinem türkischen Tagebuch", *Die schwere Artillerie*, sy. 3/3, (1926), ss. 33-36.

Araştırmalar

Alkan, Necmettin, *Die deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe. Die deutsch-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse 1890 -1909*, Lit Verlag, Münster 2003.

Beloch, Julius, *Griechische Geschichte*, 2. bs, c. II, Cambridge 2012.

Kreiser, Klaus, *Der Osmanische Staat 1300-1299*, 2. bs, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Münih 2008.

Majoros, Ferenc - Rill, Bernd, *Osmanische Reich 1300-1922. Die Geschichte einer Grossmacht*, Verlag Styria, Wien/Köln 1994.

Matuz, Josef, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, 2. bs, Primus Verlag, Darmstadt 1990.

Mühlmann, Carl, *Das deutsch-türkische Waffenbündniss im Weltkriege*, Verlag Koehler, Leipzig 1940.

Önsoy, Rifat, *Türkiye'deki Almanya 1914-1918. Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch*, Atlas Yayınları, Ankara 2004.

Wallach, L. Jehuda, *Anatomie einer Militärhilfe. Die pruessisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Droste Verlag, Düllsedorf 1976.

Wolf, Klaus, *Gelibolu 1915. Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askerî İttifakı*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İşbankası Yayınları, İstanbul 2014.

Makaleler

Alkan, Necmettin, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 43, (2007), ss. 135-165.

_____, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2015, ss. 157-178.

Ayan, Ergin, "Alman Subaylarının Hatıralarına Göre Çanakkale'de Mustafa Kemal", *Sosyalarştırmalar Dergisi*, sy. 3/11, (2010), ss. 92-102.

Çalık, Ramazan, "Çanakkale Muharebeleri Üzerine Alman Bakışı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy. 20, (2000), ss. 355-383.

Çolak, Mustafa, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", *Türkler* (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. ss. 377-384.

_____, "Çanakkale Savaşları ve Almanya", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 Ağustos 2010, sy 16, (2010), ss. 35-49.

Gencer, Mustafa, "Çanakkale Savaşları'nda Türk-Alman İlişkileri", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, Mustafa Demir (Yay.), İstanbul 2015, ss. 287-299.

_____, "Çanakkale Savaşlarında Alman Yardımı (1914-1916)", *I. Uluslar arası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, Ramazan Çalık (Yay.), Konya 2009, ss. 237-246.

Görgülü, İsmet, "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. X/sy. 28, (1994), ss. 105-134.

_____, "Çanakkale'de Almanların Niyeti", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, sy. 1, (2003), ss. 161-182.

Kılıç, Sezen, "Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları ile İlgili Bazı İddiaları", *Gazi Akademik Bakış*, c. VII/sy. 14, (2014), ss. 2-19.

Gazeteler

Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung

Der Troller.

Norddeutsche Allgemeine Zeitung

Lagerzeitung für Wagner.

Salzburger Chronik.

ALAŞ ORDA HAREKETİ

OSMAN YORULMAZ*

Giriş

XIX. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusyası (1480-1917) tarafından Kazak Hanlığı (1470/71-1822,1824)'nın ortadan kaldırılmasından¹ sonra gerek Küçük Cüz gerekse Orta Cüz² Kazak sahasında hanlığı yeniden tesis etme girişimleri olduysa da bunların hiçbirisinden olumlu bir netice alınmadı. En son Orta Cüz'de 1837-1847 yılları arasında Kenesarı tarafından yürütülen on yıllık bağımsızlık hareketi³ de başarısız olunca Ruslar, Kazak topraklarını kendi sistemlerine göre düzenlemeye hız verdiler. 1867-1868 yıllarında yürürlüğe konan reformlarla⁴ Kazak yurdu genel valiliklere, eyaletlere, şehirlere ve köylere bölünerek doğrudan Rusya'nın bir parçası haline getirildi. İlerleyen yıllarda (1881, 1882, 1886, 1891 ve 1897'de) yeni bir takım düzenlemelerin yapıldığı Kazakistan'da işgali derinleştiren asıl gelişme, 1861 yılında Rusya'da serflikin kaldırılması ve 1880'lerde Sibiryaya demiryolu hattının inşasıyla yaşandı. Özgürlüğüne

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek/KIRGIZISTAN / Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, osmanyorulmaz@hotmail.com

¹ Kazak Hanlığı'nın hanlık statüsünün ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak bkz. O. Yorulmaz, *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Ankara 2013, s. 265-266, 281.

² Kazaklar, ne zaman ve nasıl oluştuğu bilinmeyen üç "cüz"e ayrılır. XVIII. yüzyılın başlarında belirginleşen cüzler doğudan batıya sırasıyla Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz şeklinde sıralanır ve Kazakları meydana getiren boy ve uruglar bu üç cüz içerisinde yer alırlar. Kazak cüzleri ve cüzleri oluşturan boy ve uruglar için bkz. Yorulmaz, s. 11-27.

³ Kenesarı tarafından yürütülen bağımsızlık mücadelesi için bkz. A. Kenesarin, *Sultan Kenesarı i Sızdık*, Haz. Ye. T. Smirnov, Alma-Ata 1992; *Natsionalno-Osvoboditel'naya Borba Kazahskogo Naroda pod Predvoditelstvom Kenesarı Kasımova*, (Sbornik Dokumentov), Almatı 1996; N. Sereda, *Bunt Kirgizskogo Sultana Kenesarı Kasımova (1838-1847)*, Ural 1992; E. Bekmahanov, *Kazahstan XIX. Ğasrdın 20-40 Jıldarında*, Almatı 1994; F. Ünal, *Sultan Kenesarı*, İstanbul 2010.

⁴ 1867-1868 yıllarında yürürlüğe konan bu reformlar idari, hukuki ve vergi reformları şeklinde düzenlenmiştir. 1881, 1882, 1886, 1891 ve 1897 yıllarında yeni birtakım düzenlemelere gidilen ve idari anlamda Türkistan coğrafyasını kuzey ve güney veya yerleşik ve bozkır şeklinde ikiye ayıran Çarlık Rusyası dönemi reformlarının metni için bkz. *Materiali po İstorii Politiceskogo Stroya Kazahstana*, I, Alma-Ata 1960, s. 281-399 vd.

ve güvenli ulaşım imkânına kavuşan Rus köylüsünden yüz binlercesi Rusya'nın iç kesimlerinden Kazak topraklarına akın etti. Devlet eliyle yürütülen ve Kazak insanının su kaynakları ile işe yarar hemen bütün topraklarını kaybetmesine yol açan bu göç neticesinde, ülkenin sosyo-ekonomik yapısı bütünüyle felç oldu.⁵ Ardından gelen I. Dünya Savaşı'nın ağır yükü, durumu daha da ağırlaştırdı.⁶ İşte böyle bir ortamda, 1916 yılında 19-43 yaş arası erkeklerin geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere cepheye çağrılması,⁷ Türkistan genelinde olduğu gibi, Kazakistan'da da geniş çaplı isyanlara yol açtı. İsyanlar devam ederken 1917'de patlak veren Sovyet Devrimi, umum İdil-Ural ve Türkistan Türkleri –bu cümleden olmak üzere Kazaklar– için başta toprak meselesi olmak üzere, hem asırlık problemleri çözecek hem de kendi millî devletlerini kurlmalarına imkân sağlayacak bir fırsat olarak görüldü.

Rusya'da 1917 Şubat İhtilali ve Kazakistan

I. Dünya Savaşı'nın ve 1916 millî bağımsızlık hareketlerinin devam ettiği sırada meydana gelen “Şubat İhtilali”, 9/22⁸ Ocak 1917'de “Kanlı Pazar”ın⁹ yıldönümü münasebetiyle Petersburg'da yiyecek sıkıntısını ve I. Dünya Savaşı'nı protesto eden bir mitingle başladı. Yönetimin yiyecek sıkıntısını çözmeye yönünde herhangi bir tedbir almaması sebebiyle Şubat ayında Petersburg fabrikalarında başlayan grevler, kısa sürede yayıldı. 25 Şubat (10 Mart)'ta çoğunluğu çocuk, kadın ve işçilerden oluşan kalabalıklar Petersburg sokaklarını doldurdu ve başkentte karışıklıklar başgösterdi. “Ekmek! Ekmek!” diye bağırان insanlar çıkardığı bu karışıklık, aynı gün mevcut rejimi devirmeye yönelik devrimci bir hareket halini aldı. Duma başkanı Rodzyanko'nun, o sırada Pskov şehrinde bulunan Çar II. Nikola'yı uyarıp, halkın taleplerinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmesine ve durumun nazikliğinden bahsetmesine rağmen Çar'ın, bu uyarıları dikkate almak bir yana, 26 Ekim'de, meydana gelen bütün olayların baş müsebbibi olarak gördüğü Duma'yı fesh etmesi ve isyanı bastırmak için cephe gerisinden askerî birlikler getirmesi, vaziyeti iyice çıkmaza soktu. Aynı gün Rusya Sos-

⁵ Kazakistan'a yapılan Rus göçü ve etkileri için bkz. V. F. Şahmatov, *Kazahskaya Pastbişçno-koçevaya Obsçina*, Alma-Ata 1964, s. 119-134.

⁶ I. Dünya Savaşı'yla birlikte Kazaklara getirilen yeni yükümlülükler için bkz. *İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremeni do Naşih Dney*, T. III, Almatı 2000, s. 627-632.

⁷ 25 Haziran 1916'da yayımlanan Çar II. Nikola'nın kararı için bkz. *Kaharlı 1916 Jul (Kıjattarmen Materialdar Jınağı)/Groznyy 1916-y god (Dokumentov i Materialov)*, T. I, Almatı 1998, s. 13-14.

⁸ Metinde geçen çift tarihlendirme eski ve yeni takvimi işaret eder. İki takvim arasında 13 gün vardır. Birincisi bugün kullandığımız takvimi, ikincisi ise eski takvimi gösterir.

⁹ 9/22 Ocak 1905 Pazar günü 140 bin kişilik bir kalabalık tarafından bazı siyasi haklar talep etmek ve işçilerin durumlarıyla ilgili iyileştirmeler istemek üzere düzenlenen mitingde, kalabalığın Çar II. Nikola'nın Kışlık Sarayı'na yaklaştığı sırada güvenlik güçleri tarafından üzerlerine ateş açılmış ve mitingde katılanlar arasında çok sayıda ölen ve yaralananlar olmuştur. Rus kamuoyunda büyük bir tesir bırakan bu olay, tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçmiştir. Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 380-381.

yal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevikler), yayımladıkları “Bütün Rusya Vatandaşlarına”¹⁰ manifestosu ile halkı silâhlı mücadeleye çağırırken, Duma vekilleri de Çar’ın kararına uymayarak meclis binası olarak kullanılan Tavrida Sarayı’nda kalmaya devam ettiler. Dahası, isyanı basturmak için cepheden getirilen askerlerin çoğu isyancıların safına geçti. Nihayet 27 Şubat (12 Mart) 1917 tarihinde ihtilalciler başkentte yönetimi ele geçirdiler. Çar yanlısı polis ve jandarmanın silâhları alındı; hapishanelerdeki mahkumlar serbest bırakıldı. Duma başkanı Rodzyanko’nun başkanlığında Kadet (Anayasal-Demokrat Parti), Menşevik (bazı görüşleriyle Bolşeviklerden ayrılan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi hizbi) ve Es-Er (Sosyalist Devrimci Parti) parti vekillerinden oluşan “Geçici Komite”, 2/15 Mart’ta da Knez Lvov’un başkanlığında “Geçici Hükûmet” kuruldu. Aynı zamanda “İşçi Grubu” da “İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti” adıyla kendi teşkilatlarını kurarak çalışmalarına başladı. Bu durum karşısında çaresiz kalan II. Nikola¹¹, kardeşi Mihail lehine tahtan çekildi. Ancak o da ertesi gün 3/16 Mart’ta tahtan vazgeçmek zorunda kaldı. Böylece, Çarlık Rusya’sında 303 yıl hüküm süren Romanov sülâlesi son bulmuş oldu.¹²

Şubat İhtilali ve Geçici Hükûmet’in teşkili, ertesi günü çekilen telgraflarla ülkenin diğer merkezlerine olduğu gibi Türkistan ve Bozkır Genel Valilikleri¹³ merkezlerine (Omsk ve Taşkent) de duyuruldu. Omsk ve Taşkent’ten Türkistan’ın diğer bölgelerine yayılan haber, coşkuyla karşılandı. Sevinç gösterileri, yürüyüşler yapıldı. Hapishanelerdeki siyasi tutuklular serbest bırakıldı. Kazak bozkırından Duma’ya ve Petrograd Sovyet Temsilcilerine memnuniyetlerin belirtildiği tebrik ve destek telgrafları ile mektuplar gönderildi.

İhtilalle birlikte Rusya’nın her tarafında çift-başlı bir yapılanmaya gidildi. Bir taraftan büyük oranda Kadet Partisi’ne dayanan “Geçici Hükûmet”, diğer taraftan bu hükûmeti içine sindirmeye çalışan “İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri” ku-

¹⁰ Manifesto metni için bkz. *1917 god v Kazahstana, Dokumenti i Materiali*, (Sost., F. N. Kireyev, P. A. Abdullina), Alma-Ata 1977, Belge no: 1, s. 32-33.

¹¹ II. Nikola, tahtan feragat etmekle kurtulamamıştır. Lenin ve Stalin’in silah arkadaşları Filip İsayevič Goloşekin ve arkadaşları tarafından Yekaterinburg’da ailesiyle birlikte katledilmiş, cesetleri yakılarak maden ocağına atılmıştır. II. Nikola ve ailesinin akıbeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Valeriy Mihaylov, *Velikiy Dzut*, Astana 2002, s. 29-56.

¹² Kurat, s. 433-434.

¹³ Türkistan Genel Valiliği 1867, Bozkır Genel Valiliği ise 1868 yılında ihdas edildi. 1865 yılında Taşkent’in işgali üzerine Hokant ve Buhara hanlıklarından alınan topraklarla Kazakistan’ın güney bölgelerinin yeni yönetim birimi olan Türkistan Genel Valiliği, Yedisu ve Sırderya eyaletlerinden; Sırderya’nın kuzeyindeki Kazak toprakları için oluşturulan Bozkır Genel Valiliği ise Semey, Akmola, Turgay ve Ural şeklinde dört eyaletten oluşuyordu. Eyaletlerin sınırları ve yapısı zaman içinde pek çok değişikliğe uğrasa da 1917 Sovyet Rus Devrimi’ne kadar varlığını korudu. Söz konusu valiliklerin kuruluş kanunları, siyasi, idari ve hukuki durumlarıyla ilgili olarak bkz. *Materiali po İstorii Politicheskogo Stroya Kazahstana*, s. 281-399 vd.; N. E. Bekmahanova, *Mnogonatsianalnoye Naseleniye Kazahstana i Kirgizi v Epohu Kapitalizma (60-e godi XIX v.-1917 g)*, Moskva 1986, s. 69-88.

rulmaya başlandı. 1917 yılı Martı'nda Kazakistan'ın birçok yerinde (Petroavl, Semey, Kökçetav, Kostanay, Aktöbe, Ural, Almatı, vs.) Geçici Hükümet'in yerel organları, aynı yılın Mart-Haziran aylarında da İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri kuruldu. Güneyde, Türkistan Genel Valiliğinde de birtakım düzenlemelerle 7 Nisan 1917'de Türkistan Komitesi teşkil edildi. Başkanlığına Duma'nın Kadet vekillerinden N. N. Şçepkin'in getirildiği Türkistan Komitesinde önde gelen Kazak aydınlarından Alihan Bökeyhanov ile Muhammet Tınışbayev (Muhametcan Tınışbay ya da Tınışbayuli) de yer aldılar. Yerel yapılanmada Geçici Hükümeti, başta Orenburg ve Ural şehirleri ile Yedisu Bölgesi olmak üzere, ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış durumda bulunan Rus Kazak¹⁴ birlikleri, Çarlık yönetimi tarafından iş başına getirilmiş üst düzey memurlar, zenginler, Kadet, Es-Er ve Menşevikler gibi Rus partileri ve bunlara paralel hareket eden yerel millî oluşumlar; Sovyetleri ise, işçiler ve köylüler ile Geçici Hükümeti Çarlık yönetiminin devamı gören askerler destekliyorlardı.¹⁵

Geçici Hükümet'in doğrudan Türkistan Türklerini ilgilendiren ilk önemli icraatı, 14 Mart 1917'de aldığı bir kararla *geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere yabancıların*¹⁶ *cepheye gönderilmesini* durdurmak oldu. Bir ay sonra da cepheadekilerin terhisine karar verildi ve eve dönüşler başladı.¹⁷

Şubat İhtilali milliyetçi Kazak aydınları tarafından da memnuniyetle karşılandı. İhtilal sırasında, geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere 1916 yılında cepheye sürülen askerlere yardımcı olmak amacıyla Batı Cephesi'nde Yabancılar Birimi'nde bulunan, *Kazak* gazetesi etrafında toplanmış aydınlar, Minsk'ten Kazak ileri gelenlerine hitaben çektikleri bir telgrafla memnuniyetlerini dile getirip, Geçici Hükümeti desteklediklerini beyan ettiler. *Bütün Rusya halkları için kardeşlik, eşitlik ve özgürlük güneşi doğdu.* cümlesiyle başlayan telgrafta, Rusya'daki yeni yapıyı desteklemek için Kazak teşkilatlarının kurulması ve milliyetçilerle temasa geçilmesi gerektiği belirtildi. Ayrıca Kurucu Meclis'e gönderilecek temsilciler için Kazaklardan aralarındaki eski kavgaları unutmaları, Geçici Hükümet'i desteklemeleri ve Kazakistan'ın geleceğiyle ilgili izlenmesi gereken yolun belirlenmesi amacıyla hazırlıklar yapmaları istendi.¹⁸

¹⁴ Ukrayna menşeli olan bu halk, Türk ve Batı literatüründe "Kosak", "Kossak", "Kazaçi", Rus literatüründe ise "Kazak" şeklinde geçmektedir. Bu çalışmada, Türkçe olduğu için isim muhafaza edilirken, Türk Kazaklarıyla karıştırılmaması için "Rus Kazakları" şeklinde bir ifade tercih edilmiştir. Menşeleri ile ilgili Türk ve Slavyan oldukları şeklinde iki görüş bulunan Rus Kazakları, her hangi bir idareye bağlanmak istememişler ve kendi atamanları idaresinde ırmak boylarını takip ederek doğuya yayılmışlardır. XVIII. yüzyılda çeşitli imtiyazlar karşılığında Çarlık Rusyası'nda askerlik hizmeti vermeye başlayan bu halk, İdil-Ural, Sibirya ve Türkistan'ın Rus işgaline uğramasında en büyük pay sahibidir. Kazakistan'a gelişleri ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. J. Abdirov, *İstoriya Kazaçestva Kazahstana*, Almatı 1994.

¹⁵ Türkistan ve Bozkır Genel Valilikleri sahasında Geçici Hükümet'in ve Sovyet teşkilatlarının kurulmasıyla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. *Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistışkeskaya Revolyutsiya v Kazahstane (Letopis Sobitiy)*, Alma-Ata 1967, s. 24-37, 51-53.

¹⁶ Yabancılardan kasıt, Çarlık Rusya'daki gayri Ruslardır.

¹⁷ D. A. Amanjolova, *Kazahskiy Avtonomizm i Rossia*, Moskva 1994, s. 24.

¹⁸ *Alaş Orda (Sbornik Dokumentov)*, Sost. N. Martunenko, Alma-Ata 1992, Belge no: 9, s. 20; *Alaş Kozğalıstı*,

Telgraftan da anlaşılacağı üzere Şubat İhtilali, Rusya'da olduğu gibi Kazakistan'da da yeni bir dönemin başlangıcıydı. Bu yeni dönemde, 1920 yılı başlarına kadar Kazak halkının siyasi hayatında *Kazak* gazetesi etrafında toplanan aydınlar (A. Bökeyhanov, A. Baytursunov, M. Dulatov, H. Dosmuhamedov, C. Dosmuhamedov, İ. Jaynakov, B. Alibekov, A. Turlubayev, vs.) etkili olacaktı. Çoğu Rusya Kadet Partisi¹⁹ üyesi, Rusya'da tahsil görmüş olmaları sebebiyle Rus fikir hayatının tesiri altında bulunan, mutaassıp ve muhafazakâr dini yapısından ötürü doğuyu gerici gören²⁰ ve kendilerini, grubun lideri durumundaki Alihan Bökeyhanov'un ifadesiyle "Batıcı"²¹ olarak adlandıran millî, liberal çizgideki bu aydınların gayretleriyle, ihtilali takip eden günlerde Kazakistan'ın geleceğini belirlemek amacıyla yerel millî komiteler kurma çalışmaları başladı. 10 Mart'ta Ural'da (Ğ. Alibekov), 11 Mart'ta Semey'de (R. Marsekov) ve Omsk'ta (Ombı) (E. İtbayev), Mart sonunda Almatı'da (İ. Jaynakov) vd. şehirlerde komiteler kuruldu.²² Her komite kendi kurultayını yapacak, genel meseleler yanında bölgesine ait özel meseleleri görüşecekti. Bu çerçevede 2-8 Nisan 1917'de A. Baytursunov'un başkanlığında Orenburg'da Turgay, 12-23 Nisan'da İ. Jaynakov başkanlığında Yedisu²³, 19-22 Nisan'da Ural'da C. Dosmuhamedov başkanlığında Ural²⁴, 21 Nisan'da Valithan Tanaşev başkanlığında Bökey Orda²⁵ / İç Orda²⁶, 25 Nisan-5 Mayıs arasında A. Turlubayev başkanlığında Omsk'ta Akmola,²⁷ 27 Nisan-7 Mayıs tarihlerinde de Rayimcan Marsekov başkanlığında Semey²⁸ kurultayları yapıldı.

Kujattar men materialdar jınaǵı, Sevir 1901j.-celtoksan 1917j. / *Dvijeniye Alaş*, Sbornik dokumentov i Materialov, Aprel 1901 g.-dekabr 1917 g., T. I, Almatı 2004, Belge no: 75, s. 218-219, 222-223; M. Koygeldiyev, *Alaş Közǵalıstı*, Almatı 1995, s. 215-216.

¹⁹ "Anayasal-Demokrat Parti" ya da "Halkın Özgürlüğü Partisi" (Kadet), 1905 yılı Ekim ayında Rusya'da kuruldu. Aynı yıl Aralık ayında A. Bökeyhanov, B. Karatayev, J. Akbayev, A. Baytursunov vd. Kazak aydınlar Oral (Ural) şehrinde "Kazak Anayasal-Demokrat Partisi"ni (Kadet) kurma çalışmalarını başlattılar ve 1906 yılı Ocak ayında parti kuruldu. 1917 Ekim Devrimi'ne kadar bu partinin üyesi olan A. Bökeyhanov ve arkadaşları devrimden sonra Kadet'ten ayrılarak Alaş partisini kurma çalışmalarını başlatmışlardır. 1906 yılında Oral Kazakları tarafından kurulan Kazak "Kadet" partisi programı için bkz. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 10, s. 55-61.

²⁰ B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 2004, s. 254.

²¹ Bökeyhanov'un bu husustaki görüşleri için bkz. *Alaş-Orda*, Belge no: 47, s. 139.

²² Koygeldiyev, s. 219-220.

²³ Kurultay kararları için bk. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 89, s. 249-259.

²⁴ Kurultay kararları için bk. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 90-94, s. 260-268.

²⁵ Bökey Orda veya İç Orda, Küçük Cüz Kazaklarından 1801 yılında ayrılarak Bökey Sultan idaresinde Yayık Nehri'nin batısına geçen Kazak boy ve uruglarına ayrı bir statü verilmesiyle ortaya çıkmış yeni, suni bir hanlıktır. Bu hanlığa dair kayıtlar için bkz. *İstoriya Bukeyevskogo Hanstva (1801-1852)* (Sbornik Dokumentov i Materialov), Almatı 2002, s. 28-189. Yorulmaz, s. 272-273, 275-281.

²⁶ Kurultay kararları için bkz. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 95, 269-271.

²⁷ Amanjolova, s. 25. Akmola Kurultayı hakkında B. Aybasov'un Kazak gazetesinde yayınladığı makalesi için bkz. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 107, s. 314-315.

²⁸ Kurultay kararları için bkz. *Alaş Közǵalıstı* / *Dvijeniye Alaş*, Belge no: 103, s. 296-306.

Bunlar arasında Turgay Kurultayı²⁹, hem geniş katımlı³⁰ olması hem de ileride kurulacak olan Alaş Partisi programına hazırlık mahiyeti taşıması açısından diğer kurultaylardan ayrılmakta ve genel Kazak kurultayı hüviyeti taşımaktadır. Yerel komiteler, dinî idare, eğitim, toprak meselesi, mahkemeler, yerel yönetimler, basın-yayın gibi Kazakları ilgilendiren önemli meselelerin ele alınıp değerlendirildiği Turgay Kurultayı'nda, Kazakların tek çatı altında toplanıp birlikte hareket etmelerini sağlamak amacıyla bir Genel Kazak Kurultayı toplanması yönünde karar alındı; bu istikamette çalışmalar yürütmek üzere Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Miryakup (Mirjakup) Dulatov, Seydazım Kadirbayev, Omar İ sengulov, İmam Alimbekov, İsen Turmuhamedov ve Kerey Turumov'dan müteşekkil bir organizasyon komitesi oluşturuldu. Ayrıca yerel komite temsilcileri ile 1-8 Mayıs tarihleri arasında Moskova'da toplanacak Cümle Rusya Müslümanları Kurultayına temsilciler (Uraz Tatiyev, Seydazım Kadirbayev, Akkağaz Doscankızı, Sultan Gazi İshakov) seçildi. 1916 Turgay ayaklanmalarıyla ilgili araştırma komisyonu kurulması için de Geçici Hükümet'e müracaat edilmesi kararlaştırıldı.

Aynı şekilde Semey Kurultayı da hem gündemi hem de aldığı kararlar bakımından Kazak tarihinde önemli bir yere sahiptir. Onu önemli kılan sadece kurultay kararları değildir, kurultayın yapıldığı şehir itibarıyla da diğerlerinden ayrılmaktadır. Organizasyon için kurultay öncesinde, Semey'de bir araya gelen Rayımcın Marsekov, Hael Gabbasov, Alimhan Ermekov vd. Semey şehrinin "Zareçnaya Slobodka" adını taşıyan sol tarafının ismini, 7 Mart 1917 tarihinde aldıkları bir kararla "Alaş kalası" (Alaş şehri, Jaña/Yeni Alaş) olarak değiştirmişlerdir.³¹ Böylece aynı zamanda Alaş adını taşıyacak olan bu şehir, ilerde Alaş Orda Hükümetinin de merkezi olacaktır.

1. Genel Kazak Kurultayı ve Alaş Partisinin Kurulması

Başta Turgay Kurultayı olmak üzere yerel kurultayların kararları doğrultusunda Kazakları tek çatı altında toplamak ve taleplerini tek elden ve daha etkili bir şekilde dile getirmek amacıyla 21-26 Temmuz 1917'de Orenburg'da ilk Genel Kazak Kurultayı³² toplandı. Başkanlığını Hael Dosmuhamedov'un, yardımcılıklarını Ahmet Bay-

²⁹ Orenburg'da toplanan Turgay Kurultayı metni için bkz. *Alaş Orda*, Belge no: 11, s. 21-36; *Alaş Közğahısı / Deñiyeye Alaş*, Belge no: 84, s. 229-242.

³⁰ Turgay Kurultayı'na, bölgenin Kazak temsilcilerinden başka Kazan Müslüman Komitesi'nden Naciip Halfin, Ufa Komitesi'nden Abdrahman Fahretdinov, Orenburg Müslüman Bürosu'ndan Soloviyev ile A. G. Hüseyinov, Aktöbe Müslümanlarından İmam Abdülbaniyev ve S. Alyukov, Aktöbe Sivil Komitesi'nden G. Nikolayev, *Vakt Gazetesi*'nden F. Karimov ile Turgay Valisi Eversman'la birlikte 300'den fazla kişi katılmıştır. Kongreyi selamlamak isteyen Eversman şiddetli protesto ile karşılaşınca kurultayı terk etmiştir.

³¹ Yerlan Sıdkov, "Alaş Kalası Jane Ondağı Tarihi Orındar", *Alaştanu Meseleleri*, I, Semey 2010, s. 148.

³² I. Genel Kazak Kurultayı kararları için bkz. *Novyşaya İstoriya Kazahstana, Sbornik Dokumentov i Materialov (1917-1939 gg.)*, (Sost. K. Karajanov, A. Takenov), I, Almatı 1998, Belge no: 9, s. 18-27; *Alaş Orda*, Belge

tursunov ile Al-Muhamed Kutebarov'un, sekretaryasını Miryakup Dulatov ile Asıl-bek Seyitov'un yaptığı Kurultay'a, Akmola, Semey, Turgay, Ural, Yedisu ve Fergana eyaletleriyle Bökey/İç Orda'dan Kazak temsilciler katıldı. Kazak bozkırındaki siyasî hareket bakımından oldukça önemli olan Kurultay, kendinden önce toplanan yerel kurultaylar gibi daha sonra yapılması plânlanan ve nihai kararların alınacağı kurultaya hazırlık mahiyeti taşımaktadır. Yerel kurultaylarda alınan kararlar burada daha somut hale getirilmiştir. Kurultay'ın gündemini oluşturan maddeler şöyledir:

- 1-Devletin idare şekli,
- 2- Kırgız³³ (Kazak) eyaletlerinin muhtariyeti,
- 3- Toprak meselesi,
- 4- Milli milis kuvvetlerinin teşkili,
- 5- Yerel idareler,
- 6- Eğitim,
- 7- Mahkeme,
- 8- Din,
- 9-Kadın hakları,
- 10- Kurucu Meclise hazırlık ve Kırgız [Kazak] eyaletlerinden vekillerin seçimi,
- 11- Cümle Rusya Müslümanları Kongresine [Şûrâ-yı İslâm] üye seçimi,
- 12- Kırgız [Kazak] siyasî partisi,
- 13- Yedisu eyaletindeki durum,
- 14- Cümle Rusya Federasyonları Kongresine Kırgız [Kazak] delegelerin gönderilmesi...

Her maddeyi teker teker ele alıp değerlendiren Kurultay, devlet yönetim şekli, muhtariyet, toprak meselesi, milli milis kuvvetlerinin teşkili; din, kadın hakları ve siyasî parti kurulması konuları üzerinde bilhassa durmuş ve önemli kararlar almıştır.

Buna göre;

- Devletin yönetim şekli: *Rusya, parlamenter demokrasiyle idare edilen federal bir cumhuriyet olmalıdır.*

- Kırgız [Kazak] eyaletlerinin muhtariyeti: *Kırgız [Kazak] eyaletleri muhtariyet almalıdır. Muhtariyetin tespitinde millî farklılıklar ve hayat şartları göz önünde bulundurulmalıdır.*

no: 13, s. 46-53; *Alaş Kozğalı / Dvijenye Alaş*, Belge no: 147, s. 386-389.

³³ Bu metinde geçen "Kırgız" ifadesinden kastedilen "Kazaklar"dır. Rusların, Kazaklara "Kırgız" demesinden kaynaklanan bir durumdur ve bu andlandırma, Çarlık Rusyası'nın devrili Sovyetlerin kurulmasından sonra 26 Ağustos 1920 tarihinde Kazaklar için kurulan ve Kırgız ASSR (Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) ismini taşıyan muhtar devletin adının 1925 yılında "Kazakistan ASSR" olarak değiştirilmesine kadar devam etmiştir. Kırgızlar içinse, "Kara Kırgız" ifadesi kullanılmıştır.

- **Toprak meselesi:** Kırgızlar [Kazaklar] tam olarak kendi topraklarına yerleşene kadar, onlara ait topraklar hiç kimseye verilmemelidir. Kazak bozkırında verimli toprakların azlığından hareketle, Kazaklardan alınan ... topraklar derhal Kazaklara geri verilmelidir...

- **Millî milis teşkilatı:** Düzenli ordu, millî milis kuvvetlerinin yerini alacaktır.

- **Din:** Akmola, Semey [Semipalatinsk], Yedisu [Semireçiyeye], Turgay, Ural ve Hazar-ötesi [Mangışlak] Kazakları geçici olarak Orenburg Müftülüğüne bağlanmalıdır...

- **Kadın hakları:** Siyasî haklar bakımından kadınlar erkeklerle eşit olmalı, başlık kaldırılmaldır. 16 yaşına gelmemiş kızlarla nikah yasaktır. Mollaların, 16 yaşından küçük kızlara ve 18 yaşından küçük erkeklerle nikah kıyması yasaktır. Nikah sırasında molla, taraflardan her ikisinin de rızasını almalıdır. Dul bir kadın, yakınlarının tesirinde kalmadan kendi hür iradesiyle evlenebilmelidir. İkinci kadınla evlilik birincinin rızasıyla olmalı, birinci hanımın kabul etmemesi ve evden gitmek istemesi halinde koca, başka birisiyle evlenene kadar onu vesayeti altında tutmalıdır.

- **Siyasi parti:** Ayrı bir Kırgız [Kazak] siyasî partisi kurulması gerekli görülmüş olup Kurultay, parti programını hazırlama görevini Şûrâ-yı İslâm'a temsilci olarak seçilen delegelere (Aydarhan Turlıbayev, Abikev Satpayev, Alcan Baygörin, Cahanşa Dosmuhamedov, Validhan Tanaşev, Nazarbay Mametov, Mustafa Çokay, Gабdrahман Оразайев) vermiştir. Parti, parlamenter demokrasi ve federal cumhuriyet temellerini esas almalıdır. Partinin programı hazırlandıktan sonra incelenmek üzere Kırgız [Kazak] eyalet komitelerine gönderilecek, programı ancak Kurucu Meclis'e seçilen vekillerin kontrolünden sonra onaylanacaktır. Parti programı hazırlanana kadar Kurucu Meclis'e seçilen vekiller Kurultay kararlarına göre hareket edeceklerdir.

Kurultay tarafından parti programını hazırlama görevi verilen delegeler, çeşitli sebeplerle bu görevi vaktinde yerine getiremediler. Bunun üzerine, A. Bökeyhanov'un başını çektiği bir grup, Kurultay'ın parti kurulması yönündeki kararı uyarınca, bu görevi üzerlerine aldılar. Öncelikle partinin adı kararlaştırıldı. Ardından Kazak gazetesinin 244. sayısında *Partimize atalarımızın adı olan 'Alaş' adını vermek istiyoruz. Kurultay'ın kararlarını destekleyenler ve parti kurulmasından yana olanlar bundan böyle listelerini "Alaş Partisi" olarak değiştirsinler.*³⁴ şeklinde bir yazıyla partinin adı anlamına da vurgu yapılarak ilan edildi.

Millî bir çizgi takip edeceği adından anlaşılan Alaş Partisinin programı³⁵, Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Miryakup Dulatov, Eldes Omarov, Esengali Turmuhamedov, Abdulhamit Jündibayev ve Azimbek Birimcanov'dan oluşan bir komisyon tarafından hazırlandı. Rusya'nın yönetim biçimi, Kazak muhtariyeti, fikir, matbuat ve dernek kurma hürriyeti ile kişi dokunulmazlığı, din, mahkeme, vergi, işçi hakları, eğitim ve toprak meselesi olmak üzere 10 maddeden oluşan parti programı, Kazak

³⁴ *Alaş Orda*, Belge no: 15, s. 61; *Alaş Közğalı / Deñiñiye Alaş*, Belge no: 163, s. 425-426.

³⁵ Alaş Partisi programı için bkz. A. Bökeyhanov, *Şığarmalar*, Haz. M. Koygeldiyev, 1994 Almatı, s. 259-262; *Alaş Közğalı / Deñiñiye Alaş*, Belge no: 174, s. 438-441; Muhtar Kul-Muhammed, *Alaş Bağdarlaması: Kıyanat pen Akikat / Programma "Alaş": Falsifikatsiya i Deystvitelnosti*, Almatı 2000, s. 82-90.

gazetesinin 21 Ekim 1917 tarihli sayısında (No: 251) yayımlandı.

Parti programına paralel olarak 1917 yılının Ekim ayında partinin eyalet şubeleri de teşkil edilmeye başlandı. İlk şube Tomsk'taki Sibirya Muhtariyeti kurultayından dönen A. Bökeyhanov tarafından Semey'de açıldı (12-20 Ekim). Hemen ardından Omsk, Aralık ayında da Orenburg'da Turgay şubeleri açıldı.³⁶

Alaş Partisi, Kazakistan dışında bugünkü Kırgızistan'da da teşkilatlandı. Partinin Kırgızistan şubesi Abdikerim Sıdıkov öncülüğünde Pişpek'te (Bişkek) kuruldu. Daha çok Kırgızistan'ın kuzeyinde teşkilatlanan partinin Kırgız sahasındaki organizasyonunda A. Sıdıkov dışında İşenali Arabayev, Kasım Tinistanov, N. Tulin, D. Soronbayev, S. Çukin vd. Kırgız aydınları aktif görev yaptılar.³⁷

Alaş liderlerinin bütün çabalarına rağmen siyasi şartlar nedeniyle Alaş Partisi ancak belirli merkezlerde teşkilatlanabildi. Buna paralel olarak parti programı da gerekli kurullardan geçmediği için onaylanamadı ve taslak olarak kaldı. Zira I. Kazak Kurultay'ında alınan karara göre parti programı, Şûrâ-yı İslâm temsilcileri tarafından hazırlanarak Kazak eyalet komitelerine gönderilecek, Kurucu Meclis'e seçilen vekillerin kontrolünden sonra Alaş Partisi Kongresi tarafından onaylayacaktı. Fakat çok geçmeden başlayan iç savaş bütün planları alt üst edince parti ve programıyla ilgili başlatılan çalışmalar da yarım kaldı.

Alaş Partisi'yle aynı dönemde (1917 sonbaharı) Kazakistan'da adı "Üç Cüz" olan ve kendini "Kırgız [Kazak] Sosyalist Partisi" olarak adlandıran bir başka siyasî parti daha kuruldu. Külbay Toguzov (başkan), Şahmerdan Elcanov ve arkadaşları tarafından kurulan Üç Cüz Partisi,³⁸ Alaş Orda'nın mücadele halinde olduğu Bolşeviklerin safında yer alan ve onlar tarafından desteklenen bir partiydi.

Güç şartlar altında doğan ve ülke çapında teşkilatlanamamış olan Alaş Partisi seçimlerde sosyal devrimci Es-Er'ler, sosyal demokrat Bolşevikler ve Üç Cüz partisiyle mücadele etti. Büyük şehirler ile Rus göçmenlerin ve işçilerin yoğun olduğu yerlerde Rus partileri seçimlerden üstün çıksalar da, genel itibarıyla Alaş Partisi halkın teveccühünü kazanmayı bildi. Stalin'in desteğiyle Alaş'a karşı seçimlere giren Üç Cüz ise, hiçbir varlık gösteremedi.

1917 Ekim Devrimi ve Kazakistan

Temelde birbirlerine karşı olmalarına rağmen Geçici Hükümet ile Sovyetler başlangıçta uyumlu bir politika takip ettiler. Sovyetler, Geçici Hükümetin yerel organları vasıtasıyla eski yönetimi tasfiye etmek için çaba harcadılar. Türkistan coğrafyasında

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Koygeldiyev, s. 305-308.

³⁷ O. Dj. Osmonov, *İstoriya Kırgızistana (S drevneyşih vremen do naşih dnei)*, Bişkek 2012, s. 363-364.

³⁸ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türküli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 362.

Türkistan Genel Valisi Kuropatkin³⁹ dışında hemen bütün üst rütbeli askeri kadrolar görevden uzaklaştırıldı. Siyasî tutuklulara af çıkarıldı. Ancak Geçici Hükümeti oluşturan taraflar arasındaki uyumlu çalışma, Lenin'in sürgünden dönmesinden sonra bozulmaya başladı. Taraflar arasında devlet yönetimi, siyasî partiler, tarım ve savaş gibi temel meselelerde derin görüş ayrılıkları kendini gösterdi. Lenin, Sovyetlerin Bolşevikleşmesini ve iktidarın Sovyetlere geçmesini istiyordu.

Savaşın ağır yükü, hayat pahalılığı, açlığı ve yıkımı miras olarak bırakan 1916 ayaklanmalarıyla oluşan tablo, ihtilalden sonra geri hizmetler için askere alınanların devrimci düşüncelerle evlerine dönmeleri ve siyasî hareketlilik, Bolşeviklerin elini güçlendiriyor, halk katmanlarında Lenin'in ideolojisini etkili hale getiriyordu. Sovyetlerin etkinliğinin artmasıyla Kazakistan'da Rus İşçi, Asker ve Köylü Sovyetlerine paralel yerel devrimci işçi teşkilatları (Verniy (Almatı) Şehri Müslüman İşçileri Birliği, Jarkent (Yarkent)'te İşçi Birliği, Türkistan Bölgesine dahil olan Güney Kazakistan eyaletlerinde Müslüman Emekçileri Birliği (İttifak)) ile gençler ve köy öğretmenleri tarafından gençlik teşkilatları kuruldu (Omsk'ta "Demokrat Gençler Sovyeti", Akmol'da "Jas Kazak (Genç Kazak)", Spaski Fabrikasında "Jas Cüre (Genç Yüreğ)", Petropavl'da "Talap (Talep)", Semey'de "Janar (Işık)", Evliya-Ata Merke'de "Kazak Gençleri Devrim Birliği" vd.). Bunların çoğu millî liberal aydınların peşinden giderken, S. Seyfullin'in liderliğindeki "Genç Kazak" teşkilatı ile T. Rıskulov'un "Kazak Gençleri Devrim Birliği" Sovyetlere katıldı.⁴⁰

Geçici Hükümet ile Sovyetler arasındaki çekişme, 1917 yılı Temmuz'unda iyice gün yüzüne çıktı. 4 Temmuz'da işçiler, askerler ve denizcilerden oluşan yaklaşık 500 bin kişilik büyük bir kalabalık, "Tüm İktidar Sovyetlere" sloganıyla Petrograd (Petersburg)'da Geçici Hükümet'i protesto eden bir gösteri düzenledi. Cepheden güvenilir askerî kıtalar getirerek göstericileri dağıtan ve Bolşeviklere baskıya başlayan Hükümet, hareketin lideri Lenin'in tutuklanması yönünde de karar aldı. Bütün tedbirlere rağmen Bolşeviklerin artan nüfuzu ve hareketin geniş halk kitlelerine yayılmasının önüne geçilemedi. İşte bundan dolayı Temmuz hadiseleriyle sesleri kesilen Bolşevikler, birkaç ay sonra yeniden yönetimin Sovyetlere geçmesini talep etmeye başladılar. Lenin ve Bolşevik Partisi yönetimi ele geçirmekte kararlı idiler ve bu için ancak silâh zoruyla elde edileceğini düşünüyorlardı. Nihayetinde, Lenin'in emriyle Bolşevik Partisi silâhlı mücadele kararı aldı. Petrograd İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetlerinden Devrimci Askerî Komite kuruldu. Hazırlıkların ardından Bolşevik Partisi öncülüğünde 24 Ekim 1917 günü Petrograd (Petersburg)'da işçi ve askerlerin silâhlı ayaklanması başladı. İşyancılar başkentin önemli binalarını ve merkezlerini işgal ettiler. Geçici Hükümet devrildi, bakanlar tutuklandı. Hemen ertesi gün 25 Ekim sabahı Lenin tarafından Geçici

³⁹ Kuropatkin de o görevde fazla kalamadı. Birleşik Taşkent Sovyeti'nin 30 Mart 1917 tarihli toplantısında alınan kararla Türkistan Genel Valiliği görevinden uzaklaştırıldı ve ev hapsine alındı. Bkz. *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, Alma-Ata 1977, s. 16.

⁴⁰ *İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)*, Almatı 2006, s. 287.

Hükümetin devrildiği ve yönetimin Petrograd İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinin Devrimci Askerî Komitesine geçtiği ilan edildi.⁴¹

“Ekim” ya da “Sovyet İhtilali” olarak bilinen bu gelişmeyi takip eden günlerde, ülkede Sovyet yönetimleri kurma çalışmaları başladı. Ancak ülke genelinde eski yönetimin tasfiye edilip Sovyet teşkilatlarının kurulması zaman alacak; dahası, bu iş silâhlı mücadele yoluyla gerçekleştirilecekti. Bu durumun farkında olan Sovyet liderleri, başta işçi ve köylü kesimleri olmak üzere Rus, gayri Rus bütün halk kitlelerinin desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu sebeple, gerek halkı Sovyetlerin safına çekmek gerekse Sovyet yönetiminin bundan sonra takip edeceği politikaların prensiplerini ortaya koymak düşüncesiyle birbiri ardına bildirimler neşretmeye başladılar. 2 Kasım 1917 tarihinde “Rusya Halklarının Hakları”⁴², 5 Kasım 1917’de “Halka”⁴³, 20 Kasım 1917’de “Doğunun ve Rusya’nın Bütün Müslüman Emekçilerine”⁴⁴, Ocak 1918’de de “Sömürülen Halkların ve Emekçilerin Hakları”⁴⁵ bildirimleri yayımlandı.

Bunlardan ilkinde, Rusya’da yaşayan halkların eşitliğinden, her halkın kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduğundan, millî ve dinî bütün ayrıcalıkların kaldırıldığından ve millî azınlıklar ile etnografik grupların özgür gelişiminden bahsedilmektedir.

Aynı şekilde ülkedeki bütün kesimleri hedef alan “Halka” bildirisinde, halktan yerel Sovyetler teşkil etmek suretiyle iktidarı ele geçirmeleri istenirken, *Toprak, ekmek, fabrikalar, silâhlar, gıda, ulaşım bundan böyle hepsi sizindir, gözünüz gibi koruyup muhafaza ediniz.* deniliyordu.

“Doğunun ve Rusya’nın Bütün Müslüman Emekçilerine” adıyla Sovyet Halk Komiserliği tarafından kaleme alınan üçüncü bildiri ise, hedef kitle Müslümanlardı. Rusya Müslümanlarından işçi devrimini ve Sovyet Hükümeti’ni desteklemeleri isteniyor, onları etkileyecek cazip vaatlerde bulunuluyordu: *Bundan böyle inançlarımız ve âdetleriniz, millî ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmazdır. Özgür ve serbestçe kendi millî yaşamınızı oluşturunuz. Bu sizin hakkınızdır. Haklarınızın Rusya’daki diğer halkların haklarıyla eşit olduğunu ve haklarınızın devrimin gücü ve onun organı durumundaki İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri tarafından korunmakta olduğunu biliniz.*

⁴¹ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 37.

⁴² Bildiri metni için bkz. V. İ. Lenin-Yo. Dj. Stalin, “Deklaratsiya Prav Narodov Rossii”, *Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii v Kazahstane 1917-1918 gg.*, *Sbornik Dokumentov i Materialov*, I, Alma-Ata 1957, s. 155-157; *Novyşaya İstoriya Kazahstana, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Belge no: 2 (II. Bölüm), s. 39-40.

⁴³ Bildiri metni için bkz. V. İ., Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, T. 35, Moskva 1962, s. 67.

⁴⁴ Bildiri metni için bkz. “Ko Vsem Trudyaşçimsya-Musulmanam Rossii i Vostoka”, *Dokumenty Vneşney Politiki SSSR*, I, Moskva 1957, s. 34-35; *Novyşaya İstoriya*, Belge no: 3 (II. Bölüm), s. 40-41.

⁴⁵ Bildiri metni için bkz. V. İ., Lenin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, T. 35, Moskva 1962, s. 221-223

Ocak 1918'de toplanan Sovyetlerin III. Kongresinde ilan edilen ve bizzat Lenin tarafından kaleme alınan son bildiri de ise, *Sovyet Rusya Cumhuriyeti, özgür milletlerin özgür birliği temelinde, Sovyet Millî Cumhuriyetleri Federasyonu olarak kurulur.* denilmekte, Rusya'daki gayri-Rusların hür iradeleriyle kendi millî devletlerini kurabilecekleri ve Sovyet Rusya'nın bu millî devletlerin bir araya gelmesiyle oluşacak bir Federal Sovyet Cumhuriyeti olacağı ilan edilmektedir.

2. Genel Kazak Kurultayı ve Alaş Orda Muhtar Hükûmetinin İlanı

Devlet yönetimi konusunda, Türkistan Türklerinin beklentileri ile Sovyetlerin ilan ettikleri prensipler büyük ölçüde örtüşüyordu. Türkistan Türkleri muhtar bir yönetim şeklinin kurulmasından yana idiler; gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle hiçbir zaman tam bağımsızlıktan söz etmemişlerdi. Sovyetlerin ilan ettiği yönetim şekli onların taleplerini karşılmasına rağmen, inandırıcı bulmadıkları için Sovyetlerin, Geçici Hükûmet'in yerini almasından rahatsız oldular. Onları rahatsız eden bir diğer konu da Rusya'nın I. Dünya Savaşından çekilmesi ve ülkedeki siyasi belirsizlikti. *Kır Balası* dergisindeki "Sibirya Kurultayı" makalesinin sonunda bu duruma dikkat çeken Alaş lideri Alihan Bökeyhanov, Finlandiya, Ukrayna ve Kafkasya'nın bölünüp ayrıldığını, Rusya'nın zor durumda bulunduğunu ve bu durumda Kurucu Meclisin de toplanamayacağını belirterek, anlaşmayı bozup savaşı terketmesi için müttefiklerin Rusya'ya savaş açabileceğini ileri sürüyordu. *Olacakları oturup izleyecek olursak Kosak (Rus Kazakları) arasında yok olur gideriz.*⁴⁶ diyerek zaman kaybının telafi edilemeyeceği hususuna dikkat çektiği yazısında, Kazakları, aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp ülkelerine sahip çıkmaya çağırmakta idi. Hakikaten Bökeyhanov'un da belirttiği gibi, Rusya'da işler iyi gitmiyor, dahası, nasıl gelişeceği de kestirilemiyordu. Öyleyse, diğer pek çok halk gibi, vakit kaybetmeden çalışmalara başlanmalı, gerekli adımlar atılmalıydı. İşte bu düşünceyle 1917 Kasım ayı başında Başkurt ve Kazak temsilcileri Orenburg'da bir araya gelip ülkelerinin geleceği ve Sovyetlere karşı verilecek mücadele konusunda önemli kararlar aldılar. Bu kararlardan en önemlisi, "Şarki Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği" kurulması konusunda anlaşmaya varılmasıdır ki, Z. V. Togan tarafından bu birliğe dair bir harita⁴⁷ bile hazırlanmıştır. Alınan kararlar arasında Orenburg'un Başkurdistan ile Batı Kazakistan'ın ve Orenburg Rus Kazaklarının merkezi olması, Başkurtlar ile Batı Kazakistan'ın birleşmesi ve Rus Kazaklarının onlara katılması da bulunuyordu.⁴⁸

Millî hükûmetlerin kurulmasını ve Sovyetlere karşı birlikte mücadeleyi hedefleyen Kasım ayı başındaki görüşmelerin üzerinden çok geçmeden 16/29 Kasım 1917 tarihinde Orenburg'da Başkurt Millî Muhtar Cumhuriyeti ilan edildi. Yunus Bikbov

⁴⁶ Bökeyhanov, s. 266.

⁴⁷ Harita için bkz. Togan, *Türkistan*, s. 371.

⁴⁸ Z. V. Togan, *Hatıralar*, Ankara 1999, s. 157.

hükümet başkanı, Z. V. Togan da dahiliye ve hariciye vekili seçildi.⁴⁹ Başkurt Milli Hükümeti'nin ilanından birkaç gün sonra da Kazaklar aynı düşünceyle II. Genel Kazak Kurultayı'nı topladılar.

II. Genel Kazak Kurultayı⁵⁰, 5-13 Aralık 1917 tarihleri arasında Orenburg'da yapıldı. Organizasyon komitesinde Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Eldes Omarov, Sağındık Doscanov ve Miryakup Dulatov'un yer aldığı kurultayın başkanlığını Bahitkerey Kulmanov; yardımcılığını A. Bökeyhanov, Halel Dosmuhamedov, Galimcan Kenesarin ve Omar Karaşev; sekreteryasını ise Davletşah Kusabgaliyev, Miryakup Dulatov ile Seydazım Kadirbayev yaptı. Kazak siyasi tarihinin en önemli adımlarından biri olan Kurultay'a özel davetlilerin yanında Bökey/İç Orda'dan, Ural, Turgay, Akmola, Semey (Semipalatinsk), Yedisu, Sırderya ve Semerkant eyaletleriyle Altay Valiliği'nden, kısaca Kazakların yaşadığı eyalet ve valiliklerden delegeler katıldı. Kurultay'da görüşülen konular şunlardır:

- 1-Sibirya ve Türkistan Muhtariyetleri ve Güney Doğu İttifakı ile münasebetler,
- 2-Kırgız [Kazak] eyaletlerinin muhtariyeti,
- 3-Milli milis kuvvetleri,
- 4- Halk Şûrası (hükümet),
- 5- Eğitim,
- 6- Milli banka,
- 7- Müftülük (dinî idare),
- 8- Halk mahkemesi,
- 9- Yerel yönetim,
- 10- İâşe meselesi.

Her biri ayrı ayrı ele alınıp görüşülen gündem maddeleri arasından *muhtariyet* ve *hükümet kurulması* ile *millî milis kuvvetlerinin oluşturulması* meselelerine özel önem verildi. Kurultay adına Semey delegesi Halel Gabbasov'un yaptığı konuşmadan sonra, "Alaş Orda Muhtariyeti" adıyla muhtariyet ve "Alaş Orda Halk Şûrası" adıyla geçici bir hükümet kurulması yönünde karar alındı. Ancak ifade edelim ki, bu karar büyük tartışmaların ardından geldi. Muhtariyet konusunda hemfikir olan delegeler, bunun ilanı konusunda ikiye bölünmüşlerdi. Rusya Müslümanları arasında topraklı muhtariyetten yana tavrıyla bilinen C. Dosmuhamedov'u takip eden Ural eyaleti ve Bökey/İç Orda delegeleri ile Sırderya'dan katılan bazı delegeler, muhtariyetin hemen ilan edilmesini

⁴⁹Togan, *Hatıralar*, s. 156.

⁵⁰II. Genel Kazak Kurultayı tutanakları için bkz. *Novyeşaya İstoriya Kazahstana*, s. 77-89; *Alaş Orda*, Belge no: 16, s. 62-75; *Alaş Kozğalı / Dvijenije Alaş*, Belge no: 182, s. 472-482.

isterken A. Bökeyhanov, A. Baytursunov, M. Dulatov gibi *Kazak* gazetesi etrafında toplanan aydınların başını çektiği delegeler bu meselenin, milis kuvvetlerinin oluşturulmasından ve Sırderya bölgesi Kazakları ve Kazakistan'da yaşayan diğer halk temsilcileri (Ruslar ve Rus Kazakları/Kazaçiler) ile yapılacak görüşmelerden sonraya bırakılması gerektiğini savunuyorlardı. Zira Kazakların yaklaşık yarısı (2.5 milyon) güneyde Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde yaşıyor, ilan edilmesi istenen Alaş Orda Muhtariyeti sınırları içinde yani Kazakistan'ın bozkır bölgesinde de çok sayıda Rus bulunuyordu. Onlara göre, Kazakların yarısını dışarıda bırakarak ve Kazaklar arasında yaşayan çok sayıdaki Rus nüfusu yok sayarak ilan edilecek bir muhtariyet sağlıklı olmayacağı gibi, milis kuvveti olmadan muhtariyeti savunmak da mümkün değildi. Bu arada muhtariyet meselesinde bunlardan tamamen farklı bir görüşü, Sırderya temsilcisi olarak davet edilen ve aynı zamanda iki hafta önce Hokant'ta kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti'nde⁵¹ Dış İşleri Bakanı olarak görev almış olan Mustafa Çokay seslendirdi. Mustafa Çokay, bozkır bölgesi Kazaklarının ayrı bir muhtariyet ilanına karşıydı ve Alaş Orda'nın Türkistan Hükümeti içinde yer alması gerektiği düşüncesindeydi. Türkistan Hükümeti'nin sadece Özbeklerin hükümeti olmadığını ifade eden Çokay, hem kendisinin hem de kendisi gibi Kazak olan M. Tınışbayev'in o hükümette üst düzey görev aldıklarını söyleyerek kurultay katılımcılarını ikna etmeye çalıştı.⁵² Fakat çabaları sonuç vermedi. Alaşçıların temsilcisi durumundaki A. Bökeyhanov, böyle bir ittifaka prensip olarak karşıydı. Türkistan'la akraba ve dindaş olduklarını gözardı etmeyen Bökeyhanov'a göre, muhtariyet başlı başına memleket demekti. Memleket olarak iş yapmaksa kolay değildi. Kazaklar arasında cehalet hâkimdi ve iş yapacak adam sayısı azdı; Türkistan halkı arasında ise cehalet Kazaklardakinden daha fazla, kabiliyetli insanların sayısı ise Kazaklardan on kat daha azdı. Türkistan Hükümeti'yle muhtariyeti deve ile eşegin koşulduğu bir arabaya benzeten Bökeyhanov, *biz böyle bir arabaya binip nereye gidebiliriz?* diye soruyor, dahası, ifadelerinde ön plana çıktığı üzere aşırı boyutlarda gördüğü mutaassıp yapısı sebebiyle Türkistan'la birlikte muhtariyet kurmayı, *koyuna taş doldurup İrtiş'e atlamak*, yani göz göre göre ölüme gitmek olarak görüyordu.⁵³

⁵¹ Türkistan Muhtariyeti, 26 Kasım 1917 tarihinde Hokand şehrinde toplanan Türkistan Müslümanları IV. Olağanüstü Kurultayı'nın ikinci gününde 27 Kasım'da gece geç saatlerde oybirliğiyle alınan kararla ilan edildi. Alınan kararda "*Yaşasın Türkistan Muhtariyeti! Türkistan Müslümanları IV. Olağanüstü Kurultay Türkistan bölgesinde yaşayan halkların isteği üzerine, Rusya devrimi tarafından belirlenen esaslara binaen federasyon temelinde kurulan Rusya Cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde Türkistan'ın toprak muhtariyetini ilan eder*" deniyordu. 12 üyeli olması planlanan Türkistan Hükümetinde şu isimler yer aldı: Muhammedcan Tınışbayev (Muhametcan Tınışbayulu) (Başbakan ve İç İşleri Bakanı), İslam Şahahmedov (Başbakan yardımcısı), Mustafa Çokay (Dış İşleri Bakanı), Ubeydullah Hocayev (Savunma Bakanı), Yurali Ağayev (Doğal Kaynaklar Bakanı), Abidcan Mahmud (İşe Bakanı), Abdurahman Orazayev (İç İşleri Bakanı) ve Solomon Abramoviç Herzfeld (Maliye Bakanı). Muhtariyet ilan edilip hükümet kurulsa da, Hokant'ta kurulan Türkistan Muhtariyeti'nin ömrü ancak iki ay kadar sürdü. 31 Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıldı. Daha fazla bilgi için bkz. A. Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayat ve Mücadelesi*, İstanbul 2002, s. 118-142.

⁵² Koygeldiyev, s. 345.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Bökeyhanov, s. 263-264, 375-376; Koygeldiyev, s. 339-340; K. Nurpeyisulu, *Alaş*

Şubat 1919'da General Kolçak idaresindeki Geçici Sibirya Hükûmeti ile yaptığı bir görüşmede, ...*Biz, Batıcıyız. Biz halka medeniyet getirmek için verdiğimiz mücadelede Doğu'ya, Moğolistan'a bakamayız, orada medeniyet olmadığını biliyoruz. Bizim yönümüz Batı'ya dönük; Batı medeniyetini ise ancak Rusya ve Ruslar vasıtasıyla alabiliriz ...*⁵⁴ diyen Bökeyhanov'un kafasında Türkistan Muhtariyeti ile değil, daha gelişmiş ve Batı medeniyetine ulaşmada araç olarak gördüğü kuzeydeki Rus ve Rus-Kazak hükûmetleriyle ittifak vardı.⁵⁵ II. Kazak Kurultayı'ndan yaklaşık bir buçuk ay önce (8-15 Ekim 1917) Tomsk'ta toplanan Sibirya Muhtariyeti Kurultayı'na 9 kişilik bir heyet olarak katılmış, burada yaptığı konuşmada, *geçici olarak topraklı alt muhtariyet* şeklinde, başka bir ifadeyle Turgay ve Ak-mola eyaletleri olarak Sibirya Muhtariyeti içinde yer almak istediklerini dile getirmiş, kurultayda bu yönde karar alınmıştı.⁵⁶ Bökeyhanov, bu konudaki düşüncelerini II. Kazak Kurultayı sonunda yaptığı konuşmada da dile getirdi. Dolayısıyla da Çokay'ın teklifinin kabul görme ihtimali yoktu. Bu sebeple, onun teklifi tamamen bir kenara bırakılırken, tartışma, muhtariyetin ilanından yana olanlar ve bunu zamana yaymak isteyen Alaşçılar arasında yoğunlaştı. Taraflar arasında uzlaşma sağlanamayınca oylamaya gidildi. Mustafa Çokay, Azimhan Kenesarin ve Ahmet Çegirov'un çekimser kaldıkları oylamada, 33 delege muhtariyetin ilanı yönünde, 42 delege ise karşı yönde oy kullandı. Ancak azınlığın, muhtariyetin ilan edilmemesi halinde Türkistan Muhtar Hükûmeti ile birleşeceklerini belirtmeleri üzerine, Mustafa Çokay'ın da araya girmesiyle bir ara formül bulundu. Buna göre: 1- Alaş Orda, bir ay içinde Türkistan Kazaklarının tümünün kendisine katılmasını sağlayacak, katılım olsa da netice bir ay sonunda halka duyurulacak; 2- Bir ay içinde Türkistan Kazaklarının Alaş Orda'ya katılımının gerçekleşmemesi hâlinde, Alaş Orda, kendi muhtariyetini resmen ilan etme hakkına sahip olacak; 3- Eğer bir ayın sonunda katılım gerçekleşmez ve muhtariyet de ilan edilmez ise, herkes başının çaresine bakacak; 4- Türkistan bölgesi Kazaklarının bir ay içinde Alaş Orda'ya katılması halinde, muhtariyetin ilanı Alaş Orda'nın ihtiyarında olacaktır.⁵⁷ Böylece Türkistan bölgesi Kazaklarının Alaş Muhtariyeti ile durumları, bir ay zarfında çözümlenmek üzere, kurulacak hükûmete havale edilirken muhtariyetin resmî ilanı hususunda da Alaş Orda yetkili kılınmış oluyordu.

Taraflar arasındaki uzlaşıdan sonra Alaş Orda Hükûmeti başkanlığı için seçim yapıldı. Alihan Bökeyhanov, Bahitkerey Kulmanov ve Aydarhan Turlubayev'in aday oldukları seçimi Alihan Bökeyhanov kazanarak Alaş Orda Muhtar Hükûmeti başkanı

Akikatı, Almatı 2010, s.162-163.

⁵⁴ *Alaş-Orda*, Belge no: 47, s. 139.

⁵⁵ Bökeyhanov'un Sibirya Muhtariyeti içinde yer almak istemesinin gerekçeleri için bkz. Bökeyhanov, s. 262-266, 374-375.

⁵⁶ Sibirya Kurultayında alınan kararlar için bkz. D. A. Amanjolova, *Na İzlome. Alaş v Etnopolitikekoy İstorii Kazahstana*, Almatı, 2009, s. 180-182, 190.

⁵⁷ Koygeldiyev, s. 344; Nurpeyisulı, *Alaş Akikati*, s. 168.

oldu.⁵⁸ Muhtariyetin ve hükümetin kurulmasıyla ilgili alınan kararlar şunlardır:

1- *Toprağa dayalı millî muhtariyet kurulsun. Muhtariyet, Bökey (İç Orda) ile Ural, Turgay, Akmola, Semeş, Yedisu ve Sırderya eyaletlerini, Fergana, Semerkant ve Hazar-ötesi eyaletleriyle Altay Valiliğinde ve çevresinde Kazak-Kırgızların nüfus olarak yoğunlukta buldukları yerleri içine almaktadır.*

2- *Kazak-Kırgız eyaletlerini kapsayacak muhtariyetin adı "Alaş"tır.*

3- *Muhtariyet sınırları içerisindeki yeraltı ve yerüstü kaynakları "Alaş Muhtariyeti"nin mülkiyettir.*

4- *Alaş Muhtariyeti'nin anayasası Cümle Rusya Kurucu Meclisi tarafından onaylanacaktır.*

5- *Kazak-Kırgızların arasında yaşayan azınlıkların hakları garanti altındadır. Her azınlık nüfusu oranında temsil edilecektir.*

6- *Alaş Muhtariyeti'ni iç savaşın getirmiş olduğu terör ortamından kurtarabilmek için, on üyesi Muhtariyet sınırları içerisindeki Rus ve diğer gruplardan olmak üzere, 25 üyeli "Geçici Alaş Orda Halk Şûrâsı" kurulacaktır. Alaş Orda'nın merkezi geçici olarak Semeş şehri olacak ve vakit kaybetmeden Alaş Orda Hükümeti, Kazak-Kırgızların yönetimini üstlenecektir.*

7- *Alaş Orda, milis kuvvetleri kurulması için etkili tedbirler almayı taahhüt etmektedir.*

8- *Alaş Orda, en kısa zamanda Alaş Muhtariyeti Kurucu Meclisini ... toplayacaktır.*

9- *Kurultay, Alaş Orda'ya borç alma ve diğer muhtariyetlerle görüşmelerde bulunma yetkisi vermektedir. Anlaşmalarda nihai karar Alaş Orda Kurucu Meclisi'ne aittir.*

⁵⁸ M. Koygeldiyev'in hazırladığı listeye göre hükümette şu isimler yer almıştır: Bökey Orda Kazaklarından Validhan Tanaşev, Ural'dan Halel Dosmuhamedov, Akmola'dan Aydarhan Turlıbayev, Turgay'dan Ahmet Birimcanov, Semeş'den Halel Gabbasov, Yedisu'dan Sadık Amanjolov, Sırderya'dan Mustafa Çokay. Eyaletler dışından ise Alihan Bökeyhan (Bökeyhanov), Cahanşa Dosmuhamedov, Alimhan Ermekul, Muhametcan Tımsıbayulı, Baktıkerem Kulmanulı (Bahıtkerey Kulmanov), Jakıp Akbayulı (Akbayev), Bazarbay Mamıtulı ve Otınşı Elcanulı. Kurultay'da ayrıca hükümet üyelerinin her birine birer yardımcı seçilmiş olup isimleri şunlardır: Ğaysa Kaşkınbayulı, Nusıpbek Jakıpbayulı, Erecep İtbayulı, Satılğan Sabatayulı, Eseñgali Kasabolatulı, Batır Kayırmiyazulı, Mukış Boştayulı, Seyilbek Canaydarulı, Selimgerey Nurahhanulı, Ğumır Almasulı, Seydazım Kadırbayulı, Asfandiyar Kenjeulı, Niyaz Bekimulı, Esen Turmuhamedulı, Jenek Soltanayulı (Yedisu eyaleti Kırgızlarından). Bkz. Koygeldiyev, s. 332-333. Alaş Orda temsilcileriyle yakın temas halinde bulunmuş olan devlet adamı ve tarihçi Z. V. Togan'ın, Alaş Orda üyelerinden A. Berimcanov'un (Birimcanov) notlarına dayanarak verdiği bilgiye göre ise, Alaş Orda hükümet üyeleri ve bakanlıkların dağılımı şöyledir: Alihan Bukeyhanov (Bökeyhanov) (başkan), Halil Abbasoğlu (Gabbasov) (başkan yardımcısı), Ermek Alimhanov (herhalde Alimhan Ermekul) (harbiye bakanı), Ahmet Berimcanov (Birimcanov) (adalet bakanı), Muhammed Tımsıbayov (Muhametcan Tımsıbayulı) (içişleri bakanı, aynı zamanda Hokant Hükümeti başkanı), Ahmet Baytursunov (Baytursunov) (eğitim bakanı), Cahanşah Dostmuhamedov (Cahanşa Dosmuhamedov), Halil Dostmuhamedov (Halel Dosmuhamedov) ve Ahmet Biy Sersenov Alaş Orda Batı Bölgesi mesul bakanlarıdır. Bkz. Togan, *Türkistan*, s. 369; B. Hayit, bu listeye Hokant Muhtar Hükümeti'nde önce Dış İşleri sonra Tımsıbayulı'nın yerine hükümet başkanlığı yapan Mustafa Çokay'ı Alaş Orda'da Dış İşleri bakanı olarak eklemiştir. Bkz. Hayit, s. 253.

10- *Alaş Orda Halk Şûrası, hazırlayacağı muhtariyet anayasasını Kurucu Meclis'e sunacaktır.*

Kurultay'da, üzerinde durulan bir diğer önemli konu ise milli milis kuvvetlerinin teşkiliydi. Milis kuvvetlerinin sayısı, eğitimi, teçhizatı, masrafları, iâsesi bir plân dahilinde tespit edildi. Buna göre, Bökey Ordası'ndan 1000, Ural eyaletinden 2000, Turgay'dan 3000, Akmola'dan 4000, Semey'den 1500 ve Yedisu'dan 2000 olmak üzere toplam 13.500 kişilik bir milis kuvveti oluşturulacaktı. Milislerin ihtiyaçları ve masrafları halktan toplanacak vergilerle karşılanacak, eğitimi için ise Orenburg Rus Kazak birliklerinden yardım alınacaktı.

Milis kuvvetlerinin kurulması bilhassa önemli idi. Zira milis kuvveti olmadan muhtariyetin ve hükûmetin ayakta kalması ve iç savaş ortamında ülkeyi savunması imkânsızdı. Alaş Orda, Sovyetlerle mücadele etmek istiyordu. Ancak tek başına Sovyetlerle veya başka bir güçle mücadele edecek durumda değildi. Ayrıca milis kuvvetlerinin oluşturulması için de dış desteğe ihtiyaç vardı. Alaş Orda Hükûmet başkanı A. Bökeyhanov, Kurultay'da komşu muhtariyetlerle ittifak yapılmasının lüzumundan bahseden bir konuşma yaptı ve bu konuşmasıyla bir bakıma daha önceki temaslara atıfta bulunurken, aynı zamanda Alaş Orda'nın takip edeceği politikayı da belirtmiş oldu.

Kazak Kurultayından bir hafta sonra, 20 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihlerinde Orenburg'daki Kervansaray'da III. Başkurt Kurultayı toplandı. 29 Kasım'da ilan edilen Başkurt Millî Muhtariyeti'nin onaylandığı bu kurultaya Kazaklardan Seyitazım Kadirbayev (Seydazım Kadirbayulu) ile bundan üç hafta önce Hokant'ta ilan edilen Türkistan Muhtar Hükûmeti'nin Hariciye bakanı Kazaklardan Mustafa Çokay katıldı. Aynı şekilde Z. V. Togan da Kazak kurultaylarına katılmıştı. Bunlar Türkistan Türklerinin birlikte gelecek aradıklarına işaret etmesi açısından önemliydi.⁵⁹

Sırderya Kazakları Kurultayı

Alaş Orda Hükûmeti'nin önündeki en önemli mesele, kuşkusuz, Türkistan Kazaklarının kendisine katılımını sağlamaktı. Muhtariyetin resmî ilanı da bu meseleye bağli olduğu için, yeni Hükûmet açısından bu durum oldukça önemliydi. Kurultay sonrasında hemen harekete geçildi. İlk iş olarak Türkistan Kazaklarına hitaben Alihan Bökeyhanov ve Mustafa Çokay imzalı ortak bir bildiri hazırlanarak kurultay çağrısı

⁵⁹ Başkurt Kurultayında Yunus Bikbov'un başkanlığında, Z.V. Togan'ın dahiliye ve harbiye, İlderhan Mutin'in maliye, Tatarlardan Abdullah Edhemov'un eğitim, Ayıtbayev'in de ziraat vekili oldukları bir hükûmet seçildi. Eskiden olduğu gibi "Başkurt Askerî İdaresi" (Başkirkoye Voyskovoye Upravleniye) şeklinde tesmiye olunan Başkurt Harbiye Vekaleti, Kurultay kararı doğrultusunda Başkurt millî ordusunu kurmaya başladı. Ocak 1918'de bir Başkurt heyeti, Orenburg Rus Kazak Hükûmeti'nden bir miktar silâh aldı; bunlar ilk Başkurt alayını kurmak üzere Baymak'a gönderildi. Ordunun ihtiyacı olan para, çok miktarda depolanmış olan Samakin içki fabrikasındaki içkilerin Ruslara satılmasıyla temin edildi. Bkz. Togan, *Hatıralar*, 158-159.

yapıldı. Bildiride, II. Kazak Kurultayı'nda alınan karar doğrultusunda, Türkistan Kazaklarının Alaş Orda'ya katılımını görüşmek üzere 5 Ocak 1918'de Türkistan şehrinde bir kurultay toplanacağı ifade edilip, her kasabadan birer temsilcinin gönderilmesi isteniyor ve kurultayda Alaş Orda'yı Bakıtkerey Kulmanov, Miryakup Dulatov ve Turağul Kunabayev'in temsil edecekleri belirtiliyordu.⁶⁰

Sırderya Kazakları Kurultayı olarak bilinen ve planlandığı gibi Türkistan şehrinde toplanan kurultaya, 72 delege katıldı ve toplantı üç gün sürdü. Türkistan bölgesi Kazaklarının Türkistan Muhtariyeti'nden ayrılarak Alaş Orda Muhtariyeti'ne katılmalarını sağlamak ve böylece Kazakları tek çatı altında toplamak amacıyla tertip edilen kurultaydan beklenen karar çıkmadı. Böyle zor bir dönemde Sırderya eyaletinin Türkistan Muhtariyeti'nden ayrılmasının Türkistan halklarının millî bağımsızlık mücadelelerine zarar vereceği gerekçesiyle, Sırderya Kazaklarının şimdilik Türkistan Muhtariyeti içinde kalmaya devam etmesi; Alaş Orda'nın kendi muhtariyetini ilan edip Türkistan Muhtariyeti ile birleşmesi halinde ise, Türkistan Muhtariyeti'nden ayrılarak Alaş Orda'yla birleşmesi yönünde karar alındı.⁶¹

Alınan kararlar Sırderya Kazaklarının Alaş Orda'ya katılımı, Alaş Orda'nın muhtariyetini ilan edip Türkistan Muhtariyeti'yle birleşmesi şartına bağlanmış oluyordu. Bu karar, taraflar mevcut pozisyonunu muhafaza ettiği sürece, Türkistan Kazaklarının Alaş Orda ile birleşemeyecekleri anlamına geliyordu. Zira yukarıda ifade edildiği üzere, Alihan Bökeyhanov ve arkadaşları, Alaş Orda'nın Türkistan Muhtariyeti ile birleşmesine prensip olarak karşıydılar. Diğer taraftan, Sırderya Kurultayı'ndan birkaç gün sonra, Ocak ayı başında, millî hükümetleri onaylaması beklenen Cümle Rusya Kurultayının, 31 Ocak'ta da Türkistan Muhtariyeti'nin Bolşevikler tarafından dağıtılması ve çok geçmeden başlayacak olan iç savaş, bütün planları alt üst edecek ve muhtariyetin resmî ilanı da imkânsız hâle gelecekti.

Rusya'da İç Savaş Yıllarında Alaş Orda Hükûmeti

Kazak ve Başkurtların millî ordularını kurmakla meşgul oldukları ve teşkilatlanmaya çalıştıkları bu günlerde, Rus Kazaklarının elinde bulunan ve büyük bel bağlanan Orenburg, 18 Ocak 1918 tarihinde Bolşevikler tarafından işgal edildi. Beklenmedik bu gelişme Kazaklar, Başkurtlar ve Rus Kazakları arasında başlayan ittifakı sonuçsuz bırakmakla kalmadı, kuruluş aşamasında olan millî hükûmetlere de (Alaş Orda ile Başkurt Hükûmetleri) büyük darbe vurdu. Alaş liderleri ile hareketin bel bağladığı Ataman Dutov şehri terk ederken, Z.V. Togan'ın da içine bulunduğu Başkurt hükûmeti üyeleri 3 Şubat'ta Bolşevikler tarafından tutuklandılar.⁶²

Orenburg'un işgali, 1917 Ekim İhtilali'nden hemen sonra başlayan Rusya'da Sovyet yönetimlerini oluşturma çalışmalarının bir parçasıydı. Rusya'nın diğer bölgele-

⁶⁰ Bökeyhanov, s. 268.

⁶¹ Koygeldiyev, s. 347.

⁶² Togan, *Hatıralar*, s. 160.

rine nazaran Kazakistan'da, Sovyetlerin taban bulacağı ölçüde bir proletarya mevcut olmadığı için, Sovyet yönetimlerinin teşkili zaman aldı. Buna rağmen, Rus Kazak birliklerinin bulunduğu Orenburg, Sibirya, Ural ve Yedisu dışındaki Kazak topraklarında 1917 Ekim'i ile 1918 Mart ayları arasında mahalli Sovyet Hükümet organlarının kurulması büyük oranda tamamlandı.⁶³

Orenburg'un Kızıl Ruslar tarafından işgali, daha yapılanma aşamasında olan Alaş Orda Hükümeti'ne büyük bir darbeydi. Zira işgal, Alaş Muhtariyeti'nin yapılanmasını sekteye uğratmakla kalmamış, Alaş Orda teşkilatlarının tek merkezden idaresini de imkânsız hale getirmişti. Savaş hali, ulaşım ve haberleşme güçlüğü sebebiyle Alaş Orda, Batı ve Doğu şeklinde ikili bir yapılanmaya gitmek mecburiyetinde kaldı. Bu fiili durum, 11 Eylül 1918 tarihinde imzalanan 11 maddelik bir protokolle resmîyet kazandı ve Alaş Orda Muhtariyeti "Alaş Orda Doğu Bölümü" ve "Alaş Orda Batı Bölümü" olmak üzere resmen ikiye ayrıldı.⁶⁴ Jaňa Semey (Yeni Semey)'deki merkezi Alaş Orda'ya tabi olacak olan Alaş Orda Batı Bölümü, Ural eyaletinin Cimbiti şehrinde konuşlandı. C. Dosmuhamedov başkan, Bökey/İç Orda'dan B. Kulmanov, Ural eyaletinden H. Dosmuhamedov ile Türkistan'dan İ. Turmuhamedov da üye olarak atandılar. Protokolün beşinci maddesinde belirtildiği üzere, Alaş Orda Batı Bölümü, Bökey/İç Orda'sını, Oyl eyaletini, Hazar-ötesi eyaletinin Mangışlak bölgesi ile Turgay eyaletinin Aktöbe ve Kırgız (İrgiz olmalı) şehirlerini kapsıyordu.⁶⁵

Kurulma aşamasında böyle bir sıkıntıyla karşı karşıya kalan Alaş Orda, kendini kabul ettirmek ve muhtariyetin resmî ilanını gerçekleştirebilmek için Sovyetlerle temasa geçme kararı aldı. 1918 yılı Mart ayında Alaş Orda Hükümetinin görevlendirdiği Haleb ve Cahanşa Dosmuhamedovlar, Ural'dan Moskova'ya giderek Sovyet Halk Komiserleri başkanı Lenin ve Milliyetler Meseleleri Halk Komiseri Stalin'le görüştüler. II. Kazak Kurultayı kararlarıyla tanışan Stalin, 20 Mart'ta Alaş Orda başkan yardımcısı H. Gabbasov'la yaptığı telgraf görüşmesinde, Kurultay kararlarının Rusya halklarının haklarına dair Sovyetler tarafından ilan edilen deklarasyona uygun olduğunu belirtip, Sovyetleri tanıması şartıyla Alaş Orda'nın statüsünü tanıyacaklarını; yerel Sovyetlerle birlikte alacakları kararları onaylanmak üzere III. Sovyet Kurultayına sunmalarını istedi. Hemen ertesi gün bir araya gelen Alaş Orda üyeleri, II. Kazak Kurultayı kararları temelinde hazırladıkları 11 maddelik karar metnini Moskova'ya gönderdiler. 11. maddede Sovyet Hükümetinin belgeyi inceleyip kendilerini tez arada bilgilendirmesi istenmişti⁶⁶; fakat bizzat Stalin tarafından hemen cevap verileceği kendilerine bildi-

⁶³ Kazakistan'da Sovyet yönetimlerinin kurulması hakkında geniş bilgi için bkz. *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 41-54.

⁶⁴ Bazı araştırmalarda Alaş Orda'nın, Doğu, Batı ve Güney olmak üzere üçe ayrıldığından bahsedilmekte ise de, Alaş Orda'ya ait belgelerde "Güney Bölümü"ne ait bir kayda rastlanmamıştır. Herhalde Güney Bölümü'nden kastedilen Yedisu bölgesi ve Kırgızistan'ın kuzeyindeki teşkilatlar olmalıdır.

⁶⁵ Alaş Orda'nın ikiye ayrıldığına dair protokol metni için bkz. *Alaş Orda*, Belge no: 25, s. 96-98.

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. *Koygeldiyev*, s. 351-354.

rilmiş olmasına rağmen herhangi bir cevap verilmedi ve Sovyetlerle başlatılan ilişki böylece kesildi. Sadece ilişki kesilmekle kalmadı; Mayıs ayında Alaşçılar, Sovyetlerin saldırısına maruz kalıp şehri terk etmek zorunda kaldılar. Alihan Bökeyhanov'u tutuklama kararı çıkarıldı.⁶⁷

Sovyet liderlere göre, Alaş Orda, bir milli-burjuva hareketiydi. Başkanı ve çoğu üyesi eski Kadet Partisi üyesi olan bu hareket, söz konusu yapısından arındırılmalı ve Sovyetleştirilmeliydi. Merkezî Sovyet Hükümetini tanıdıkları gerekçesiyle böyle bir harekete muhtariyet vermek demek, onların ellerine kitleleri ezebilecekleri silah vermek demektir.⁶⁸ Talebi kurnazlık olarak gören Sovyet temsilcileri, aslında en başından beri Alaş Orda ile çalışmak niyetinde değillerdi. Zira Stalin, bir taraftan Alaş Orda'yı desteklediklerini söylerken, diğer taraftan onunla mücadele etmek ve Kazak bozkırında Sovyetleri kurmak için çalışmalara başlamıştı. Ocak 1918'de Çarlık devrinde gizli polislik yapan ve o sırada Üç Cüz partisi başkanı olan Kölbay Toguzov'u Turgay ve Akmola Bölgeleri Komiseri; Şubat 1918'de de Bozkır Bölgesi Ortodoks kilisesi eski misyoneri Alibi Cangeldin'i Kırgız (Kazak) Eyaleti Fevkalade Komiseri tayin etmişti. Alaş Orda ile görüşmelerin yürütüldüğü bir sırada gündeme gelen ve Alaş Orda'nın teklif edeceği birisinin atanacağı belirtilen, Milliyetler Meseleleri Halk Komiserliği'nde Kırgız [Kazak] Meselesi Müdürü olarak da Cangeldin'in talebi üzerine Orenburg Genel Valiliği eski faytoncusu Muhammed Tungaçin tayin edildi. Tungaçin, Mart 1918'de Moskova'dan Turgay bölgesine gelerek Kazaklardan 1000 kişilik bir süvari birliği kurdu.⁶⁹

Sovyetler, Alaş Orda'ya karşı Üç Cüz Partisi'nden de azamî ölçüde istifade ettiler. Başlangıçta sosyalist milli bir çizgide hareket etmeyi plânlayan Üç Cüz Partisi, 1918 yılı başından itibaren Sovyetlerle yakın işbirliğine gitti ve Kazakistan'da Sovyet Hükümet organlarının kurulmasına büyük katkıda bulundu.

1917 yılı Kasım ayında Beyaz Rus yanlısı Rus Kazak birlikleri, Bolşevik Sovyetlere karşı harekete geçmişlerdi. Orenburg, Ural ve Yedisu olmak üzere üç merkezden yürütülen ve bir süre sonra bütün ülkeye yayılan geniş çaplı bir iç savaş halini alacak bu karşı hareket, 1918 Mart sonunda hız kazandı. Ural'da Alaş milislerinin de katıldığı saldırılarla Haziran ayına kadar Batı Kazakistan'da Bökey/İç Orda'nın Han Karargahı olarak bilinen küçük bir kesimi hariç diğer bölgeler Beyaz Rus birliklerinin kontrolüne geçti. Alaş Orda, Beyazlar ile Kızıllar arasındaki mücadeleden ve ülkenin bir kısmını Beyazlardan temizleyen Rus Kazak birliklerinin tarafsız kalmasından faydalanarak 1918 yılı Mart'na kadar bugünkü Kazakistan ile birlikte Kırgızistan sınırları dahilindeki bazı şehir ve kazalarda yerel teşkilatlar kurmayı başardı.

3 Şubat'ta Kızıllar tarafından tutuklanıp hapsedilen Başkurt Hükümeti üyeleri, Beyaz Rusların başlattığı karşı saldırının açmış olduğu kargaşadan faydalanıp 3-4 Ni-

⁶⁷ Amanjolova, *Na İzlome*, s. 205.

⁶⁸ Amanjolova, *Na İzlome*, s. 196-199.

⁶⁹ Hayit, s. 255, 256.

san gecesi hapisten kaçmayı başardılar. 7-8 Nisan 1918'de Ufa'da Başkurt,⁷⁰ ardından 15 Mayıs'ta Kostanay'da Başkurt-Kazak kurultayı toplandı. Ufa'da alınan kararlara Kazakların da iştirak etmesi üzerine Kostanay'da Japonya ve diğer dış ülkelerde milli davaların anlatılması hususunda anlaşmaya varıldı. Buna göre Kazaklar, Kulca ve Çü-gecek'teki Japon temsilcilikleri vasıtasıyla dışarıyla temasa geçecekler, Başkurtlar da doğrudan Japonya'ya temsilci göndereceklerdi. Ayrıca, Taşkent ve Fergana tarafları ile çete harbi için anlaşılacaktı. Görüşmeden hemen sonra Başkurt aydınlarından Talha Rasulev, Vladivostok'taki Japon temsilcisiyle temas için yola çıkarıldı. Burada netice alınamaz ise, Japonya'ya gidecek ve Doğu Rusya Müslümanlarının durumunu orada anlatacaktı.⁷¹

Beyaz Rusların Sovyetlere karşı harekete geçtiği, milli hükümetlerin dış dünyaya seslerini duyurmaya çalıştıkları bu günlerde beklenmedik önemli bir gelişme meydana geldi. 27 Mayıs akşamı Çelyabinsk'te Çekoslovak askerleri Sovyetlere karşı ayaklanarak Çelyabinsk-Omsk demiryolunu ele geçirdiler. Bunlar I. Dünya Savaşı'nda Avusturya İmparatorluğu hakimiyetindeki Çek toprakları ve Macaristan Krallığı hakimiyetindeki Slovak topraklarını kurtarmak için Rusya tarafında savaşan Çek ve Slovaklardan oluşan lejyonun askerleriydi. Çarlığın Ural ve Batı Sibiryaya taraflarında askeri tren katarlarına yerleştirdiği bu askerler, silâhlı olarak ülkelerine geri döneceklerdi. Bolşevik İhtilali olunca, silâhlı olarak kendi topraklarına dönmelerinin devrim için tehdit yaratabileceği düşünülürdü. Ayrıca Almanya'nın da baskısıyla, lejyonun batıya yollanmak yerine doğudan, Vladivostok üzerinden ve silâhsızlandırılmış olarak vatanlarına dönmeleri kararlaştırıldı. Lejyon, Bolşeviklere düşman kesilip isyan etti.⁷² Sovyet İhtilaline karşı cephe alan İngiliz ve Fransızların desteklediği yaklaşık 50 bin kişilik bu kuvvet, Beyaz Ruslarla birlikte hareket ederek, İdil-Yayık bölgesiyle Sibiryaya demiryolu boyundaki birçok şehri ele geçirdi. Ardından Petropavl, Akmola, Kostanay, Atbasar gibi Kazakistan'ın kuzey şehirleri de işgal edildi. 11 Haziran'da Alaş Orda'nın merkezi olan kuzeyin önemli şehirlerinden Semey düşürüldü. Es-Erler, Menşevikler ve Alaş Orda tarafından desteklenen Beyaz Rus birlikleri Temmuz'a doğru Yedisu eyaletinin kuzey bölgelerini de ele geçirdi.⁷³ Temmuz başında da Kızıl Ordu Ufa ve Orenburg'u tahliye etmek mecburiyetinde kaldı. Orenburg, yeniden Ataman Dutov'un eline geçti.⁷⁴ Böylece Kazakistan'da Sovyet yönetimleri ancak Sırderya eyaleti ile Yedisu ve Turgay eyaletlerinin güney kesimleriyle Bökey Orda'nın küçük bir bölümünde tutunabildi.

Beyazların dış güçlerle ittifak halinde başlattıkları Sovyet karşıtı mücadele, 1918

⁷⁰ Togan, *Hatıralar*, s. 164-165.

⁷¹ Togan, *Hatıralar*, s. 173, 174.

⁷² Togan, *Hatıralar*, s. 174.

⁷³ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 123-124.

⁷⁴ Togan, *Hatıralar*, s. 183.

yılı yazında genç Sovyet yönetimini yok olmanın eşiğine getirdi. Doğu cephesinin iç savaştaki rolünü fark eden Lenin, merkezi Rusya'yı Türkistan'a bağlayan Orenburg-Taşkent demiryolunun güvenliğini sağlamak için Kazan, Ural ve Samara'nın kurtarılmasını öncelikli hedef olarak belirledi. Ona göre, devrimin geleceği bu cephedeki gelişmelere bağlıydı. Çok hızlı ve etkili bir çalışmayla Doğu Cephesi Ordusu adıyla beş ordu oluşturuldu. Başına S. S. Kamenev'in getirildiği Doğu Cephesi Ordusunun, Orenburg istikametinde hareket eden I. Ordu'suna M. N. Tuhaçevskiy, Ural istikametinde hareket eden 4. Ordu'suna ise M. V. Frunze tayin edildi. Ayrıca Kızıl Ordu'nun Aktöbe ve Yedisu cepheleri oluşturuldu. Bu ordu için binlerce komünist doğuya gönderildi. 30 Kasım 1918'de Cümle Rusya Merkez İcra Komitesi tarafından Lenin'in başkanlığında İşçi ve Köylü Savunma Sovyetleri kuruldu ve kendisine ülkenin bütün kaynaklarını Beyazlara karşı seferber etmek için olağanüstü yetkiler verildi. Merkezle eş zamanlı olarak Kazakistan'da da Kızıl Ordu kurma çalışmaları başarıyla yürütüldü. Kazakistan'da Kızıl Ordu'nun çekirdeğini I. Dünya Savaşı'nda cepheden dönen askerler, işçiler, fakir göçmenler ile geri hizmetlerde (*tlouyye raboti*) çalıştırılmak amacıyla cepheye sürülen ve devrimci düşüncelerle geri dönen Türkistanlı gençler oluşturdu. Kazakistan'da ilk Kızıl Ordu birlikleri gönüllülerden teşkil edilmişti. 29 Mayıs 1918 tarihinde alınan bir kararla zorunlu askerlik hizmeti getirildi ve geniş kitleler seferber edildi. Türkistan Türklerinin Kızıl Ordu birliklerinde görev almalarında Müslümanları hedef alan Sovyet bildirimleri de etkili oldu.⁷⁵

Beyaz Rus birliklerinin Kızıl Ordu karşısında elde ettiği başarılar neticesinde Kazakistan sınırlarında devrim karşıtı hükümetler teşkil olunmuştu. 1918 yılı Haziran'ında Samara'da Es-Erlerin hâkim oldukları "Komuç" (Kurucu Meclis Üyeleri Komitesi), 8 Haziran'da Omsk'ta "Sibirya Geçici Hükümeti", Eylül ayında kendini "Bütün Rusya Geçici Hükümeti" diye adlandıran "Ufa Direktoryası", 3 Temmuz 1918'de de Ataman Dutov tarafından Orenburg'da "Askerî Hükümet" kuruldu.⁷⁶

Orenburg'dan Kızılların atılması üzerine şehrin yönetimi Rus Kazakları başkanı Ataman Dutov'un eline geçince, Başkurtlarla birlikte Alaş Orda Batı Bölümü bu şehre taşındı. Başkurtlar eski mülkleri Kervansaray'a, Kazaklar ise eski Turgay vilayeti valilik binasına yerleştiler. Böylece Orenburg'da Rus Kazakları, Başkurtlar ve Alaş Orda Batı Bölümü olmak üzere üç hükümet yeniden faaliyete başlamış oldu.⁷⁷

Ataman Dutov, Çar taraftarı olup Batı Sibirya'daki mürteci Rus generalleri ve Çelyabinsk'te millî hükümetlerden hiç hoşlanmayan General Hanjin ile birlikte Başkurt ve Kazaklara karşı faaliyet içerisindeydi. Başkurt ve Kazaklar ise, ekserisi Es-Er (Sosyal Revolutsioner)'lerden oluşan Komuç ile beraberlerdi. Dutov'un aksine millî hükümetler, Komuç'u Rusya Hükümeti olarak tanıyorlardı. Başkurtlar, Komuç'tan

⁷⁵ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 127, 134, 136.

⁷⁶ K. Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, Almatı 1995, s. 171.

⁷⁷ Togan, *Hatıralar*, s. 183.

ordunun ihtiyacını karşılamak üzere silâh ve para alıyorlardı. Komuç, başında Z. V. Togan'ın bulunduğu Başkurt Askerî Şûrâsı vasıtasıyla Kazak birliklerine de yardım ediyordu. Ural Rus Kazakları lideri Ataman Tolstov ve bilhassa Ataman Kargin milli hükûmetlerle Komuç'un yanında idi.⁷⁸

Ülke yönetimi konusunda aralarındaki derin görüş ayrılığı sebebiyle Beyaz ittifakta, Dutov ve Sibiryâ'daki Çarlık yanlısı generallerden ayrı hareket eden Samara Hükûmeti (Komuç), Ural Rus Kazakları, Alaş Orda ve Başkurt Hükûmeti'nin birlikte çalışması sonucu gizli bir istihbarat örgütü kuruldu. Faaliyet merkezleri Ural, Astrahan eyaletine bağlı Bökey/İç Orda'nın merkezi Han Ordası, Guryev (şimdiki Atrav), Batı Sibiryâ'da Omsk, Sovyetlerin elinde bulunan Orsk, Aktöbe ve Taşkent idi. Teşkilatın başına Abdulhamit Arifov getirildi. Başkurtlardan Seyitkerey Magaz, Şeyhzade Babiç, meşhur Özbek Şairi Abdulhamit Süleyman (Şolpan), Kazaklardan Azimbek Berimcan (Birimcanov) ile Akkağaz Doscankızı zikredilen şehirlerde teşkilatlar kurup gelişmelerden Orenburg'u haberdar ediyorlardı. Bunlar arasında Akkağaz'ın önemli bir yeri vardır. Şair ve yazar olması yanında kadın olması hasebiyle de bilhassa vurgulanması gereken Akkağaz,⁷⁹ Sovyetlerin Kazakistan'da Sovyet Hükûmeti'ni kurmakla görevlendirdikleri A. Cangeldin üzerinde tesis ettiği güven sayesinde Moskova'daki vaziyet hakkında değerli bilgiler alıyor, Bökey Ordası ile Ural ve Guryev arasındaki teşkilatı organize ediyordu. Bu sayede Buhara ve Hive'deki gelişmeler öğrenilmişti.⁸⁰ Bu teşkilat sayesinde Buhara ve Hive dışında Omsk, Moskova, Azerbaycan, Türkiye ve Almanya'daki gelişmeleri takip etme imkânı da bulunmuştu.

Gerçekte milli hükûmetlerle Beyaz Rus hükûmetler arasında derin görüş ayrılıkları vardı. Aslında her ikisi de Çarlık taraftarıydı; ancak milli hükûmetler muhtar yapılarıyla içinde yer alacakları federe bir Rusya arzularken, Beyaz Rus hükûmetler monarşik bir Rusya kurma düşüncesinde idiler. Çekoslovak birliklerin isyanıyla başlayan süreçte Kazakistan'ın kuzey ve kuzeybatı sınırlarında Beyaz Rus hükûmetlerin teşkili Sovyetlere karşı olan Alaş Orda'yı son derece memnun ederken, liderlerine düşüncelerini hayata geçirmeleri için de bir fırsat vermişti. 1918 yılı Ocak ayında birleşme veya sıkı işbirliği teklif eden ve herhangi bir ayırım gözetmeden M. Tımışbayev ve M. Çokay gibi Kazak olan iki isme başkanlık veren Hokant Milli Muhtar Hükûmeti'nin teklifi-⁸¹ şiddetle karşı çıkan Alaş Orda lideri A. Bökeyhanov, Alaş Muhtariyeti'ni kabul ettirmek ve birtakım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla komşu Beyaz Rus hükûmetleriyle ittifak arayışlarına girdi. Sovyetlere karşı verilen mücadelede Alaş Orda'yı yanlarında

⁷⁸ Togan, *Hatıralar*, s. 185-186.

⁷⁹ Akkağaz Doscankızı, Turgay'dan Rusya Müslümanları Merkez Şûrâsı'na seçilmişti. Aydınlar arasında muhtariyet yanlısı tutumuyla dikkat çekmiştir. Bkz. Togan, *Hatıralar*, s. 132; Aynı müellif, *Türkistan*, s. 359.

⁸⁰ Togan, *Hatıralar*, s. 186.

⁸¹ Hokant Milli Hükûmeti ile Alaş Orda arasındaki görüşme 1918 yılı Ocak ayında Türkistan şehrinde gerçekleşti. Bkz. Hayit, s. 254.

görmek ve ondan faydalanmak isteyen Beyazlar, Alaş Orda'nın muhtar yapısını kabule sıcak bakmadılar. Buna rağmen ısrarlarına devam eden Alaş Orda Hükümeti, Sovyet yönetimlerinin yıkılmasından istifade ile milis kuvvetlerini oluşturma ve iç yapılanmasını güçlendirme yolunda önemli adımlar attı.

1918 yılı Haziran'ında Alaş Orda Hükümeti, başkan A. Bökeyhanov ile üyeler M. Tımsıbayev ve H. Gabbasov imzalı bir dizi kararlar aldı. 11/24 Haziran 1918 tarihli ve oldukça önemli bir kararla Alaş Muhtariyeti sınırları dahilinde Sovyetler tarafından yayımlanmış olan bütün kararların geçersiz olduğu ilan edildi. Aynı tarihli bir başka karar üç kişilik bir askeri şûrânın kurulmasına yönelikti. Harbiye bakanlığı görevini yürütecek olan bu "Askerî Şûrâ", şehir ve kazalarda askeri şûrâlar teşkil edecek ve Kazak gençlerini Bolşeviklerle mücadeleye hazırlayacaktı. Bolşeviklerle daha etkili mücadele için ayrıca özel bir Kazak mahkemesi kurulması da alınan bir diğer karardı (16/29 Haziran tarihli). II. Genel Kazak Kurultayı doğrultusunda alınan diğer kararlar ise yerel yönetimler, fikir, yayın, toplantı ve kişi dokunulmazlığı hürriyetleri, Alaş Muhtariyeti'nde toprağın geçici kullanımı, demir yolları inşası, vergi toplanması (beşi de 11/24 Haziran tarihli), Alaş komitelerinin oluşturulması (12/25 Haziran) ve bir Kazak mahkemesi kurulmasına (9/22 Ekim 1918) dairdi.⁸²

Mahkeme kurulması yönünde alınan karar 13 Temmuz'da hayata geçirildi. Bolşevikleri cezalandırmak ve daha etkili bir mücadele yürütebilmek için özel bir Kazak mahkemesi kuruldu. Semey'de faaliyete başlayan bu mahkemeye Alaş Orda tarafından Rahimcan Marsekov ile Sızdık Düysenbin atandılar.⁸³

Alihan Bökeyhanov, 24 Temmuz 1918 tarihinde Zaysan, Üstkamenogorsk (Öskemen), Kökpekti, Karkaralı, Pavlador, Omsk, Petropavl, Kökçetav, Akmola, Atbasar, Slavgorod ve Bayan-avıl'daki Alaş komitelerine ve ilgili kişilere bir telgraf göndererek, yapılmakta olan ve yapılması gereken çalışmalar hakkında bilgi verdi. Alaş Orda'nın, II. Genel Kazak Kurultayı doğrultusunda faaliyetlere başladığını, Başkurt ve Sibiryâ hükümetleriyle temasa geçildiğini belirten Bökeyhanov, vakit kaybetmeden Sibiryâ Hükümeti'yle temas kurup, millî milis kuvvetlerin oluşturulması ve Kurultay'da alınan karar uyarınca vergilerin toplanması gerektiğini vurguladı. Semey ve diğer şehirlerde teşkil olunan Alaş milislerinin Sibiryâ Geçici Hükümeti ve Sibiryâ Rus Kazaklarıyla birlikte cephede bulunduğunu bildirdi. Ural'daki birimlere gönderilen telgrafta ise, vergilerin toplanması, Orenburg ve Ural Rus Kazak birliklerinin yardımıyla da milis kuvvetlerinin oluşturulması istendi. Ayrıca Semey, Akmola ve Turgay eyaletlerinde milis kuvvetlerinin oluşturulmakta olduğu belirtilen telgrafta, Semey birliklerinin bir bölümünün Rus Kazak komutanları idaresinde Yedisu'da Bolşeviklere karşı savaştığı, Türkistan cephesi için de Başkurtlar ve Rus Kazaklarıyla birlikte savaşılacağı bilgisi verildi.⁸⁴

Telgraflardan da anlaşılacağı üzere, Alaş Orda Hükümeti'nin üzerinde durduğu

⁸² *Alaş Orda*, Belge no: 33, s. 108-113.

⁸³ *Alaş Orda*, Belge no: 25, s. 96.

⁸⁴ *Alaş Orda*, Belge no: 22-23, s. 94-95.

en önemli mesele milis kuvvetlerinin teşkili idi. İlk Alaş birlikleri 1918 yılı Ocak-Şubat aylarında kurulmuş, fakat bunlar Sovyetler tarafından dağıtılmıştı. Yeni birlikler Davıdov-Zubarev emrindeki gizli askerî birim subayları tarafından Semey bozkırında gizlice oluşturuldu. 11 Haziran'da Semey'de Sovyetlerin devrilmesiyle bu birlikler burada konuşlandırıldı. İlk Kazak alayı olarak adlandırılan bu birliğin başında H. Toktamışev vardı. Alaş yetkililerinin komşu hükûmetlerle (Ural ve Orenburg Rus Kazak birlikleri, Samara'daki Komuç ve Omsk'taki Sibirya Geçici Hükûmeti) temaslarında milis kuvvetleri kurulması için yardım talebi ilk sıradaydı. Bu temaslar neticesinde Alaş Orda Batı Bölümü temsilcileri Cahanza ve Hael Dosmuhamedovlar, Komuç (Samara Kurucu Meclis Komitesi)'tan 600 tüfekte bir miktar mermi temin ettiler. Ortak düşman Sovyetlerle mücadele için 2000 kişilik bir Kazak birliği kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca Turgay bölümüne 300 Rus tüfeği, 20 bin mermi ile askerî üniforma temin edildi. Milis kuvvetlerinden olmak üzere iki süvari birliği de Orenburg Rus Kazak birlikleri komutanı Ataman Dutov'un desteği ile Kostanay'da ve İrgiz'de teşkil olundu.⁸⁵

H. Toktamışev'in 12 Temmuz 1918 tarihli mektubuna göre, Semey'de 750 asker ve 38 subay, Zaysan'da 200, Pavlador'da 150, Karkaralı'da 250 ve Öskemen'de 250 kişilik milis kuvveti vardı.⁸⁶

Alihan Bökeyhanov'un 11 Ekim 1918 tarihli ifadesine göre de, Yedisu'da 700, Troisk'te 540 ve Ural'da 2000 askerden oluşan Alaş birlikleri Beyaz Ordu saflarında Kızıl Ordu'ya karşı mücadele veriyordu.⁸⁷

II. Genel Kazak Kurultayı'nda 15 000 kişilik millî milis kuvveti oluşturulması kararlaştırılmıştı. Fakat komşu hükûmetlerden beklenen desteğin alınmaması ve iç savaşla o sırada ülkeyi kasıp kavuran açlık gibi sebepler yüzünden plânlanan sayıda askerî kuvvet oluşturulamadı. Verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere, milis kuvvetlerinin sayısı 4-5 bin civarındaydı.

Alaş Orda Hükûmetinin Beyaz Ruslar Tarafında Dağıtılması

Alaş Orda Hükûmeti başkanı A. Bökeyhanov ve arkadaşları, ülkedeki düzensizliğin, terör ve kargaşanın sorumlusu olarak Bolşevikleri ve onların yönetim organı durumundaki Sovyetleri görüyorlardı. Onlara göre, *terör* ile *Bolşevik* aynı anlama geliyordu. Alaş Orda'nın, Sovyetlerin iş başına gelmesinden sonra ittifak yapmak istediği Çelyabinsk ve Orenburg'daki Rus Kazak generalleri ile Omsk'taki Sibirya Hükûmeti ise, Rusya'nın eskiden olduğu gibi üniter bir yapıya kavuşmasını arzuluyorlardı. Onların düşüncesinde Alaş Orda gibi millî muhtar yapılara yer yoktu. Bu sebeple, başta muharteriyet olmak üzere Alaş Orda tarafından alınan kararları kabul etmek istemiyorlardı.

⁸⁵ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 186-188; *İstoriya Kazahstana*, s. 296.

⁸⁶ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 188.

⁸⁷ *Alaş Orda*, Belge no: 47, s. 142.

Sibirya Hükûmeti'ne göre, Alaş Orda tarzı muhtariyet, Rusya'dan tamamen bölünme ve bağımsız bir devlet kurma anlamına geliyordu.⁸⁸ Buna rağmen Alaş Orda, II. Genel Kazak Kurultayı kararları çerçevesinde hazırlanan bir anlaşma metniyle Sibirya Hükûmeti'ne ittifak teklifinde bulundu. Sibirya Hükûmeti de, Alaş Muhtariyeti'ne karşı olmasına rağmen, iç savaş sebebiyle, istemeyerek de olsa teklifin bazı maddelerini kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Özel bir komisyon tarafından yürütülen görüşmeler neticesinde, Alaş Orda'nın Kazakların hükûmet organı olduğu, vergi toplamaya ve mahkeme kurmaya yetkili bulunduğu hususlarında mutabakat sağlandı. Ayrıca, Sibirya Hükûmeti'nin nezaretinde Alaş milis kuvvetlerinin kurulması da karara bağlandı.⁸⁹ Anlaşma metni, 8 Eylül 1918 tarihinde Ufa'da toplanan Ufa Devlet Meclisi'nde imzalandı. Beyaz Ruslar tarafından organize edilen ve Alaş Orda gibi milli hükûmetlerin de iştirak ettikleri Ufa toplantısında, başkanlığına N. Avksentev'in seçildiği ve Es-Erlerin hakim oldukları, "Ufa Direktoryası" adıyla bir hükûmet kuruldu. Rusya'yı Bolşeviklerden temizleme, ayrılan eyaletleri yeniden Rusya çatısı altında toplama ve savaşı devam ettirme gibi görevler üstlenen Ufa Direktoryası, Lenin'in direktifleri doğrultusunda Kızıl Ordu'nun Orta İdil'de başlattığı başarılı taarruz sebebiyle etkisiz kaldı ve görevini yapamaz hale geldi. Kızıl Ordu 10 Eylül 1918'de Kazan'ı, 12 Eylül'de Simbirsk'i, 7 Ekim'de Samara'yı, bir süre sonra da Ufa'yı ele geçirdi. Hemen ardından Güney Kazakistan şehirlerinden gönderilen birliklerin desteğiyle Ekim ayında Orenburg kuşatıldı. Şehir düşürülemediyse de bölgedeki bazı yerler ele geçirildi ve Dutov'un birliklerine önemli kayıplar verdirildi.⁹⁰

Kızıl Ordu karşısında kendisini bile korumaktan aciz duruma düşen Ufa Direktoryası veya kendi tanımıyla cümle Rusya Geçici Hükûmeti, beklenmedik bir şekilde 4 Kasım 1918'de, Alaş Orda Hükûmeti'nin dağıldığını ilan eden bir kararı kabul etti. Alaş Orda liderleri arasında hayal kırıklığı uyandıran bu kararda, Alaş Orda'nın yerine Kazakların sosyo-kültürel ve ekonomik meselelerine bakacak bir temsilci atanacağı, Alaş komitelerinin Sibirya Geçici Hükûmeti'ne bağlanacağı ve geçici olarak muhafaza edileceği belirtiliyordu.⁹¹

Samara ve Ufa'nın Kızılların eline geçmesi, Sovyetlerin Ural bölgesinde elde tutmayı başardıkları tek cephe olan Aktöbe'deki durumlarını güçlendirirken Beyazlar arasında paniğe yol açacaktı. Başkurtlar, merkezlerini Orenburg'dan Başkurdistan'ın doğusundaki Times kasabasına naklettiler. Bu sırada A. Cangeldin'in propagandaları neticesinde Ural vilayetinde Kazaklar arasında Sovyetlere meyledenlerin sayısında artış olmuştu. Hem Beyaz ittifak hem de milli hükûmetlerin geleceği açısından çok

⁸⁸ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 179.

⁸⁹ Alaş Orda'nın geçici ittifak teklifi ve alınan karar metni için bkz. *Alaş Orda*, Belge no: 42, s. 126-129

⁹⁰ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 128.

⁹¹ Karar metni için bkz. *Alaş Orda*, Belge no: 45, s. 134.

daha vahim neticeler doğuracak olan ise, bu günlerde Batı Sibirya'da generallerin diktatörlük rejimini yerleştirme çabaları içinde bulunmalarıydı. Sibirya'daki Beyazlar üzerinde etkili olan İngiliz, Fransız ve Amerikan generallerinin monarşi yanlısı Rus generallere destek vermesi, Beyaz ittifakta büyük yaralar açtı. Dış güçlerden aldığı destekle Amiral Kolçak 17 Kasım'da Omsk'taki Sibirya Geçici Hükümeti'ni devirip, kendini "Rusya'nın Yüksek Hâkimi" ilan etti. Üç gün sonra, 20 Kasım'da aldığı yeni bir kararla da Başkurt Muhtar Hükümeti ile Alaş Orda Muhtar Hükümeti'ni lağvedip bütün faaliyetlerini yasakladı. Sağ kolu durumundaki Ataman Dutov vasıtasıyla Beyazlardan Başkurt ve Kazaklara sağlanan yardımları kesmeye çalıştı. Zor durumda kalan Başkurt üçüncü alayı dağıldı.⁹² Milli oluşumları tamamen dağıtmak niyetinde ısrarcı olan Kolçak, Sibirya Hükümetini ele geçirmesinde etkili olan Fransız generali Janin'le birlikte Dutov'a gönderdiği mektuplarda, Başkurt ve Kazak milli ordularının yok edilmesini istemekle kalmıyor, aynı zamanda bu kuruluşların liderlerinin tutuklanıp askerî mahkemeye verilmesini de istiyordu. "Müslüman hareketler" şeklinde Alaş Orda, Başkurt ve Hokant Türkistan milli hükümetleri aleyhinde hayli olumsuz ifadelerin yer aldığı ve bunların faaliyetlerinin önlenmesini ihtiva eden bu mektuplar, 1 Aralık'ta Tavlıgay köyünde gerçekleşen gece baskınıyla Başkurtlar tarafından ele geçirilip okunduğu için, Kolçak maksadına ulaşamadı.⁹³

Alaş Orda Hükümeti'nin Sovyetlere Katılması

Son gelişmeler Başkurt ve Kazak milli hükümetlerini oldukça zor durumda bırakmıştı. Bir taraftan Kızılılar, diğer taraftan Beyazları kontrol eden generaller arasında sıkışıp kalan Kazak ve Başkurt hükümet temsilcileri, güç şartlarda milli vaziyetlerini muhafazaya çalışırken, bir araya gelip oldukça mühim kararlar aldılar. Beyaz İttifak'ta kırılma diyebileceğimiz bu kararlara göre, monarşi yanlısı generallerin tavrına rağmen Kızılılarla mücadeleye devam edilecek, ancak aynı zamanda Ural Rus Kazakları arasındaki demokrasi yanlılarıyla Dutov'u devirip Komuş'un yeniden ihyası sağlanacaktı. Daha da mühimi, Kızıl Ordu'nun Ural cephesini dağıtması ihtimaline karşı Sovyetlerle irtibata geçilecekti.⁹⁴ Bu karar gereği Başkurtlar 22 Kasım'da Sovyetlerle müzakere amacıyla Mollacan Halikov ile Gerye Karamışev'i Moskova'ya gönderdilerse de bunlar Moskova'ya ulaşmadan geri döndüler. Öte yandan Başkurtlar, Alaş Orda ve Rus Kazakları arasında Dutov karşıtı bir hükümet kurma fikri gündeme geldi. Plâna göre, Başkurtlardan Z. Velidi Togan, Kazaklardan Seyitazım Kadırbayev ve Orenburg Rus Kazaklarından Ataman Kargin'den oluşması düşünülen bu hükümette ordu komutanlığına Dutov aleyhtarı Aktöbe cephesi komutanı Miralay Maksin getirilecekti. 1-2 Aralık 1918 gecesi Orenburg'da Başkurt birliklerinin kontrolündeki Kervansaray'da

⁹² Togan, *Hatıralar*, s. 199-200; Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 190.

⁹³ Togan, *Hatıralar*, s. 203-204.

⁹⁴ Togan, *Hatıralar*, s. 200

yapılan toplantıda, plânlandığı şekilde ortak bir hükümet kuruldu ve Türkistan Es-Erlerinin lideri Vadim Çaykin ile Mustafa Çokay da bu hükümette görev aldılar. Ancak, Dutov lehine çalışan Çelyabinsk şehri Tatar tüccarlarından Üsteğmen Ahmet Ali'nin gelişmelerden Dutov'u haberdar etmesi, bu düşüncenin hayata geçirilmesine engel oldu.⁹⁵

Milli hükümetlerin vaziyeti giderek nazik bir hal almıştı. Sovyetlere düşman olmalarına rağmen, onlarla müzakereden başka çıkış yolu görünmüyordu. Ağırlaşan vaziyet karşısında çözüm arayan hem Kazak hem de Başkurt hükümet temsilcileri için Sovyetlerle müzakere düşüncesi ön plâna çıktı. Aralık ayı başında Azimbek Berimcanov, Ahmet Baytursunov ve benzeri kişilerden oluşan Alaş Orda temsilcileri Yermolayevka'da Z. V. Togan'ın da aralarında bulunduğu Başkurt liderlerini ziyaret edip durum değerlendirmesinde bulundular. Kazak temsilciler, Kolçak ve müttefiklerinin milli hükümetlere karşı takındıkları hasmane tutum sebebiyle Sovyetlerle anlaşmanın faydalı olacağından bahsettiler.⁹⁶ Başkurtlar da aynı düşüncede idiler. Togan'ın ifadesine göre, Başkurt ve Kazaklar 1918 yılı Aralık ayında yaptıkları bu ve başka gizli toplantılarda Sovyetlerle müzakere meselesinde her şeyi konuşup bazı prensipler üzerinde anlaştılar. Görüşmelerin özü, Sovyetlerle müzakere veya daha doğru bir ifadeyle Sovyetlere katılma meselesinde birlikte hareket etmeyi esas alıyordu. Orenburg'un Kızıllar tarafından işgal edilmesi halinde Başkurt ve Kazak temsilcileri Orenburg'da bir araya gelip Sovyet yetkililerle görüşmek üzere Moskova'ya birlikte gideceklerdi. Başkurtlar, 15 Aralık'ta Ufa'da temasa geçtiler; ancak Sovyetlerin işi yavaştan almaları sebebiyle bir sonuç alınamadı.⁹⁷

Orenburg, Ural ve Orsk'la birlikte İç Savaş'ın kaderini tayin eden kilit cephe konumunda idi. Beyaz Ordu'nun önemli kısmını oluşturan Rus Kazakları bu şehirde konuşlandığı gibi, Başkurt Hükümeti ile Alaş Orda Batı Bölümü'nün merkezi de burada idi. Çok kanlı çarpışmaların meydana geldiği Orenburg cephesinin Kızılların eline geçmesinin Beyazlar için olduğu kadar milli hükümetler için de son derece olumsuz neticeler doğuracağı muhakkaktı. Ayrıca Kazak ve Başkurt temsilcileri, burada üstün duruma geçecek Sovyet yönetiminin kendileriyle müzakereye yanaşmayacağı, bunun da milli hükümetler için felaket olabileceği kanaatinde idiler. Bu düşünceyle Sovyetlerle müzakere noktasına gelen Kazak ve Başkurt hükümet temsilcilerinin öngörülerinde ne denli haklı olduklarını, 1919 yılı Ocak ayında Ural cephesindeki gelişmeler gösterdi. 1918 Ekim'inde karşı hücumu geçen ve Orta İdil bölgesini Beyazlardan temizleyen Kızıl Ordu, Ocak ayında Ural cephesinde de üstünlüğü ele geçirdi. 22 Ocak 1919'da Rus Kazak birliklerinin merkezi Orenburg, iki gün sonra da Ural (Oral) işgal edildi. Hemen ardından bu bölgede Beyazların elinde kalan tek cephe durumundaki Orsk

⁹⁵ Togan, *Hatıralar*, s. 202.

⁹⁶ Togan, *Hatıralar*, s. 204.

⁹⁷ Togan, *Hatıralar*, s. 206.

kuşatıldı.⁹⁸ Her iki taraf için de hayati önem taşıyan bu gelişme ile, Beyaz Rusların önemli merkezlerinden olan Ural bölgesi Rus Kazaklarından temizlenirken, Rusya ile Türkistan'ı birbirine bağlayan demiryolunun kontrolü de Sovyetlere geçmiş oldu. Bu arada 23 Ocak 1919'da Müttefiklerin (İngiliz, Fransız, Amerikan), Rusya'daki Bolşevik Hükümetini tanıdıklarını ilan etmeleri ve bundan böyle Rusya'nın iç işlerine karışmayacaklarına dair söz verip, 15 Şubat'ta İstanbul'daki Prens Adalarında Bolşeviklerle görüşmeye hazır olduklarını beyan etmeleri, Sovyetlerin elini iyice güçlendirdi.⁹⁹

Bolşeviklerin askeri ve siyasi başarıları, Kazak ve Başkurt hükümetlerinin Sovyetlerle görüşme düşüncelerine hız kazandırdı. 15 Aralık'ta bir netice alamayan Başkurtlar, Sovyetlerle yeniden temasa geçtiler. Aynı mesele ile ilgili olarak Alaş Orda Turgay vilayeti sorumlusu Ahmet Baytursunov'un iki adamı,¹⁰⁰ Şubat ayı başında Kulguna köyünde Z. V. Togan'ın da aralarında bulunduğu Başkurt heyetiyle bir araya geldi. Alaş Orda'nın sadece A. Baytursunov idaresindeki bölümü adına orada bulunan Kazak temsilciler, Sovyetlere geçişin aynı günlerde olmasına dair önceki görüşmelerin tabiki konusunu müzakere ettiler. Alaş Orda liderleri arasında bölünme gibi görünen bu durum, aslında Alaş Orda Doğu Bölümü veya Merkezi Alaş Orda'nın, Kolçak'ın kontrolündeki sahada bulunmasından kaynaklanıyordu. Görüşmeden sonra, önceki anlaşmalar uyarınca Sovyetlerle yapılacak görüşmeler için Ahmet Baytursunov'un bizzat gelmesi gerektiğini iletmesi ve Başkurtların 18 Şubat'ta cephe değiştireceğini ifade etmesi amacıyla Başkurt şair Seyitkerey Magaz Turgay'a yollandı. Ayrıca Togan, Kazak temsilciler vasıtasıyla A. Baytursunov'a ve Alaş Orda Hükümet başkanı A. Bökeyhanov'a mektuplar gönderdi. Z. V. Togan, mektuplarında şu hususları belirtmişti: *Biz bu günlerde Sovyetler tarafına geçmek hazırlıyorsunuz. Yalnız mümessillerimizle gönderdiğimiz şartların kabulüne dair onlardan haber bekliyoruz. Fakat bilmelisiniz ki Sovyetler tarafına geçmek bir mecburiyet neticesidir. Kolçak bize bu kadar düşman olunca başka çıkar yol kalmamıştır. Millî davalarımız hakkında beraberce kararlaştırdığımız hususlara ve Alaş Orda Hükümeti'yle yapılan muahedelere sadık kalıyoruz. Siz de biliyorsunuz ki Sovyetlerle sulh yapmakla beraber onlara tam itimat olunamaz, sözlerine katıyen güvenilemez. Bu yüzden belki bir gün yine onlardan ayrılmak, tekrar mücadeleyi devam ettirmek icap edebilir. Sovyetlere geçiş hususunda Kazaklar ile işbirliğinin tam olarak tertiplendiğinden bahseden Togan, *Bu çok mühimdir. Ordu teşkilatı zayıf olan Kazaklar kendi başlarına geçerse sadece öldürülebileceklerini düşünüyorlardı. Biz de, Başkurt ve Kazaklar aynı zamanda Moskova'ya gidecek olurlarsa müzakerede kuvvetli olacağımıza inanıyoruz.*¹⁰¹ şeklinde taraflar açısından işbirliğinin önemine işaret etmektedir.*

Sovyetlere katılış kararı Başkurt ve Alaş Orda temsilcileri için kolay alınmış bir karar değildi. Amiral Kolçak'ın millî hükümetleri yok etmek için başlattığı mücade-

⁹⁸ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 144, 145 vd.

⁹⁹ Togan, *Hatıralar*, s. 206-207.

¹⁰⁰ Togan, Kazak temsilcilerden birinin meşhur Kazak şairi Mağcan Cumabay olabileceğini yazmaktadır.

¹⁰¹ Togan, *Hatıralar*, s. 208-209.

le, 23 Ocak'ta müttefiklerin Sovyet Rus Hükümetini tanıdıklarını ilan etmeleri, Kızıl Ordu'nun Beyazlar karşısında aldığı başarılar, Sovyet yetkililerin millî hükümetlerin muhafazası yönündeki vaatleri, istememelerine rağmen Kazak ve Başkurt liderlerini Sovyetlere yaklaştırmaya mecbur etmişti. Alaş Orda liderlerine de bildirildiği üzere, Başkurtlar 18 Şubat 1919 sabahı Sovyet saflarına geçmeye başladılar. İlk geçenler Z. V. Togan ve beraberindeki on kişi idi. Onları Başkurt piyade alayının birinci taburu takip etti. Asıl Başkurt ordusunun geçişi 20 Şubat'ta gerçekleşti. I. Kızıl Ordu Komutanı Ermeni Gay, ordunun geçişi sırasında Togan'ın da hazır bulunmasını istemişti. Bin bir güçlkle kendi kurduğu ve komutanı olduğu ordunun hem de o güne kadar savaştığı düşman kuvvetlerine bir anlamda teslim edilmesi demek olan bu durum, Togan ve ordusu için tam bir yıkımdı. Sovyetlere katılmayı kabul etmeyen bazı ordu mensupları dışındaki Başkurt birliklerinin kendi gözleri önünde geçişini Togan şu cümlelerle anlatmaktadır:

Benim binmiş olduğum iki at koşulmuş kızakla bir kenara çekildik. Kıtalar geçerken kendimi ağlamaktan güç zaptederek onları selamladım. Askerler ağlıyordu. Onlar geçince yanımda emir erim Ahmetcan'ın göğsüne başımı koyup hümgür hümgür ağladım. 18-19 gecesi de ağlamıştım. Böyle gözyaşı döktüğüm hayatımda belki iki-üç defa olmuştur. Bunda hep inandığımız demokrasi ve hürriyet fikrine veda edip şahsî, millî ve mâşerî irademizi meçhul maksatlar uğrunda kullanmak üzere Tabolin (Taşkent Bolşeviklerinden) ve Kolesovların (Türkistan'daki Bolşeviklerden) emrine feda etmek, bu kadar dövüşüğümüz düşmanın ayağına gitmek, milletimizin istikbalinin karanlığı, sevdiğim askerlerimizin başına gelmesi muhtemel felaket gözümün önüne geliyordu. Sovyetlerin doğru siyasetleri bakımından hayatımıza kıymayacaklarından emindim. Fakat milletimizin hürriyet emellerini demokrasi yoluyla tahakkuk ettireceğimize karşı hasıl olan imanı yenmek, onu bizzat bertaraf etmek benim için insanı intihara götüren hadiselerden daha çok ağır bir işti.¹⁰²

Z. Velidi'nin ayrılmasından sonra teknik kıtalarla birlikte cepheyi geçen Başkurt millî şairi Babiç, bu münasebetle yazdığı şiirinde, askerinin karanlık istikbal korkusuyla titrediğini ve bu hadisenin Başkurtların tarihî hayatının en feci hadisesi olduğunu dile getirmiştir. Onun fikrine göre, eğer cephe değiştirme hadisesinin başında Zeki Velidi'nin kendisi bulunmasa idi, bütün ordu tek bir insan gibi intihar etmiş olurdu.¹⁰³

Beyaz ittifakı dağıtan ve millî hükümetleri düşman bilip mücadele verdikleri Sovyetlere katılmaya mecbur eden, ifade edildiği gibi Kolçak'ın onlara karşı düşmanca tutumuydu. Kolçak böyle davranmakla sadece karşı olduğu mevcut yapıları yok etmekle kalmıyor, aynı zamanda Beyaz ittifakı dağıtarak kendi sonunu da hazırlamış oluyordu. Zira Sibiry'a'da yönetimi ele geçirmesinin üzerinden çok geçmeden cephelerden gelen kötü haberler birbirini izlemeye başladı. 1 Temmuz'da Perm'den, 13 Temmuz'da Zlatoust'dan, 14 Temmuz'da Yekaterinburg'dan Kolçak kuvvetleri kovuldu. Ural ve

¹⁰² Togan, *Hatıralar*, s. 212.

¹⁰³ Togan, *Hatıralar*, s. 213.

Orenburg'u geri almak için başlatılan ve Haziran -Temmuz ayları boyunca devam eden saldırılar da hezimetle sonuçlanınca, Kolçak birlikleri güneyde Türkistan, doğuda Sibirya istikametinde geri çekilmeye başladı. Türkistan istikametinde çekilen birlikler, o sırada yeniden yapılandırılan Kızıl Ordu'nun Türkistan cephesi komutanı M. Frunze tarafından 1919 Eylül'ünde dağıtıldı. Aynı dönemde Yedisu'da da Beyazlar mağlup edildi.¹⁰⁴

Kızıl Ordu'nun cephelerdeki başarıları halk arasında Sovyetlere olan güveni artırırken, Beyaz ittifakta güven kaybına ve çözümlere yol açmıştı. Hemen her kesimden Kızılılara katılmalar başlamış, Kızılların da kıskırtmasıyla Alaş Orda'ya karşı isyanlar çıkmış, gençler Alaş saflarından kaçmaya başlamışlardı. Bu durumu Kızılılarla işbirliği şeklinde değerlendiren Amiral Kolçak, Bolşeviklere karşı aynı cephede yer aldığı Beyaz ittifaktan Es-Er Partisi ile Alaş Orda mensuplarına karşı menfi bir tutum içerisine girdi. Bazı Es-Er mensuplarıyla birlikte 1919 yılı Mart ayında Semey'deki Kazak Mahkemesi başkanı Jakıp Akbayev ve *Sarıarka* gazetesi editörü İmam Alimbekov'u tutuklattı. Bu isimlerle birlikte Alaş Orda başkanı A. Bökeyhanov da Kolçak Hükûmeti'ne karşı Bolşeviklerle işbirliği suçlamasına maruz kaldı.¹⁰⁵

Alaş Orda temsilcilerinin hiç de hak etmedikleri bu tavır, Beyazların iktidara gelmesi halinde kendilerine yaşam hakkı tanınmayacağını açıkça gösterse de, Alaş Orda başkanı A. Bökeyhanov, Alaş Orda'nın Bolşeviklere karşı mücadele halinde bulunduğunu anlatmaya gayret ederek Kolçak Hükûmeti'yle anlaşma yolları aramaya devam etti. Ancak Alaş Orda Turgay Bölümü başkanı A. Baytursunov, Sovyetlere katılmak amacıyla Sovyetlerin Kazakistan Komiseri A. Cangeldin'le görüştüktan sonra Moskova'ya giderek Stalin'le bir araya geldi. Sovyetlere katılma konusunda niyetinin ciddi olduğunu göstermek için Alaş Orda Turgay Bölümü 4. Alayı Turgay'da yemin ederek Sovyet Askeri Komiseri Amangeldi İmanov'un emrine girerek saf değiştirdi.¹⁰⁶

Muhtemelen Baytursunov, Bökeyhanov ile anlaşması çerçevesinde, Bolşeviklerin samimiyetini öğrenmek ve Alaş Orda'nın Bolşeviklere katılmasından sonra Alaşçıların tutuklanmayacağı üstüne pazarlık yapmak için Bolşeviklere katılmıştı. Sovyetlerin tutumundan emin olmadıklarından, Bökeyhanov o arada Alaş Orda'yı idare etmeye devam edecek; Sovyetler milliyetlere verecekleri haklarda samimiyse ve silah bırakan Alaşçılar tutuklanmayacaksa, Bökeyhanov kalan Alaşçılarla Bolşeviklere katılacaktı.¹⁰⁷

A. Baytursunov ile başlayan Alaş Orda'nın Sovyetlere katılma süreci ve hareket-

¹⁰⁴ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 144-152.

¹⁰⁵ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 193.

¹⁰⁶ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 197.

¹⁰⁷ Yunus Emre Gürbüz, *Caught between Nationalism and Socialism: The Kazak Alash Orda Movement in Continuity*, [Milliyetçilik ve Sosyalizm arasında: Kazak Alaş Orda Hareketinin Mücadelesinde Süreklilik], Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), Ankara, 2007, s. 64.

teki çözülme, zaman zaman Beyaz Ordu birliklerinin Kızıllar karşısında elde ettikleri başarılarla bağlı olarak kesintiye uğradı; hatta Kızıllara katılanlar yeniden Beyaz Rus ordusu saflarına dönüp Kızıllara karşı mücadele verdiler. Bunlardan birinde, 1916 Turgay ayaklanmasının önde gelen isimlerinden olan ve sonradan Kızıl Ordu'ya katılarak Sovyet Askerî Komiseri tayin edilen Kazaklardan Amangeldi İmanov, Alaş milisleri tarafından öldürüldü. Sovyetlerin Alaş Orda temsilcilerine bakışında son derece menfi bir tesir bırakan bu hadiseler, Sovyet rejiminin kurulmasından sonraki süreçte de unutulmadı. Alaş Orda'nın, Kızıllar ve Beyazlar arasında kararsız kalmasının sebebi, iç savaşta belirleyici bir rol oynayacak güçte bulunmamasından dolayı cephelerdeki gelişmelere bağlı olarak saf belirlemek durumunda kalmasından kaynaklanıyordu. Çünkü, Ural'da Kızıl Ordu'nun üstünlüğü ele geçirişine kadarki süreçte, 1919 yılı başından güz aylarına kadar, Kazakistan'ın kuzey eyaletleriyle Sibiry ve Ural havalisini yangın yerine döndüren iç savaştan kimin galip çıkacağını kestirmek zordu.

Ural'daki mücadelenin devam ettiği günlerde Sovyet yönetimi Kazakistan'la ilgili önemli bir karar almıştı. V. İ. Lenin imzalı 10 Temmuz 1919 tarihli bu kararla, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin temeli olan " Kırgız (Kazak) Devrim Komitesi" (Kırvvkom) kurulmuştu. Geçici bir hükümet olan (1920 Ekim'ine kadar görev yapmıştır) ve askerî-sivil bütün yetkilere sahip yönetim organı durumundaki Kırgız (Kazak) Devrim Komitesi'nin ilk üyeleri S. Pestkovskiy (başkan), A. Baytursunov (başkan yardımcısı), V. Lukaşev, A. Cangeldin, M. Tungançin, S. Mendeşev ve B. Karatayev'den oluşuyordu. Değişik zamanlarda A. Aytiyev, S. Argınşiyev, A. Abdeyev, G. Alibekov ve B. Karaldin de bu Komite'de görev aldılar.¹⁰⁸

27 Ekim 1919 tarihinde Kırgız (Kazak) Devrim Komitesi'nin genişletilmiş kongresi yapıldı. Kongrede A. Baytursunov, Kazakistan'a muhtariyet verilmesini ve bütün Kazakları içine alacak genel bir af ilan edilmesini teklif etti. Baytursunov'un tekliflerinin kabul edilmediği Kongre'de, Kazakları bir araya getirmek ve durum değerlendirmesi yapmak amacıyla en geç 1 Aralık tarihine kadar toplanacak bir konferansın yapılmasına, bu konferansa Sovyet yanlısı ve karşıtı ayrımı yapılmadan Bozkır bölgesi Kazaklarıyla birlikte Türkistan Cumhuriyeti'ne¹⁰⁹ bağlı Yedisu ve Sırderya Kazakları-

¹⁰⁸ *İstoriya Kazahstana*, s. 297.

¹⁰⁹ Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (30 Nisan 1918-27 Ekim 1924), Sovyetlerin Türkistan'da kurdukları ilk cumhuriyet olup, Sovyetlerin V. Bütün Türkistan Kongresi (20 Nisan-1 Mayıs 1918)'nde alınan kararla 30 Nisan 1918'de kuruldu (Yedi maddelik tüzük için bkz. *Novyşaya İstoriya*, Belge No: 16, s. 54-55). Aynı kongrede tüzüğü de onaylandı ve P. İ. Kobozev ve A. F. Solkin'den oluşan Merkez İcra Komitesi oluşturuldu. 5-14 Ekim 1918'de toplanan VI. Olağanüstü Kongre'de anayasası kabul edildi; Taşkent'in başkent olması kararlaştırıldı. IX. Bütün Türkistan Sovyetleri Kongresi'nde 24 Eylül 1920'de yeni anayasa yürürlüğü kondu. 11 Nisan 1921'de Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. Bu statü 27 Ekim 1924'te lağvedilmesine kadar devam etti. Bkz. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. 26, Moskva 1977, s. 339.

nın ve ayrıca Başkurt Cumhuriyeti¹¹⁰ temsilcilerinin de davet edilmesi yönünde karar alındı.¹¹¹

Sovyet İhtilali'nden beri Beyazların yanında Sovyetlere karşı mücadele veren Alaş Orda temsilcilerinin böyle bir konferansa katılması beklenemezdi. Bu sebeple Sovyet yetkililer, A. Baytursunov'un genel af teklifini değerlendirmeye almak durumunda kaldılar. Başta Alaş Orda Batı Bölümü olmak üzere Sovyetlere karşı mücadele veren herkes için geçerli olacak bir genel af çağrısı yapıldı. Bu çağrı çeşitli birimler ve kişiler tarafından birkaç defa tekrarlandı.¹¹²

Bu sırada, Sibiryaya yönünde çekilen Kolçak birliklerini takip eden Kızıl Ordu, bu cephede de başarılarına devam ediyordu. 19 Ağustos'ta Kostanay, 30 Ekim'de Petro-pavl, 14 Kasım'da Sibiryaya Hükümeti'nin ve Kazak Bozkır eyaletinin merkezi Omsk, 12-26 Kasımlarda Kökçetav ve Akmola, 29 Kasım'da Pavlador ve nihayet 1 Aralık'ta da Alaş Orda'nın merkezi Semey'de Kolçak hakimiyetine son verildi.¹¹³ Yani Beyazlar (Çarlık yanlıları) mücadeleyi kaybettiler.

Takip eden süreçte mücadele devam etse de, artık Kızılların durdurulması zordu. 300 bin kişilik Kolçak ordusunun önemli bir kısmı silâhlarıyla birlikte teslim olmuştu. Bu durumda, tek başına mücadele verecek gücü bulunmayan ve ancak Beyaz Rusların yanında varlığı bir mana ifade eden Alaş Orda için Sovyetlere katılmaktan başka bir çare kalmadı. Neticede, genel af çağrılarının da rahatlığıyla, 10 Aralık 1919'da Alaş Orda adına bir heyet Sovyetlerin Türkistan cephesi komutanı M. Frunze ile görüşmek üzere Orenburg'a gönderildi. Burada yapılan görüşmede, Alaş Orda'nın Beyaz Ordu ile bütün münasebetlerini keserek askerlerini dağıtması ve silâhlarını da Sovyetlere teslim etmesi hususunda anlaşmaya varıldı. Anlaşmadan altı gün sonra 16 Aralık'ta 300-400 kişilik bir Alaş Orda birliği "Kızıl Komünler" adıyla yeniden oluşturuldu. Bundan dört gün sonra 20 Aralık'ta da Alaş Orda Batı Bölümü, milis kuvvetlerinin Ural'da Beyazlara karşı Kızılların yanında savaşmasını esas alan bir karar aldı.¹¹⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Alaş Orda dağılmakta ve Sovyetlere katılmakta idi. 1917 Sovyet İhtilali'ni takip eden günlerde Kazak siyasi hayatında yer

¹¹⁰ Başkurt Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 23 Mart 1919'da kuruldu. Sovyetler tarafından kurulan ilk muhtar cumhuriyet olma özelliğini taşır. İlk başkenti Sterlitamak'tır. Rusya'da İç Savaş'ın sona ermesinden sonra yeniden yapılandırıldı. 14 Haziran 1922'de Ufa başkent olurken cumhuriyetin sınırları da genişletildi. 27 Mart 1925'te V. Genel Başkurt Sovyetleri Kongresi'nde ilk anayasası yürürlüğe kondu; 23 Temmuz 1937'de Sovyetlerin Olağanüstü X. Kongresi'nde yeni anayasası kabul edildi. Bkz. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, T. 3, Moskva 1970, s. 59, 61.

¹¹¹ *Alaş Orda*, Belge no: 63, s. 170-171.

¹¹² *Alaş Orda*, Belge no: 61, 64-66, s. 168, 171-174.

¹¹³ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, s. 172.

¹¹⁴ Nurpeyisov, *Alaş hem Alaşorda*, s. 210.

almaya başlayan bu hareket, ancak birkaç yıl etkili olabildi. Kırgız (Kazak) Devrim Komitesi'nin (Kirrevkom) 5 Mart 1920'de kabul ettiği bir protokolle resmen ve bütünüle feshedilerek dağıldı.¹¹⁵

Alaş Orda'nın Sovyetlere katılma sürecinin son ayları hareketin liderleri açısından, Sovyetlerin kendilerini güvenilir ve samimi bulmalarını sebebiyle bir hayli sıkıntılı geçti. Onlara göre, Alaş Orda'nın Sovyetlere katılması, Beyaz Rusların güçlerini kaybetmelerinin sonucuydu. Yani mecburiyetten kaynaklanan ve samimi olmayan bir durum söz konusuydu. Sovyet yetkililerin bu tutumunda, taraflar arasında görüşmeler devam ederken Beyaz Ordu'nun başarılarına bağlı olarak Alaş liderlerinin Kızıllardan uzaklaşıp Beyazlarla görüşmeleri etkili olmalıdır. Hakikaten, başta hareketin lideri A. Bökeyhanov olmak üzere Alaş Orda ileri gelenleri Kolçak Hükûmeti'nin olumsuz tavrı ve Beyazların savaşı kaybetmeleri sonucu Sovyetlere yanaşmaya mecbur olmuşlardı. İşte bu düşünceyle Sovyetler için tehlikeli görülen Alaş Orda Hükûmeti başkanı A. Bökeyhanov'la birlikte hareketin bazı liderleri 1920 yılı Ocak ayında Kızıl Ordu'nun 59. birimi tarafından Semey ve Ural'da tutuklandılar.¹¹⁶

Alaş Orda'nın feshiyle ilgili protokol metninde de, Sovyetlerin Alaş liderlerini güvenilmez ve samimiyetsiz bulduklarına dair açık ifadeler yer almaktadır. Protokolün birinci maddesinde, Batı Alaş Orda temsilcilerinin Beyaz Ruslarla ve diğer Sovyet karşıtı güçlerle Ural eyaletinde Sovyetlere karşı savaştıkları belirtilmekte, ilan edilen genel affa rağmen, Sovyet rejimi için tehlikeli olabilecekleri ifade edilmektedir. Liderlerin bazılarıyla ilgili dava açılabilirliğinin de belirttiği ikinci maddede şöyle denilmektedir: *Alaş Orda Batı Bölgesi'nden sorumlu temsilcileri Sovyet idaresi Kırgız topraklarında (Kırkay) (Kazak bölgesi/toprakları) tam anlamıyla yerleşene kadar Kırgız (Kazak) emekçilerinden tecrit edilsin. Temsilcileri arasından Cahanşa Dosmuhamedov, Halel Dosmuhamedov, İsa Kaşkınbayev, Karım Calenov ve Berkin-Gali Atçıbayev Moskova'ya veya Rusya'nın diğer iç eyaletlerine gönderilsin.* Yine aynı maddede, özel veya tüzel Alaş Orda'ya ait mülklerin Devrim Komitesinin (Revkom) çıkaracağı karara kadar kayıt altında tutulması ifade edilmektedir. Üçüncü maddede, taraflar arasında herhangi bir anlaşmanın söz konusu olmadığı, fesih kararının Devrim Komitesi tarafından tek tarafı olarak alındığı vurgulanmakta ve bu durumun gazetelerde ilan edilerek halka duyurulması gerektiği, bununla birlikte önceden ilan edilen kişi dokunulmazlığı ile genel affın da yürürlükte olduğu belirtilmektedir.

Sonuç

1917 Sovyet Rus Devrimi'ni takip eden günlerde *Kazak* gazetesi etrafında toplanan Kazak aydınlarının çalışmalarıyla ortaya çıkmaya başlayan ve 5 Mart 1920 tarihinde resmen feshedilen Alaş Orda, bir hükûmet olduğu kadar, ruhu günümüze kadar gelen bir bağımsızlık hareketidir. Hükûmet kurma aşamasında bağımsızlıktan

¹¹⁵ Alaş Orda'nın feshedildiğine dair protokol metni için bkz. *Alaş Orda*, Belge no: 75, s. 188-190.

¹¹⁶ *Alaş Orda*, Belge no: 74, s. 187-188.

ziyade muhtariyetten söz edilmesi, bağımsız bir devlet kurma ihtimalinin görülmemesiyle ilgilidir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazak Hanlığı'nın bütünüyle ortadan kaldırılmasından (1822'te Orta Cüz'de, 1824'de de Küçük Cüz'de) sonraki süreçte, yeni bir devlet kurmak için girişilen bu teşebbüs, başta maddi imkânsızlıklar, sosyo-ekonomik çöküntü ve Sovyet ideolojisinin halk arasında yarattığı etki olmak üzere sayılabilecek daha birçok sebep yüzünden başarısız olmuştur.

Alaş Orda'nın dağıtılmasından sonra Alaş liderleri bu defa Sovyet kadroları içerisinde ülkelerine hizmete devam etmişler, önemli işler yapmışlardır. Maalesef, takip eden 15-20 yıl içerisinde "pantürkist", "panislamist" ya da "ajanlık" gibi asılsız suçlamalarla "halk düşmanı" ilan edilerek Sovyet rejimi tarafından yok edilmişlerdir.

KAYNAKLAR

1917 god v Kazahstana, Dokumenti i Materialy, (Sost., F. N. Kireyev, P. A. Abdullina), Alma-Ata 1977. (Eser, belge neşridir)

Abdirov, M. J., *İstoriya Kazaçestva Kazahstana*, Almatı 1994.

Alaş Kozğalıstı, (Kucattar men materialdar junağı, Sevır 1901j.-celtoksan 1917j.) / Dviñeniye Alaş, (Sbornik dokumentov i Materialov, April 1901 g.-dekabr 1917 g.), T. I, Almatı 2004. (Eser, belge neşridir)

Alaş Orda (Sbornik Dokumentov), Sost. N. Martunenko, Alma-Ata 1992. (Eser, belge neşridir)

Amanjolova, D. A., *Kazahskiy Avtonomizm i Rossia*, Moskva 1994.

_____, *Na İzlome. Alaş v Etnopolitikeçkoy İstoriı Kazahstana*, Almatı 2009.

Bekmahanov, E., *Kazahstan XIX. Ğasvrdın 20-40 Jıldarında*, Almatı 1994.

Bekmahanova N. E., *Mnogonatsianalnoye Naseleniye Kazahstana i Kürgizi v Epohu Kapitalizma (60-e godı XIX v.-1917 g.)*, Moskva 1986.

Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, T. 3, 26, Moskva 1970, 1977.

Bökeyhanov, A., *Şığarmalar*, Haz. M. Koygeldiyev, Almatı 1994. (Eser, belge neşridir)

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, T. I, Moskva 1957.

Gürbüz, Y. E., *Caught between Nationalism and Socialism: The Kazak Alash Orda Movement in Continuity*, [Milliyetçilik ve Sosyalizm arasında: Kazak Alaş Orda Hareketinin Mücadelesinde Süreklilik], Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), Ankara 2007.

- Hayit, B., *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 2004.
- İstoriya Bukeyevskogo Hanstva (1801-1852)* (Sbornik Dokumentov i Materialov), Almatı 2002. (Eser, belge neşridir)
- İstoriya Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, T. IV, Alma-Ata 1977.
- İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)*, Almatı 2006.
- İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, T. III, Almatı 2000.
- Kaharlı 1916 Jıl (Kujattarmen Materialdar Jınağı)/Groznyı 1916-y god (Dokumentov i Materialov)*, T. I, Almatı 1998. (Eser, belge neşridir)
- Kara, A., *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayat ve Mücadelesi*, İstanbul 2002.
- Kenesarin, A., *Sultan Kenesari i Sızdık*, Haz. Ye. T. Smirnov, Alma-Ata 1992.
- Koygeldiyev, M., *Alaş Kozğalı*, Almatı 1995.
- Kul-Muhammed, M., *Alaş Bağdarlaması: Kıyanat pen Akikat / Programma "Alaş": Falşifikatsiya i Deystvıtelnosti*, Almatı 2000.
- Kurat, A. N., *Rusya Tarihi*, Ankara 1987.
- Lenin, V. İ., *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, T. 35, Moskva 1962.
- Lenin, V. İ., - Stalin, Yo. Dj., "Deklaratsiya Prav Narodov Rossii", *Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsioliçeskoy Revolyutsii v Kazahstane 1917-1918 gg.*, *Sbornik Dokumentov i Materialov*, T. I, Alma-Ata 1957, s. 155-157.
- Materiali po İstorii Poliçiçeskogo Stroya Kazahstana*, T. I, Alma-Ata 1960. (Eser, belge neşridir)
- Mihaylov, V., *Velikiy Djut*, Astana 2002.
- Natsionalno-Osvoboditel'naya Borba Kazahskogo Naroda pod Predvoditel'stvom Kenesari Kasımova*, (Sbornik Dokumentov), Almatı 1996. (Eser, belge neşridir)
- Noveşşaya İstoriya Kazahstana, Sbornik Dokumentov i Materialov (1917-1939 gg.)*, (Sost. K. Karajanov, A. Takenov), T. I, Almatı 1998. (Eser, belge neşridir)
- Nurpeyisov, K., *Alaş hem Alaşorda*, Almatı 1995.
- Nurpeyisuli, K., *Alaş Akikatı*, Almatı 2010.
- Osmonov, O. Dj., *İstoriya Kırgızıstana (S drevneyşih vremen do naših dney)*, Bişkek 2012.
- Sereda, N., *Bunt Kırgızskogo Sultana Kenesari Kasımova (1838-1847)*, Ural 1992.
- Sıdıkov, Ye., "Alaş Kalası Cane Ondağı Tarihi Orındar", *Alaştanu Meseleleri*, I, Semey 2010, s. 147-175

Şahmatov, V. F., *Kazahskaya Pastbişşno-koşevaya Obşşina*, Alma-Ata 1964.

Togan, Z. V., *Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

Togan, Z. V., *Hatıralar*, Ankara 1999.

Ünal, F., *Sultan Kenesari*, İstanbul 2010.

Velikaya Oktyabrskaya Sotsialistişeskaya Revolyutsiya v Kazahstane (Letopis Sobitiy), Alma-Ata 1967. (Eser, belge neşridir)

Yorulmaz, O., *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkilere*, Ankara 2013.

Kitap Tanıtma:

LEVENT DUMAN, “*Vatan’ın Son Parçası Hatay’daki Uluslaştırma Politikaları*”, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, 456 s.

Yirminci yüzyıl Türkiye ve Suriye’si hakkında yazılmış hacimli bir literatür bulunmasına rağmen 1918-1950 dönemi İskenderun Sancağı, Hatay Devleti ve Türkiye’nin Hatay ili konularının tarihçilerin yoğun ilgisini çektiği pek söylenemez. Bu alanda mevcutlara ilaveten daha nitelikli eserlere ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Selçuk Üniversitesinde Yardımcı Doçent Levent Duman’ın Ocak 2016’da yayınlanan “*Vatan’ın Son Parçası Hatay’daki Uluslaştırma Politikaları*” adlı kitabında iki dünya savaşı arası yıllarında Fransız manda yönetimindeki İskenderun Sancağı hakkındaki Türk-Fransız uyuşmazlığının gelişimi ve nihai çözümünün irdelenmesiyle sınırlı kalınmayıp ağırlıklı ve daha geniş olarak yörenin tarihçesi, yapısal özellikleri ve iç dinamiklerine yer verilmektedir. Sancak’taki çeşitli topluluklar arasındaki güç dengesi ve gerilimler üzerinde önemle durulmaktadır. Kitap Marmara Üniversitesinde Profesör Günay Göksu Özdoğan’ın danışmanlığında hazırlanan doktora tezinin bazı kısaltmalar ve yeni eklemeler yapılmak suretiyle gözden geçirilmiş şeklidir.

Çalışma önsöz ve teşekkür, giriş, yedi bölüm, iki ek, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir. Bölümler sırasıyla “Hatay’ın Siyasi Tarihi ve Sosyal-Ekonomik-Kültürel Yapısı”, “Fransız Manda Döneminde İdari Yapı ve Yerel Topluluklar (1918-1936)”, “İskenderun Sancağında Türkiye Bağının ve Türklüğün Korunması (1918-1936)”, “Hatay’ın Türklüğü Zemininde Uluslararası Meşruiyet Arayışı (1936-1938)”, “Ulusçuluklar Mücadelesinde Yeni Arena: Seçmen Yazılımı ve Seçimler (1936-1938)”, “Hatay Devleti Dönemi: Son Sürat Uluslaştırma (2 Eylül 1938-29 Haziran 1939)”, “Vilayet Dönemi: Yeninin Vatana Eklenmesi” ve “Sonuç Yerine: Geçmişten Günümüze Hatay” başlıkları taşımaktadır. Metinde kronolojik sırayla başlıca şu konular üzerinde durulmaktadır: Bölgenin sosyoekonomik ve kültürel özellikleri, Birinci Dünya Savaşından Hatay Devletine uluslararası ilişkiler; Fransız işgaline direniş hareketi, Manda döneminde yerel topluluklar ve yönetim; Yeni sınırlar, sınır ötesi ilişkiler, karşıt ulusçuluklara giden süreç; Yeni bir ulusal mesele: İskenderun Sancağı, Sancak’ta çoğunluk sağlama çabaları, Milletler Cemiyeti kararlarının yansımaları; Seçmen yazılımı öncesi Sancak’taki durum ve Türkiye’nin tutumu, Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu idaresinde seçmen yazılımları, Türk-Fransız Seçim Komisyonu ve Türkiye’nin seçim zaferi; Hatay Devletinde Türkiye’nin etkisi ve Türklük vurgusu, Suriye’den uzaklaşıp Türkiye’ye yakınlaşmaya dönük politikalar, Hatay Devletinde yerel topluluklar; Hatay vilayetinin kuruluşu, yeni düzende yerel topluluklar, uluslaştırılan Hatay vilayeti ve yerel elitler; Hatay’da uluslaştırma ve dil üzerinden kimlik inşa faaliyetleri, farklılıkların diyarı Hatay: risklerden arınmış hoşgörünün ender bir örneği mi? Ek-1 ve Ek-2 sırasıyla “Görüşme Yapılan Kişilerin Listesi” ve “Sancak/Hatay Meselesinde Önde Gelen Kişiler Hakkında Bilgi” den tereküp etmektedir.

İşlenen konular coğrafi konum, siyasi gelişmeler, ekonomik güç ve askeri birlik intikallerini kapsadığından, kitapta hiçbir harita, kroki, grafik, tablo, istatistik ve fotoğraf bulunmayışının izahı güç olsa gerekir. Bu yardımcı malzemenin kullanılmış olması

halinde metnin kavranmasının kolaylaşacağı açıktır. Ek-1'de görüldüğü bildirilen kişilerin ad ve soyadlarının yazılmayıp sadece ilk harflerinin belirtilmesiyle yetinilmesine anlam verilememiştir. Yazar neden bu yola başvurduğuna dair herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Akademik tarihyazımında somut kaynakların esas teşkil edip kimliği meçhul kimselerin kulak fısıltılarının değersiz sayıldığı bilim camiasının malumudur. Ek-2'de Mustafa Kuseyri'ye yer verilmemesi yadırgatıcıdır. Kuseyri, Antakya'nın en büyük arazi sahibi Türk eşraf ailelerinden olup kendisi ve yandaşları yörede geniş nüfuz sahibi idi. 1936'da, daha önceki dönemlerdeki gibi, Şam'daki Suriye Meclis'ine Sancak'tan milletvekili seçilmiştir. Zamanında Suriye'de İktisat Bakanlığı yapmıştır. Adıgeçen, Suriye yanlısı tutumuyla Sancak Türklerinin tepkisini çekmiştir. Gelişmeler sonunda 1938'de Türkiye lehine tavır almıştır.

Mehaz olarak Meclis Zabıtları dışında genelde kitap ve makale gibi ikinci el kaynaklar kullanılmış olup arşiv malzemesi ve yabancı basından yararlanılmamıştır. Cumhuriyet Arşivindeki kaynaklar konuların tahlili için yetersiz kalmıştır. 1918-1938 arasında Fransız işgali ve manda yönetimindeki İskenderun Sancağı ile 1938-1939'daki Hatay Devleti ve anavatanı katılmadan sonraki dönemin ele alındığı bir eserde Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı Arşivinin (ATASE) yanısıra Paris'teki Fransız Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları Arşivleri ve Nantes'teki Fransız Yakın Doğu Manda Dönemi Arşivinde çalışmalar yapılmaması konuların tam genişlik ve derinlik kazanmasına izin vermemektedir. Milletler Cemiyeti Konseyi ve Daimi Mandalar Komisyonunun tutanakları ve diğer belgeleri incelenmemiştir. Bu nedenle BOA ve ATESE ile birlikte özellikle [Ministère des affaires étrangères. Series: Syrie-Liban Cabinet Politique ve League of Nations documents: Political Section and Mandates Section, Registry Files and External Fonds: Electoral Commission for the Sanjak of Alexandretta and Archives of the Special Tribunal (1919-1947)] fonlarının elden geçirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Ayrıca, Fransa'nın 1938-1939'daki Dışişleri Bakanı Georges Bonnet'nin *Défense de la Paix: De Washington au Quai d'Orsay*, Fransa'nın 1939-1940'taki Ankara Büyükelçisi René Massigli'nin *La Turquie devant la guerre: mission à Ankara (1939-1940)*, Fransa'nın 1939-1941'de Beyrut'taki Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri Gabriel Puaux'nun *Deux Années au Levant: Souvenirs de Syrie et du Liban 1939-1940* adlı anı kitaplarına bakılmış olması Hatay meselesindeki Fransız görüşlerinin daha etraflıca öğrenilmesine müncer olacaktır.

Metnin büyük bir kısmı tasviri nitelikte olup belge ve yayınların tahlili yapılmak yerine alıntıları verilmektedir. Sancak ve Hatay Devletindeki iç çekişme ve çatışmalar tam vuzuhla anlaşılacak tarzda genelleştirilmektedir.

Kitap pek çok yorum ve değerlendirme hatasıyla maluldür. Bunları şöyle sıralamak mümkündür.

Duman'ın, "İskenderun Sancağında yaşayan Türklerle yönelik Türkiye'nin izlediği politikanın ulusal sınırlar dışında kalan Türklerle ilgilenmeme siyasetine istisna teşkil ettiği" (s. 24) iddiası doğru değildir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu tarihten beri dış Türklerle, imkanlar ölçüsünde, ilgilenegelmiştir. Bunun en bariz örneği Kıbrıs Türklüğüdür. Anavatanın Kıbrıs Türklüğüne ilgisi her daim baki olmuş ve halen de devam etmektedir. Şubat 1959 Zürih ve Londra Antlaşmaları ile Temmuz-Ağustos 1974 Kıbrıs Barış Harekatı bu bağın siyasi ve askeri alanlarda somutlaşmış şekilleridir.

Yazarın 24. sayfada başlayıp kitabı boyunca tekrarladığı “Hatay’daki uluslaştırma” tezini kabul etmek zordur. İskenderun-Antakya yöresi gerek fiziki özellikler ve coğrafya gerek nüfus ve kültür itibarıyla Türk niteliğini yüzyıllardır korumuştur. Keyfiyet dönemin Türk bilim adamlarının yanısıra Fransız ve İngiliz tarihçilerince de teyit edilmiştir.¹

Duman’ın “manda döneminde Sancak nüfusuna dair en güvenilir rakamların Fransız kaynakları olduğu” (s.127) beyanına katılmak asla mümkün değildir. Nüfus rakamları Türk-Fransız uyumsuzluğunda hayati önemi haiz olduğu için meselenin tartışılmasına izleyen dört paragrafta geniş yer verilmiştir.

Fransa, Ana Müttefik Devletler Yüksek Konseyi kararınca 25 Nisan 1920’de San Remo’da Suriye manda yönetimini üstlendikten sonra, demografik veri toplanması konusunda savaş ve göçler nedeniyle çok olumsuz şartlarla karşı karşıya kalmıştır. Mahalli nüfus Fransız manda makamlarının gerçek niyetleri hakkında kuşku duymuş ve ülkedeki yabancı işgaline direnmiştir. Ahali değişik diller konuşuyor ve farklı itikatlara sahipti; siyasi ve dini rahatsızlık yaygındı, kontrol altında tutulacak geniş arazi vardı ve nüfusun bir kısmı yerleşik düzene geçmeyip göçebe ve yarı göçebe halinde yaşıyordu. Mamafih işe girilmişti ve, Fransız manda yönetimi boyunca Sancak hakkında kesin istatistikler hiçbir surette toplanamamasına rağmen, bir ölçüde ilerleme kaydedilebilmiştir. Ahalinin sayısının öğrenilebilmesi için çaba harcanmış ve ahvali şahsiye servisleri, yukarıda belirtilen engellere rağmen, faaliyet alanlarını doğum, ölüm ve evlenme olaylarını kapsayacak şekilde tedricen genişletmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, kelimenin tam anlamıyla gerçek bir nüfus sayımı yapmak hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Mandater devletin yıllık raporlarında zikredilen rakamlar kısmi nüfus sayımı, tahmin veya ahvali şahsiye kayıtlarına dayanmakta idi. Doğru sayım yapılmasını imkansız kılan etkenlerin varlığından ötürü bu rakamlarda geniş bir hata ve belirsizlik payı vardı. Nitekim Fransa’nın Milletler Cemiyeti Daimi Mandalar Komisyonu nezdindeki temsilcisi Robert de Caix tam kesinlikle çalışmak için hazırlıklı olmayan ahvali şahsiye servisi ve diğer idari dairelerin bulunduğu bir ülkede sahil doğum ve ölüm oranları istatistikleri derlemenin güç olduğunu bildirmişti.² Bu nedenle anılan rakamlar gerek önem gerek mukayese bakımından çok değer taşımayan göstergeler olarak telakki edilebilir. Bundan başka, yıllık raporlarda yayınlanan rakamlar düzgün ve sistematik tarzda sunulmamakta ve yıllar arasında mukayese yapılmasına imkan vermemektedir.³

Özellikle ana Suriye ve özerk yörelerde ihdas edilecek temsili kurullar için seçimler yapılabilmesi amacıyla Fransızlar Sancak’ta ilk nüfus sayımı çalışmalarına 1921-1923’te girişmişlerdir. “Sayımın” yapılmasındaki tamamiyet Sancağın çeşitli alt yerleşim birimlerine göre değişiklik göstermiştir. Örneğin, ovalarda sağlanan doğruluk derecesini dağlık mıntikalarda görmek mümkün olmamıştır. Göçebelere ve yarı göçebelere standart ölçü

1 Bakınız, örneğin, Jacques Weulersse, “Antioche, essai de géographie urbaine”, *Bulletin d’Etudes Orientales*, Vol.4 (1934), p. 4; Philip Graves, “The Question of the Alexandretta”, *The Nineteenth Century*, Vol.124 (August 1938), p. 158.

2 League of Nations, Permanent Mandates Commission, Minutes of the Fifth Session (Extraordinary), 1924, p. 101.

3 Yücel Güçlü, *The Question of the Sanjak of Alexandretta: A Study in Turkish-French-Syrian Relations* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 2001), pp. 28-29.

uygulamak kabil olmamıştır. Bundan başka, bazı kişiler ya sayım kartlarından kurtulmak için, ya da idari tedbirlerin vergi veya askerlik amaçlarıyla itihazından kuşkulandıklarından dolayı sayımdan kaçınmışlardır. Ahali, gerçekte, zorunlu askerlik hizmetinin ihdasından korkmuş gözükmiştir. Kısacası, yıllık raporlardaki bir takım müphem ve eksik formlarla verilen ayrıntılar ne ahalinin kesin toplam sayısının ne de, sonuç itibariyle, nüfus artışının sağlıklı tespitini mümkün kılmıştır. Tamamlanması iki yıl alan 1921-1923 sayımı doğru dürüst şartlar altında yapılmamış ve çok sıkı denetlenmemiş olup ahalinin hatırı sayılır bir kısmı özellikle askere alınma korkusuyla bu işlerden uzak durmuştur. Ahvali şahsiye kayıtlarının nüfus tahminlerine dayanan 1932 tarihli rakamları, yıllık raporlara göre, 1921-1923'dekilerden çok daha gerçeklere yakındır. 1921-1923'de kayıtlı mevcut (veya geçici olarak mevcut) ahali sayısı 212.000 iken 1932'deki sayının 186.000 olması şayanı hayrettir.⁴

Sancağın Ankara Anlaşmasıyla Fransa'ya bırakıldığı 20 Ekim 1921'deki Türk tahminlerine göre, toplam nüfus sayısı 185.000 kadar olup bunun yaklaşık 100.000'i Türk idi. Bu rakamlar büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşının çıkışından önceki son, yani 14 Mart 1914'deki Osmanlı nüfus sayımından çıkarılmıştır.⁵ Bu rakamlar manda makamlarınca 1922'de 220.000'lik toplam nüfus içinde Türklerin sayısının yalnızca 87.000'i bulduğu hakkındaki iddialardan çok farklıdır. Oysa, Fransa Sancağa özel yönetim rejimi imtiyazını vermesi fiilini 1921'de İngiltere karşısında savunurken bu statünün “nüfusun çoğunluğunun Türkçe konuşması nedeniyle Türkçenin Fransızca ve Arapça ile aynı zamanda kullanılmasını öngördüğünü” söylemekte beis görmemiştir.⁶ Bu itibarla Philip Graves gibi mesleki hayatının önemli bir kısmını saygın İngiliz gazetesi *The Times*'in Yakın Doğu muhabiri olarak geçiren bir gazetecinin “yörenin Türk niteliği hiçbir zaman sorgulanmamıştır ve hiç kuşku yok ki Birinci Dünya Savaşından önce Sancağın ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluşmaktaydı” şeklinde yargıda bulunabilmesine şaşmamak gerekir.⁷ 20 Ekim 1921'de Türklerin Sancak'ta çoğunluk teşkil ettiği yönündeki görüş İngiliz tarihçisi Albert Hourani ve Fransa'nın 1939-1940'daki Ankara Büyükelçisi René Massigli tarafından da paylaşılmaktadır.⁸

Anadolu'nun yüzyıllardır maliki olduklarından, Haçlıların sonundan beri hakim unsuru teşkil ettiklerinden ve 1516'dan itibaren Suriye'yi egemenliklerinde tuttuklarından ötürü Türkler 1921'de, Sancağı sadece 25 Nisan 1920 tarihinde Suriye mandasının verilmesini takiben yönetmeye başlayan Fransızlardan daha doğru nüfus rakamlarına sahip olma konumundaydılar. Bundan başka, Fransız istatistiklerinin Arap iddialarının desteklenmesi yönünde ilgi duyulmaya başlanılan Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemine ait olması da, bu rakamların doğruluğundan kuşku edilmesine yolaçmaktadır.

4 Ibid., pp. 29-30.

5 Tableaux indiquant le nombre de divers éléments de la population dans l'Empire Ottoman au 1er mars 1330 (İstanbul: Imprimerie Osmanié, 1919).

6 Great Britain, Treaty Series, Turkey No.1 (1922). Correspondence between His Majesty's Government and the French Government Respecting the Ankara Agreement of 20 October 1921. Cmd. 1570, London, 1922, p. 20.

7 Graves, “The Question of the Alexandretta”, p. 158.

8 Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (New York: Oxford University Press, 1947), pp. 56-57; René Massigli, *La Turquie devant la Guerre: Mission à Ankara (1939-1940)* (Paris: Plon, 1964), p. 43.

Duman, 2 Eylül 1938'de kurulan Hatay Devletinde yüksek mevkilere atamalarda yurttaşlar arasında ayırım yapıldığını ileri sürmektedir (ss.297-299). Uygulama bu iddianın sabit olmadığını göstermektedir. Bu kapsamda örnek olarak Harbiye ve Samandağ Belediye Başkanlıklarına yapılan atamalar zikredilebilir. İdari kadrolara atamalarda cins ve dil kıstasları yerine ehliyet ve liyakat esas alınmıştır. Memur, polis ve benzeri personel istihdamında yasa ve yönetmelikler çerçevesinde herkese eşit davranılmıştır.

Hatay'ın 23 Temmuz 1939'da anavatana katılıp bir Türkiye Cumhuriyeti devleti ili olmasından sonra hükümetin eğitim faaliyetlerini her alanda yoğunlaştırması, Duman'ın eleştirel çekincelerine rağmen, memnuniyetle karşılanmalıdır (ss.373-378). Yurttaş okuma-yazma öğretilmesi, eğitim imkanlarına kavuşturulması ve hayata daha iyi hazırlanmasının sağlanmasında bir olumsuzluk olduğu tasavvur edilemez. Türkiye'nin bir ili olmasını takiben Hatay'da Türkiye yasalarının yürürlüğe girmesinin siyasi ve sosyokültürel hayatta husule getirdiği yenilikleri de olağan görmek gerekir (ss.387-397).

Kitapta birçok konuya yeterince veya hiç değinilmemektedir. Örneğin, insan kaynaklarının gelişmesi ve toplumsal seyyaliyet bakımından hayati önem arz eden eğitim ve 1920'den sonraki "kimliklerin" rolü gereğince tartışılmamaktadır. İskenderun Sancağı uyuşmazlığının sadece barışçı yöntemlerle değil aynı zamanda devletler hukukunun ilke ve kurallarına göre çözümlendiğinin üzerinde durulmaması, Hatay'ın anavatana iadesinin doğruluğu ve meşruluğunun devletler hukuku açısından uygunluğundan söz edilmemesi, 22 Temmuz-1 Ağustos 1938 seçimleri ve Hatay Devleti Meclisinin 29 Haziran 1939'da anavatana katılma kararının Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'ın plebisit ve kendi kaderini tayin ilkelerini yansıttığının ifade edilmemesi dikkat çekicidir.

Hatay'ın Türklüğünü üstü kapalı ve dolaylı şekilde sorgulamaya çabalayan "*Vatan'ın Son Parçası Hatay'daki Ululaştırma Politikaları*"nda her ne hikmetse sonuç kısmı bulunmamaktadır. Öte yandan ve her şeye rağmen, Hatay ilinin "hoşgörü" diyarı olmanın ötesinde Türk milli birlik ve beraberliğinin timsallerinden birini teşkil ettiği meydandadır. Eğitim ve refah düzeyinin Türkiye genelinden yüksek olduğu yörede eskiden beri farklılıklardan ziyade ortak paydaların geçerli olduğu hususu unutulmamalıdır.

Yücel GÜÇLÜ

Türkçe Özetler

REMZİ KUZUOĞLU: *Acemhöyük'te Bulunmuş Eski Asur Dönemi'ne Ait İki Çivi Yazılı Belge*

Aksaray'ın yaklaşık 18 km. kuzeybatısında Yeşilova Kasabası sınırları içinde yer alan Acemhöyük, Anadolu'nun en önemli arkeolojik merkezlerinden biridir. Burada gerçekleştirilen kazılar neticesinde, bugüne değin Eski Anadolu tarihine ışık tutacak pek çok arkeolojik eser gün yüzüne çıkarılmıştır. Acemhöyük buluntuları içinde şüphesiz en önemli eser gruplarından birisini, üzerinde kitabeli mühür baskıları bulunan bullalar ve çivi yazılı etiketlerden müteşekkil yazılı belgeler oluşturmaktadır. 2012 ve 2013 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları Acemhöyük çivi yazılı kayıt arşivine Eski Asurca yazılmış iki belge daha kazandırmıştır. Bu kil belgelerden ilki 2012 yılında ele geçen bir etiket, diğeri ise 2013'te bulunan ve Acemhöyük'ten uzun zamandır beklenen bir tablettir. Bu iki belge, Acemhöyük'ün Anadolu ile Kuzey Mezopotamya arasındaki iktisadi münasebetlerin azaldığı Eski Asur Devri'nin son dönemlerinde Anadolu'nun belli başlı şehirlerinden biri olarak önemini koruduğunu, ayrıca bu kadim yerleşim yerinin Eski Anadolu tarihi açısından ne kadar mühim bir arkeolojik merkez olduğunu bir kez daha göz önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Aksaray, Acemhöyük, Eski Asur Dönemi, Çivi Yazısı, Sarıkaya Sarayı, Bullalar.

NURGÜL YILDIRIM: *Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığının'dan Unqi Krallığı'na Antakya ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci*

Patina, M.Ö. I. Binyıl başlarından M.Ö. 745 yılına kadar Yeni Asurca tabletlerde, günümüz Amik Ovası'nı da içine alan Antakya ve yakın çevresini tanımlamada kullanılmıştır. Yine aynı belgelerde bu ülkenin başkenti Kunulua/Kullania olarak belirtilmiş ve genellikle Amanos Dağları ile birlikte kaydedilmiştir. Patina, Arami nüfusun yönetimi ele geçirmesiyle birlikte, M.Ö. 745'den M.Ö. 738 yılına kadar Yeni Asurca belgelerde Unqi olarak adlandırılmıştır. Unqi Krallığı ise, M.Ö. 738'de Asur İmparatorluğu tarafından tamamen ele geçirilmiştir. Patina/Unqi Krallığı'nın Asur İmparatorluğu için önemi, karayolu ile Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlaması ve deniz yoluyla Akadeniz'e ulaşımı sağlaması ile, bir tür kavşak konumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Bu stratejik öneme ek olarak, sahip olduğu coğrafi çeşitlilik ve zengin hammadde kaynakları da Patina/Unqi'yi Eskiçağ ticareti ve buna bağlı gelişen kültürel çeşitliliğin önemli bir temsilcisi haline getirmiştir. Yeni Asur kralları bu önemli merkeze düzenledikleri seferleri, yaşattıkları

savaşları ve göçleri yıllıklarında ve yazıtlı stellerinde kayıt altına almışlardır. Bu kayıtlar Patina/Unqi Ülkesi'nin M.Ö. I. Binyıl başlarındaki tarihini ve coğrafyasını aydınlatmada en güvenilir kanıtları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Asur Devri, Antakya, Orontes, Patin, Unqi, Atalur-Lallar, Alimuş

ABDURRAHMAN UZUNARSLAN: *Lejyon Başhekimi L. Hortensius Paulinus'un Onurlandırılması*

Antiocheia kent sınırları içerisinde 2011 yılında ele geçen ve yaklaşık M. S. 3. yy. başlarına tarihleyebileceğimiz yeni bir yazıtta, emekliliğinin ardından kente yerleştiği düşünülen legio Başhekimi L. Hortensius Paulinus onurlandırmıştır. Onurlandırılan kişinin, kent için oldukça önemli sayılabilecek kamu hizmetlerini başarıyla yürüttüğü anlaşılmaktadır. Legio IIII Flavia Felix ve Legio II Italica'da görev yaptığı anlaşılan şahsın, Doğu'ya hangi legio ve görevle geldiği belli değildir. Söz konusu nedenler arasında, M. S. 2. yüzyılın sonlarına doğru yeniden alevlenen Roma-Parth savaşları ve Septimius Severus'un, Pescennius Niger'e karşı giriştiği iktidar mücadelesi gösterilebilir. Özellikle iç savaşlarda Tuna havzası ve Balkan Yarımadası'nda konuşlanmış legioların çoğu açıkça Septimius Severus tarafından tutmuşlardı. Bunlar arasında Legio IV Flavia Felix ve Legio II Italica'da yer almaktaydı. Yazıttaki sıralama ve içerik, L. Hortensius Paulinus'un Doğu'ya iç savaşlar yüzünden ve büyük ihtimalle Legio II Italica ile birlikte geldiğine işaret etmektedir. Bu durumda L. Hortensius Paulinus Doğu'ya en erken M. S. 193/4 yılından itibaren gelmiş olmalıdır. Marcus Aurelius tarafından kurulan Legio II Italica'nın, tamamıyla İtalya'nın kuzey bölgelerinden toplanan askerlerden oluşması, onun aile kökenlerinin Kuzey İtalya olduğuna güçlü bir kanıt oluşturmaktadır. Belgeyi enteresan kılan diğer bir nokta, yazıtta bahsedilen legio adlarına (IV Flavia Felix ve II Italica), Antiocheia kent sınırları içerisinde ilk kez rastlanmış olunmasıdır. Yeni yazıt bir yandan kentte şu ana kadar adları bilinmeyen iki yeni legionaya mensup görevlilerin varlığını ortaya koymakta, diğer yandan Byrne-Labarre tarafından 2006 yılında yayımlanan ve C. Flavonius Paullinus Lollianus'a ilişkin yazıttaki tartışmalı noktayı aydınlatmaktadır. Son olarak kentte bulunan yeni belgeler, M.S. 2. yy. sonlarına doğru Doğu'daki iç savaşlara veya Parth seferine katılan hizmet süreleri dolmuş Legio II Italica mensuplarının Antiocheia'ya yerleştirilmiş olabileceğini de göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Antiocheia ad Pisidiam, L. Hortensius Paulinus, IV Flavia Felix lejyonu, II Italica lejyonu, Archiatros/Başhekim, Asklepius

AHMET ACIDUMAN - KEMAL TUZCU: *Meyyâfârikîn Bîmâristânî Üzerine Bazı Yeni Bilgiler Işığında Bir Değerlendirme*

Anadolu topraklarında inşa edilen en eski hastanelerden birisi olan Meyyâfârikîn Bîmâristânî Mervâniler döneminde [983-1085] inşa edilmiştir. Emîr Nasîru'd-devle [s. 1011-1061] Hekim Zâhidu'l-'Ulemâ'nın önerisiyle yaptırdığı hastaneye mülkler de vakfetmiştir. İbnü'l-Ezrak tarafından bildirilen 414 [1023/24] tarihinde hastanenin yapımına başlandığını, İbn Matrân tarafından bildirilen Şevvâl 417 başında [15 Kasım 1026] hastanenin hizmete açıldığını söylemek olanaklıdır. Literatürde yer alan Mervâniler döneminde Meyyâfârikîn'de yapılan hastane ile Artuklular döneminde var olan hastanenin birbirinden ayrı olduğu iddiasını destekleyen bir bilgiye araştırma sırasında ulaşılamamıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucu Mervâniler döneminde Nasîru'd-devle tarafından bina edilen Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nin Artuklular döneminde de ayakta olduğunu ve hizmetine devam ettiğini, Necmu'd-Din Alpi döneminde de Meyyâfârikîn Bîmâristânî'nin vakıflarının yeniden düzenlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meyyafarikin, Bimaristan, Darüşşifa, Türk tıp tarihi, tıp tarihi

HASAN AKYOL: *Ankara'nın Türk Hâkimiyetine Girişi ve Şehrin İlk Türk Fatihî*

Ankara'nın Malazgirt Meydan Savaşı'ndan sonra Türk hakimiyetine girdiği ve 1101 tarihli Haçlı Seferine kadar Türk hakimiyetinde kaldığı bilinmektedir. 1101 yılında şehir Haçlılar tarafından ele geçirilmiş ve Bizans'a verilmiştir. Böylece şehirdeki ilk Türk hakimiyeti Malazgirt'ten sonra başlamış ve 1101 yılına kadar devam etmiştir. Bu makalede şehrin Türk hakimiyetine kadar geçirdiği siyasî, idarî ve fizikî süreç kısaca açıklanarak bir giriş yapılmış, Ankara şehri ile ilgili çalışmalarda şehrin ilk Türk fatihî ve Türk hakimiyetinin başlangıç zamanı hakkındaki görüşler değerlendirilmiştir.

Bizans kaynakları ile Danişmendname'deki veriler ışığında Ankara'nın 1073 yılının ilk çeyreğinde Türk hakimiyetine girmiş olduğu ve şehrin ilk Türk fatihinin ya tek başına ya da Danişmend Gazi ile birlikte Artuk Bey olduğu ortaya konularak, Ankara tarihinin karanlık bir bahsi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Alexios, İsaakios, Artuk Bey, Danişmend Gazi, 1073.

MURAT TUĞLUCA: *Osmanlı'da Nefir-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması*

Tarihi süreç içerisinde devletler, savaşa sürecekleri askerin alımı için çeşitli yöntemler uygulamışlardır. Bu uygulamalar, devrin teknolojik ve askerî şartları kadar toplumsal ve ekonomik kaynaklardan da etkilenmiştir. Osmanlı Devleti de uzun tarihi boyunca dirlik dağıtımı, devşirme, paralı askerlik, zorunlu askerlik gibi çeşitli usullerde asker alma yöntemi uygulamıştır. Osmanlılar normal asker alma yöntemlerinin yetersiz kaldığı olağan dışı durumlarda nefir-i âmm uygulamasıyla ahali içerisinde savaşa elverişli kişileri sefere sürmüştür. Normal şartlarda Osmanlı toplum düzeninde ahalinin asker olarak sefere sürülmesine sıcak bakılmamaktadır. Ancak böylesi bir durum, büyük bir düşman saldırısı ile karşı karşıya kalındığında ve muvazzaf birliklerin bu düşmana cevap vermesinin mümkün görülmediği zamanlarda uygulanmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti, erken dönemlerden yıkılışına kadarki süreçte önemli birçok savaşta bu yöntemle ahaliyi sefere sürmüştür. İlki 1396 Niğbolu Savaşında, sonuncusu 1915 I. Dünya Harbinde olmak üzere defalarca nefir-i âmm ilan edilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı'nın zorunluluk sebebiyle sistem dışı olarak uyguladığı bu yöntemin erken dönem örneklerine bakılacaktır. Bu yapılırken konunun fıkhi boyutu ve teorik çerçevesi ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca ahalinin böylesi bir davete ne şekilde karşılık verdiği bu çalışmanın cevabını bulmayı hedeflediği sorulardandır. Son olarak toplumsal statüsü reaya olan ahalinin bu yolla statü atlama imkânına sahip olup olmadığını inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Nefir-i âmm, Gaza, Varna Savaşı, Toplumsal Dinamizm, Statü Atlama, Seferberlik

AHMET KÖÇ: *Osmanlı Devleti'nde Devlet-Tekke İlişkisinin Önemli Bir Tanığı: Halveti Şeyhi Sofyalı Bâli Efendi ve Vakıfları*

XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı askerleri tarafından fethedilen Sofya şehri, Türkler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Şehrin yol güzergahında ve verimli araziler üzerinde bulunması, kısa sürede Rumeli Eyaleti'nin merkezi olmasını sağlamıştır. Şehrin fethiyle başlayan dini ve kültürel değerlere uygun binalar inşa etme süreci, sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Vakıf sistemi ile inşa edilen binalar, Sofya şehrini daha belirgin yaşanabilir bir merkez haline getirmiştir. Bu çalışmada XVI. yüzyılda yaşamış âlim, şâir, Halvetiyye şeyhi ve para vakıflarının meşruiyeti konusunda sürdürdüğü tartışmaları ile bilinen Şeyh Bâli Efendi'nin vakıfları ele alınmıştır. Şeyh Bâli Efendi'nin adına Sofya yakınlarında kurulmuş tekke, camii, türbe, çeşme, han ve medreseden oluşan vakıf yapılarının XVIII ve XIX. yüzyıldaki durumu burada araştırılacaktır. Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri,

tahrir defterleri, vakfiyeler ve ilk kez Sofya sicilleri kullanılarak kronolojik yatay yaklaşım tarzıyla konu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sofya, Bâli Efendi, Halveti Şeyhi, Vakıf

SAİM YÖRÜK: XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı

Osmanlı şehirlerinin kültürel özellikleri kadar, fiziki unsurları da önceki İslam şehirlerinden kendisine miras kalmıştır. İslâm medeniyeti tarihi çalışanlara göre İslâm şehrinin üç temel ögesi vardır: Cami, pazar ve hamam. Türk kültürünün renkli bir parçası olan hamamlar, günümüze kadar fiziki olarak kısmen değişikliğe uğramış olsalar da halen varlıklarını devam ettirmektedirler. Hamamlar, insanların kişisel temizlik ihtiyaçlarını karşılaması yanında toplumsal ilişkilerini de geliştirdiği mekânlardır.

Osmanlı dönemi tarih araştırmalarında esnaf grupları ile ilgili birbirinden kıymetli çalışmalar bulunmaktadır. Hamamlar hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde daha çok hamamların mimari ve sanat özellikleri üzerinde durulmaktadır. Hamam çalışanları hakkında ise detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Ayrıca hamam çalışanları Osmanlı toplumunda, özellikle İstanbul'da, esnaf gruplarının başında gelmekte, yaptıkları işin niteliği sebebi ile sosyal ve ekonomik hayatta oynadıkları rol ayrıca incelenmesi gerekmektedir.

İncelemeye konu olan dönemde Eyüp, nüfusu dikkate alındığında hamam yönünden zengin bir yerleşim birimiydi. Çalışmada XVIII. yüzyıl Eyüp kaza merkezi ile çevresinde yer alan hamamlar ve bu hamamlarda çalışanlar ele alınmaktadır. Temel kaynak olarak ise 1735 (h.1147) tarihli ve 1766 (h.1180) tarihli İstanbul hamam defterleri kullanılmıştır. Ayrıca Hüseyin Ayyansarayî'nin kaleme almış olduğu Hadikatü'l-Cevâmi adlı eser ile XVII. yüzyıl İstanbul'u için önemli bilgiler veren Evliya Çelebi Seyahatnamesi de önemlidir. Söz konusu kaynaklardan başka İstanbul hamamları hakkında yapılmış muhtelif çalışmalardan da yeri geldikçe istifade edilmiştir. Kaynaklarda verilen bilgilerden yola çıkılarak Eyüp ve çevresinde yer alan hamamların ve hamam çalışanlarının demografik özelliklerinin belirlenmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 18.Yüzyıl, Eyüp, Hamam, Esnaf, Demografik Yapı.

GÜVEN DİNÇ: *Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Antalya'ya Etkileri (1831-1833)*

Antalya Güney Anadolu'nun en önemli çıkış kapılarından biridir. Anadolu ile Mısır arasındaki ilişkiler çoğunlukla Antalya vasıtasıyla sağlanmış, dolayısıyla Mısır'da meydana gelen herhangi bir gelişme Antalya'yı doğrudan etkilemiştir. Bu sebeple Antalya Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı'ndan etkilenen bölgelerin başında gelmiştir. Mehmet Ali Paşa isyanı başladığında Antalya'ya denizden bir saldırı gelebileceği endişesi ile derhal güvenlik önlemleri alınmıştır. Antalya limanı Konya muharebesine kadar Osmanlı ordusunun iâşe, mühimmat ve asker sevkiyatında aktarma üssü olarak önemli bir rol oynamıştır. İbrahim Paşa, Konya muharebesinden sonra Antalya Muhafızı Yusuf Paşa'ya kendisine tâbi olmasını isteyen bir mektup göndermişse de Yusuf Paşa buna uymamış, İbrahim Paşa ise Antalya'ya doğrudan bir mütesellim tayin ederek şehre hâkim olmuştur. Antalya halkı da korkudan ve müdafaa yapacak durumları olmadığından Mütesellim İsmail Ağa'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Böylece Antalya'da hâkimiyet ve yönetim İbrahim Paşa'ya geçmiştir. İbrahim Paşa'nın idaresi süresince Antalya, Mısır ile Mısır ordusu arasında köprü vazifesi görmüştür. 1833 Mayıs'ında Mehmet Ali Paşa ile Padişah II. Mahmut'un Avrupalı güçlerin arabuluculuğu ile uzlaşmaları sonucunda Antalya'da Mısır idaresi son bulmuştur. Hemen akabinde Bâbüâli tarafından yeni bir muhassıl atanmasıyla Antalya'da eski devlet düzeni yeniden tesis edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antalya, Mehmet Ali Paşa, İsyan, İbrahim Paşa, Osmanlı, Mütesellim.

MELEK ÇOLAK: *Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vámbéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceler*

Macar Türkolog Ármin Vámbéry, Macar dilinin Türk dili ile olan ilişkisini ortaya koymak ve İngiltere adına Orta Asya hakkında bilgi toplamak üzere, İstanbul'da bir hazırlık evresinden sonra, derviş kılığında Orta Asya gezisine çıkmıştır. Osmanlı siyasi çevrelerinin bilgisi ve yardımı ile de gerçekleşen bu gezide Vámbéry, bütün İslam dünyasında yaygın olan tekkeler ağından yararlanarak, yolculuğunu güvenlik içinde gerçekleştirmiştir.

İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya üzerindeki emellerini gerçekleştirmek üzere harekete geçtikleri bir dönemde Orta Asya'ya giden Vámbéry'nin bu gezisi, Rusya'nın da ilgisini çekmiştir. Gezinin sonuçlarından İngiltere kadar Rusya da yararlanmıştır.

Orta Asya ile ilgili seyahatnamesi Vámbéry'ye ün kazandırmıştır. Fakat bu seyahatnamede, Orta Asya'da iken karşılaştığı olaylar ve insanlar ile ilgili birbirini

tutmayan çelişkili ifadeler çokça yer almaktadır. Bu yönü ile Vámbéry'nin seyahatnamesi çok ilgi çekici niteliktedir.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu , İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya siyaseti ve birbirleriyle olan ilişkileri çerçevesinde Vámbéry'nin Orta Asya gezisinin ve seyahatnamesinin düşündürdükleri ortaya konulmuş ve tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Rusya, Türk, Macar, Vámbéry, Seyahatname.

NECMETTİN ALKAN: *Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi*

Uzun bir geçmişe sahip olan Türk-Alman ilişkilerinin finali, 1914 Türk-Alman Askerî İttifakı ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte savaşmalarıdır. Üç kıtada, çok geniş bir coğrafya binlerce kilometrelik bir alanda yan yana harp eden Türklerin ve Almanların ortak cephelerinden biri de Çanakkale'dir. İtilaf Devletlerine karşı karada ve denizde birlikte savaşılan Çanakkale Savaşı'nda parlak bir zafer kazanılmıştır.

Çanakkale Savaşı ve zaferi bütün yönleriyle Türk tarihçileri tarafından yeterince ele alınsa da ve gündeme getirilse de, Türkiye'nin müttefiki Almanya'nın bu savaşdaki yeri ve zaferdeki katısı pek de araştırılmamıştır. Ayrıca konuyla alakalı mevcut araştırmalarda Alman kaynaklarına yeterince müracaat edilmemiştir. Makalemiz bu boşluğu doldurmak için kaleme alınmıştır. Türkiye'nin müttefiki olarak Almanya'nın Çanakkale Cephesi'ndeki askerî personel ve askerî mühimmat bakımından bu zaferdeki yeri ve rolü araştırılmıştır. Çalışmada birinci ve ikinci elden Alman kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Çalışma neticesinde ortaya çıkan sonuçlar şöyledir: Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasında Almanya'nın askerî ve mühimmat olarak ciddi destekleri olmuştur. Çanakkale Cephesi'ne Türk Ordusu ile birlikte savaşan 500-700 arasında değişen komutan, subay, asker ve askerî uzman iştirak etmiştir. Özellikle de komuta kademesinde ciddi bir ağırlıkları vardı. Askerî malzeme olarak Almanya'da gelen önemli oranda silah desteği söz konusudur. Alman deniz altıları ve uçakları da bu savaş iştirak etmişlerdir. Cephe gerisinde ise istihbarat ve sağlık gibi alanlarda da benzer bir desteği vermişlerdir.

Bu bilgiler ışığında makalemizde çıkan en önemli sonuç, Çanakkale zaferinin elde edilmesinde Alman subaylarının ve askerî yardımının önemli bir yere sahip olduğu şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Alman Askerî İttifakı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı, Enver Paşa, Mustafa Kemâl Bey,

OSMAN YORULMAZ: *Alaş Orda Hareketi*

Alaş Orda, 1917 Sovyet Rus Devrimi'ni takip eden günlerde çekirdeğini Kazak gazetesi etrafında toplanan Kazak aydınlarının oluşturduğu milli bir hareket ve bu hareketin kurduğu milli muhtar bir hükümettir. Ruhu günümüze kadar gelen Alaş hareketi, A. Bökeyhanov, A. Baytursunov, M. Dulatov, H. Dosmuhamedov, J. Dosmuhamedov, İ. Jaynakov, B. Alibekov, A. Turlubayev, vd. isimler öncülüğünde Şubat 1917 Rus Devrimi'ni müteakip Kazakların yaşadıkları bölgelerde teşkilatlanarak I. Genel Kazak Kurultayı'nı toplamış ve burada alınan kararlar Alaş Partisi kurulmuştur. Bundan kısa bir süre sonra Alaş Partisi'nin organize ettiği II. Genel Kazak Kurultayı'nda ise Alaş Orda Muhtar Hükümeti ilan edilmiştir. A. Sıdkov öncülüğünde Bişkek merkezli Kuzey Kırgızistan'da da teşkilatlanan ve Başkurt Milli Hareketiyle yakın ilişki içerisinde bulunan Alaş Orda, 1917 Ekim Devrimi'yle başlayan Rus İç Savaşı'nda Kızıllara (Bolşevik Sovyetler) karşı Çarlık yanlısı Beyazlar yanında mücadele vermiştir. Ancak İç Savaşı Kızılların kazanmasıyla Sovyetlere katılmak durumunda kalmıştır. XIX. yy.ın ilk yarısında Kazak Hanlığı'nın bütünüyle ortadan kaldırılmasından sonraki süreçte, yeni bir devlet kurmak için girişilen bu teşebbüs, başta maddi imkansızlıklar, sosyo-ekonomik çöküntü ve Sovyet ideolojisinin halk arasında yarattığı etki olmak üzere sayabileceğimiz daha pek çok sebep yüzünden başarısız olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, Kazak gazetesi, Alaş Partisi, Alaş Orda Muhtar Hükümeti, Alihan Bökeyhanov

Abstracts

REMZİ KUZUOĞLU: *Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period*

Acemhöyük, which is located within the boundaries of Yeşilova Town, approximately 18 km to the northwest of Aksaray, one of the most important archaeological centers of Anatolia. As a result of excavations carried out here until the present-day, many archaeological findings have been uncovered that shed light on ancient Anatolian history. Two more documents written in Old Assyrian were acquired for the Acemhöyük cuneiform written record archives in the excavation activities realized in 2012 and 2013. The first of these two documents was a label found in 2012. The other was a tablet, which was awaited for a long time from Acemhöyük and found in 2013. These two documents once again show that Acemhöyük, one of the main cities of Anatolia in the last periods of the Old Assyrian Period, preserved its importance when the economic relations between Anatolia and Northern Mesopotamia decreased. Furthermore, this ancient settlement place displays once again what an important archaeological center it is for Ancient Anatolian history.

Key Words: Aksaray, Acemhöyük, Old Assyrian Period, Cuneiform, Sarıkaya Palace, Bullae.

NURGÜL YILDIRIM: *According to Cuneiform Documents Historical Process of Antakya and Amik Plain from Patina Kingdom to Unqi Kingdom*

Patina has been used to define the Antakya and its near environment that encloses the Amik plain today in the Neo-Assyrian tablets from the beginning of the BC I. to BC 745. In the same documents, the capital of the city has been defined as Kunulua/Kullania and generally recorded with Amanos Mountains. Patina was called as Unqi in the Neo-Assyrian documents from BC 745 to BC 738 upon Arami to seize the power. Unqi Kingdom was completely seized by the Assyrian Empire in BC 738. The importance of Patina/Unqi Kingdom for Assyrian Empire is to connect the Mesopotamia to Anatolia through land route and provide access to Mediterranean with seaway and is kind of a junction. In addition to this strategic importance, geographic diversity and rich raw material resources make the Patina/Unqi an important representative of the ancient period trade and cultural diversity that had developed dependently. Neo-Assyrian kings recorded their expeditions to

this important center and the wars and exodus that they initiated in their annuals and stela inscriptions. These records provide the most reliable evidences to set light on the history and geography of the Patina/Unqi Country in the beginning of the BC I.

Key Words: Neo-Assyrian Period, Antakya, Orontes, Patin, Unqi, Atalur-Lallar, Alimuş

ABDURRAHMAN UZUNARSLAN: *The Honouring of the Legio Chief Physician L. Hortensius Paulinus*

An inscription dated to the beginning of the 3rd century AD, and found within the city limits of Antiocheia in 2011, honors the legion Chief Physician L. Hortensius Paulinus, who is believed to have settled in the city following his retirement. According to this inscription, L. Hortensius Paulinus assumed highly important public offices and duties in the city. This person had also served in the legio IV Flavia Felix and Legio II Italica, although the legion with which he first arrived to the East, as well as his exact assignment within these two legions, remain unclear. Possible reasons for his presence in the East might have been the exacerbation of the war between the Roman and Parthia Empires towards the end of the 2nd century AD, or the civil war between Septimius Severus and Pescennius Niger since most of the legions from the Danube Basin and the Balkan Peninsula had sided with Septimius Severus during this civil war, including legio IV Flavia Felix and the Legio II Italica. The chronological order and content of the inscription suggest that L. Hortensius Paulinus had most likely traveled to the East with the legio II Italica due to the civil war; if this was indeed the case, L. Hortensius Paulinus must have arrived to the East in 193/4 AD at the earliest. The fact that the legio II Italica created by Marcus Aurelius was entirely constituted of soldiers from Northern Italy is strong evidence that L. Hortensius Paulinus and his family were native to this region. Another interesting aspect concerning this document is the fact that it is the first inscription found within Antiocheia mentioning the legions IV Flavia Felix and II Italica. Therefore, this new inscription not only demonstrates the presence of officials belonging to these legions in Antiocheia, but also clarifies a disputed and unclear aspect of the inscription regarding C. Flavonius Paullinus Lollianus published by Byrne-Labarre in 2006. Finally, the new inscriptions found within the city suggest that members of the legio II Italica who participated in civil wars or the Parthian campaign in the East might have settled in Antiocheia at the end of their military service.

Key Words: Antiocheia ad Pisidiam, L. Hortensius Paulinus, IV Flavia Felix lejyonu, II Italica lejyonu, Archiatros/Başhekim, Asklepius

AHMET ACIDUMAN - KEMAL TUZCU: *An Evaluation on Mayyāfāriqīn Hospital in the Light of Some New Data*

Bīmāristān (hospital) of Mayyāfāriqīn which was one of the oldest hospitals in Anatolia was built during Marwānids' period [983-1085]. Amir Naṣīr al-Dawla [r. 1011-1061] had the hospital constructed with Zāhid al-'Ulamā's suggestion and he devolved it properties for pious purposes, as well. It is possible to say that the dates 414 [1023/24] and the first day of Shawwal 417 [15 November 1026] given by Ibn al-Azraq and Ibn al-Maṭrān were the beginning of the construction and the start of services of the hospital, respectively. During research, no record was obtained supporting claims in the literature that the hospital built in the Marwānids' era and the one in the Arṭuqids' era were different. So it seems feasible to propound that Mayyāfāriqīn Hospital had been built by Naṣīr al-Dawla and it stood and provided services during Arṭuqids' era and its waqfs were rearranged in Najm al-Dīn Alpī period.

Key Words: Mayyafariqin, Bimaristan, Dar al-shifa, History of Turkish medicine, History of medicine

HASAN AKYOL: *The Beginning of Turkish Dominance at Ankara and First Conqueror of the City*

It is known that Ankara entered to Turkish rule after Battle of Manzikert and stayed in the Turkish rule untill the 1101 dated Crusade. The city was captured by Crusaders and was given to the Byzantine in 1101 year. So the first Turkish rule in the city started after the Manzikert and continued until the 1101 year. It has been made an introduction by shortly explaining politic, physical and administrative process of city untill the Turkish rule, It has been analyzed that opininions in studies on Ankara about the first Turkish conqueror of city and starting time of Turkish rule.

A dark mention in the history of Ankara has tried to be clarified by the lights at data in Byzantine sources and Danishmendname that Ankara entered to Turkish rule at the first quarter of 1073 and the first Turkish conqueror of the city either alone or with Danishment Ghazi is Artug Beg.

Key Words: Ankyra, Alexios, İsaakios, Artug Beg, Danishment Ghazi, 1073.

MURAT TUĞLUCA: *Early Examples of General Levy in the Ottoman Empire and Its Reflection on the Ottoman Social Dynamism*

The states applied various methods in order to recruit the soldiers who would be sent to the battlefield. These applications were affected from the social and economic sources as well as from the technological and militaristic conditions of the period. Ottoman Empire also applied recruitments in various methods like distribution of income of several places or several goods (dirlik), devshirmeh, mercenary and compulsory military service. In some extraordinary situations like insufficiency of the regular recruitment, Ottomans recruits civilians who are eligible to fight with levy en masse (nefir-i âmm) and sent them to the campaign. In normal conditions, sending the folks to the campaign as soldiers is not preferred in Ottoman social order. However, such a circumstance had to be applied when it was come up a great enemy attack and it was not possible that the regular troops were not able to turn an attack against this enemy.

Ottoman Empire sent the folks to the campaign by means of this method in numerous important wars in the process from its early periods to its demolition. From 1396 Battle of Nicopolis to 1915 First World War, the levy en masse were declared over and over. This study will look at the early examples of this method applied by the Ottoman Empire due to necessity and as out of the system. It will be tried to present the conceptual and theoretical fragments of the subject. Moreover, one of the questions that this study seeks an answer is how the folks respond to such an invitation. Finally, it will be investigated whether the folks whose social status is rayah (reaya) have an opportunity to move up the social ladder.

Key Words: Levy en masse, Holy War, Battle of Varna, Social Dynamism, Status, Mobilization

AHMET KÖÇ: *A Major Witness of the Relationship between the Ottoman State and Tekke: Sheikh Bali Efendi of Sofia from the Halveti Order and His Waqfs*

The city of Sofia which was conquered by Ottoman armies at the end of the XIVth century, symbolized the down of a new era for Turks. Thanks to much used roads and productive lands, the city became the center of the Rumelia Province in a short while. The process of building suitable to religious and cultural values beginning from conquest of the city proceeded increasingly throughout the next centuries. Through those buildings sustained by the waqf system the city of Sofia transformed into a more livable place. In this work, it is dealt with the waqfs of Sheikh Bali Efendi, who was a scholar, poet and the sheikh of the Halvetiyye order living in the

XVIth century and famous for his arguments about legitimacy of the money waqfs. It is emphasized the condition of Şeyh Bali Efendi waqfs near Sofia which consisted of dervish lodge (tekke), mosque, tomb, fountain, roadhouse and madrasah in the XVIII and XIXth century. In the research, Ottoman archive documents, tax registers (tahrir), waqf charters (vakfiye) and for the first time Sofia kadi registers are used applying a chronological horizontal method.

Key Words: Ottoman State, Sofia, Bali Efendi, Halveti Sheikh, Waqf

SAİM YÖRÜK: XVIIIth Century Eyüp Township Turkish Baths and the Demographics of Bath Employees

The physical structure of Ottoman cities as well as their cultural features are the legacy of previous Islamic cities. According to the historians of Islamic civilization, there are three basic elements in an Islamic city; the mosque, the marketplace and the public bath. A colorful feature of the Turkish culture, the public baths survived until today despite undergoing partial physical changes. Public bathrooms are spaces where people develop their social relations as well as fulfilling their needs of personal hygiene.

There are several valuable historical studies on craftsmen groups on the Ottoman period. A literature review on studies concerning public bathrooms would demonstrate that they are mainly on architectural and artistic specifications of these buildings. There are no comprehensive studies on the bathroom employees. However, Turkish bath workers, especially in Istanbul, are among the leading groups of craftsmen in Ottoman society and their role in social and economic life should be examined separately due to the job they professed.

During the period of interest, Eyüp was a residential area rich with public bathrooms established in the neighborhood. This study would concentrate on the public bathrooms established in Eyüp township and environs in the XVIIIth Century and their employees. Istanbul public bathroom records dated 1735 (I. 1147) and 1766 (I. 1180) were used as the basic reference. Furthermore, Hadikatü'l-Cevâmi (History of the Mosques in Istanbul) by Hüseyin Ayvansarayî and the Travelogue by Evliya Çelebi, which provides significant information on XVIIth Century Istanbul was utilized. In addition to the above mentioned resources, various studies on Istanbul public bathrooms of different periods were also referenced. The study aimed to determine the demographical features of the public bathrooms and their employees in Eyüp and environs.

Key Words: XVIIIth Century, Eyüp, Turkish Bath, Craftsmen, Demographical structure.

GÜVEN DİNÇ: *The Revolt of Mehmet Ali Pasha - its Impact on the Port-City of Antalya (1831-1833)*

The port-city of Antalya since its foundation has been one of the most important of Anatolia's Mediterranean gateways. From antiquity onwards the maritime trade connections between Anatolia and Egypt were, to a large extent, centred around this port and, in consequence, events in Egypt on occasion affected Antalya directly. Antalya was one of the regions most affected by the revolt of Mehmet Ali Pasha. At the beginning of Mehmet Ali Pasha's revolt, urgent security measures were taken in Antalya because of the threat-fear of an attack on Antalya coming from the sea. The port of Antalya played an important role in the supply route for both ammunition and soldiers, serving as a transport base until the Battle of Konya. Ibrahim Pasha, following the Battle of Konya, sent a letter to the Guardian (Muhafız) of Antalya, Yusuf Pasha, requesting him to give his allegiance to him, but Yusuf Pasha refused. In response, Ibrahim Pasha dominated the city through sending a new deputy lieutenant-governor (mütesellim) who collected the taxes. The people of Antalya were made subjected to Ibrahim Pasha's mütesellim, because of the fear that Ibrahim Pasha would launch an assault on the city. During the administration of Antalya under Ibrahim Pasha, the port-city formed a bridge between Egypt and the Egyptian army in Anatolia. The authority of Mehmed Ali Pasha over Antalya was ended through the Convention of Kutahya, mediated by the European Powers, between Sultan Mahmud II and Mehmed Ali Pasha. Immediately afterwards, the Porte appointed a new tax collector (muhasıl) for Antalya and Ottoman governance was re-established in the port-city.

Key Words: Antalya, Mehmet Ali Pasha, Revolt, Ibrahim Pasha, Ottoman, deputy lieutenant-governor Mütesellim.

MELEK ÇOLAK: *Opinions about the Meanings of Vambéry' Middle Asia Journeys for Ottoman Empire, England and Russia*

Hungarian Turcologist, Ármin Vámbéry, following a preparation period spent in Istanbul set out for Middle Asian journey to elicit the relationships between Turkish Language and Hungarian Language and to collect some information about Middle Asia for the English. Throughout this journey, which was realized with the help of Ottoman political circles, he travelled safely by making use of the web of Islamic monasteries.

The journey of Vámbéry, who realized his journey in a period when England and Russia got into action to realize their wishes related to Middle Asia, drew the interest of Russia. At the end of this journey, England and Russia obtained some benefits.

His travelogue about Middle Asia made him famous. However, in this travelogue there are many conflicting statements about the events and the people he met in Middle Asia. Hence, this work is quite interesting.

In the current study, Vámbéry's Middle Asia journey and his travelogue are investigated in relation to Ottoman Empire, Middle Asian policies of England and Russia and their relationships with each other.

Key Words: Ottoman Empire, England, Russia, Turkish Hungarian, Vámbéry, Travelogue.

NECMETTİN ALKAN: According to German Sources Çanakkale Battle and Victory

Turkish-German relations has a long past and the final stance of those relations are Turkish-German Militaristic Alliance in 1914 and joint allied wage of fight against Entente between 1914-1918 during WWI. Turks and Germans shoulder to shoulder combated a war on three continents, at a relatively large geography of thousands of square kilometres. Çanakkale was one of the common front both nation defended and defeated both invaders France and UK.

Çanakkale Battle, almost at all aspects has been tackled with by Turkish historians nowadays Germany's contribution to this victory was not searched in detail. In addition, German sources on the issue were not seriously examined. This paper intends to fill this gap. The paper tries to unearth Germany's share in the victory and its procuration of militaristic personnel and munition. First hand and second hand German sources have been examined and used during the work.

The result born out of this work is that: German militaristic and munition support have a considerable share in Çanakkale victory. During Çanakkale Battle total number of German officers, experts and soldiers were fluctuated from 500 to 700. Especially in the level of command echelon Germany had dominance. Considerable amount of weaponry and munitions have been sent from Germany to the Çanakkale front. German, submarines and planes also took part in the battle. In front rear German espionage and health services also contributed waging of fight.

Under the shed of above mentioned information, the most important output of this paper is that, German officers, militaristic aid have a considerable part on the victory of Çanakkale.

Key Words: Turkish-German Militaristic Alliance, 1914-1918 WWI, Çanakkale Battle, Enver Pasha, Mustafa Kemâl Bey.

OSMAN YORULMAZ: *Alash Orda Movement*

Alash Orda was a national movement established by Kazakh intellectuals around Kazakh newspaper and an autonomous government founded by them. Alash movement, whose spiritual legacy has survived to these days, was organized on the leadership of A. Bokeikhanov, A. Baitursunov, M. Dulatov, Kh. Dosmukhamedov, Zh. Dosmukhamedov, I. Zhainakov, B. Alibekov, A. Turlubaev, etc. following the 1917 February Revolution in the sphere of Kazakh community, and arranged the First General Kazakh Congress. Alash Party was founded as a result of this congress. A short time later, on the Second General Kazakh Congress organized by the Alash Party Alash Orda Autonomous Government was announced. Alash Orda, which was also formed in north Kyrgyzstan with its center in Bishkek by A. Sydykov and established close relations with the Bashkort National Movement, fought on the side of the Whites against the Reds (Bolsheviks) during the civil war started after the 1917 October Revolution. But when the war was won by the Reds, they had to join the Soviets. This step to build a new state in the process following the total annihilation of the Kazakh Khanate in the first half of the 19th century, was unfortunately not successful because of a variety of reasons, particularly material shortcomings, socio-economic depression and the influence of the Soviet ideology among the masses.

Key Words: Kazakhs, Kazakh newspaper, Alash Party, Alash Orda Autonomous Government, Alikhan Bokeikhanov

BELLE TEN DER Gİ Sİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermemelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.gt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
KUZUOĞLU, REMZİ: Two Cuneiform Texts Found in Acemböyük from the Old Assyrian Period.....	685
YILDIRIM, NURGÜL: According to Cuneiform Documents Historical Process of Antakya and Amik Plain from Patina Kingdom to Unqi Kingdom.....	701
UZUNARSLAN, ABDURRAHMAN: The Honouring of the Legio Chief Physician L. Hortensius Paulinus.....	719
ACIDUMAN, AHMET - TUZCU, KEMAL: An Evaluation on Mayyāfāriqīn Hospital in the Light of Some New Data.....	741
AKYOL, HASAN: The Beginning of Turkish Dominance at Ankara and First Conqueror of the City.....	757
TUĞLUCA, MURAT: Early Examples of General Levy in the Ottoman Empire and Its Reflection on the Ottoman Social Dynamism.....	773
KÖÇ, AHMET: A Major Witness of the Relationship between the Ottoman State and Tekke: Sheikh Bali Efendi of Sofia from the Halveti Order and His Waqfs.....	797
YÖRÜK, SAİM: XVIII th Century Eyup Township Turkish Baths and the Demographics of Bath Employees.....	823
DİNÇ, GÜVEN: The Revolt of Mehmet Ali Pasha - its Impact on the Port-City of Antalya (1831-1833).....	857
ÇOLAK, MELEK: Opinions about the Meanings of 'Vambery' Middle Asia Journeys for Ottoman Empire, England and Russia.....	885
ALKAN, NECMETTİN: According to German Sources Çanakkale Battle and Victory.....	899
YORULMAZ, OSMAN: Alash Orda Movement.....	939
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Levent Duman: " <i>Vatan</i> "ın <i>Son Parçası Hatay'daki Uluslaştırma Politikaları</i>	977
Turkish Abstracts.....	983
Abstracts.....	991
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	999
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1002

BELLETTEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXX

No. 289

December 2016

ANKARA - 2016